

Knjiga VI
NAUČNO DRUŠTVO NR BOSNE I HERCEGOVINE

DJELA
Knjiga VI
ODJELJENJE ISTORISKO-FILOLOŠKIH NAUKA
Knjiga 5

TVRTKO KANAET

PODVELEŽJE I PODVELEŠCI

SARAJEVO
1955

UREDNIK
prof. dr. ANTON MELIK,
AKADEMIK
SLOVENAČKE AKADEMIE ZNANOSTI IN
UMETNOSTI U LJUBLJANI

A44Y
AK135D
G

Stampa: Beogradski grafički zavod, Beograd

SADRŽAJ

Predgovor	7
Napomena pisca	9
A) OPŠTI DIO	
I. OBLAST	15
Položaj, granice i veličina	15
Ime predjela i naziv stanovnika	15
II. GEOLOGIJA	17
III. MORFOLOŠKA GRADA I RELIEF	19
IV. KLIMA	23
Temperatura	31
Pritisak i vlažnost vazduha	32
Vjetar	39
Oblačnost	39
Padavine	42
Ostale pojave	43
V. HIDROGRAFIJA	46
VI. BILJNI I ŽIVOTINJSKI SVIJET	47
Opšta karakteristika biljnog pokrivača u Podveležju	57
Životinjski svijet	57
VII. ZANIMANJE STANOVNIŠTVA	63
Orude za obradu zemlje	64
Zemljoposjednički odnosi	68
Žitarice	70
Voćnjaci	73
Livade i pašnjaci	74
Stočarstvo	75
Stočarska kretanja	75
Ljetna kretanja u planinu	87
Odlazak u planinu	92
Put u Bjelašnicu	97
Mahala Blaca	98
Mahala Pod Lovnicom	102
Mahala Raški Do	106
Mahala Jasen	107
Mahala Zelene Njive	107
	109

Mahala Jagodnji Do	110
Mahala Slatko Do	111
Mahala Gospa Brata	113
Mahala Krasnje	115
Putevi u planinu Visočica	117
Mahala Poljice	121
Mahala Grulča	124
Mahala Kozina	126
Mahala Široki Grozd	129
Mahala Poljice	131
Mahala Papratni Do	133
Mahala Razoliće	135
Ljetne kolibe u Velenju	136
Priroda mlijeka	137
Sumarstvo	140
Neplođno zemljište	141
Vinoigradi	141
Trstiči i bare	142
Ostala zanimanja	142
Zanati	143
Kućna radnost	143
Radna snaga	143
Prosječni standard života u Podveležju	145
VIII. DEMOGRAFSKI PODACI	147
IX. PORJEKLO STANOVNISTVA	153
Porjeklo stanovništva po selima	155
Debre	155
Opine (Hopine)	156
Gornje Gnojnice	157
Svinjarina	158
Banjdo	159
Kružanj	159
Kokorina	160
X. NASELJA	161
Tipovi naselja	171
XI. KUĆE	172
Suhozida slamarska (slamara)	172
Krovara	173
Tahtara	175
Plehars	176
Pločara	176
Candak	182
Ciglara	182
XII. NAMJEŠTAJ	186
XIII. ODJEVO	192
Muško radno odjevo	196
Zenska odjevo	198
XIV. HRANA	200
XV. PROSVJETNE I HIGIJENSKE PRILIKE	214
Prosvjetne prilike	204
Higijenske prilike	205
Kulturni život Podveležaca	208
NJA	213
B) POSEBNI DIO	
XVI. PODVELEŠCI, NJIHOVE PsihičKE OSOBINE, SHVATANJA I NAZIRA	
Dobrč	225
Opine (Hopine)	225
Gornje Gnojnice	225
Svinjarina	227
Banjdo	230
Kružanj	232
Kokorina	236
	237
	239
XVII. ZAKLJUČAK	242
XIX. RESUMÉ	250
SPISAK LITERATURE I KARATA	250
SPISAK GEOGRAFSKIH IMENA	257
SPISAK MANJE POZNATIH RIJEĆI	259
SPISAK FOTOGRAFIJA	267
SPISAK TABELE	272
SPISAK SKICA I CRTEŽA	273
TUMAČ ZNAKOVA (BROJEVA) SKICA	276
	278

PREDGOVOR

Od predgorja Julijskih Alpa, Trnovskog Gozda i Snežnika do Crnogorskih Brda prostire se na istočnoj obali Jadranskog mora jedan od najinteresantijih predjela Europe. Jnr. on pobuduje interesovanje kako pripratno ekonomsko povezivanje između nacija preko srodnih prirodnih i demografskih pojava te problema. Jedan od najmarkantnijih među njima je klimatski, silnim kolebanjima prirodnih uslova za gospodarenje, navrću za zaleda, sa svjeđim, dovoljno vlažnim i zelenilom bogatim letima te očitim, vrlo sjećnjim zimama. Ekonomski povezanost raskognog Jadranskog Primorja sa visokom planinskom pozadinom je ove niznosti, koja diktira suma priroda za svojim osobinama: siromasno kamenito "do", promjena klimatskih uslova tokom godišnjih doba i nevjerojatno dobro dopunjavanje objju prirodnih susjednih predjelnih pojaseva. Evidentno je, da je tu mogao već vrlo rano, na prvim stupnjevima stocarstva i kultivacije, doći do izražaja sistem seobe čobana i stocara. Oni su u vrućim, potpuno suvim letnim mjesecima trakili skloništa za stoku i sebe u brdovitim planinskim pašnjacima dinarskog pogorja i na visokim površima — kao i u Julijskim Alpama te njihovom predelu — dok su ih zimi snijeg i studen tjerali u toplo, dovoljno vlažne, svježe i zelene nizije Jadranskog Primorja, a u proljeće i jesen bili su na određenim prelaznim stepencima (projektišta i jesenjata).

Taj način ekonomskih sećib, kretanja čobana i stocara iz toplog Primorja u brda i opet nazad, u našem dinarsko-alpskom predjelu, star već hiljadne godine, jedan je od najstariodrevnijih oblika gospodarenja, diktiran samim prirodnim uslovima. Kad bismo mogli svuda pratiti njegov razvoj kroz stoljeća, vjerojatno bi nam se pokazala linija evolucije čitavog gospodarstva, cijelokupne kultivacije i naseljavanja, sve u genetskoj povezanosti kakvu s tim davnjim i pradavnim tako i savremenim — nomadskim stocarskim selidbama. Zato je svaki geografski istraživački rad, kojim se pristupa ispitivanju tih interesantnih pojava i problema, stvarno — osvetljavanje pojedinih razvojnih stupnjeva tog primarnog ekonomskog povezivanja predjela koji se dopunjaju u osnovnim prirodnim uslovima.

Podveležje je jedan takav mali kraj u prelaznom pojasu između Jadranskog Primorja i visokih dinarskih površi i Kanačevi. Podveležci su jedna od grupe ove velike demogeografske jedinice, koja je stvarala kulturne predjele na istočnoj obali Jadranskog mora. Tu su »najdonje travce u mediteranskom klimatskom području oko Mostara. Blagaju te u susjedstvu, gdje pasu stoku Podveležci u zimskim mjesecima. Tu su »donje travce, koje su pod sejima Podveležja do »najdonjih travce, pa »srednje travce oko sela Podveležaca i nešto iznad njih, »gornje travce nekoliko stotina metara više i na kraju »snaigorne travce, koje se prostiru do vrha Veleži. Preko tih pet pojaseva ispušte kreću se Podveležci sa svojom stokom u toku godišnjih doba, a ljeti ne pasu stoku samo do vrhova Veleži, nego i po ljetnim ispašama na površima Bjelašnice i Visočice, gdje se planinske kolibe pastira Podveležaca mijesaju sa stalno naseljenim kućama tamošnjih domaćina. Koliko se interesantne problematike iz razvijka kultivacije i portjeka naseljavanja postavlja vec samo sa evih par navoda.

Ali teklike rasprave profesora Tvrčka Kanseta je na sadašnjosti, na poslovcem činjenicama ekonomike i gospodarstva. I tu se narodiće očito počasno, kako je dobita moderna geografska metoda preučavanja ljetnih stotarskih naselja (planina), koja planinske planjake i kolibe te planinsko stotarsku privrednu mrežu učiniće kao stvar samu po sebi poznavatru samo kao poljavu planinske privredne mreže, nego kao dio zajedničke ekonomike, potpuno neodvojivo povezane sa dolinom, sa podzemjem, avakako samo kao sektor čistovrednosti. Tek u njezinu (ekonomskom) povezaništu podgorja i doline sa ljetnim stotarskim naseljima (planinama) u planinskom vlastinama pokazuju se u pravom svjetlu uloga i značaj te privredna funkcija planinskog ekonometriranja. Ljetna naselja u planinama (planine) tu nam se razotkrivaju kao sektori u čitavosupnosti demogeografskog kolektiva i njegove privrede, u našem primjeru u Podveležcu, koje nam je svojom, moćnijom analizom predstavio Tvrčko Kanetić. Tu se otkriva, kako je tijelo mimo da su se Podvelešci nastanili na zemljistu između mediteranskih i istočnih srednjih Hercegovine i planinskih dinarskih visina i površi, te iz svojege od prirode skoro obdareno. Podvelešci posegnuli u oba pravca. A pred nama se otkriva geografska struktura Podveležja i Podvelešaca, njihovih stalnih i sezonskih kuća i gospodarskih zgrada, spremna i gotova te drugim sredstvima ekstistencije, kao i onih crta njihovog djelovanja i naziranja u kojima se ostvarava životni standard podveleškog stanovništva u sadašnjosti. Ova široka i mnogostrana analiza omogućuje nam i mnogočoljekih upoređivanje sa drugim krajevima u velikom prijadranskom podgorskom pojaju, od Julijskih Alpa do Prokletija.

Kansetovo djelo »Podveležje i Podvelešci« treba kao korisno uvrstiti među donosljiva izučavanja prelaznog područja između našeg Jadranskog Primorja i visokog dinarsko-alpskog planinskog sreda i treba da daje potrebna za dalje izučavanje.

Anton Melik

U Ljubljani, u zimu 1956.

NAPOMENE PISCA

U prethodnom saopštenju Podveležje i Podvelešci, objavljenom u Glesniku Jugoslovenskog profesorskog društva, u avenci Mostar i Hercegovina 1937 god. izjavio sam da prikupljam materijal za opatrni rad o Podveležju.

Počeo sam materijal na terenu zakupljati 1934. Sakupljanje materijala u naseljima završio sam već 1939 godine. Nedostajalo mi je da sa Podvelešcima odem u njihove mahale u planinama Bjelašnici i Visočici te da se upoznam sa njihovim životom na putu i u planini. Iza 1939 godine prikupljanje materijala i rad sam morao prekinuti sve do 1949. g. prvo, zbog prenestanja, zatim zbog ratnih prilika, a po oslobođenju, i sbog službenih poslova. Te godine sam ponovo uspostavio kontakt sa Podvelešcima i nastavio prikupljanje materijala na terenu, jer sam želio da uporedim stanje po oslobođenju sa onim prije rata. Nisam htio da izadem samo sa predratnim podacima. U 1950 godini boravio sam četrnaest dana u Podveležju, a u 1951 godini obišao sam mahale na Bjelašnici i prošao stotarskim putevima kojima se vraćaju iz planine u selo do Glavatičeva. Put od Podveležja do Glavatičeva preko Zijemalja predošao sam još u 1936 godini.

U 1952 godini pratilo sam Podvelešce na njihovom putu iz Podveležja na Visočicu preko Nevesinjskog Polja, obišao mahale na Visočici i prešao preko Rakitnice na Bjelašnicu do na maluh Razoliće ispod samog vrha Bjelašnice, »Zvjezdarnice«, kako ga narod zove. U Podveležju sam bio i u aprilu 1952 godine radi prikupljanja grada.

Što se tiče literature, samo su dva radia u kojima je bilo govorilo specijalno o Podveležju i Podvelešcima. To je djelo J. Dedijera »Hercegovina«, Naselja srpskih zemalja knjiga VI, pisano u godini 1909 i dva napisla J. Popovića izšla u Glasniku Zemaljskog muzeja u Sarajevu o stanovima (mahalama) u planinama Bjelašnici i Visočici (vidi spisak literaturu). Sva ostala literatura koja je citirana, uglavnom, ima indirektnu veze sa obradivanim materijalom, ili su Podvelešci samo uzgred spomenuti.

Stanje koje sam našao na terenu nije se slagalo sa stanjem iznesenim u literaturi. Sve što je pisano o samim Podvelešcima, uglavnom je pogrešno i krivo.

Ono što je iznio J. Dedijer nekoliko se razlikuje od stanja koje sam našao, a što je i razumljivo, jer se J. Dedijer nije bavio specijalno ispitivanjem Podveležja nego je dao o njemu prikaz u širem djelu »Her-

cegovina. Pored toga su se mnoge stvari nakon izlaska njegova djela izmjenile.

J. Popović, istina, neglazava da je prikaz života u Podveležju pisao po karivanju dvojice građana koji nisu ni geografi ni etnografi po struci. Otiud je pogrešno prikazan njihov život, a naročito psihičke osobine Podveležaca.

Kako se GLZM u Sarajevu šalje u zamjenu i u mostranstvo, to bi se moglo doprinijeti pogrešnom poznavanju kraja i ljudi.

Da bih iznio pravo stanje, da bi se moglo shvatiti današnje stanje, bilo je potrebno ispitati cijekupan život Podveležaca, istoriju njihovih naselja, kao i njihovu, te njihove obitaje.

Iz toga razloga, a da bi se utvrdila prava istina, unio sam u rad, naročito u poglavljaju Prosvjetne i higijenske prilike i Podveležci, njihove psihičke osobine, njihova shvatanja i naziranja, dosta elemenata iz etnografije. Gdje je zbog dokumentacije bilo potrebno, unio sam u napomenama takođe izvještaj materijal koji po svojoj prirodi spada više u etnografiju nego u antropogeografsku.

Možda se pojedinci neće složiti sa tskvim načinom obrade jednog geografskog područja. Međutim, da bi se obradilo geografsko područje, potrebno je, pored fizičko-geografskih faktora, utvrditi koliko su oni, u koliko čovjek i njegovi društveni odnosi, u toku istoriskog razvitka geografske sredine kojoj pripada i čovjek, u uzajamnom odnosu doprinijeli da je došlo do sadašnjeg stanja u tom području. Prijedno, da se pri takvoj obradi moralo zati i u oblast etnografije, jer se mnoge psihičke osobine ne bi mogle shvatiti, ako se ne bi iznijelo porijeklo stanovništva, istoriski pregled društvenih odnosa, a s tim u vezi i tragovi koje su na njihove psihičke osobine, njihovu nadgradnju i današnje shvatanje ostavili ti elementi.

Sadašnje stanje Podveležja i psihičke osobine Podveležaca su rezultat uzajamnog međusobnog djelovanja geografske sredine i ljudskog društva u toku istorije.

Polažeći s toga aspekta, smatram da nije važno paziti na to da li će se zaći u oblast neke druge nauke i unijeti u rad, ako je to potrebno, i elementi iz oblasti drugih nauka.

Obradio sam detaljnije klimatske prilike Podveležja, a paralelno i Mostara za isti period, šire nego što je to uobičajeno, jer je bilo potrebno da se objasne kretanja Podveležaca, koji se spuštaju do samog Mostara, a ona su dobrim dijelom uslovljena klimatskim prilikama. To isto vrijedi i za poglavlje o hidrografiji.

Da bih utvrdio tipove kuća, u 1936 godini sam sa učenicima, uz pomoć profesora Dušana Mučibabića, premjerio dimenzije kuća u Opšinsma, Kričanjima, mahali G. Gnojnicu i tipičnih kuća u Dobrču.

Pri sakupljanju materijala na terenu našao sam na puno razumevanje i rjetko gostoprinstvo od strane Podveležaca. Teško mi je nabrojiti sve one koji su mi pomogli. Ipak, moram istaći da bez pomoći Ahmeda Smajkića, sada imama maticara u Mostaru, i Alije Zlomušice, sada službenika suda u Mostaru, te članova njihovih prodic: Ibrahima Smajkića, Osmana, Mehe i Mumina Zlomušice, ne bih mogao doći do mnogih podataka koji su u radu izneseni. To vrijedi za Selima Đulimana i Bećira Corića iz Dobrče.

Smajo Smajkić, iz Svinjarine, vodio mi je dnevnik ishrane u 1937 godini, a Mehmedović iz Dobrča zabilježio mi je najveći dio kajdi, njihovih narodnih pjesama.

Drug Bušatlija Ibrahim i drugarica Olga Billé prikupili su mi po mojim uputstvima izvješne podatke do kojih ne bili mogao doći. Prije toga imenika manje poznatih, riječi pomoćao mi je drug Nedim Filipović, docent Fil. fak. u Sarajevu.

Svima im se ovim putem zahvaljujem.

Na kraju napominjem da sam u Žemaljskom statističkom uredu, Sreskom narodnom odboru u Mostaru, bivšem Mjesnom narodnom odboru u Svinjarini uviđek našao na puno razumijevanje. Pružili su mi sve podatke koje sam od njih tražio.

Sarajevo, 9 februara 1953 godine.

T. K.

PODVELEŠCI
NJIHOVA NASELJA, PRIVREDA I KRETANJA

A) OPŠTI DIO

LOBLAST

Položaj, granice i veličina. Podveležje je smješteno na podnožju planine Veleži, na rijenom JZ dijelu. Nalazi se na granici srezova mostarskog i nevesinjskog. To je tipična kraška površ na prisojnoj strani Veleži. Proteže se, uglavnom, u pravcu SZ-JZ, od koline Bijelog Polja, rijenog otsjeka iznad Vrapčića na SZ, do ceste Mostar-Nevesinje na JI. Sa SZ Veleži iznad Mostarske i Bjelopoljske Koline, te Mostarskog Polja (Blača) nad Donjim Gnojnicama i Dracevlicama do Blagaja.

Granica mu je prirodna sa svih strana, osim na JZ gdje je Podveležje tijesno povezano sa Vranjevima, Kamenom, Žujima i Rabinom do Bakračuše. Ta draga dijeli dalje prirodno Podveležje od ostalih oblasti nevesinjskog sreza. Sedlo Grebaš nad Nevesinjem (1091 m) takođe je prirodna granica ove oblasti, ali administrativna granica ta dva sreza otvara nešto od ove prirodne granice.

Na ovoj površini smješteno je sedam sela Podveležja koja čine prirodnu geografsku i etnografsku cjelinu.

Od ceste Mostar-Nevesinje odvaja se granica na mjestu gdje na cestu izbija Zubički Potok i ide južno od ceste do Vranjevickog Brda gdje je tromeda Blagaja, Vranjevica i Kokorine, a odtče uz Vulin Potok do Bubnja, kote 611, ispod kote 726—gdje skreće prema SI, izbija ponovo na cestu kod Dubovice, više Selišta. Iznad ceste i Jovanović-Karaule granica ide Trnovim Dolovima do Jačice, odakle se spušta do Gostin-Dola ispod Dobrog Dola i Krtacé, gdje izbija ponovo na cestu put Nevesinja u drugi Bakračuši. Neposredno iza tega granica se odvaja od ceste i penje na Velež. SI pravcem granica preko Jelove Glavice (292 m), Crne Glavice, Šabanova Dola i Oštrog Vrha (Kondžela) — 1431 m — izbija na Malu Velež (1469 m). Odatle granica ide SZ pravcem, uglavnom, bilom Veleži. Preko Vlačuga — u topografskim kartama Latauge — (Velika Velež) — 1754 m, kote 1734, Kaočine (1766 m), preko Spilnog Dola, Stîrnog Dola i Mandžuke izbija na najviši vrh Velež-Botin (1968,5 m). Od Botina granica ide preko Bukova Dola na Jaram (1824 m), a zatim se preko kota 1827, 1834 i 1869 penje na drugi po visini vrh Teleću Lastvu (1905). Odmah iza Teleće Lastve, kod kote 1807, granica silazi u Zavelež na krčevinu Jarac-Kuk, a zatim izbija na konjski put Poljice-Zijemlje, ali se odmah odvaja od njega i ide zapadno od Radulove Glavice prema JZ do

Priseke, zatim Z pravcem do tromeđe G. Gnojnice Dobrča i Kuti Livača na Medenoj Glavici. Otud ide izpod Visoke Glavice SZ pravcem do Mure dovea pod Lokvom do tromeđe Dobrča, Kuti Livača, i Vrapčića. Granica zatim skreće prema JZ do na Ljunice Brdo (789 m), skreće zatim prema J na Ljeskovac, a zatim JZ pravcem preseca Suhi Do, kojim teče Dobrčki Potok, izbjija na Mekote, na Vigled (761 m), gdje je granica Dobrča i Opine. Odatle ide SZ do Vejzovca, gdje je granica Vrapčića, Opina i Zalika (Danje Opine), zatim naglo skreće JZ, preseca potok Dronjevac, i izbjija na serpentinski put Mostar-Opine i preko Poda JZ pravcem izbjija u Stoca na konjiski put koji vodi uz Suhodolim u dolini potoka Struga za Opinu. Tu je tromeđa Zalika, Opina i Mostara. Udaljena je oko 500 m od pravostavnog groblja u Mostaru. Prije odvajanja D. Opina od Podveležja granica je od dola Vejzovca produžavala dalje SZ pravcem sve do ceste Mostar-Sarajevo, presjecala je kod Sutine i izbjala na Neretvu kod ušća Subog Dola, išla zatim maticom Neretve do mosta XII. hercegovačke brigade. Taj uski prolaz bio je izlaz Podveležima na Neretvu radi pojedinje stoke. Odatle se granica peša na Mostarski Kuk do Oštrog Rata gdje je kretala JI i sastajala se sa pomenutom tromeđom na Pudarici, na cesti za Opinu. Granica je išla zatim JZ pravcem pravo na Bubreg, skretala jugu iznad bježuških vinograda kroz Debelu Ljut, Topli Do, Majdan, Peškinovac, Nad Haremom do na Kršnu Stranu kod južnog logora, presjecala cestu i izbjala na Neretvu. Tu su imali drugi izlaz na Neretvu sa pojedinje stoke. Maticom Neretve išla je do ceste za Blagaj, do stare male (vojničkog groblja), presjecala je SI pravcem, a zatim istočnim pravcem preko Osaja izbjala do na Kranjski Potok. Potokom je išla do triangulacijske tačke Gnojnica (612 m), odakle je SI pravcem presečala Svabinski Potok (Opinski Potok), skretala prema SI, izbjala u Opine i preko Krunatice izbjala u krčevinu Lice na granici Dobrča, Opina i G. Gnojnice. Danas granica D. Opina, koje su administrativno pripojene Mostaru i Opinu ide bilima od pomenute tromeđe JZ pravcem iznad Mostara preko krčevine Grabalja u pravcu triangulacijske tačke Kule i sastaje se sa navedenom granicom kod Svabinskog Potoka. Za vrijeme stare Jugoslavije su i D. Gnojnica odvojene. Etnički nisu nikad ni bili jedna cjelina. D. Gnojnica su naseljene doseljenicima raznih nacionalnosti i u njima nema porodica Podveležaca, osim nekoliko doseljenika iz najnovijeg vremena. Granica prema G. Gnojnicama ide grebenom otsjeka preko vrha Sijenskog Brda do Plahovine. Prema Svinjarinu iz Plahovine prema I spušta se ispod Klečenjače, gdje izbjija na Jelovčev Potok. Tu je tromeđa Gnojnica, Svinjarine i Dračevica. Granica zatim od kota 257, preseča Jelovčev Potok, penje se na Drvenik do Dračevičkog Brda (634 m), gdje izbjija na Ravnicu. Odatle preke Dobrog Dola ide SI pravcem prema Banjdolu u pravcu Husnića kuća do pod kotu 725. do tzv. Mečke, gdje je tromeđa Svinjarine, Banjdola i Blagaja. Granica prema Blagaju zaobilazi Ravnicu.¹⁾ Od Mečke granica ide JI šumom Grabovine

¹⁾ Ravnice su nekad pripadale Podveležju i danas one geomorfološki i etnički pripadaju Podveležju. Administrativno pripadaju opštini Blagaj. Po predanju, koje postoji kod Podveležja, granica od Dračevičkog Brda išla je ravno do vrha Zubičkog Klanca (u spec. karti Zubiči), tako da su Ravnice pripadale Podveležju. Po tom predanju, kad su došli Turci, predali su Džidzari Omer-agu nadzor nad konjima i oduzeli Podveležcima Ravnice. Sad ih oni zovu Mali Blaga.

do visine Zlomušice Gonika²⁾ odakle skreće prema JZ do granice Kružnja, produžuje dalje do Zubičkog Potoka, skreće JI i izbjija kod Zubickog Klanca ponovo na cestu Mostar-Nevesinje, i tu se završava.

U sadanjim granicama Podveležje se prostire između 43° 22' 18" i 43° 14' 24" sj. g. k. te 17° 49' 45" i 18° 5' 5" istočno od Grinića. Zauzima, dakle, T 54° širine i 15° 20' dužine. Podveležje je najviše izdijeljeno između Male Veleži i Stoca, nešto preko 21 km, a u širini se prostire najviše između Vulina Potoka i Botina, oko 11 km (vidi kartu I).

U ovim granicama Podveležje ima površinu od 160, 377 km², sa D. Opinama 163, 432 km².

Granice između pojedinih sela su sljedeće: Dobrč graniči sa Opinom i G. Gnojnicama, Od Opina ga dijeli Svetigora i Vigled, a od G. Gnojnica preko Golubine i doline Dobrčkog Potoka na otok iznad Bićica na SZ granici D. Vrapčićima, na S Kuti Livačom, Opine od G. Gnojnica dijeli Svabinski Potok, koji prolazi između Opina i Kričanja, mahale Kričanima. Granica ide SI pravcem preko Krunatice na Svetigore, gdje je tromeđa Opina, Dobrč i G. Gnojnica. G. Gnojnica i Svinjarin dijeli do Dola, a zatim na Plijaku, preko Udoja na krševinu Mala Velež. Pored Hrvatova (ostaje u G. Gnojnicama), preko bila Z. Veleži, silazi u Svinjarin i Banjdolu ide od Dračevičkog Brda preko Dobrog Dola i kote 725 preko Husnića kuća ispod kose Huma (1025 m) prema Mededjoj Jami bovine u pravcu Zlomušićima, gomika, duvarom gomika iz Dijela (Do) pored Bunarine u pravcu Višin-Dola na Velež. Od bila Veleži Jarma polazi od Dračeva Prodola na gomilu Rioč, a zatim pored Nameta, Šćepan-gomile, zapadno od Cardaćine, gomile, i Korita (Kosuće Stope) izbjija na Zasjedu i na najviši vrh Veleži Botin.

Granice su nekad bile označene „hudutima“, koje oni nazivaju živinarima. Gradeni su bili od hrastovine, koje najviše imaju u Svinjarini. Otuđi neki Podvelešci izvode postanak imena sela Svinjarine.³⁾

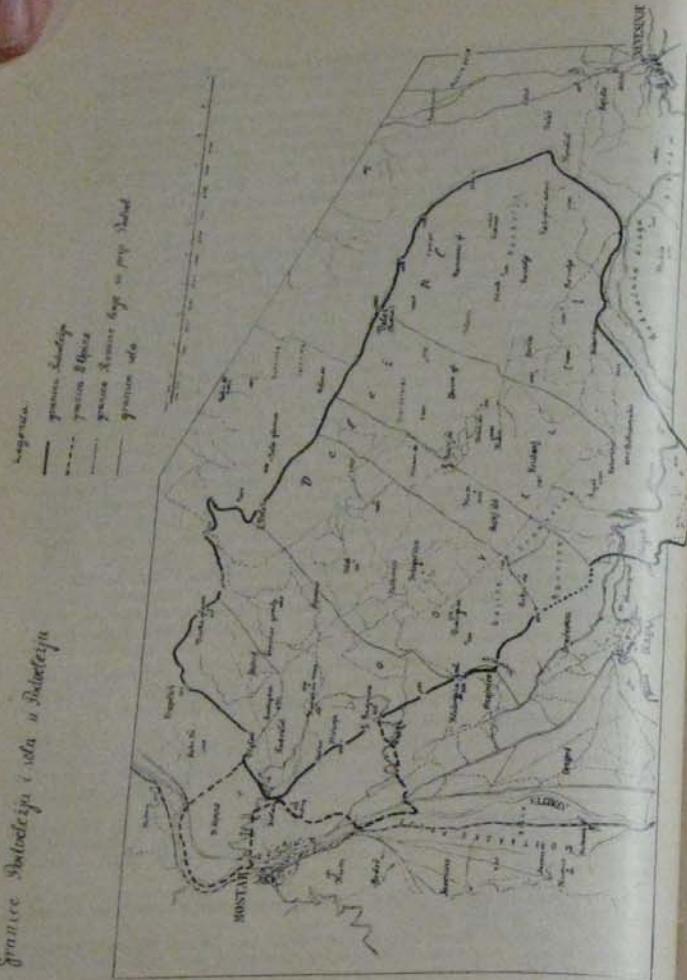
Ime predjela i naziv stanovnika. Podveležje je dobilo ime po planini Veležu i sl. Narod s obje strane Veleži upotrebljava tu imeniku uvejk u ženskom rodu. Podvelešći to redovno čine. U svojim „skajdama“

Najjača hercegovačka tvrdava bio je Novi. U Novom su bili Džidzari. Omerage godine 1647, 1649 i 1668, dakle u XVII. vijeku, vidi V. Skarić, Podaci za historiju Hercegovine 1566 do sredine XVII. vijeka, GZM XLIII — 1931, g. Sarajevo, str. 64.

¹⁾ Gonik je prolaz za stoku između dvije ograde omedene suhozidom. Vidi otok u tipovima naselja.

²⁾ J. Dedić dijeli sela u Podveležju na: Dobrč, Sipovac, Svinjarin, Banjdo, Kružaj, Kličanje (i Opine), Do (Gnojnica) — vidi Dedić J., Hercegovina str. 241.

Nar. 1
Grанице Podveležja i istra u BiH

18

pominju je uvek u ženskom rodru.⁴⁾ I za Nevesinje je Velež ženakog roda.⁵⁾ Oni zovu vrhove Veleži: Maia Velež, Velika Velež i Zapadna Velež.

Porijeklo imena Velež nije poznato. Isto tako nije utvrđeno otkada se pominje Podveležje, a do koga sam došao, potiče iz XVII vijeka. To je izvještaj biskupa fra Dominika Andrejaševica o stanju katoličke crkve u Donjoj Hercegovini iz godine 1629. (Relatio episcopi fr. Dominicii Andrijasii O. F. M. de statu ecclesiae catholicae in Herzegovina Inferiore).⁶⁾

Danas je predo nasejjen gotovo isključivo muslimanima, (zuzev nekoliko porodica pravoslavnih i katolika u Kokorini uz glavnu cestu. Ovi Hercegovine, kad su naski Podveležci izselili u Tursku).

Podveležce Mostarc, a i okolni seljaci nazivaju balijama. Taj naziv za Podveležce je ušao i u stručnu literaturu.⁷⁾ Naziv je uvredljiv za J. Popović iznosi mogućnost da potice od turske riječi «balı», što znači gore.⁸⁾

Tешко bi bilo izvesti porijeklo njihova imena i od riječi «abalı» i «baala» (a ne «balı»). Pitanje porijekla naziva nije, dakle, još riješeno.

Da li su Podveležci posebno »pleme« muslimana moći će se izvesti zaključak na osnovu ispitivanja njihovog porijekla, njihove materijalne i duhovne kulture, o čemu će biti riječi donečne.

II. GEOLOGIJA

U čitavom Podveležju nisam našao naslagu starijih od krednih. Kredni rudistički krečnaci su najrasprostranjeniji. Prema neobajvejljenoj karti Geološkog instituta u Beogradu, sekcija Nevesinje, razmjera

⁴⁾ Prikupio sam neke njihove kajde iz kojih se to jasno vidi:

Oj Velež ti se obocila Burazeru, hajde makin brije.
Sto si moje zlate zaklonila Kobila ti u Velež hrže.

⁵⁾ Vidi B. Korica, Prilog poznavanju flore Veleži (Hercegovina), Godišnjak Biološkog instituta godina III., sv. I i 2, strana 10.

⁶⁾ Izvještaj je objavljen u Croatia sacra 1934. g., str. 55-56.

⁷⁾ Viš Corović u svom djelu Bosna i Hercegovina, Beograd 1925. g., na str. 25 i 26 doslovno veli: »U Hercegovini postoji jedno pleme (podvukao T. K.) muslimanskih balija (u Podveležju i kod Gabele) za svojim posebnim načinom života, koje živi isključivo od stočarstva.«

⁸⁾ Dedijer J. u Hercegovini iznosi da se imenom balije nazivaju sve starjeničke porodice muslimanske (oko Veleži na sjeveru Magliča, Zelen-Gore, oko Visočice, Bjelašnice i u Borču) »koje prezreni dio ostalog muslimanskog seoskog stanovništva«, str. 173-175. On govori o tri različite »etničke« dole u Hercegovini i kao primjer navodi »starince s balijama« kao tipskim pre-stavnikom. Ibid. str. 172.

J. Popović, kao i Dedijer, navodi da je taj naziv pogrdan i veli: »Podveležje se ne može danas u oči reći da je Balija, jer bi on, ma koliko jedinstavan u svom životu smatrao taj naziv uverdom — J. Popović, Ljetni stanov (mahale) na Bjelašnici GZM XLIV — 1932. g., str. 80 i 81, primjedba 4.

⁹⁾ Vidi: Popović cit. djelo str. 50.

19

1 : 100.000¹⁾; kredna navlaka, označena sa CK, počinje od Dobrđe i ide u pravcu otknjeku ravnodu, dok koga se spustio teren i obrazovale so tev. Bare. Ide ugašnjom, nad horizontale 800 m. Iznad Svinjarine ta linija spušta preko Grabovine, te podno Riole ide u pravcu Bubnja. Prema ovoj karti iznad te linije su kredni krečnjaci, a u JZ dijelu ecenzak numulitni krečnjaci (EK)²⁾. Majdan pločastog krečnjaka koji upotrebjava za pokrivanje kamene kuke plođare u Mostaru i u Podveležju nalazi se u G. Banjdolu. Tu sam u podu kod prvih ograds u blizini majdانا pločastog krečnjaka, iduci u Velež našao neodređen fosilni ostatak ribe u pločastom krečnjaku. Za pločaste krečnjake se ostacima riba iz okolice Dubrovnika misli M. Milojević da pripadaju možda donjoj kredi (aptiski kat-inokom)³⁾.

Pločasti krečnjak, slabo nagnut, ide do Rivenice (niža čatnja iznad stički krečnjak (CO). Da je to rodistički krečnjak, dokazuje najbolje te što sam u šumi Tučan Kuk ispod Paratka (1580) našao fosilnog rodista *Hipurites* sp. Našao ih je Grund na drugoj strani Veleži.⁴⁾ Do Rivenice je kraška površ epiplan hercegovački krš, visemanje ravna oblast sa hlagim nagibom prema Sl., a od Rivenice počinje nagao uspon do vrha Velež. Krečnjak je tu jedar. Tu bi vjerovatno bila granica donjeg i gornjeg kata Gornje Kredne. U Dobrđu sam našao ostatke školjaka *Chondritia* sp. *Joane*⁵⁾, vjerovatno iz Kredne.

U G. Banjdolu, u Podu, ispod Rivenice ima mala subodolina zvana Potok. Za vrijeme kila ima vode. Svojim erozionim radom izdubio je u sebi korito duboko mjestimično dva do tri metra. Iznad i ispod Klanci tankih slojeva bituminoznog škrilja. Slojevi su debeli koji milimetar, a sam sklad nekoliko centimetara. Bitumen gori i pri izgaranju daje miris naftu. Na površini je kolicišna bituminozna škrilja nezmatna.

U Dobrđu Poteč zapadno od Dobrđa erodirao strane svoga korita nekoliko metara duboko i otvorio stroženi laporasti eocenski krečnjak. On je pogodan za obradu. Izbio je u selu Dobrđu i ispod Dulimanove kuće (prva kuća iduci od Šipovca). U ogradi iznad kuće izibili su lapori koji su nagnuti 45°, a padaju Sl. Nalaze se i s druge strane Dobrčkog Potoka. Izibili su ispred krečnjaka Svetigore. Tu su ispod Svetigore na sastavu lapor i krečnjaka seljaci iskopali 23 bunara koji su manji od starih grčkih bunara u selu. Podloga im je modra gлина nastala raspadanjem. Bunarevi su u istoj visini, niti im je nivo vode u istoj razini. Svi imaju žive vode. Zahvaljujući toj ekološnosti, Dobrđ je jedino selo u Podveležju koje ne oskuduje vodom. Preko ovih laporastih eocenskih stijena navučene su kredne naslage. One su navučene i na eocenske konglomerate koji

¹⁾ Neobjavljeni geoloski kartu, sekcija Nevesinja 1 : 100.000, Geološkog Instituta u Beogradu, dobio sam na uvid u Geološkom zavodu u Sarajevu.

²⁾ Vidi o eocenu u Podveležju V. Haveka: *Geologische Reiseskizzen aus der Südostbosnien und den angrenzenden Teilen der Crna Gora*, GZM, Sarajevo 1931.

³⁾ Vidi: M. Milojević: *Stratigrafiski pregled geoloških formacija u BiH*, Geološki zavod Sarajevo, 1929.

⁴⁾ Vidi A. Grund: *Beiträge zur Morphologie des Dinarischen Gebirges*, R. S. Teubner, Leipzig—Berlin, 1910.

se nalaze u podlozi krednih naslage. Na taj način propasni slojevi kreda neg krečnjaka dosegli su nad eocenske laporu koji su nepropasni.

Pored tih konglomerata koji su konkordanti sa eocenskim krečnjacima i krednim slojevima, nalaze se u Dobrđu tragovi terase, konglomerati su diskordanti na pomenute naslage, naličnjeni na njih. U njima

II Konglomerati u Dobrđu

sam našao fosile numulita iz eocena (*Assilina* sp.) i puševa (*Cf. Pleurotomaria*) i jezgro neodređenog *Gastropoda* sa mikrofossilima, neodređene dostižu najvišu visinu od 790 m i to potječe od štale Marića Sule u vrhu ostaci terase Nad Poljem idući Šipovcu nizi za oko 30 m, a oko ruževina Gostine kuće za oko 20 m. Idući dalje Šipovcu visina im ponovo raste. Očito je poslijep stvaranja terase došlo do tektonskih poremećaja, uslijed sasvim razorenja i snesenja. Fosili iz eocena ukazuju na njezin kasniji postanak. Oni su nađeni u konglomeratima terase. Skupa sa rastršitim materijalom sneseni su u jezero i stalozeni na obali jezera. Tragovi terase se mogu pratiti linijom navlake krednih vapnenaca sve do Kobiljaka, bunareva ispod Šipovca (n. v. 796 m). Na drugoj JI strani, na cesti Mostar—Nevesinja, na Busku oko 350 koraka od čatnje u pravcu Nevesinja nalaze se takoder konglomerati. U njima se nalazi jama sa pećinskim nikitom. Visina je 658 m. Ti konglomerati u Dobrđu, Šipovcu pretstavljaju vjerovatno ostatak jezerske obale fercijernog jezera Mostarske Kotline. I postanak Podveleške Površi treba, dakle, dovesti u vezu sa

nivoom toga jezera.⁸⁾ Visina površi nije prvobitna, jer je poslije njezina stvaranja neostimljivo došlo do podizanja slojeva. Jezero nije moglo biti tako dubine. Visće doline podveleskih suvodolina to također potvrđuju. Naslage konglomerata su poremećene.⁹⁾ Sama Podveleska Površ rastragani su u dva dijela, gornji viski, koji su zvati Gornjobanjolska Površ.

Diluvijalnih naslaga je malo. Diluvijalne starosti, u najmanju ruku, su stara fosilna točila iznad Mazoljica i u Suvodolini u Mostaru kao i u suhodolini Bistice koja od Buska vodi prema Blagaju. To je šut od atinske erozije u Mazoljicima sedrastih, brečastih proslojaca. Proslojci su strani potoka Dronjevca povremenim potokom Dronjevecem, koji se do hoko usjekao u šutu tako da mu je tu struktura jasno vidljiva. Na njegovoj magnuti ne linijom najvećeg pada razlikuje u Mazoljicama, ti su proslojci pravcu zapada nego u pravcu JZ, a nagib im iznosi 30° . Taj šut u dolini Dronjevca dopire do u visinu mosta preko Dronjevca (462 m). Sustav je diluvijalne pokrete početkom diluvija. Nagib proslojaca ukazuje na tektonsko naprezanje u toj oblasti. Diluvijalne starosti je i crvenica u vrtačama.

Kraj je bezvodan, i stoga, osim u nekoliko sunopotočenih ušćima ne koristimo uz obale i pri danu nalaze aluvijalni nanosi, koji su naročito jaki u Mazoljicama, Suvodolima, Gnojnicama, Dračevočarima, nema drugih aluvijalnih tvorevina. Iznad podveleških površi rijetko učestaju, nego se razlikuju niz padine, a na dnu otsejka Veleši iznad Vrapčića, Mostara, D. Gnojnica, Dračevočar, Blagaja.

Obradivo zemljište Opina i Kričanja je aluvijalne starosti. Stvaraju ga i nanele i danas suhopotočne u Kričanjima i Opinama.

Tlo. Citav taj predjel je kraški. Pun je vrtača, škrapa velike dubine, nekad 4—5 m. Karstifikacijom su obuhvaćene površi i sve fluviodenudacione terase do vrha Veleži. Naročito su brojne vrtače. Ima ih raznih dimenzija. Najčešće su između 30 i 50 m promjera, a ima ih i mnogo većih. Na dnu dolova, vrtače i uvala nalazi se zemlja crvenica, terra rossa, koju zovu Podveležci crljenica. Osim terra rossa, koja je jako raširena na dnu vrtača, uvala i dolova i između škrpina, a koja je nastala hemijskom erozijom, bujice i kiše snoše u te uvalo i proizvode denudacije, koji daju jedino plodno zemljište u Podveležju. Pored terra rossa pod Krasinom a Svinjarini podlogu Svinjarskoj Lokvi, koja ljeti presuši, čini,

³⁾ Prof. dr-B. Z. Milojević na str. 54 i 370 spominje terase, fluvijalne površi nastale za jezerske faze koje su nadene iznad kotline Polja na nadm. vis. od 500 m, a izrazite površi na SI iznad Porima u Bijelom od 1170 i 1146 m. B. Z. Milojević. Glavne doline Jugoslavije itd. Visina Gornjoborudjske površi je 1000 i 1100, što bi odgovaralo visini tih terasa. Tragove konglomerata na toj površi nisam nešao.

⁹ B. Z. Milošević kao dokaz uzdizanja navodi visinu abrazionih terasa od 558 ± 483 m u bjeleopoljskoj kotlini. Ibid. str. 47.

uma koju Podvelešći zovu vhumarica i »plava zemlja«. Ona se nalazi u većoj mjeri u Barama. Svugdje gdje ima »starih grčkih bunara« podloži je uma. To je gлина.⁷

U Veležu ima šumske crnice, naročito u oblasti Šurna i na njezinom podnožju, u Gornjem Banđolu, G. Kržunju i mahalama Kokorine u zoni ispod sume. U toj zoni bilo je crnice i više. Stjane su i fitarice, a i danas se još siju, prije mnogo više. U Gornjem Banđolu ispod šumske zone u blizini zavaljenog bunara zvanog Bunarina, jednog od najvećih grčkih bunareva na koje sam našao, idući na Paratac, nalaze se "Ograde". Nekad su Ograde bile obradivane i nijan je jecam. Crnice je bila dovoljno, mnogo više nego danas, ali je sada sve više nestaje. Zemlje crnice u prešumskoj zoni, kao i uopšte u čitavoj oblasti Podveležja, nestaje zbog paše. O tome će biti govorba kasnije. U Ogradama su danas konasice, a uskoro neće biti ni njih. Vjetar odnosi zemlju i za vrijeme oranja. Podveležci eru neširodno pred kisom. Ne padne li kiša neupoštovanje iza oranja, vjetar odnese zemlju koja je i onako, u Dobrču, vrlo plitka.

Zemlje oranice nastale denudacijom i mehaničkim nanosom ima u Podveležju malo, što je svakako imalo uticaj na stepen razvijta poljoprivrede u Podveležju. Jako su raširena skeletna tla.

HEMORFOLOSKA GRADAIRELJER

U morfološkom pogledu u Podveležju prevladuju kraške površi i terase (vidi presjeke) sa kojih se dižu osamljeni grebeni, humovi, kose,

Prasjek kroz Podveležje između Jelacića podruma i Botinice Blagoje i Botina

glavice. Površi su razdvojene otsjecima, koji ih odvajaaju od kotlina jednu od druge. Glavni i najveći otsjek je onaj koj dijeli Podveležje od Bjelopoljske Kotline, Mostarske Kotline i Mostarskog Polja (Bisce). Sa visinom od 40–60 m. počevši od Bijeluga Poja, preko Mostara do Blagajca diže se strmi otsjek do prve i najniže površi na visini od 600–700 m. Na

³) Vidi L. Marić, Petrografijska izdanie Školska knjiga, Zagreb 1951
str. 68.

glavica nad Bijelim Poljem, Mostarskom Kotlinom i Blšćem obilježavaju granu granice ovog otsjeka. Najstremiji dio otsjeka pada Vrapčićima, gde se na otstojanju od 2 km vazdušne linije diže od 100 do 800 m. U oblasti Mostarske Kotline otsjek se diže do visine od oko 500—700 m. Idući od vrata između Bijelog Polja i Mostarske Kotline, diže se glavice: Ošte Rat (535 m), Stolac (476 m), Bubreg (473 m), kota 679, iznad Hopina, Kula (612 m), Pluhovina ili Klečenjača Gomila (807m), Ravno Brdo (574 m), Crvene Stijene (547 m), Drvenik (521 m), i Komč (546 m). Iza ova ovih glavica diže se postupeno površ do 700 m, gde počinje novi otsjek, na čijem podnizu u stranama otsjeka su se smjestile podvjetiske. To je površ Podveležje o kojoj govori Cvijić.⁷⁾ Sa ove površ diže se osamijeni humovi i glavice. Počevši od SZ prema JI nizu se: Vigled (761 m), Svetigora (na zeci karti Sveta Gora) — 874 m, Vučja Glavica (Podvelež) — 730 m, Krumatka (824 m), Merdžan Glavica (796 m), kose Kristine (692 m), Guberača (624 m), Dražnjača (723 m), te glavice: Rlog (794 m), Gradina de Rioča (876 m), Guberača (624 m), JI od Rioča je Heinramusa (812 m).

Pri stvaranju otsjeka između Vrapčića, Mostara, G. Gnojnice, Draževica i Blagaja sudjelovali su tektonski pokreti. Kao dokaz za to dizani mogu poluziti višeće doline gotovo svih povremenih potoka Podveležja, koji protiču kroz oву površ, a koji su je u nekoliko disecirali. Gotovo svaki potok se ruši na otsjek, kad stignu do ivice otsjeka na visini od 500—800 m. Takav je slučaj sa Dobrčkim Potokom, koji se ruši u Suhu Do na visini od 643 m. Gostin Potok u Opinama između Stoca i Čelinje ruši se oko 15 m u Ohodinu, Kričanjski Potok se ruši u Osljem Dolu iz visine od oko 7 m. Jelovčev Potok je razorio prečagu, ali se naglo spušta kroz dolinu zvanu Prasine. Strane su mu gotovo okomite, tipični otsjek. Njegovi pod imenom Svinjarski Potok. On se ruši između Crvenih Stijena i Ravnog Brda, te tvari, kad ima vode, vodopad visok oko 100 m. Iza vodopada nastaje točno sve do uša u Jelovčev Potok. Crvene Stijene su kao otsjene, gotovo vertikalne, slične otsjeku nad vrčelom Bune. Pune su pukotina u kojima se legu danje i noćne grabljinice, te divljii golubovi.

Drugi otsjek počinje na dnu ograda podeveleških selja i diže se do drugog dijela kraške površi, čija je visina između 850 i 1100 m. Na toj se površi nalaze: Poljice, Svetigore, Udolje ispred zaseoka Sipovac, G. Banjado, G. Kružan, sa malahom Trnjak kao i veći dio sela Kokorine sa malahom Jarciste i Korita. Površ je najraznolitija u G. Banjdolu.

Podnojem tog otsjeka, koji je visok 200—300 m, od Dobrča pa dalje do Kokorine proteže se rasjedna linija, koja je od velikog značaja za Podveležje. Kako Podveleška Površ tako i gornjobanjolsku su karstificirane, oblikuju vrtaćama (dolovima) i potpuno su bezvodne. Površi sijeku nagnute slojeve krečnjaka. Krečni dijaklaze i dr. pukotine kišnica se brzo gubi u dubinu pa su površinski slojevi bez vrela u obe površi. U čitavoj oblasti nisu izbili na površinu verfenski škriljci ili koje druge nepropusne stijene, nemajuši u Dobrču i kod Svetigore. Uslijed pomjeranja slojeva, duž te rasjedne linije došlo je do poremećaja podzemnog sistema odvodnih kanala u krečnjaku i na nekoliko mjeseta duž te linije izbili su slabici.

⁷⁾ Cvijić, Geomorfologija II, skica 190, str. 189 do 190.

vari. Ali gdje nisu izbili izvori, može se lako pronaći rasjedna linija po vanjskom izgledu terena. U Dobrču se nalazi nekoliko bunareva sa rincem voda. Tu se nalazi najplodnije ziratno zemljište u Podveležju. Za vrijeme kiša voda u bunareva. Odmah iza Dobrča se u zeleniju i, daje utisak oaze u pustinji sincm počinje tzv. Bare. Seljaci zovu Barama konarice i orancice od bunareva, koji su također kod Sipovca na rasjednoj liniji, pa su svinjarski bunare zapravo do Lojkve kod Krštine u Svinjarini. Međutim, lončna se linija preko Kokorine.

Otsjek nad Barama je najviši nad Banjdolom i kulinira u Humu, vlačkog kraja oko njih. Narocito je jak kontrast Bara i predjela oko Dala, ni „kukrice“ (grmaja). Imu nešto vriješku, kadulje, i „marevine“ (Marrubium pregrađene suhozidom i obradene, ali slabo. Bare imaju oblik uvala koje ovala nalazi se grmije i stabla, naročito hrastovi. (Vidi foto 2.) Imu prene dođe do njih. Prijatno je kad se nešte na prekrasne hrastove i intenzivno zelenilo Bara u rivoj topografiji. (3).

Duž tih Bara nižu se tzv. grčki bunarevi, koji imaju slabe žice vode, ali su to jedina mjesa u Podveležju u kojima ima i ljeti vode, iako znatno manje nego zimi. (Vidi foto 4 i 5). Baš intenzivno zelenilo Bara ljeti u kraskoj pustinji dokazuje da je podzemna voda uslijed poremećaja kanala svuda u Barama blizu površine, iako nije izbila na površinu kao izvor. Dubljim kopanjem došlo bi se do jačih žica vode. Ti slabici izvori su, ustvari, tektonski pukotinski izvori. Voda najjače za vrijeme kiša izbija u tzv. Stupčevoj Bari iznad Svinjarskih Bunareva, ispod gonika. Svinjarski bunar su u kotlini između Krštine, Krhanovića i Smajkićevih bara na jugu, a Voljevićin i Stupčevih bara na sjeveru u pravcu Dobrča. Bare su zimi poplavljene u tom dijelu. Iza jakih kiša teče na Stub-

2) Hrastovi u Barama

besoj bari voda kao potok pet do šest dana, dok u Voljevičinoj i Krhanovoj bari, koje su niže, presudi voda za pola dana. Sa južne strane bunareva sa Smajkitevin i Krhanovih bara slijeva se voda za vrijeme kiša i teča

3) Bare

kao potok. U Krhanovoj bari erodirao je malo korito. Voda otiče u Svinjarski Potok i njime dalje u D. Gnojnice.

Gornjobanjolska Površ je najjače izražena u G. Banjdolu. Nije onako izrazita i neprekidna kao donja Podveležka Površ. Ona je takođe ispresijecana suhodolinama povremenih potoka koji nemaju svojih izvora, a ni ušća, nego kroz korita voda za vrijeme kiša teče linijom najvećeg pada u uvale i rasičava se u sela. Ti potoci nekad imaju veće količine vode i jaku eroziju mangu. Tako su nastale suhodoline koje presijecaju Gornjobanjolsku Površ i dijele je na nekoliko dijelova. Najveća je suvodolina ona G. Kružnja, koja polazi od Korita. Povremeni potoci nemaju tu toliko bujički karakter jer im je zbor velike vlažne i drugih faktora dolina obrasla grmljem ili niskom životinjom, a djelimično su im doline pod kulturom.

4) "Grčki bunar sa stepenicama,
ljeti se može sći do vode."

Udolja ispod Šipovca, koje se lagano uzdižu između 800 i 1000 m prema šumi u Vedorim Njivama s jedne strane i prema Kleku (981 m) s druge strane. Kod Šipovca je površ Svetigore iz koje se viđe glavica Svetigora.

5) Kobiljaci u Šipovcu, zimi puni vode

Udolje je neposredno povezano sa Dubravama, Sjenokosom, G. Banjdolom i G. Kružnjem, Trnjkom, Koritima i dalje Kokorinom, sve do Jarcišta do 1000 m, koju mjestimično i prelazi. Sa te površi diju se osamljene glavice i humovi: Šipovac (1078 m), Klek (971 m), Hum (1025) i Klečin (1098 m).

Ova površ je puna vrtača i dolova (u Podveležju se čuju oba naziva, ali je česti naziv za vrtaču do). To naročito vrijedi za Poljice, Gornji Banđo, G. Kružnji, Trnjak i Korita. Citava pak Kokorina obiluje vrtačama. Naročito je improzantna vrtača Dobri Do. (Vidi foto 6), poznata još

6) Dobri Do, Jarciste u Kokorini

i pod imenom Kukričin Do, jer su u dnu vrtače smještene kuće porodice Kukrića. Vrtača ima gotovo kružan oblik. Gornji rub vrtače dug je u pravcu istok-zapad 500 m, u pravcu S-J 450 m, u pravcu SI-JZ 400 m. Dubina joj je 35 m, a nadm. vis. 925 m (gornji rub). Jasno je označena u svim spec. kartama. Dno joj je obradeno u pravcu S-J oko 150 m, a u

pravcu I-Z (oko 110 m.²) Okrajak (tako nazivaju dio vrtače između uzešanoga dna i gornjeg ruba vrtače) je obrazao grmljem, a na osojnoj strani i Šumini Tektonski se Gornjobanjdolska Površ razlikuje od donje površi po tome što su slojevi u G. Banjdolu sasvim blago nagnuti, gotovo horizontalni. Nagib slojeva se kreće između 5° i 10°, padaju SI, dok slojevi površi Podveležja stope gotovo na glavi, a nagib je redovno oko 70°. Mjerenja sam vršio u Gornjem Banjdolu, D. Krušnju, D. Banjdolu i Gajima. To je poređ tektonskog ulegnuća, Bara i nizova izvora na koj tektonskoj liniji još jedan dokaz rasjedanja. U objektu iznad Svinjarskih Bunara vidi se da se vide dva komplikosa krenčjačkih slojeva, donji je nagnut oko 45°, a iznad njega se nalaze slojevi nagnuti 25°, dok je na površini nagnut 10°.

U II dijelu Veleži nastalo je još nekoliko viših i manjih slabo izrazenih stepenica koje su karstificirane i načinjene vrtaćama. Na podnožju njihovih osjeća nalaze se također vrela. Tako se između Trnjka i Korita polazi bunar Gostovac, na podnožju osjeća iznad koga se nalaze fluvijalne denudacione zaravni visine od 1200—1300 m: Skenderevac, Zborne Glavice (na karti S. Glavice), Vlčovići, Košuta Stopa, Papratni Dolovi i Mokri.

Na podnožju donjeg osjeća najviša stepenica Komori i Kamenite Glavice, visine od 1600—1700 m, nalaze se tri izvora na Stiniku i izvori u Mokrom Dolu. Stepenice su fluvijalno-denudacione, ali izvori na podnožju osjeća ukazuju na to da su prilikom ojihova stvaranja sudjelovali i tektonske pokreti, a pored toga i kraška erozija. Iznad Gornjobanjdolske Padine Velež (na karti Brasin) — 1897 m., i Teleće Lastve (1905 m.) dolje na II nivo tako nagađao uspon, nego se smjenjuju osjeći i više terase. Iz njih se diže uzvišenje: Tisovac (1591 m.), Tujan (1329 m.), Paratak (1580 m.), Stinik (1451 m.), Ledenico (1335 m.), a iznad njih najviši vrhovi Velež (za Teleće Lastve: Jaram (1824 m.), Botin (1969 m.), Kačina (1766 m.), Velika Velež (Vlačuga) — 1754 m., i Mala Velež (1489 m.). Ona je vezana dalje sa sedlom Grebak u Batinu, preko koga se prelazi na drugu nevesinjsku stranu Veleži.

Tragova glaciacije na ovoj strani nema, dok je ona, kao što je poznato nadena na Sl strani Veleži.³ Iznad Parataka našao sam Dryas et ceterata koga ima tu dosta. U ovom najgorjem dijelu ima niz jama sniježnika, koje dostižu vrlo veliku dubinu, neke i preko 50 m. O tome će biti kasnije govor. Imu tu i pecina, ali nisu velike. Behina Peć na Durmiševcu ispod Skenderovca duga je oko 15 m (vidi spec. kartu). Imu jedan veći i više manjih stalaktita. Spilja se prema gore sužuje i prelazi u kanal obložen bigrom. Seljaci su mi pričali da joj „nema kraja“.

Na putu od Okuči (kota 740) na karti Nevesinje I, razmjera 1:50.000, nalazi se špilja Prosečenica ispod Rioča (bila je zatvorena pa je prosječena). U njoj se odmara stoka i sklanja kad je nevrijeme. Stoka tu nekad i nočiva. Sigurnija je od vuka. Daleko veću dubinu imaju jame sniježnice koje se po pravilu vertikalno spuštaju. Zimi smetovi unesu u njih snijeg, koji se u njima zadrži i preko cijelog ljeta.

³ Za ilustraciju preliku i posjedičkih odnosa navodim da to malo oralice dijeli jedanaest vlasnika. Tu, pored Kukrica, čija je kuća u dnu vrtače, imaju svoj posjed Aškari, Marići, Zlomušice i još neki vlasnici iz Vranjevice.

² Vidi A. Grund cit. djelo str. 125—128.

Površ Podveležja nastala je u jezerskoj fazi. Ostaci terasa iz rada fluvijalne erozije preizrasake faze i tektonskih pomjeraja. Sve su kasnije karstificirane.

Drugi karakterističan morfološki oblik Podveležja su suhodoline, jednog potocića u čijem koritu bi voda tečila cijele godine. Svi su oni površevi Potoka, Svinjarskog Potoka, gornji dio Jelovog Banjola, Kružnjakog Potoka zelene su, obrasle travom, grmljem ili držane suhodolida kao rad potoka umravljen. One su mjestično prezivani put do Kobiljaka do Dola i privredne kulturi. Jedino u kojima je i danas aktivan mehanički erozioni rad u doba kad imaju veliki površi Podveležja i stvorili neke karakteristične oblike. Kao što je spomenuto neki imaju visoke doline.

Počevši od SZ, razlažaju Podvelešku Površ Dobrčki Potok koji iz velike količine mehaničkog razorenog materijala. On razdvaja Svetigoru vire u Dobrču, silazi kroz Suhu Do i razlijeva se u Vrapčićima, te smost od Sipovca.

Potok Dronjevac polazi iznad mosta na Dronjevcu ispod Vigledi u Mostaru. Snosi velike količine, stijena i prine na Mazoljice i tu se razlijeva, nestaje. Vinogradima je taj materijal djelomično vezan.

Iza Dronjevca je jarak potoka Struga koja u svom gornjem dijelu teče kroz Prod. Polazi ispod Vučje Glavice u visini od oko 700 m, prolazi kroz Prodol, probija se kroz Suhu Suhodolinu na kojoj je i pravoslavno groblje u Mostaru. Količina mehaničkog materijala koji nosi nije velika. Izvora, a ni uska, upošte nema, potok teče linijom najvećeg pada.

Iza ovog potoka slijedi Gostin Potok (Svabinški potok) koji postaje u Hopinama. Polazi ispod Krunatice, protiče Gostinu mahalu, kroz Polje, gdje taloži veliku količinu materijala, a zatim između Stoca i Čelinke pada i tvori vodopad oko 15 m visok. Silazi zatim u Obodinu i kroz Sva-binski Do u D. Gnojnice, gdje se razlijeva i taloži ostatak mehaničkog materijala koji nije ostavio u Opinama i Obodini.

U neposrednoj njegovoj blizini je suhodolina Kričanjskog Potoka, zvanog i Osim, koji polazi od ceste nad mahalam, prolazi kroz mahalu Kričanje i Polje, gdje, kao i Gostin Potok, ostavlja velike količine mehaničkog razorenog materijala. Na tom materijalu su njive Hopina i Kričanja, okolišno zaslužuju taj naziv, jer se zemlja rijetko vidi među nanesenim stijenama. U Ošljem Dolu pada s visine od 7 m, protiče ispod Kule 612 m i snosi veličanju u G. Gnojnice, gdje se razlijeva. Točila u D. Gnojnicama, djelomično obrađena i vezana, su njegovo djelo. Na tom nanosu u D. Gnojnicama uspijeva vinova loza i druge kulture, jer potoci koji dolaze iz Podveležja nose skupa sa mehaničkim materijalom i velike količine ovjejeg i pašnjaci.

Iza Kričanjskog Potoka je Jelovičev Potok. Polazi od bunareva Kobiljaka (796 m.). Gornji tok mu je već radom čovjeka umravljen, prežidan

suhodolinoša i djelomično uzoran. Taj goraji dio potoka isti je kao i Bara kojima i pripada. On dijeli malači G. Gnojnica Isića Do od Jelovčevog do, malači Svinjarine. Teče ispod Merdžan-Glavice. Kad prođe Do, teče ka ruši i nema višeće doline, jače se usjekao u kraskoj površi. Koltčana voda mu je za vrijeme kiša veća nego u drugim potocima pa mu je jača i eroziona snaga. Preotče kroz Gaje (u spec. karti Gajine) i, nakon što se sastaje sa Svinjarskim Potokom teče kroz Prasine Korito mu se bijeli među zelenim travama Prasine. Skreće zatim na Pločice. Tu na Pločicama je potok izdušio duboke lonce koje narod zove "kazani". To su, ustvari, evorzioni lonci, izdubeni mehaničkim radom vode. Voda se u njima zaustavlja, puni ih, i preljeva se iz jednog u drugi. Voda se u njima zadrži duže, i tako što potok presuši, pa tu seljac poje stoku. Potok zatim prelazi u točilo između D. Gnojnica i Dračevica u Biču gdje se razdvaja i taloži materijal na komu su vinogradni D. Gnojnica i Dračevica. Taj je potok najčešći raseljanik otsjek između Biča i Podveležke Površi.

Svinjarski Potok je pritok Jelovčeva Potoka. Nastaje ispod Krstine u Barama kod Svinjarskih Bunara. Niz Smajkića, Krhanova, Stupcevu i Veljevičinu baru vodu sa vrijeme kiša slijeva se i silazi Svinjarskim Potokom u Gaje. Tu su oko potoka također kosanice u Težanici. Kad izade iz kosanica, teče dubokim koritom i prvi manji skok. I on je tu izdušio evorzioni lonci. Lonci su duboki dva do tri metra. Oni pokazuju kolika je eroziona snaga te suhopotocno kad za vrijeme kiša nabuja i nosi materijal. Luka jeva, osojna, strana, ispod sjemokosa obrasla mu je šikarom u klisuri zavojno Buban. Sikura je tako gusto da je teško kretati se između grmova. Desma prisutna, strana mu je krsevita i gola. Odmah iz tega stiže do Crvenih Stijena. Tu se on ruši iz visine od oko 100 m. Dolina mu je tipična višeća. Otsjek Crvenih stijena dokazuje podizanje terena. Nakon što se sruši niz Crvene Stijene, pravi točilo i u dolini Prasine se sastaje sa Jelovčevim Potokom.

Dalje jugu nema suhodolina osim one koja od Bičine ispod Šćepan-Grada vodi do Blagaja u čiju dolinu silazi jarak Zubički Potok.

Na Gornjanobanjskoj Površi suhodoline nisu toliko izrazite. One su umrtiljene i uglavnom obrasle grmljem i šumom. Takva je suhodolina koja vodi iz Svinjarine do u Gornji Banjol kao i pomenuta pitoma dolina između Korita i Gornjeg Kružnja. Ona je najjače razčlanjena Gornjanobanjskoj Površi. Karakteristično je otsustvo točila u najvišim dijelovima Veleži. Kako je to osojna strana Veleži, to je i normalno.

To su osnovni oblici reljefa u Podveležju. Treba još navesti neznatne ostatke jezerske terase u Dobrču i na Busku, o kojoj je bilo govorovo u otsjeku o geološkoj gradi. Ti su oblici sasvim neznatni može ih primijetiti samo stručnjak.

Osnovni su, dakle, oblici reljefa površi sa otsjecima, grebenima, glavicanama i humovima, suhodoline te greben planine Veleži. Točila se u višem dijelu Podveležja nalaze jedino u Hopinama i na padinama otsjeka prema kotlini Bijelog Polja, Mostarskoj Kotlini i Biču Polju. Pored recentnih, nalaze se i stara točila i šut sa proslojima breča. U dolinama potoka javljaju se i evorzioni lonci, te višeće doline. Oni su dokaz izdizanja terena i mehaničke snage povremenih potoka koji imadu bujički karakter.

IV. K. L. I. M. A

U Podveležju je 1898. g. otvorena vojna meteorološka stanica u selu Vjerovatno zbog smjene osmatrača u nekim godinama nisu u pojedinim mjesecima vršena osmatranja pojedinih pojava. Osmatrane su sljedeće pojave: temperatura vazduha u 7, 14, i 21 čas, maks. i min. (terminski), srednja oblakost, padavine (zbir i maksimum, broj dana ispod 0, 1 mm i gradom i maglom), dulje broj dana sa vjetrom (bez jačine vjetra), cestina i maksimum padavina, u 1903. svr. podaci o padavinama, u 1905. podaci za sve pojave za mjesecu jun, juli i avgust, a padavine (broj dana sa snisu opažanja temperature u novembru i decembru, a u 1907 nedostaju svi podaci za maj).

U pojedinim godinama nedostajali su sljedeći podaci: u 1901. zbir za sve pojave za mjesecu januar, februar, mart i april. U 1906 nedostaju svi podaci za maj.

U ostalim godinama podaci su bili potpuni.

Srednji podaci obradeni su za petnaestogodišnji period od 1899. g. do zaključno 1913. g. Stanica je osnovana u 1898. g., a prestala je da radi u 1914. g. početkom i svjetskog rata. Stanica je imala ove elemente: g. s. = 43° 20', λ = 17° 51', H = 868 h₁ = 8,00 i h₂ = 1,00 m (do godine 1905, a od 1906 do 1913 bili je h₁ = 2,00). Kako se u neposrednoj blizini, oko 1,5 km vazdušne linije nalazi meteoška stanica Mostar na istoj geografskoj širini, a na 17° 59' i nadmorskoj visini od 59 m, to sam redukcijom na isti period (15 godina) izvršio interpolaciju podataka koji su nedostajali za srednje opažene temperature i našao srednje mješevine, odnosno srednje godišnje. To isto vrijedi i za padavine za sve mjesecе za koje su nedostajali podaci. Tako su interpolacijom proračunate srednje opažene temperature za mjesecе V (1907), VI, VII i VIII (1905), XI (1903 i 1906), te XII (1906). Padavine su izračunate za mjesecе I, II, III (1905), IV (1901 i 1905), V (1907), IV, VII i VIII (1905), te XI (1903).

Broj dana sa snijegom izračunat je od I do V mjeseca za četrnaest godišnji period za prva četiri mjeseca bez 1905. g., a za maj 1907. g. Za ostale mjesecе podaci su iz petnaestogodišnjeg perioda. Srednjaci ostalih pojava: oluja itd. preračunati su iz četrnaestogodišnjeg perioda, za mjesec maj bez podataka iz 1907. Za sve ostale mjesecе proračunati su iz petnaestogodišnjeg perioda. Cestina vjetra preračunata je iz četrnaestogodišnjeg perioda za V bez podataka iz 1907. g., a za VI, VII i VIII bez podataka iz 1905. g. Srednjaci za ostale mjesecе preračunati su iz petnaestogodišnjeg perioda opažanja.¹⁾

Iako se stанице Mostar i Podveležje nalaze na istoj geografskoj širini, u neposrednoj blizini, ipak zbog razlike u nadmorskoj visini (razlika iznosi 809 m) postojale su znatne razlike u klimi ta dva mesta. To se vidi iz sljedećih podataka.

¹⁾ Za obradu klimatskih podataka služio sam se podacima iz izdanja bivše vlade za BiH: "Ergebnisse der Meteorologischen Beobachtungen an die Landesstationen in Bosnien-Herzegovina", Sarajevo za godine 1899 do 1913 zaključno.

Temperatura. Srednje mješevne i godišnje temperature u Podveležju i Mostaru, proračunate za isti petnaestogodišnji period za 1899 do 1913 g. zaključno kretale su se ovako (vidi tabelu br. 1).

TABELA BROJ 1

Mjesec	Stanica	7 h	14 h	19 h	Srednja
I.	P.	-0,1	2,1	4,3	1,1
	M.	0,4	6,8	4,3	4,9
II.	P.	-0,1	3,0	0,8	1,2
	M.	3,9	7,8	4,0	4,2
III.	P.	2,6	7,0	9,1	9,8
	M.	0,8	14,0	6,6	7,5
IV.	P.	0,4	10,0	12,1	18,5
	M.	10,8	17,7	12,0	12,9
V.	P.	11,8	15,8	16,3	18,0
	M.	16,0	23,5	15,6	16,6
VI.	P.	15,2	19,4	20,2	22,0
	M.	20,3	27,1	18,6	19,6
VII.	P.	17,8	23,0	23,1	29,0
	M.	26,8	31,1	18,5	19,5
VIII.	P.	16,6	24,0	23,0	24,7
	M.	22,0	31,7	14,5	15,4
IX.	P.	14,5	18,9	18,6	20,2
	M.	17,2	26,4	10,8	11,5
X.	P.	10,0	13,3	14,1	15,1
	M.	11,9	20,3	5,7	6,0
XI.	P.	5,0	7,7	9,4	10,1
	M.	8,5	13,4	3,0	3,4
XII.	P.	2,5	4,6	6,8	7,3
	M.	6,0	9,2	9,2	9,9
Godina	P.	8,4	12,4	13,6	14,8
	M.	12,5	19,1	—	—
Razlika	P - M +	-4,1	-6,7	-4,4	-4,0

Tab. 1. Srednje mješevne i godišnje temperature u Podveležju i Mostaru — uporedni pregled. Period od 1899 do 1913 zaključno.

Kao što se vidi iz tabele petnaestogodišnji srednjak temperature Podveležja niži je za $4,9^{\circ}\text{C}$. Kako je nadmorska visina Podveležja za 809 m

veća od nadmorske visine stanice u Mostaru, izlazi da je temperatura prosječno na svakih 100 m niža za $0,6^{\circ}\text{C}$.

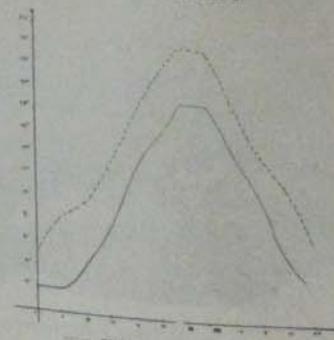
Srednje mješevne temperature Podveležja su srazmjerne niže u tom periodu, kao što se vidi iz priloženog grafikona. Vidi skicu br. 1.

Srednja godišnja temperatura Podveležja je $9,^{\circ}9, (9,^{\circ}8^{\circ}\text{C}$ za pomenuti period) i znatno otvara od srednjaka u oblasti izmijenjene mediteranske klime, odgovara srednjaku umjerenog kontinentalnog.

Međutim, mediteranski uticaji dolaze do izražaja u drugim pojavama. Iz tabele se vidi da je najhladniji mjesec januar sa prosječnom srednjom mješevnom temperaturom od $1,^{\circ}1$, dakle, iznad 0°C , a najtoplijii mjesec je juli $19,^{\circ}\text{C}$. Gotovo isti srednjak ima i mjesec avgust ($19,^{\circ}\text{C}$). Prema tome, koljebanje između najtoplijeg i najhladnjeg mjeseca je $18,^{\circ}\text{C}$, zbog kontinentalnog uticaja. U Mostaru je također najhladniji mjesec januar, a najtoplijii juli i avgust, koji također imaju gotovo iste srednje vrijednosti. Koljebanje ekstremnih mjeseci je $20,^{\circ}\text{C}$, dakle, za $1,^{\circ}\text{C}$ veće nego u razliku između srednje januarske temperature Podveležja i Mostara manja od srednje godišnje razlike za $1,^{\circ}\text{C}$, ta je razlika veća u julu od srednje godišnje razlike za $0,^{\circ}5\text{C}$. Mediteranski uticaj je, dakle, u Mostaru veći.

Srednja temperatura proljetnih mjeseci je $8,^{\circ}\text{C}$, a jesenjih $10,^{\circ}\text{C}$, gotovo i ne postoji (srednja temperatura proljetnih mjeseci je $13,^{\circ}\text{C}$, a jesenjih $13,^{\circ}\text{C}$, dakle, temperatura jeseni je u Mostaru niža za $0,^{\circ}2\text{C}$ od srednje proljetne). Velika razlika između srednje temperature proljeća i jeseni u Podveležju potiče otuda što se zbog velike nadmorske visine u proljeće na Veleži zadrži pričinjeno dugo snijeg, tako da se sunčeva toplota troši jače na toljenje snijega. U 1952 g. u aprili mjesecu još se zadržalo dosta snijega na Veleži. Foto 7. To dokazuje, kao što ćemo kasnije vidjeti, i broj snježnih dana, kao i zabilježene negativne temperature u proljetnim mjesecima. U Podveležju nekih godina i u aprili pada temperatura ispod nule. Apsolutni minimum perioda 1899 do 1913 g. u aprili od minus $4,^{\circ}4\text{C}$ (terminski) zabilježeno je 3 IV 1906 g. a 15 IV 1912 g. iznosio je minus $4,^{\circ}2\text{C}$, 14 IV 1913 g. minus $4,^{\circ}0\text{C}$. Temperature ispod nule su, dakle, česte u aprili. Samo dva puta u petnaest godina bio je minimum iznad 0°C , a dva puta bio je 0°C . U jedanaest ostalih godina bio je mi-

Sk. 1. Godišnje kretanje srednjih mješevnih temperatura u Podveležju i u Mostaru u periodu od 1899 do 1913 god. zaključno.

7) Velež pod snijegom u travnju 1952.

nim umjereno negativan. S druge strane u oktobru minimum je u tri naest godina za koje je vrijeme bilježen pa samo jednom ispod nule. Taj najniži zabilježeni minimum u oktobru bio je 1905. g. i iznosio minus 1,4°C. Minimum u novembru bio je iznad nule u 1905. 0,0°C, 1909 plus 7,4°C i 1911 5,8°C, dok je u 1913. g. iznosio 0, C. U ostalim godinama bio je ispod nule. Mraz, dakle, počinje u P. u oktobru, jedanput (1905), a redovno u novembru dok u Mostaru počinje tek u januaru. Zbog takvog rasporeda temperaturi i toplije jeseni, može stoka dugi da se zadržava. Zbog visine u tim travama vegetacijski period ne prestaje ljeti, dok u Mostaru zbog visoke srednje januarske temp. (5,8) vegetacijski period ne prestaje ni u januaru. Tada se Podvelešci spuštaju sa stokom do nad Mostar. Broj dana sa temp. iznad 5° u Mostaru je 365, dakle, cijele godine. S toga zimi Podvelešci iskorisćavaju otsjekе nad B. P., M. i Bišćem, jer dijelovima P., sve do Gornjobanjske površi u julu i avgustu su temperature visoke i bez padavina, oblačnost oko 2,5, trave se osuše zbog visokih temperatura, naročito maksimalnih. U Mostaru je broj dana sa preko 20°C prosječno 81 u godini. U Gornjobanjskoj Površi zbog visine ljetne temperature su niže za oko 6° i vegetacijski period u subalpskoj zoni ne prestaje ljeti. Na toj površi ostaju Podvelešci djelomično sa krupnom stokom i preko ljeta, dok se veći dio stoke goni u planine da bi ta subalpska zona *sodržala* preko ljeta, kako bi stoka po povratku sa planine imala jesenju i zimsku pašu.

TABELA BROJ 2

Mjesto mjesec	XII I	II	III IV	IV V	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
Podveležje	2,8	0,2	2,0	3,6	5,4	3,7	9,4	0,1	4,1	8,9	5,5	2,6
Mostar	2,4	1,4	3,5	3,7	4,5	4,0	5,0	0,3	4,5	4,8	5,3	2,8

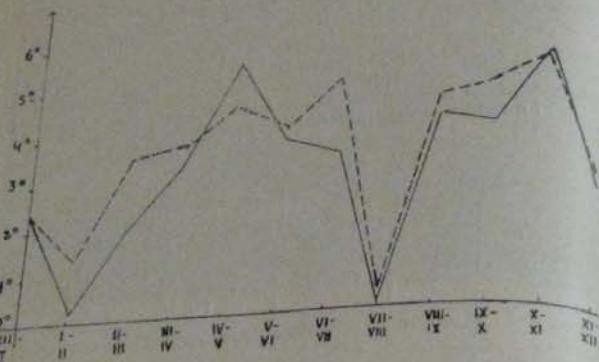
Tab. 2. Apsolutna promjenljivost srednjih mješovitih temperatura u Podveležju i u Mostaru — uporedni pregled.

TABELA BROJ 3

	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Godina
Najtoplij mjesec	3,2	5,6	7,5	10,1	16,8	19,5	21,3	21,3	18,7	14,3	9,7	5,7	
Godina	1899	1912	1913	1909	1908	1908	1904	1911	1905	1907	1911	1910	
Najhladniji mjesec	-3,7	-2,5	0,5	4,0	8,9	14,6	16,4	17,7	11,3	6,6	3,4	0,2	
Godina	1905	1901	1907	1907	1902	1903	1913	1913	1912	1905	1904	1902	
Amplituda	6,9	8,1	7	6,1	7,9	4,9	4,9	3,6	7,4	8,2	6,3	5,5	
Srednja mješovita temperatura	1,1	1,2	4,2	7,5	12,9	16,6	19,6	19,5	15,4	11,5	6,0	3,4	
Srednji terminski maksimum	8,7	9,8	13,9	17,2	22,7	25,7	28,3	29,3	25,6	21,7	15,0	10,0	19,0
Srednji terminski minimum	-9,7	-6,5	-2,9	-1,0	5,7	9,5	11,	11,5	7,7	3,5	-2,8	-5,1	1,8
Amplituda	18,4	16,3	16,8	18,2	17,0	16,2	16,9	17,8	17,0	18,2	17,3	15,1	17,2

Tab. 3. Godišnji tok temperature i amplitude srednjih maksimalnih i minimalnih temperatura u Podveležju.

Apsolutna promjenjivost srednjih mješečnih temperatura i godišnji
tok temperature te amplitude srednjih termičkih maksimalnih i mini-
malnih temperatura u Podveležju: vidi skicu 2 i tab. 2 i 3.

Sk. 2. Apsolutna promjenjivost srednjih mješečnih temperatura u Podveležju i u Mostaru.

Iz tabele se vidi da su amplitude između najtoplijeg i najhladnijeg odgovarajućeg mjeseca prilično velike. Najveće su u oktobru i u februaru, a zatim u maju. Općenito su najjače u jesenjim mjesecima a zatim isto toliko u proljeće i u zimu. Najmanja amplituda je u ljetnim mjesecima. U avgustu je amplituda najslabija (3.6°C). Ljetni mjeseci zbog mediteranskog utjecaja, redovno visokih srednjih mješečnih temperatura i male količine padavina su malih amplituda. Najjače je amplituda u prelaznim mjesecima u tom kraju, u oktobru 8.2°C i februaru 8.3°C .

Iz tabele se dalje vidi da su amplitude srednjih maksimalnih i srednjih minimalnih temperatura velike. Najmanje su zimi (16.5°C) i ljeti (16.7°C), a najveće u jesen (17.8°C) i proljeće (17.3°C).

Najveća amplituda je ipak januarska (18.4°C). To je u vezi sa blizinom Jadrana i prodiranjem hladnog vazduha na jug preko Alpa i Karata, kad dolinom Neretve otice k moru hladan vazduh, padaju u nekim godinama januarske temperature vrlo nisko. S druge strane, zbog blizine Jadrana prodire u januaru topli vazduh dolinom Neretve pa u nekim godinama znaju biti srednje maksimalne temperature januara u Podveležju dosta visoke (8.7°C). Najnužnu amplitudu imade decembar (15.1°C), iako je ona relativno visoka. Konfiguracija tla i oskudan vegetacioni pokrivač pridonose mnogo da su amplitude velike. Njihov godišnji prosjek je 17.2°C .

Karakteristično je za Podveležje da amplitude svih mjeseci ne ostanjuju vići iz priložene sk. br. 3.

Međutim, kolebanja između najviših opaženih i najnižih opaženih temperatura su znatna. Stanica nije imala maksimalni i minimalni termometar, te su iznosti terminski. Vidi tablu br. 4 i sk. br. 3.

Ekstremna terminska kolebanja najnižeg januarskog minimuma 2 I 1905 i julkog maksimuma 27 VII 1909 iznose 50.7°C (minus 16.5°C i plus 34.2°C). Apsolutni ekstremni bez sumnje su veći. U Mostaru ta kolebanja iznose 52.4°C (apsolutni terminski minimum 24 I 1907 g. minus 8.4°C i apsolutni maksimum 31 VII 1901 g. 44.0°C). Zbog nadmorske visine apsolutni minimum je u Podveležju (minus 16.5°C) niži za 8.1°C , a apsolutni maksimum je niži za 9.8°C (34.2°C) od onog u Mostaru. Ljetne žage su manje u Podveležju, što ima uticaj na bljni pokrivač ljeti, naročito u subalpijskoj zoni. Najveće amplitude apsolutnih i minimalnih temperatura su u februaru (31.2°C) i oktobru (29.7°C), opet u dva prelazna mjeseca. Najmanje amplitude su u decembru kao i kod srednjih (22.3°C), a zatim u četiri ljetna mjeseca. U septembru je još uvijek toplo i lijepo vrijeme. Žarko ljetno prelazi po stepenu u jesen, iako temperature iz maksimuma u julu i avgustu znatno padaju. Zahlađi tek krajem oktobra. Vidi sk. br. 1.

Iz grafikona se jasno vidi da su jesenje temperature, kako prosječne tako i srednje maksimalne i srednje minimalne, više u jesenjim mjesecima nego u proljeće.

Niske temperature januara, a naročito ekspremne, koje su posljedice visinskih prilika, nadalje niže temperature u proljeće, koje se spuštaju ispod nule još i u aprilu, imaju za posljedicu da na ostanjanju od oko dva do tri km između Podveležja i kotline Bijelog Polja, Mostara i Bišća, koje su poznate po svom voćarstvu, i to po južnom voću, u Podveležju ne može da uspijeva ne samo južno voće smokva, šipak, kajsija, breskva, loze i dr. nego Podveležje nije pogodno ni za gajenje ostalog voća. Iako može da

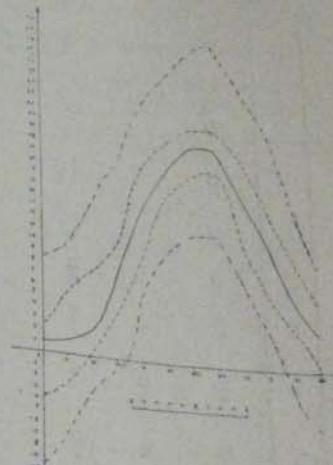

TABELA BR. 4

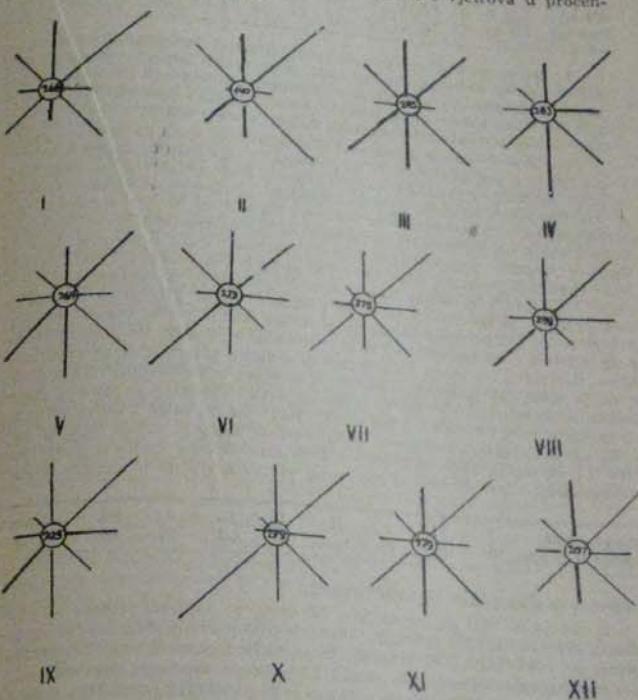
Miesec	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
Temperatura maksimum	11,3	18,0	19,2	21,6	29,0	32,5	34,2	35,0	36,1	36,3	19,4	12,9
Dan	1128	23	34	26	25	20	27	8	114	4	2	21
Godina	1890	1903	1913	1909	1908	1909	1907	1902	1911	1901	1913	1912
Temperatura minimum	-16,5	-13,2	-8,2	-1,4	2,0	7,0	8,3	8,4	3,2	-14	-6,8	-0,1
Dan	2	15	3	3	8	7	9	13	20	28	30	23
Godina	1905	1891	1900	1906	1904	1905	1902	1901	1905	1891	1899	
Amplituda	21,8	31,2	26,4	26,0	27,0	25,5	21,9	26,2	25,9	29,7	36,2	24,3

Tbl. 4. Amplitude ekstremnih mjesечnih temperatura i tečničkih minima.

raste i uspijeva srednjeevropsko voće kao orah, jabučka, kruška, trešnja i drugo, ipak rednost voća jako koleba. Tome doprinose mrazovi u proljeće. Zbog mediteranskog utjecaja voće nešto ranije cvjetaju, a zbor nadmorske visine snijeg se duže zadrži pa su mrazovi u proljeće česti, što ne pogoduje voću.

Pritisak i vlažnost vazduha. Na stanicu Podveležje nije vršeno osmatranje barometarskog pritiska ni vlažnosti.

Vjetar. Osmatranja vjetra vršena su za osam glavnih strana svijeta u sec. (44 km na sat) do 22,6 m. u sec. (82 km na sat). Podveležje ima dosta vjetrova. Odnos kalme i vjetrova u procen-

Sk. 4. Ruže vjetrova Podveležja po mjesecima. Period 1890 do 1913 zaključno

Prosječni petnaestogodišnji srednji odnos vjetrova i kalme je okrugao 4:1 (81,6% prema 18,4%). Procentualno najmanje kalme je u februaru. Najveći procenat kalme ima avgust (23% kalme). Po godišnjim dobitima najveće opažanja kalme izvršeno je ljeti (28,9% svih opažanja), a zatim u proljeće (27,0%). Više od polovine (55,9% svih opažanja kalme) otpada na ljetnu polovinu godine.

Jacina vjetra. Na dane sa jačinom vjetra od 6–10 (Bofor) otpada na jesen i zimu 56,8% svih opažanja, a na proljeće i ljetu 43,2%.

Srednji broj dana sa vjetrom jačine 6–9 po mjesecima vidi se u sljedećoj tablici:

Mjesec	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	IS god.	prosječ.
Srednjak	9,0	6,2	7,1	7,0	2,1	6,0	4,1	5,4	5,0	5,4	6,9	7,9	6,0	

Iz tabele se vidi da je relativno najmanji prosječan broj dana sa vjetrom jačine 6–10 (B) bio u maju, a najveći u januaru. Zima (32,5%) i jesen (24,3%) imaju više dana sa vjetrom jačine 6–10 (B) nego ljeti i zimu. Na jesen i zimu otpada 36,8%, a na proljeće i ljetu 43,2% svih opažanja. Dakle, obrnuto od rasporeda kalme u toku godine.

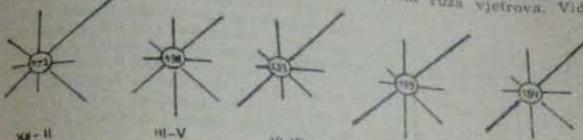
Kao što je navedeno, najveći prosječni broj dana sa vjetrom jačine 6–10 (B) je u januaru (9,0). To se poklapa sa najvećom čestinom SI vjetra koji je najčešći u januaru — 230 promil. Radi se ustvari, o buri koja dolazi dolinom Neretve. Sjeveroistočnjak je pretežan vjetar. Gotovo jedna petina (186 promil) svih vjetrova otpada na SI. On dominira nad svim ostalim vjetrovima i u svim ostalim mjesecima osim juna i oktobra. Osim u januaru, procentualno najviše ga ima u julu i avgustu. Ipak je česti zimi (222 promila) nego ljeti (195 promil). Na period IX do II otpada na SI 56,7% svih opažanja SI vjetrom. Najmanje je zastupljen u proljeće (164 promil). U oktobru i januru je pretežan vjetar JZ, on je zastupljen prosječno za 123 promila dokoli po postotku odmahiza SI vjetra. Najčešći je u oktobru (204 promil), a zatim u junu (154 promil). Po godišnjim dobitima, najčešći je u jesen (152 promila), a zatim u ljetu (128 promil), najrđedi je zimi (94 promil), a zatim u proljeće (118 promil). Na zimsku polovinu otpada 152,5%, nešto preko polovine. Pretežan je samo u jesen, ali zaostajeiza SI vjetra i u toj sezoni. Bura donosi oštro i vedro vrijeme, a JZ vjetar donosi oblačnost i kišu, ustvari atlanski svježi vazduh koji stiže u Podveležje dolinom Neretve. Prosječna čestina vjetra u promilima za petnaestogodišnji period po pravcima vjetrova vidi se u sledećoj tabeli:

Pravac vjetra	S	SI	I	JI	J	JZ	Z	SZ	Calma
Čestina u promil. 105	186	72	110	100	123	49	66	131	

Cestina vjetrova plus C=1000 promila.

Iz tabele se vidi da suiza SI i JZ vjetrova najčešći vjetrovi JI (110 promil), sjevernjak (105 promil) i južnjak (100 promil). Jugoistočni vjetar najčešći je u februaru (172 promil) što je posljedica mediteranskih uticaja i u zimskim mjesecima (130 promil). Po broju opažanja sjevernjak je najčešći u januaru (122 promil), a zatim u avgustu (117 promila) i u oktobru (111 promil). Južnjak je po broju opažanja najčešći u aprilu (143

promila), u septembru (127 promila) i maju (122 promila). Po sezonama najčešći je u proljeće (127 promil), a najrđedi zimi (76 promila). Čestina sekcija br. 5.

Sk. 5. Čestina vjetra po godišnjim dobitima — petnaestogodišnji prosječ.

Vjetar igra važnu ulogu u životu Podveležja. Spomenuo sam uticaj vjetra na odnose zrnatne zemlje. Ima uticaja i na ogoličenost predjela skrapama, uvalicama i zavjetrima skupilo nešta zemlje i trave. Stoka svoga načina krševitosti kraja. Sjeverac zna biti vrlo jak, naročito u višim stepenima. Nosi crjepe s kuću. Kuće pločare su najotpornije.

U Gornjem Banjdolu zimi vjetar ispunjava snijegom sve suhozide, ljetno zateknu u kolibi i izbacuju. To je razlog da na "gornjim travama" nisu kolibe stalno naseljena. Vjerovatno iz istog razloga Gornjobanjdolska Površ pretežnog vjetra navale oko njih krpune stijene koje ih štite od vjetra. Nije onda čudo što u svakom selu postoji niz lokalnih naziva za vjetrove.

U Dobrču sam našao ove nazive: jug, sjeverac, "veležak" (SI), "mokvadrant" mijenjan pravac. "Ne znaš mu otkud duše". U Banjdolu ga

U Opinama i mahali Kričanje su nazivi za vjetrove: sjever, "veležak", jugovina, "vodnjak" duše od Neretve, "šipun" po S i "šipun po J, susnježicom" ako udara na mahove. Vjetar sa kišom zovu i "padža". Međutim, "šipun" se oštro razlikuje od padža. "Šipunom" nazivaju vjetar i kišu, goni oblak, kiša se izljeva na mahove, na "šipune". To je naročito ljeti kad vjetar lazi dalje. To zovu kiša na "šipune" a takav vjetar sa kišom "šipun". "Šipunom" nazivaju i vjetar sa susnježicom i zimi kad vjetar duše i pada snijeg. Isti naziv našao sam u Bodrogama, srež trebinjski i u okolini Stoca. Cuo sam i naziv "šipunak", za manji pljusak.

U Dolu (G. Gnojnice) su nazivi: sjeverac, "veležak", "šipun po S i "šipun po J te "krivac".

U Svinjarini sam našao nazive: sjeverac, "mostarac" (niz vodu), "veležak", "gačanac", duše od Gacka s I, "šipun", krivac i jugovina.

U Banjdolu su nazivi: sjever (i bura), krivac (posunčar), jugovina s J i JZ, "veležac" (sjever i SI), "mostarac" (sa sjevera), "gačanac" (od Gacka), istočnjak.

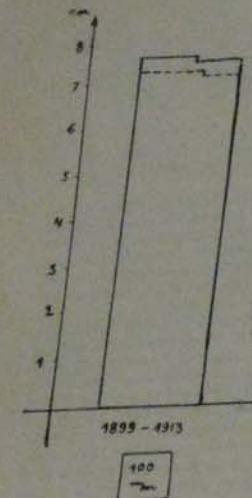
U Donjem Krušnju su: bura, šipor, gačanac, jugovina, veleščan. U Kočorini su: norivi, jugovina, veleščak, gačanac i bura.

U selima na relativno maloj udaljenosti postoje, dakle, tri različita naziva za isti vjetar: veleščak, veleščak i veleščak. Naziv šipor nudio sam i u jednoj njihovoj skladis (lokalne njihove pjesme sa dva stihova) ali je vulgarna. Koga interesuje možda dobiti tekst u Institutu za folklor u Sarajevu. Mislim da bi se mogli uvesti u terminologiju naziv »šipor«, »škrivac«, eventualno padza.

Oblačnost. Količina vlage i časova inaktivacije nije mjerena. Bilježena je samo oblačnost. Srednje vrijednosti oblačnosti date su u sljedećoj tabeli. Vidi tabelu br. 5.

Prosječna oblačnost nije velika. Srednjak u petnaestogodišnjem periodu je 4,26. Samo dva mjeseca prelazi 5 (februar 5,9 i decembar 5,4). Decembar ima, dakle, najveću prosječnu oblačnost. Oblačnost je najčešće mala za vrijeme ljetnih mjeseci i prva dva mjeseca jeseni. Najmanju srednju oblačnost ima avgust, ispod 2,6. Malo je od njega razlikuje juli (2,53). Prosječna oblačnost je veća zimi i u proljeće (5,05 i 4,54) nego ljeti i u jesen (3,15 i 4,15).

Za prosječan broj vedrih dana (manje od 2,5) nisam imao podataka. Broj vedrih dana velik je u julu, avgustu i septembru, što se da zaključiti iz petnaestogodišnjeg mjesecnog srednjaka. Ako se uporedi mala prosječna oblačnost sa velikom količinom padavina u godini, ističe se rejjelma mediteranski uticaj na karakter klime Podveležja.

Sk. 6. Uporedni grafički prikaz srednjih količina padavina u Podveležju i u Mostaru u periodu od 1899 do 1913 god. zaključno.

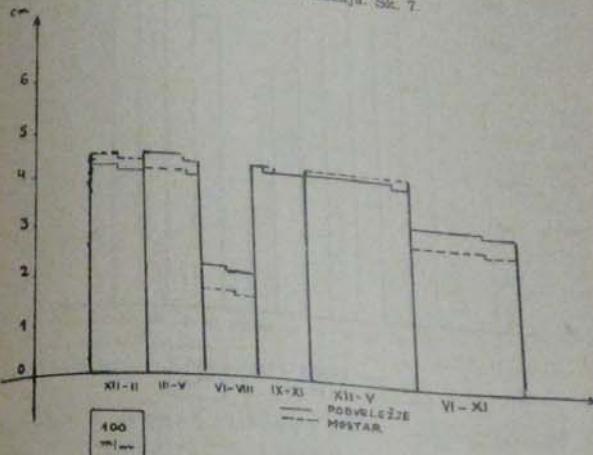
TABELA BR. 5

Mjesec	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Pros. srednji
Prosječna oblačnost srednje vrijed.	4,83	5,1	4,5	4,7	4,8	4,4	2,63	2,48	3,6	4,3	4,7	5,4	4,26

Tab. 5. Srednje vrijednosti oblačnosti u Podveležju u periodu od 1899 do 1913 god. zaključno.

Padavine. — Količina padavine relativno je najmanja u ljetnim mjesincima. Petnaestogodišnji srednjak padavina je 1.481 mm (u Mostaru je 1.433 mm za isti petnaestogodišnji period od 1869 do 1913 zaključno). Vidi skicu 6.

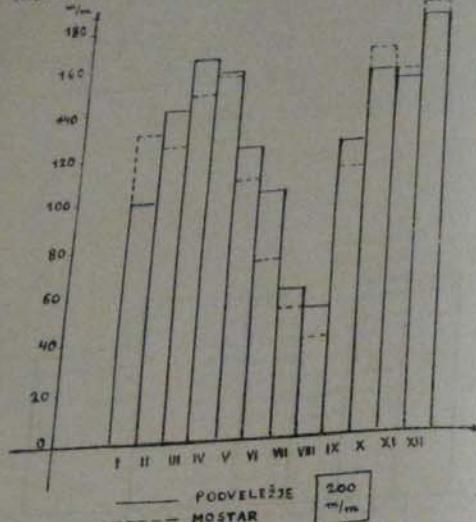
Iz priložene upoređne tabele 6 i grafikona vidi se: da u Povdveležju najveća količina padavina pada u proljeće — 29,4% i u jesen 28,3% (u Mostaru zimi 30,4% i u jesen 29,59%), najmanje je ljeti 14,4% (u Mostaru zimi 11,6%), a zatim zimi 27,8% (u Mostaru u staru 59,9%). Na zimski period otpada u Podveležju 56,1% svih padavina, a u Mostaru 59,9%. Uticaj reljefa je tu očito došao do izražaja. Sk. 7.

Sk. 7. Sezonka kretanje srednjih količina padavina u Podveležju i u Mostaru u periodu od 1899 do 1913 god. zaključno.

- 2) I u Podveležju i u Mostaru padne više kiše u zimskom periodu (IX—II) nego u ljetnom (III—VIII), što je također posljedica mediteranskog uticaja.
- 3) I u Mostaru i u Podveležju kiše su raspoređene podjednako u sve tri sezone osim ljeta, kad je najmanje količina padavina. U Mostaru nešto više pada u zimu nego u jesen, u Podveležju u proljeće i u ljetu, zbog jačeg kontinentalnog uticaja.
- 4) Najviše kiše pada u Podveležju i Mostaru u decembru. Srednjak je veći u Podveležju nego u Mostaru u svim mjesecima osim u X, XI, XII i I. Što je posljedica veće nadmorske visine (Velež je u zaledu). Amplitudne

su najviše u I i II mjesecu. U Mostaru su više u I a u Podveležju u VI. Najmanje su u aprili i novembru. Srednji minimum je u Podveležju 52, u Mostaru 40, u mjesecu avgustu. Sk. 8.

Sk. 8. Uporedni grafikon količina padavina po mjesecima u Podveležju.

TABELA BROJ 6

Mjesec	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Jan.	Feb.	Mar.	Apr.	May	Jun.	Jul.	Aug.	Sep.	Okt.	Nov.	Dec.
Podveležje	100	140	162	155	123	102	91	162	152	148	175	122	110	110	110	110	110	110	110	1491	1443	422	110	156
Mostar	130	124	146	162	154	155	154	152	152	148	181	162	162	162	162	162	162	162	162	1443	1443	424	1443	1443
Razlika	-30	16	26	11	51	53	51	10	10	6	16	52	40	12	12	12	12	12	12	100	100	42	100	100
	15	108	123	155	123	102	91	162	152	148	175	122	110	110	110	110	110	110	110	1491	1443	422	110	156

Tab. 6. Uporedne veličine srednjih mjesecnih, godišnjih i sezonskih količina padavina u mm u Podveležju i u Mostaru u periodu od 1899 do 1913 zaključen.

- 5) Sekundarni srednji maksimum je u Podveležju u martu, a u Mostaru u aprilu. Vidi tabelu br. 6.
- 6) Mediteranski uticaj očituje se i u Podveležju i u Mostaru u sušnim ljetima i pomicanju maksimuma padavina i u Mostaru u sušnim ljetima.
- 7) Blizina mora i planinski bedem u zaledu uslovili su veliku količinu padavina.
- 8) Kići padaju u Podveležju vrlo često u pljuskovima. To se može vidjeti iz sljedeće tabele: vidi tabelu br. 7.

TABELA BROJ 7

Padavina u mjesecu	Broj dana s padav- inama	Dnevum	Referens u mjesecu	Datum	
				Broj dana s padav- inama	Broj dana s padav- inama
26	1	9-IX-1910	54	3	34
80	2	1-I-1901	55	4	22
285	14	17-X-1902	30	2	20
89	5	8-II-1903	255	9	107
71	5	29-XII-1905	58	8	46
100	9	14-II-1907	80	8	28
15	2	16-VIII-1907	19	2	12
11	2	13-IX-1908	168	10	95
5	2	4-VII-1909	280	8	190
154	8	6-I-1911	18	3	10
2	1	21-VI-1911	62	8	40
40	5	2-II-1913			21-VIII-1912

Tab. 7. Primjeri dana sa pljuskom u Podveležju.

Apsolutni dnevni maksimum u petnaestogodišnjem periodu pao je u preko 100 mm pa je u dane 14 III 1904 g. — 107 mm, 23 IX 1911 g. — 110 mm i 17 X 1902 g. isto 110 mm.

Broj dana sa snijegom u Podveležju vidi se i sljedeće tabele:

Mjesec	Srednjak broja dana sa snijegom														
	I	II	III	IV	V	X	XI	XII	god.	1.1	0.07	0.4	1.1	2.5	15.0
	8.9	2.6	3.0	1.1	0.07	0.4	1.1	2.5	15.0						

Iz ove tabele jasno izlazi da je proljeće hladnije od jeseni. Snijeg je padao u ovom periodu još i u maju (1905. g.), a u osam godina padao je još u aprili. Svega u četiri godine padao je u oktobru (1906. g. jedan dan, 1905 i 1909 po dva dana i 1910 jedan dan). U četiri godine snijeg je počeo padati tek u novembru, a u sedam godina tek u decembru. Najviše snježnih dana bilo je u 1900. g. u martu (11 dana). Najviše snježnih dana u januaru bilo je u 1900. g. (devet), u februaru osam dana (1901. g.), a

1899 i 1911 g. padao je snijeg u travnju. U oktobru 1905 i 1909 g. pada je dva puta, u novembru 1900 šest puta i u decembru 1902 šest puta.

Ostale pojave. Opažani su dati sa grmjavicom, gradom i maglom. Površine mjesecne vrijednosti mogu se vidjeti iz sljedeće tabele: Vidi tabelu br. 8.

TABELA BR. 8

Mjesec	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	God.
–	0.6	0.9	1.8	0.9	2.8	2.4	3.1	2.9	8.2	3.3	0.5	1.6	2.0
Δ	0.4	0.4	0.5	0.4	0.8	0.1	0.0	0.1	0.2	0.2	0.1	0.1	0.2
μ	4.8	2.8	5.2	3.5	2.9	1.0	0.0	.8	2.4	4.9	5.2	3.8	3.1

Tab. 8. Prosječne mjesecne vrijednosti grmjavice, grada i magle u Podveležju u periodu od 1899 do 1913 g. zaključno.

Zaključak. Općeniti zaključci izvedeni su pri obradi pojedinih elemenata. Na temperaturu Podveležja uticaju razni faktori koji je modifikuju. To su u prvom redu nadmorska visina, ogoličenost kraških terena, vjetrovi, naročito SI — bura — koja ako smizuje temperaturu vazduha, južni vjetrovi, prizajan položaj Podveležja, velike količine padavina, blizina mora sa probojnicom Neretve itd. Kao rezultat svih ovih faktora su relativno visoke temperature ljeti, više temperature u jesen nego u proljeće, ali i vrlo veliko kolebanje ekstremnih vrijednosti. Na temperaturu prolijeća utiče snježni pokrivač Veleži koji se zadrži i do juna mjeseca. Karakteristično je i to da kod nema snježnog pokrivača, noći nisu hladne, kako bi to trebalo da bude s obzirom na veliku nadmorskiju visinu i veliko zračenje uslijed male oblačnosti. Zbog odsutnosti bliznjeg pokrivača, krešnjak se ugrije po danu i po noći vraca toplosti. Visoke ljetne temperature kao i srednja januarska iznad nule posljedica su mediteranskih uticaja.

Vjetrovi imaju veliki značaj za Podveležje jer odnose zemlju koju velik broj stoke pri paši stiti. Oranje se mora podesiti tako da se ono vrši neposredno pred kriš. Pravac i čestina vjetra uslovljeni su u prvom redu opštim cirkulacijom vazduha, oticanjem hladnoga vazduha iz Panonske Nizije probojnicom Neretve (bura) i prodiranjem atlanskog vazduha dolinom Neretve. Postoje i lokalni faktori, u prvom redu reljef i položaj Podveležja ispod Veleži na njegovoj osojnoj strani, koja ga štiti od hladnih vjetrova sa SI, kao i blizina mora. Mediteranski uticaji prodiru dolinom Neretve.

Na raspored padavina utiče u prvom redu reljef (Vede u zaledu).

Kada je riječ o određivanju tipa klime Podveležja, ona pripada umjerenom klimatu bez zime (Martonov C — tip). Po rasporedu padavina, glavnom maksimumu u decembru a sporednom u martu, minimumu padavina u julu i avgustu, srođan je portugalskom tipu (Martonov C_{sa}b). Od tega tipa ostupa po svojoj nižoj srednjoj godišnjoj temperaturi i po većoj količini padavina. Ime karakter modifikiranog mediteranskog tipa pod utjecajem srednjih visina.

⁷ Vidi kartu klima E. Martonne *Traité de Géographie Physique*, A. Colin 1950.

V. HIDROGRAFIJA

Pri obradi reljefa govoreno je o potocima koji razleđuju površi u potoku koji bi imao vodu, citave Podveležje nema nijednog. Ži Veleži, u Sitniku i Mokrom Dolu i Maloj Veleži. Nema ni pravilni vrela, osim u selu Kokorini, koja se najviše zlapti zbog oskudice vode. Pored grčkih bunareva,¹⁾ od kojih neki imaju žive vode. (Vidi foto 8).

8) Kobilaci u Sipovcu, donji bunar.

Najvažniji su i najveći Svinjski Bunari i Kobilaci. Od Svinjskih Bunara, najdublji sa najjačom žicom je gornji. Ima ih tri. Oni se nalaze

¹⁾ M. Filipović u svome djelu o Glasincu navodi: »posebnu vrstu starina čine tzv. grčki bunari, a na koje do sada nije nikо obratio pažnju«. M. Filipović, Glasinae 1952 Beograd, str. 284. O grčkim bunarevima u Podveležju pisao sam u svom članku Podveležje i Podveležci. Vidi Glasnik Jugoslavenskog profesorskog društva, 1937. g., svezka Mostar i Hercegovina, na str. 213 i sliku grčkoga bunara Oklačenku na str. 145.

²⁾ U 1950. g. zahtijevam sam u epruvetu vodu iz sljedećih bunara: Kobilaci — veliki bunar, Svinjski gornji, srednji i donji bunar, Kobilaci bunar pod orahom i bunar pod barom te iz čatrnje u Kobiljacima. Sanitarno epidemiološka stanica u Sarajevu izvršila mi je analizu i nademo je da je voda u svim bunarima zagadrena. »Prema izvršenoj hemijskoj i bakteriološkoj analizi sve su vode po poslatim uzorcima posve zagadene. Zagadenja su fekalnog porijekla. Sve sadržavaju više hiljada kliča u 1 cm vode, soli — indeks: 10000. Vode u poslatim uzorcima nisu upotrebljive za piće. Potrebno je izvršiti terenski pregled, utvrditi porijeklo zagadivanja i vode koje se mogu sanirati, pravilno kapitirati i uređiti.«

To su jedini bunari u Podveležju u kojima ima ljeti vode i koji imaju žive vode. Tu vodu piju, jer druge nemaju. Rezultat pregleda vode bunara koji nemaju žicu vode bio bi još i gor.

9) Svinjarski srednji bunar

u Barama ispod Krstine. Najvećih je dimenzija srednji (6×6 m), gornji je najdublji, dijamer mu je 4 m. On ima žicu žive vode, a sa ostalima je podzemno povezan. Nivo vode podiže se i spušta istovremeno u svim bunarima. Rijetko koje godine nestane u njima vode i tada gone stoku na snijeg, na jame u Veleži, tri sata daleko od sela.

Pored Svinjarskih Bunareva značajni su grčki bunarevi Kobiljaci u Sipovcu, mahali, G. Gnojnice. Nalaze se takoder na rasjednoj liniji. Ima ih tri, a pored njih je jedna čatrnja koja ima žicu žive vode. U 1950. god. 10. VIII bilo je čatrnji samo malo vode. Temperatura vode bila je 15°C pri temperaturi vazduha od 26°C . U 1952. g. 15. VI bila je puna voda, iz nje je otjecala voda milavezima u donji bunar. Gornji bunar četiri metra dubok, dijamera 3,5 m, ima najslabiju vodu. Vedu vade, uglavnom, iz donjeg bunara koji je najveći, 6 m dubok a dijamer mu je 5 m. Iz čatrnje vade vodu za piće a iz donjeg bunara vade vodu za stoku i pranje roblja pored drugoga, nemaju istu žicu. Iznad Svinjarskih Bunara je veliki Jelovčev bunar u Barama, zvan Vrbovica. Voda mu je toplija nego u ostalim bunarima. Teško mu je prići ljeti zbog rojeva pčela koje dolaze da piju vodu. Jelovčev bunar je jedan od najvećih, ima vode i ljeti. Ima veću nadmorskiju visinu od svinjarskih bunareva, neposredno je iznad njih, ali sa njima nije povezan, nivo vode nije im nikada isti. U Barama, na lomnoj liniji idući od Isića Dola prema Kobiljacima nalaze se tri grčka bunara, zvana »Ljeskovci«. Ljeti još nikad njesam zatekao u njima vode, donji je zimi pun. U Svinjarini je zavaljeni bunar Pintula »Jumnik«, a

pod Voljevica su bunarevi: »Grabovik« i »Nakovanj«, noviji privatni bunarevi građeni kao stari grčki²⁾.

Pred samom Svinjarinom, ispod Dražnjače, nalazi se Lokva koja je presusi. Podloga joj je umra. U 1949. g. imala je cijelo ljetlo vode, a 9. VI 1950. bila je suha.

U Begovištu, G. Gnojnice, na putu između Kobiljaka i Dobrča, nalazi se mala čatrnja sa živom vodom, duboka 4 m, a promjer joj je također 4 m.

Dobrč najmanje oskudijevo vodom. Glavni mu je bunar veličine od 6 m promjera, a 5 m dubine. Oklačenik³⁾. U junu 1937. g. bio je pun vode a u aprili 1952. g. voda se prelijevala iz njega. Na presusi ljeti, ima četiri grčki bunari: »Sladovac«, »Vrba«, »Rivine«, »Ubo«, i »Grabovik«. Ti četiri bunarevi presuse ljeti jedan do dva mjeseca. Žica žive vode »Stub-pod Barom« dva bunara. Gornji i Donji Bunar. Bunarevi su duboki 4–5 m.

Pored tih stariji bunareva u 1949. i 1950. g. ispod Svetigore iskopali su još 23 novi bunara. Svi oni imaju žicu žive vode. Za 24 sata nakupi se 100–200 litara. I ovi novi bunarevi istoga su tipa kao i grčki, obzidani grčki bunarevi, dok su ostali daleko manji, 2–3 m promjera. U avgustu 1951. g. imali su svaki vodu. Nisu kopani u istoj visini, a ni nivo u njima gonili stoku na »verkove« (čatrnje po starim forticama koje je gradila Austro-Ugarska). Sad to više nije potrebno. Dobrč je jedino selo, pored mašta ima dovoljno vode i za ljude i za stoku. Austrija ih je gradila prema potreblju vojnim potrebama, ne vodeći računa o tome na čijim travnjima ih podiže. Iz tog razloga su mnoge i zavaljene.

Sa Z strane Svetigore pored puta između Opina i Dobrča nalaze se »Jurjevići«, 4 grčka bunara porodice Gosta, koji nemaju žicu žive vode, nego se u njima skupljaju voda za vrijeme kiša i zimi.

Ostali grčki bunari se nalaze na Gornjobanjdolskoj Površi i iznad vine, velik bunar. U avgustu 1951. g. nije imao ni kapl vode. U Kružnju Korita i Trnjka »Gostovac«, na ovoj površi je najvažniji grčki bunar između burila vode u 24 sata. U junu 1950. g. imao je nešto malo vode. Bio je zadan i neočišćen. Nalazi se u ogradi privatnog zemljišta Mehe Husića. Čiste pa ništa. Tipa je i veličine grčkih bunareva. Neće ga ni očistiti ni brani da stoku dogone na bunar jer mu stoka popase travu. To je, međutim, jedini bunar u Banjdolu, Kružnju i Kokorini koji ima žicu žive vode.

²⁾ U istom djelu na str. 265, kao dokaz da su ti bunari veće starine, F. leži: »Pre svega današnje stanovništvo ne podiže takve čatrnje.« U Podveležju podižu bunare tipa grčkih bunara i u najnovije vrijeme. U 1949. i 1950. g. u Dobrču su podignuta 23 nova od kojih jedan ima iste dimenzije kao i stari grčki bunari.

³⁾ Vidi Kanačić cit., djelo str. 145.

Ljeti nema vode za stoku. Istoči SZ u Gornjem Krušnju je »R. Boč«, kočca koju je podigao Higijenski zavod u Beogradu u godini 1927.

U G. Banjolu se nalaze bunarevi »Vodica«, »Lizac«, i »Ljetavac«.

Zavaljeni tunar »Bunarin«, jedan od najvećih koje sam vidio, nalazi

se na Durmitorevu. Nema vode u njemu. »Riverica« je u Krušnji.

Ispod Veleži na višim objeclima nalazi se također niz bunareva,

Svinjarini ispod Veleži su: »Studentac« (Mrndić), »Kaočina« (Smajković),

»Hankušas«, »Hadovac«, »Vodica« (Pekulić i Feriza), te bunar

»Blizuminac«. »Hadovac« se nalazi blizu granice G. Gnojnice i Svinjarina.

U Veleži 5 km od Dobrča na samoj Brasiči je uvaženo livo vrelo u cestu.

Pripada Sipovu. Između Dobrča i Brasicine na Poljici nalaze se Dobrači i Veliki bunar te čatrnje. Promjer bunareva je 3 m. Nikad ne prelazi

ali je izvrsne veličine. Brasicina pripada Sipovu, međutim, kako se nalazi na putu

u Zaveljek, kuda idu po drve seljaci iz D. Gnojnice i drugih sela, to se

uni koriste vodom iz te čatrnje. Ona je tačno na prevozu za Zijemlje

Zavelje, na raskrsnicu puteva za planinu. Čatrnja je duboka 5 m. (Videti

foto br. 10). To je nekak bilo prvo projektno padalište Podveležaca na putu

za planinu sa stokom.

Ima, dakle, niz tih bunareva. Peklo bi se da se sela ne oskudjevaju vodom, međutim, stvar stoji drukčije. Ko prođe ljeti Podveležjem, ići će sačinjene po uzašaoj šeri i do 30°. Jer se golji krš ugrijev a da neće naći na vodu. Ljeti u Podveležju imaju vodu samo Svinjarski Bunarevi, Vrbovica, Kobljaci, bunarevi u Dobrču i Gostiljevcu. Pored toga ima vode u bunarevima u Poljici i Brasicini. Svi ostali bunarevi zapse prazni. Tu živi oko 2000 ljudi sa oko 20.000–25.000 grola stoke. Tako je tada u Podveležju. Za pice imaju nešto vode još u čatrnjama.

Čatrnje su javne ili privatne. Javne čatrnje gradila je Austrija za svoje potrebe i nalaze se na teritoriji Hepina i G. Gnojnice. Higijenski zavod u Beogradu podigao je po jednu čatrnju i po jednu lokvu u Krušnju i Kokorini. Ostale su privatne. Ponadim da ima više vlasnika jedne čatrnje.

10) Čatrnja na Brasicini 3-VI
1937. g.

U Sipovu ima samo jedna čatrnja u Puca i četiri u Spaga. Na brdu Šipovac, na travama Puca ima jedna zavaljena čatrnja. Selo Opine ima isključivo čatrnje koje je gradila Austro-Ugarska Monarhija sa velikom klinicicom. U selu su dvije velike čatrnje i jedna na Merdžan-Glavici. Pored toga na putu u Mostar ima jedna zavaljena čatrnja. Drži vodu, ali joj je uništena avlija, pokrivač i zidovi sa strane. Mahala Kričanje ima pet velikih austrijskih čatrnja istog tipa kao u Opinama. U Dobrču su dvije

privatne čatrnje. Bulimanova i Krhanova kod škole. U Jelovčevom Dolu ima jedna javna čatrnja napravljena 1929. g. i jedna privatna ispod u Dolu travama i zavaljena. U Svinjarini ima 6 privatnih čatrnja (Voljevice, Banđolu) imaju samo četiri privatne čatrnje: Tule, Brkani, Zlomušice i Husnići. U G. Banjolu imaju pet privatnih čatrnja: Zlomušice, Tule, Husnići i Jelovci, ali joj je avlija oštećena, ima još pet privatnih čatrnja. Po jednu imaju javne čatrnje u Rosuljama dijametra 6 m, dubine 6 m, koja drži vodu Husnići, Crnomorović, Makraumaci, a Memići dvije. Drže oko osam vodena voda.

U Kokorini se nalazi velika javna lokva u Vrtlinama. Pojedine privatne čatrnje imaju u Kokorini: »Gadare, Makraumaci, Marići, Mrndići, Selmanići imaju dvije čatrnje, Bobrić, Đakula, te Marići u Gradići, sinje na Busku. Imu ih, dakle, svega 14 na 71 domaćinstvo. Stoku gone malo. Ljeti su obično zaključane. Nema vode dovoljno za pice akarnoli za Velež.

Pored toga hvataju i sakupljaju svaku kap vode. U G. Banjolu 12 VIII 1951. g. imao sam priliku da vidim sljedeći prizor. Dječaci su izvadili od »skrivenice« do kamene na stijenama i sabrali iz njih hladnu vodu iz kiša. Dječaci znaju gdje su kamene i trče da iz njih što prije pokupe vode. Voda je, ponešto zamucena i zagrijana od sunca, poje

na jama. Hajvan se goni »na snijeg« koji se vadi iz vertikalni dubokih ljeti stoku na sniježnici. Tih jama ima i u nižim dijelovima Veleža, a i u Banđolu. Banđolu je jama zvana Jama na Ladjevcu. Jedna jama ima i na Sipovcu kod Poljica s vodom na dnu. Spuštili su kantu na užetu, ali nisu mogli da izvade vodu. Kad se bacil kamen u vodu, čuje se kako bučne. Međutim, na Veleži ima niz jama sniježnica iz kojih se vadi svake godine snijeg. Iz Krušnja i Kokorine isli su u 1951. g. već 8 avgusta na snijeg. U g. vadili već u maju 1952. g. Maj te godine bio je vrlo hladan, i trebalo su već između 6 i 8 juna, jer im je nestalo vode u svim čatrnjama i svim stoku na snijeg. Kako počnu vaditi snijeg iz sniježnica, vade ga sve do je nemaju dovoljno, ostaju cijelo ljetno iznad sumske zone u najgornjim sa krupnom stokom koja je ostala kod kuće. Tako je i pravo da vadi snijeg iz jame. U Veleži ima mnogo takvih dubokih jama

12) Veliki Paratak 12-VIII 1951 g.

11) Vadenje snijega iz Jame na Paratku 12-VIII 1951 g.

sniježnica iz kojih vade pojedine porodice snijeg. Najveće su ove: »Jama u Proplanku« idući za Paratak, »Tujan«, ispod Zasjede (Memića), »Mala Jamsa« više Tujana (Memića), »Donja Zasjeda« (Dedića-Beha), »Gornja Zasjeda« (Dedića-Beha), »Veliki Paratak« (Dedići-Kavare i Maksumići).

»Mali Paratak« (Maksumići), »Kotlens Stijena« (među Jarmom i Telećom Lastvom — Fazlića, »Bozetovica« u sumi isred Veleži (Fazlića), »Gornja Jamsa« blizu Kotlene Stijene (Zlomušica), »Povitac« pod Telećom Lastvom Lastvi (Smajkića), »Gornja« i »Donja Jametina« kod Liseča (Brkani).

Ima velik broj manjih jama, iz njih se vadi snijeg povremeno. Kad izadu na jame, prvo vade snijeg iz malih jama, sve dok ne dodu do velikih. Jedna od tih manjih jama je »Diehenem« (nači pakao), u Tisovcu. Ima jama i bez snijega. Bio sam je na nekim sniježnicama. Vrio je interesantna jama »Veliki Paratak« na Paratku. Sastoji se iz dva dijela, jednog širokog otvorenog kotla, dubokog oko 40 m, nač koji se silazi zavojitim stazom do uže jame. Put do donje jame je vrlo strm, podupiran je trkljama, a npravljene su i drvene stepenice. Ovaj dio je svijetao i širok; ima oblik pravoga kotla. Na dnu tog šireg dijela jame nalaze se korita i kotlovi za topljenje snijega (vidi foto 13). Na sjevernoj strani jame je ulaz u

13) Korita za topljenje snijega na Paratku

donju jamu. Do snijega je 12 VII 1952 g. bila duboka 13,66 m. Snijeg s vrha je običan, dublje je zrnat i krut, te prelazi u led, tako da se može cijepati u komade (»na sanduke« kako ih Podvelešći zovu). U jame je snijeg nanesen zimi. Jama je daleko dublja. Do dna joj нико nije došao. Kako je snijeg smrznut a topi se jače uz stijene pećine, to se on otpući od stijene. Između snijega i stijene ostaje šupljina seljac su se spuštili na konopu koji je bio dug 17 velikih rastegalja (oko 20 m) i nisu došli do dna. Znači, da je jama duboka bar 50 m. Sa strane te jame u Velikom Paratku nalazi se »tunel«, postrani mali četvorouglasti ponor, koji komunicira sa glavnom jamom, ali je od nje djelimično odvojen stijenom. Dimenzije tunela su $1 \text{ m} \times 0,5 \text{ m}$. Tunel ide pravo do snijega. Na dubini od 7 m nalazi se u tunelu prečaga koju seljac zovu »sedlo«. Onaj koji silazi u jamu spušta se držeći se za stijenu, a opriuci se nogama i ledima o drugu stijenu jame. Tako side do sedla, stane na sedlo, uhvati se rukama

za stijenu i prede na trklu (vidi skicu 9). Nalime, između snijega na drugim sredstvima su se u seljaku trklu koja im služi umjesto stepenica. Ona ih bukvica sa račvama. Seljak niz račve sida do snijega. U drugim jama, gdje nema tunela, sputaju čoveka konopom da knjegu i izvlače ga na konop iz jame. Snijeg sijaku sjekirom. Pojedini komadi, sanduci ili »metovi« se nataknu na »kuklijicu«. Kuklijice je ustvari, pešta od konjega o koju se kaže komad snijega. Vidi skicu 10. Kuklijice stegne snijeg. Seljaci koji estanu nad jama izvlače snijeg na konopu. Komadi snijega su veliki. Veličina i težina snijega koji se izvlači, ovise o broju seljaka koji izvlače snijeg i koliko može konop da izdrži, ali su obično manji. Snijeg izvlače iz jame po 70 kg težine. Nekad ih je više. Na Povitima vuće ih i do desetak. Konop se vuće preko stabala bukve koje stoje na vrhu jame. Na bukvi je urezan i uglačan žljeb za konop. (Vidi foto 14).

Izvadeni snijeg topi se u kotlovima ili u koritima. Korita su izdubljena bukova stabla. Na jednoj strani korita nalazi se »zasječak« koji je provrćen. Kroz »šubuc« se provuče »sindžir« (lanac), koji vuku volovi do jame. Kod jame na Velikom Paratku zatekao sam 13 korita. Iznad korita stavi se »žljeb«, obično dotrajalo korito, ali ima i posebno napravljenih od stare bukve. Postavi se koso prema koritu. Donji rub je nad obvodom korita. Na »žljeb« stave žljeb koji se topi na suncu i voduhu i hvata u korito. Osim korita zatekao sam i šest kotlova. To su benzinske baćve izrezane sa dodatnim rukatikama. Uz stijenu postavljena su po 2 kamena koja zovu »kotlenice«. Na njih se stavlja kotao i ispod njega naloži vatra između kotlаницa. U kotao se stavi snijeg i topi. Ako je mnogo stoke, onda u kotlovima griju otopljenu vodu sve dok ne prvrje. Tom

Sk. 9. »Trkla«

14) »Sanduci« (»metovi«) snijega izvadeni iz snijeljnica Veliki Paratak.

vodom polijevaju snijeg na žljebovima. Obično pri poljasku ostave snijeg sporo topi, a kako je stoke dosta, treba im mnogo vode. Ovdje, zbog velike visine, iako je sive goli krš okolo, nije nikad toplo. U 10^h 12 VIII 1952. g. je temperatura između 27 i 30° C. U G. Banđolcu kada podne tih dana hila je 2,68 m. a šrina tog dijela je 30 cm i dubina 21 cm. Sva su korita sublizu

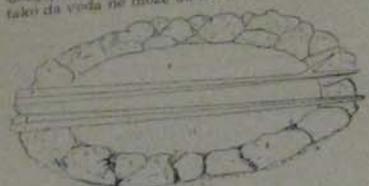
15) Tehnici Smajkića. Ibre u mahali Sišan-Do u Bjelafnici. Korita su topljenje snijega pokriveno gunjima. Nalaze ljetna

jednaka, malo otstupaju od tih dimenzija. Na koritima kraj jama poji se vrećama goni na konjima kućama i topi nad burilima ili nad kotlovima i kantama. Pred nekim kućama ima uz kuću pored zida na račvama korito u kome se topi snijeg. Korito s vodom je tad prekriveno gunjem (vidi foto 15). Takva korita, ili samo žljebovi, nalaze se uz kuće i u mahalama. Koriste se njima pri kraju ljeta, kad nestane vode u lokvama ili kad vrela presuše. Vidi foto br. 16. Kod jama se pere i rublje. U ne-

16) Topljenje snijega u mahali Krožnje, Bjelafnici, avgusta 1952. g.

postrojnoj blizini je jama Mali Paratak. Na ovoj jami nema legrata, nego za topljenje snijega služi »rovanje«. Vidi skicu 11. Na kosoj prirodnoj krečnici, koj ploči napravi se ovalna ograda od stijena. Stijene su izvana i iznutra oblikovane, a supljine između stijena zatvorene su crvenjeom ili glinom, tako da voda ne može da isciuri. Visina stijena je oko 30 cm, a dužina rovaja je između 1.5 i 2 m.

SK. 17. »Rovanje»

konopima, nego sa SZ strane ima prilaz koji se postepeno spušta do snijega. Kraj nje sam zatekao samo jedno korito. Do kraja ovog uga, a nekad i ranije, nestane u njoj snijega. Na ostalim jama nisu bilo.

Zaključak. U Podveležju nema stalnih potoka, ljeti imade vode samo u nekoliko bunareva, koje oni nazivaju grékim. U Opinama i G. Gnojnicama ima desetak javnih cisterni koje je gradila A-U ne vodeći računa na čijem se zemljištu nalaze, pa je većina njih zavaljena. U većini slučajeva zavalili su ih seljaci na čijim se travama te čatrniye nalaze. U svakom selu ima manji broj privatnih čatrniya malog kapaciteta. Sve je to absolutno nedovoljno. Sve od maja pa do polaska u planinu, a oni koji ostaju u Podveležju do jeseni, do prvih kiša, gone stoku na jame snijegnice iz kojih vade snijeg, tope ga u koritima i prelijevaju vrelom vodom. Tako poje stoku i peru rublje. Svi bunarevi su im zagadjeni. Trebalo bi rasjednoj liniji u Barama postoji mogućnost kopanja novih bunareva. Konačnjim postojećim bunarevima u dubinu, moglo bi se pojačati pritjecaj u bunarevima koji imaju žive vode. U Gornjobanjolskoj Površi ne bi trebalo podizati mnogo novih lokava, nego opraviti stare i podići još koju novu. Ako bi se podiglo više lokava, ne bi ljudi gonili stoku u planinu, stoka popasla travu koja se obnovi za vrijeme dok je stoka u planini. Ostane li stoka preko ljeta u selu, ne bi imala u jesen i zimu paše.

Najslabije s vodom stoe u Kružnju i Kokorini. Asanacija postojećih bunareva i cisterni je najbitniji i osnovni problem Podveležja. To što je rečeno za Podveležje vrijedi za mahale u Visočici i Bjelaskici. Kad bi se podigle lokve, uhvatile žive vode u tim planinama, obzidale čatrniye na mjestima gdje izbija žica žive vode, drugim riječima, kad bi na tim planinama bilo više vode, seljaci bi gonili više stoke u planinu, manje bi se ostajalo u selu. Stoka bi u tom slučaju imala daleko više paše u jesen i zimi u samom Podveležju, to bi svakako povoljno uticalo na povećanje broja stoke.

VI. BILJNI I ŽIVOTINJSKI SVIJET⁹

Biljni svijet Podveležja uslovien je nizom faktora. Osnovni faktori su: nadmorska visina. Sva su ta tri faktora povezana sa klimom i hidro-uticajem na biljni i životinjski svijet u Podveležju, a to je čovjek. Ma koliko pridonjio razvitku svih ovih pojava da je čovjek uzrok krijevitosti i da je sjedom ipak je čovjek ponedjelj pojava koje su vezane za krš, jer su te pojave goji, pusti i krijeviti. Na biljni svijet Podveležja imam naročiti uticaj razlika u klimi i visinskoj gradbi. Na kratkom otstojanju od nekoliko kilometara iz oblasti koje su pod jakim uticajem mediterana nalazi se u alpske visine, pusti hercegovački krš ograničen je na predjele koji gravitiraju Mostaru i Blagaju. Podveležci vele: »Suma ne umiši koza, vet krasmas. Imaju dobrodopire šudut, Opina i mahala G. Gnojnicu, Dola i Kričanju, nema sad ni grmlja nema. Moraju ići po drva u Zavelž. S druge strane tako su najviše gonili drva u Mostar i Blagaj i prodavali ih na tovare. Međutim, ma koliko neki Podveležci dokazivali da sumu ne umiši koza, činjenice govore drukčije. Prolazio sam često Podveležjem prije rata, poslije rata do 1949. g. nijesam ponovo prošao Podveležjem. A tada je bilo jedva sam prepoznao. Polazeći od ceste Mostar-Nevesinje, od Okuci vršnju. Taj dio površi bio je prije rata gotovo bez grma. Poslije rata, nakon niskim grmljem. Citav kraj ima mnogo više zelenila nego prije rata. Ovčište pred kućama u Kružnju bilo je gotovo pusta livada bez ikakve vegetacije osim trave, a oko njega bio je pusti krš. U 1951. g. grmlje se uzoran i obrađen. U ogradama oko kuća ima niske bjelogorice šume istoči suhogotopočinom između Svinjarine i G. Banjolja, to se jasno vidi. Mladice su duge po metar i više, (zovu ih »jetoras« — izraste za jedno ljetu). Sve bi to koze pojele. I seljaci uvidaju suda da se šuma naglo razvija otakako je zabranjeno držanje koza.

Visoke šume imaju još samo u Veleži, ali je i nje sve manje, jer se neracionalno iškorišćuje i sijete i pored nadzora.

Opštta karakteristika biljnog pokrivača u Podveležju. Već je Deđić naglasio i iznio: »kako jako visinske razlike naglo izmjenjuju ve-

⁹ Pri obradi biljnog i životinjskog svijeta citiraču pojedine autore, neke vrogo često. Da se ne bi ponavljali naslovni djela, služitu se pri citiranju slijedećim kraticama:

FP odnosi se na djelo Fiola Franjo, Prilogi čori B i H, Glasnik Zemaljskog Muzeja Sarajeva 1896 g. — 1893 sv. V. GB, odnosi se na djelo Beck, dr. Günther: Flora Bosne i Hercegovine i bivšeg sandžaka Novog Pazara, Glasnik Zemaljskog muzeja — Sarajevo, MM, odnosi se na djela Maty K., Prilogi za

geocijene formacije ojeti se najbolje kad posmatramo Velež i Preŋ¹⁾. On navodi šest vegetacionih formacija: 1) prelazna mediteranska, 2) uska vremena uska zona formacije Pinus-a leucodermis-a, 3) formacija visoke planine sa Pinus-pumilio (kleke). Danas ne postoji više formacija Pinus-a kleke, no na ovoj strani. Pet ostalih formacija mogu se jasno prati na vrlo kratkom ostanjanju. U najnižim dijelovima prema Mostaru i Blaščiću dolini Drnjevca na visini od 482 m. Tu je nadalje jako raširena kultura spicata, i S. Karstiana (vidi GZM, XXXV, str. 147. (Maly), peten leži, su zabeležene sljedeće biljke: Crocus dalmaticus Vis.²⁾, Hyacinthus dalmaticus Baeker koji se diže u Veležu do 1600 m³⁾, Clematis viticella u Kokorini, i C. flammula⁴⁾ Alyssum campestre, i Al. argenteum, Daphne turica (Alyssum incanum)—Busak do 1000 m⁵⁾, A. mutabilis — Podveležje do 1000 m⁶⁾ jaseonk bijeli (Dictamnus Alba),⁷⁾ žutika (Berberis vulgaris)⁸⁾, zmijika trava (Sanguisorba muralis) — Stolac kod Mostara i Valeriana coronata⁹⁾, Trifolium scabrum¹⁰⁾, Viola parvuloides W. Becker i V. elegantula¹¹⁾, Sedum acre L. a typicum Maly¹²⁾, Juniperus oxycedrus, Phleum tenue¹³⁾, Dactylis glomerata¹⁴⁾, Scleropoa rigida¹⁵⁾, Bromus nekenii¹⁶⁾, Agropyrum glaucum¹⁷⁾, Cetis australis — koščica — do 700 m. Dianthus tergestinus¹⁸⁾, koji dopire do 1400 m i D. nodosus¹⁹⁾ te druge.

Pojas hrastovine, koji spominje Dedijer, vrlo je uzak.

Pod jakim uticajem mediterana je i formacija grmlja u toj zoni na grmlju je slijedeći jasen (Fraxinus excelsior), hrast (Quercus sessiliflora, sanguinea), bijeli trn (Crataegus oxyacantha), rujevina, jurevinac (Cotinus coggygria), tlovina (Pteretia ramentacea) i dr.

U ogradama oko kuća, tzv. »kućistima«, zastupljen je pretežno hrast (Quercus sessiliflora, Q. crispia), divlja murva (Morus nigra), trešnja (Prunus avium), Pirus malus, P. communis, Juglans regia, a u Hopinama i smokva (Ficus carica) i dr. Zastupljeni su i sve vrste pomenute u formaciji grmlja. Najlepši i najveći hrastovi su u Barama. Po stranama Bara imaju prave hrastove šume (Q. cerris, Q. sessiliflora i Q. pubescens).

Born B i H (Mittelungen über die Flora von Bosnien und Herzegovina) Glas poznавању Boke Velež (Hercegovina) Godišnjak Biološkog Instituta u Sarajevu god. II — 1950. sv. 1—2. Rimski brojevi znake godište Glasnika Žemaljskog muzeja u Sarajevu, a srpski stranu u knjizi, i J. Dedijer, Hercegovina, str. 22. ¹⁾ FP str. 321. ²⁾ Ibid. str. 322. ³⁾ GB XXVI, str. 462. ⁴⁾ Ibid. XXVIII, str. 119 i 120. ⁵⁾ MM. XXXII, 1—2 str. 136. ⁶⁾ Ibid. XXXV, str. 184. ⁷⁾ GB XXVIII, 1—2 str. 131 i 132. ⁸⁾ Ibid. XXXII, 1—2 str. 117. ⁹⁾ Ibid. XXVIII, 1—2 str. 41. ¹⁰⁾ MM. XXXI, 1—2 str. 34 i 91. ¹¹⁾ Ibid. XLV, str. 135. ¹²⁾ Ibid. str. 139. ¹³⁾ Ibid. str. 123—124. ¹⁴⁾ GB XV, str. 7. ¹⁵⁾ Ibid. str. 19. ¹⁶⁾ Ibid. str. 31. ¹⁷⁾ Ibid. str. 39—40. ¹⁸⁾ Ibid. str. 40. ¹⁹⁾ Ibid. str. 46. ²⁰⁾ GB XIX, str. 142. ²¹⁾ Ibid. str. 142.

Iznad kuća, u potocima koji vode iz Svinjarine u Gornjobanđolsku površi i u Kokorini, grmlje ima sastav sličan onom u donjoj površi, ali se neštoliko mijenja. Glavni predstavnici su: crni jasen (Fraxinus ornata), ²¹⁾ Prunus spinosa, ruz (Ailanthus altissima). Uz njih su divlje voćke: murve (Morus nigra), divlja šljiva (Prunus domestica), divlja jabuka (Pirus malus), divlja kruška (P. communis), divlja trešnja (Prunus avium) i orah (Juglans regia).

U predalpskoj regiji, iznad zone hrastovine, do oko 1100 m pored grmlja, javljaju se neki subalpijski i drugi predstavnici. Navodim neke zelje u višu subalpsku zonu²²⁾, Linum tenuifolium, koji Turrita²³⁾ gladul Draba muralis u Svinjarini²⁴⁾, egrivica (Iberis umbellata tenuifolia) i Hutchinsia petraea²⁵⁾. U ovoj zoni se javljaju: i: Fumaria vulgaris²⁶⁾ Viola elegans²⁷⁾ Hypericum perforatum²⁸⁾ Polygala nicaeensis²⁹⁾ P. vulgaris & oxyptera³⁰⁾ Euphorbia salicifolia³¹⁾ Artemisia campestris³²⁾ Ranunculus illyricus³³⁾ Erysimus hieracifolium³⁴⁾ Arabis hirsuta L. Scop. var. hirtella³⁵⁾ Linum tenuifolium³⁶⁾ Lotus corniculatus f. ciliatus³⁷⁾ Verbascum glabratum³⁸⁾ Digitalis grandiflora³⁹⁾ Plantago media, P. Carinata, Campanula rapunculus, C. Persicifolia L. grandiflora,⁴⁰⁾ Achillea millefolium, i A. nobilis⁴¹⁾ Avena sati⁴²⁾ Melica nutans⁴³⁾ Poa bulbosa⁴⁴⁾ P. alpina⁴⁵⁾ Festuca valesiaca i F. dalmatica⁴⁶⁾ Centauraea Triumfetti⁴⁷⁾ Tragopogon Tommasinii⁴⁸⁾ Lactuca perennis⁴⁹⁾ Rosa illigata⁵⁰⁾ Allium moschatum⁵¹⁾ A. Carinatum⁵²⁾ Scilla autumnalis⁵³⁾ Polygonatum verticillatum⁵⁴⁾ Iris bosniaca⁵⁵⁾ Orchis speciosa⁵⁶⁾ Rumex obtusifolius⁵⁷⁾ Stellaria media⁵⁸⁾ Ceratium grandiflorum,⁵⁹⁾ i C. recum.⁶⁰⁾ Helleborus odorus i H. multifidus⁶¹⁾

Iznad ove zone prostire se šumska zona. U šumskoj zoni je glavno drvo bukva (Fagus sylvatica). Podveležje je bogato u različitim biljnim zajednicama. U sumi je pretežno bukva, a pored nje, tu i tamo, nalaze se drugi sastojci. Sumu sam prošao u predelu između G. Banđola i Paratka do na vrh šumske zone. U tom dijelu osim bukve zastupljene su: trepetljika (Populus tremula), dub (Quercus sessiliflora i Q. cerris), bijeli jasen (Fraxinus excelsior), mukinja (Sorbus aria) i ostalo, trengle ili rašeljka (Prunus Mahaleb), crnobrad (Ostrya carpinifolia), javor (Acer

²¹⁾ GB XXXII, 1—2, str. 94—95. ²²⁾ Ibid. str. 101. ²³⁾ Ibid. XXVIII, str. 321. ²⁴⁾ FP str. 295. ²⁵⁾ GB XXVIII, 1—2, str. 139. ²⁶⁾ Ibid. str. 150. ²⁷⁾ Ibid. str. 150. ²⁸⁾ Ibid. str. 153—155. ²⁹⁾ GB XXX, str. 188. ³⁰⁾ Ibid. str. 159. ³¹⁾ Ibid. str. 207. ³²⁾ Ibid. XXXII, str. 121 i 124. ³³⁾ FP str. 317. ³⁴⁾ MM XXXV, str. 125. ³⁵⁾ Ibid. str. 127. ³⁶⁾ Ibid. XXXII, str. 137. ³⁷⁾ KP 33. ³⁸⁾ Ibid. str. 12. ³⁹⁾ Ibid. str. 13. ⁴⁰⁾ Ibid. str. 14. ⁴¹⁾ Ibid. str. 19. ⁴²⁾ Ibid. str. 21. ⁴³⁾ Ibid. str. 22. ⁴⁴⁾ Ibid. str. 29. ⁴⁵⁾ Ibid. str. 30. ⁴⁶⁾ GB XV, str. 256. ⁴⁷⁾ Ibid. str. 31. ⁴⁸⁾ Ibid. str. 32. ⁴⁹⁾ Ibid. str. 32. ⁵⁰⁾ Ibid. str. 38. ⁵¹⁾ KP, str. 31. ⁵²⁾ Ibid. str. 31. ⁵³⁾ Ibid. str. 123—124. ⁵⁴⁾ GB XV, str. 201. ⁵⁵⁾ Ibid. str. 201 i 202. ⁵⁶⁾ Ibid. str. 203. ⁵⁷⁾ Ibid. str. 204. ⁵⁸⁾ Ibid. str. 208. ⁵⁹⁾ Ibid. str. 214. ⁶⁰⁾ Ibid. str. 218—219. ⁶¹⁾ Ibid. str. 223. ⁶²⁾ GB XVI, str. 145. ⁶³⁾ Ibid. str. 479. ⁶⁴⁾ Ibid. str. 481. ⁶⁵⁾ Ibid. str. 486. ⁶⁶⁾ GB XIX, str. 150.

campstro, klijen (*A. Monspesulianum*), testika (*Rhamnus sp.*), divlja oskorika (*Sorbus domestica*), divlja kruška (*Pirus communis*), *P. malus*, *Prunus domestica* i *P. Avia*.

Vazan, tako ne mnogo zastupljen sastojak šume je *Taxus baccata* tista. Ima je u gornjem dijelu šume naročito u Tisovici u visini od oko 1200 m. Vazan je sastojak šume. Ona se zadržala u Podveležju, dok je u okolnim planinama nema. Iskorijenjena je svudje gdje živi krščani. Oni su je upotrebljavali za pravljenje kratova. Drvo je jako tvrdio. U Podveležju su medutim muslimani. Oni ga upotrebljavaju za pravljenje nekih dijelova oruđa. Od nje prave kolje na suhozidinama oko torova, na koje vješaju čobanak odjeđen i plase vukove. Kako je drvo tvrdio, traje vrlo dugo.

Na krčevinama ima maline (*Rubus idaeus* i *R. fruticosus*). U donjem spratu šume je ţestika (*Rhamnus sp.*), smrdljika (*Rhamnus Pinus nigra*). Na gornjem rubu neposredno iza pomenu noge drveća nalazi se kleka javljaju u niškim dijelovima mededa lješka (*corylus colurna*), trn (*Craegus monogyna*), divlja trešnja (*Prunus avium*) i gluhovina (*Lonicera alpigena*).

U ovoj šumskoj zoni osim gore pomenutih biljaka ima i drugih. Evo nekih prema literaturi: *Arum orientale*,¹⁰¹ *A. maculatum*,¹⁰² *Luzula silvatica*,¹⁰³ *L. campestris*,¹⁰⁴ Čemerika (*Veratrum nigrum*),¹⁰⁵ *Muscari botryoides*,¹⁰⁶ *M. comosum*,¹⁰⁷ *Polygonatum multiflorum*,¹⁰⁸ *Convallaria majalis*,¹⁰⁹ *Paris quadrifolia* (za njega navodi Maly, XLV 1933 g. str. 112, naziv "crnog prišta travas"). Medutim, u Podveležju za crni prišt upotrebljavaju kukurijek, koji oni zovu sprež — *Helleborus multifidus*, koga imaju kako u Podveležju, tako i u Visočici. Dalje su: *Iris graminea*,¹¹⁰ *Gladiolus communis*,¹¹¹ *Epipactis latifolia* i *viridans*,¹¹² *Neottia nidus avis*,¹¹³ *Anemone nemorosa*,¹¹⁴ *Rumex acetosella*,¹¹⁵ lučac — *Alliaria officinalis*,¹¹⁶ *Viola elegans*,¹¹⁷ *Hypericum hirsutum*,¹¹⁸ kantarijan (*Hypericum perforatum*),¹¹⁹ *Saxifraga rotundifolia*,¹²⁰ *Euphorbia amygdaloides*,¹²¹ *Tulipa australis*,¹²² *Polygala vulgaris*, var. *oxypterum* f. *multicau*.¹²³

Na cistinama rastu trave: *Antoxanthum odoratum*,¹²⁴ *Milium effusum*,¹²⁵ *Festuca gigantea*,¹²⁶ i *F. spectabilis* v. *carniolica*, *F. silvatica*,¹²⁷ *Bromus tectorum*,¹²⁸ *B. hordeaceus*,¹²⁹ *Agropyrum caninum*,¹³⁰ i *A. glaucum*.¹³¹

Odmah iza šumske zone i uskog pojasa klekovine koji se nalazio neposredno na gornjem rubu šumske bukve slijedi goli krš. Gledana iz daljnje ta zona čini se da je bez vegetacije. Medutim, kad se dođe do nje vidi se da ima zelenila. Među stjenama se nalaze trave i prekrasni alpski cvjetovi. Vegetacija je tipična visoko-planinska. Osnovne su, naravno, trave kao i biljke karakteristične za visoke krševite pašnjake. Tu se na-

¹⁰¹ GB XV, str. 104. ¹⁰² Ibid. str. 195—196. ¹⁰³ Ibid. str. 198. ¹⁰⁴ Ibid. str. 199. ¹⁰⁵ Ibid. str. 212. ¹⁰⁶ Ibid. str. 213. ¹⁰⁷ Ibid. str. 214. ¹⁰⁸ Ibid. str. 218. ¹⁰⁹ Ibid. str. 219. ¹¹⁰ Ibid. str. 220. ¹¹¹ Ibid. str. 228. ¹¹² Ibid. str. 229. ¹¹³ GB XIX, str. 164. ¹¹⁴ FP, str. 316. ¹¹⁵ GB XXVIII, str. 92. ¹¹⁶ Ibid. XXX, str. 109. ¹¹⁷ Ibid. str. 205. ¹¹⁸ Ibid. 207. ¹¹⁹ GB XXXV, str. 59—60. ¹²⁰ GB XXXII, str. 97. ¹²¹ MM XXXII, str. 151. ¹²² KP, str. 15. ¹²³ GB XV, str. 16. ¹²⁴ Ibid. str. 18. ¹²⁵ Ibid. str. 38. ¹²⁶ Ibid. str. 38 i 39. ¹²⁷ Ibid. str. 42. ¹²⁸ Ibid. str. 43. ¹²⁹ Ibid. str. 45. ¹³⁰ Ibid. str. 46.

lazi nekoliko vrsta tipičnih alpskih biljaka: *Dryas octopetala*, koga sam čarao i dr. Stijene su mjestimično pokrivene debelim nastagama mahogodički koji nemaju dovoljno stoke, ili nemaju prava na planinama, naprimjer *Stipa pennata*,¹³² *S. pennata f. austriaca*,¹³³ *Phleum pratense*,¹³⁴ *Avena Blavi*,¹³⁵ *S. nitida*,¹³⁶ *S. nitida f. fallax*,¹³⁷ *Hercegrandifolius*,¹³⁸ *S. canescens*,¹³⁹ *Festuca Pandioniana*,¹⁴⁰ *F. rubra f. fallax*,¹⁴¹ *F. pingens*,¹⁴² *F. spectabilis*,¹⁴³ var. *carniolica*, *Bromus erectus* f. *transylvanicus*,¹⁴⁴ *Z. hercegovinus*,¹⁴⁵ *Brachypodium pinatum* a *vulgare* i ¹⁴⁶

Pored trave ima predstavnika alpskih i planinskih biljaka kao: *Saxifraga caesia*,¹⁴⁷ *Ribes alpinum*,¹⁴⁸ *Sempervivum Schlehenii*,¹⁴⁹ *Gentiana crispa*, *G. verna*,¹⁵⁰ *Euphorbia grigersonii*,¹⁵¹ *Gentiananumatum*, u području kletekove,¹⁵² *Ruta divaricata*,¹⁵³ *Cardamine maritima*,¹⁵⁴ *S. Sennitieri*,¹⁵⁵ *S. nutans*,¹⁵⁶ *Lychnis coronaria*,¹⁵⁷ *Dianthus cruentus*,¹⁵⁸ *D. longicaulis* f. *typicus*,¹⁵⁹ *Aquilegia dinarica*,¹⁶⁰ *Delphinium velezensis*, var. *typica* (*Anemone pulsatilla* var. *velezensis*) na istočnoj strani u visini od 1600 do 1900 m, a na zapadnoj strani Velež između 1450 i 1720,¹⁶¹ *Carex ornithopoda* var. *castanea*,¹⁶² *Thlaspium aquilegiifolium* i *Ranunculus Thora*,¹⁶³ *Arabis hirsuta*,¹⁶⁴ *Fr. tillaria* *tenella* i *F. neglecta*,¹⁶⁵ *Carex brachystachys*, *C. laevis*,¹⁶⁶ *C. flava*,¹⁶⁷ *Colchicum autumnale* (do 1900 m),¹⁶⁸ *Allium sphaerocephalum*,¹⁶⁹ *A. saxatile*,¹⁷⁰ *Tulipa Grisebachiana*,¹⁷¹ *Nigritella nigra* a *typica* (erno smilje),¹⁷² *Salix silesiaca*,¹⁷³ *Cerastium grandifolium*,¹⁷⁴

Vegetacioni pokrivač je, kao što je ranije naznačeno, nejednako raspoređen. Biljni pokrivač je najoskudniji na padinama iznad bijeloške i mostarske kotline i kotline Biće. Na Podveležkoj Površi, na kojoj su smještena podveleška sela, raspored je različit. Pode li se sa SZ prema JI, Sipovac nad Dobrčem je na osojnoj strani obrasio grmljem pomenuti zone hrasta dok mu je prisjedna strana prema selu Sipovac tipičan hercegovacki krš. Svetigora je gola, gotovo bez grma kao i sve glavice zapadno

¹⁰¹ KP, str. 33. ¹⁰² Ibid. str. 34. ¹⁰³ GB XV, str. 25. ¹⁰⁴ Ibid. str. 27. ¹⁰⁵ Ibid. str. 27. ¹⁰⁶ Ibid. str. 28. ¹⁰⁷ Ibid. str. 30. ¹⁰⁸ Ibid. str. 36. ¹⁰⁹ Ibid. str. 37. ¹¹⁰ Ibid. str. 38. ¹¹¹ Ibid. str. 38. ¹¹² Ibid. str. 41. ¹¹³ Ibid. str. 38. ¹¹⁴ GB XXXV, str. 51. ¹¹⁵ Ibid. str. 34. ¹¹⁶ Ibid. str. 56. ¹¹⁷ Ibid. str. 70. ¹¹⁸ Ibid. str. 73. ¹¹⁹ MM XXXV, str. 132. ¹²⁰ KP, str. 25. ¹²¹ GB XXXII, str. 96. ¹²² GB XXXII, str. 100. ¹²³ FP, str. 298. ¹²⁴ GB XXXII, str. 116. ¹²⁵ FP, str. 295. ¹²⁶ Ibid. str. 286. ¹²⁷ FP, str. 296. ¹²⁸ GB XIX, str. 21. ¹²⁹ Ibid. str. 22. ¹³⁰ Ibid. str. 23. ¹³¹ GB XX, str. 137. ¹³² Ibid. str. 143. ¹³³ Ibid. str. 154. ¹³⁴ Ibid. str. 155. ¹³⁵ GB XXVI, str. 461—462. ¹³⁶ GB XX, str. 162. ¹³⁷ GB XV, str. 191. ¹³⁸ FP V, str. 117—118. ¹³⁹ Ibid. str. 118. ¹⁴⁰ Ibid. str. 127. ¹⁴¹ GB XV, str. 192. ¹⁴² Ibid. str. 192. ¹⁴³ Ibid. str. 200. ¹⁴⁴ Ibid. str. 202. ¹⁴⁵ Ibid. str. 204. ¹⁴⁶ Ibid. str. 208. ¹⁴⁷ Ibid. str. 226. ¹⁴⁸ GB XVI, str. 73. ¹⁴⁹ Ibid. str. 144. ¹⁵⁰ Ibid. str. 144. ¹⁵¹ Ibid. str. 147. ¹⁵² Ibid. str. 481. ¹⁵³ GB XV, str. 17.

od nje. Vugled, Vučja Glava, Stolac, Krunatica i Merdjan Glavica. Sva oblast zapadno od rasejane linije đira koje su smjestene bare sve do Krstine je goli hercegovački krš. To su Podvelešćima pašnjaci. Stoka popas travu, a ostaje gotovo isključivo vrijesak. To je potumno neplodno zemljište. Krasnom je iskopano koriđenje stabla i grmlja pa se u čitavom tom kraju ne vidi nijedne ni žbun. U Kričanima i Opinama ima obradeno namis potoka mra nesto i grmlja. Čitav kraj ima izgled prave kamenite postupne.

Sama Krstina je gola. Gole su kose i glavice ispred sela, ali su obradeno zemljište. Sige se što, raz i jedan u kuću (ograda) kuća su Dolovi, kao što sam spomenuo grmlje koje postepeno prelazi u šumu. Idući košama, šume nestaju a doskora i grmlja. U samim ogradama ima velikih primjeraka hrasta. Guberača iznad Svinjske Lokve je goli krš.

Dolina potoka Jelovčevog i Svinjskog imaju kosanica u Težanici i grmlja na osojnoj strani, toliko da ono doni šikari u Svinjaraku Potoku, kao što je to slučaj kod Crvenih Stijena.

Dračnjača kao i Žukovića su pustopadice. Preko Dračnjače se prelazi u Gaju (na spec. karti Gajine). Oni su također krš. U Gajima ima nešto trave u vrtićama. Grabovine su niska šuma pred Banjdolom i Kružnjem. Ravnice, kao i sva oblast dalje do Buska pokrivene su grmljem. Rioč i Gradina su pustopadice.

Nad selima je objak. Tu su ogranci Velike Glavice, Huma i Kličma. Obronci Kličme su pod grmljem koga nestaje iznad Banjdola. Ogranci Huma na prisjoj strani imaju vrlo eksudnu vegetaciju.

Dolina potoka G. Kružnja je ptoma, ima livada, kosanica, grmlja i niske šume.

O Barama je već bilo govora. Tu su pretečino kosanice, a negdje su i obradene kao u Gornjem dijelu Jelovčevog Potoka i Jelovčeve bare.

Gornjobanjdelska Površ polazi od Poljica i Šipovca. U Mahali Puca ima nešto obradene zemlje. Pred malahom Spaga i Jutka ima je također, ali se dalje iznad Bara sve do iznad Svinjarine prostire površ Uđolje, uglavnom goli krš. Ima ponestu smreku (*Juniperus*), dubovine i grmlja sastava kao u G. Banjdolu. Idući prema podnožju grebena Veleži, hume je sve više. Na sastavu Uđolja i strana Guvnine (na spec. karti Brasina) javlja se grmlje koje prelazi u gustu šumsku zonu o kojoj je bilo govora. Vedre Njive se nalaze u šumskoj zoni bukve.

Radetina Gomila, Hrvosvac i Brasina su goli krš. Nešto pašnjaka ima u Poljicima. Grmlje i trava je u vrtićama.

G. Banđo je također kraška površ, ali ima mnogo više zelenila nego oko sela na donjoj površi. Ipak čitav kraj do mjesta gdje se iz površi diže greben Veleži jeste pustopadica na kojoj ima ponegdje grmlja, pašnjaka, a mjestimično i zemlje za obradivanje. Podnožje Kleka je pod grmljem. Lako Podveleška pjeva:

«Sad Dubrave nemaju ni trave,
sama kleka osta do vijeka».

posljednjih godina se izgled Dubrava znatno izmjenio. Grmlje naglo raste i širi se nakon zabrane držanja koza.

Iduci dalje Ji dolinom prema Trnjaku i Korišu, površ Kokorine je puna vrtića, mjestimično obradenu. Strane Gradine, Ljubičine, Krivog Dola, Bebramise uglavnom su pustopadice, naročito na prisjoj strani. U oblasti Biline i Bakračuša, tako imo mjestimično ljetog krša i pustopadica, ima i grmlja i niske šume, istoga sastava kao i u G. Banjdolu.

Iznad Banjdolske Površi slijedi zona pašnjaka i livada, koja prelazi u zone bukovke šume. Ako se nastavi sjeća šume (ona se ne eksploatiše) kao što je već mjestimično prešla, u nisku šumu ili u krš, odnosno visinske pašnjake. Iznad šumskete zone su visoki planinski pašnjaci, naizgled goli krečnjaci. Nijesu to pašnjaci kao na Visočini, Bijelaskini i drugim planinama, niti vodomedi Jadran i Crnoga Mora, nego kraški pašnjaci, gdje se između škrpina (škrpa) mjestimično razvila i bujna trava. Čitav predjel daje izgled visokogorskog planinskog kraja.

Biljni svijet mora da je bio mnogo bujniji nego danas. Historijskih podataka o tome nijesam našao, ali se sačuvalo predanje. Po tom predaju Podvelešći su bili stotčari Hercega Stjepana i cuvali njegovu stoku Stjepana.

J. Dedijer¹⁵⁴⁾ govorи o uskoj zoni hrastovine u Podveležju. Ta zona i Barama imaju pojedinih starih dubova. U ogradama oko kuća djelimično niska šuma. U selima ima mnogo potesa za nazivom krčevina. Tako ih ima u Banjdolu 6 od 14, u Dolu 9 od 15, G. Gnojnicama 25 od 28, u Opinama 4 od 9, Kružnju 4 od 38, Kokorini 4 od 123 i Svinjarini 27 od 40.

O ljekovitim biljkama biće govora kasnije u otsjeku o higijenskim prilikama u Podveležju.

Zivotinjski svijet. On je usko povezan sa biljnim svijetom. Ukoliko je ovaj oskudan, oskudan je i životinjski. Kad se ljeti prode Podveležjem, dobiva se utisak prave pustinje. Kuće su većim dijelom prazne, jer su peće, trava je požutjela, nigdje kapi vode, ne čuje se nikakav šum, nema gušterica, mrava i kukaca u zemlji, dobio bi se utisak da u Podveležju nema živa stvora. Zivotinjski svijet je stvarno oskudan. Mogu se razlikovati tri stepenice: prva do 700 m, druga od 700 m do iznad šumske zone oko Karakteristične su životinje: poskok (Vipera ammodytes), ridovka (V. berus), gušter, zec i divlje koke, a naročito brdska jarebica ili kamenjarica (Caccabis saxatilis), prepelica (Coturnix coturnix) i dr. Zrog kamenjarici je još prije rata postojala zabrana lova u Podveležju. Bez naročite dozvole nisu se smjeli loviti kamenjarke u zoni oko Blagaja i Podveležja.

U pecinama Crvenih Stijena, u Osljem Dolu iznad Kričanja i u drugim stijenama najdonjem otsjeka, u supljinama, našle su mjesto da se gnijezde mnogobrojne ptice: golub pečinar (Columba livia), danje i noćne grabljivice i dr. U pukolinama tih stijena, slično kao u stijeni iznad vrela Bune, žive hiljadne raznih ptica. Pored golubova pečinara tu imade sokolova (Cerchnis tinnunculus), orlava (Aquila chrysaetus), tu

¹⁵⁴⁾ J. Dedijer, cit. djelo str. 22.

je kobac (*Accipiter nisus*), jastreb, (*Astur palumbinus*), zova (*Bubo bubo*), kuna (*Mustela foina*, i *M. marmes*), tvora (*Putorius putorius*) i *Putorius capreolus*, koju Podveležci zovu „divlja ovca“, zec, vuk (*Canis lupus*). Zbog toga što je već dio ove zone ptice, danih i noćnih grabljivača nadu i u ovoj zoni.

U trećoj najvišoj zoni žive uglavnom ptice. Ljeti se i u toj zoni živi orao (*Aquila chrysaetos* i *A. heliaetus*), jastreb, kobac i dr. U ovoj krši. Nema divokoga na medvjeda. Najveća štetočina je vuk. Za borbu s vukom svaka kuća drži pas. Psi su im jaki i čvrsti. Upuštaju se u borbu ukrug oko njega. Neće ga napadati dok je u tom položaju. Na to su me ljudi grade visoke suhogude ograde oko torova. U ogradi utaknu kolac da plaže vukove. Vukovi svake godine čine mnogo štete. Nije rijedak slučaj da vukovi umaju u selu zimi u po dana. Ubije li neki Podveležac vuka, nosi mu kožu od kuće do kuće u po dana. Ubiće li neki Podveležac malo, od njega će brane hakanjem, gone ih psima i glavnjom.

Kuce im nisu čiste od gamadi. Naravno to ne vrijedi za sve. Ima ih poduzimale su korake, izvršile temeljitu desinsekciju po oslobođenju. Međutim, u nekim kućama ponovo ima gamadi. Stalno postoji opasnost od pješavaca.

Ipak se osjetio znatan napredak u pogledu čistoće prema onom što je bilo prije rata. Postaje rata je daleko više kuća u kojima se može bez bojazni noći.

Isto tako rašireni su i paraziti na stoci: štrkalj (govedi) — *Hypoderes*, ma bovis, konjski — *Gastrophilus equi*, ovčji — *Oestrus ovis*, obod (Tabanus bovinus) krpelj (*Ixodes ricinus*), krpusa ovčja (*Melophagus ovi*), koja ima mnogo gamadi kupaju u vodi u kojoj su skuhali čemeriku (*Vermatrum album*). Nedavno je u Svinjarini izgrađen betonski uređaj, kupaonica za desinsekciju stoke. To će biti od velike koristi za Podveležce.

VII. ZANIMANJE STANOVNIŠTVA

Odnos površina. Osnovno zanimanje Podveležaca je stočarstvo. Iako to nije isključivo zanimanje, sva su ostala sporedna, uzgredna, podređena osnovnom. To ide dotle, da, ako stoka zade u oranice sa žitom, neće se Podveležac mnogo uzrujavati. »Njegova nafaka¹⁾ — vele. Oni su stočari,

¹⁾ Sreća, dobitak njemu suden.

Tabeli 8. BACI

SEL	Oranica Goljina	Voznjačka D. m ²	Voznjačka m ²	Voznjačka D. m ²	Voznjačka m ²	Livada	Padoška	Zemlja	Nekoljude	UKUPNO	
Redni broj											
1 Banjdo	1536 200 885	—	—	—	—	91 380	1185 920	—	17 580	814 525	—
	1852 200 885	—	—	—	—	91 850	1242 380	—	—	10606 715	10 —
2 Dobrč	1526 241 380	4 470	—	—	—	229 880	3180 940	—	7 920	8 160	—
	1852 240 660	4 770	—	—	—	231 880	7122 750	—	—	—	3861 250
3 Kokorina	1536 851 010	8 900	—	—	—	688 870	16371 045	—	32 019 0765	550 125 745	26743 324
	1852 856 010	11 810	—	—	—	696 470	31091 905	—	—	20414 (60)	53140 070
4 Kružnjan	1536 389 385	1 840	—	—	—	685 815	13085 340	—	29 005 1265	765 35 520	26528 570
	1852 389 385	1 840	—	—	—	685 815	13085 340	—	—	12663 705	77 455 24085 780
5 Svinjarina	1536 502 495	3 235	—	—	—	869 380	2209 325	—	—	36 025 8076	544 30 —
	1852 502 495	3 245	—	—	—	859 380	2427 772	—	—	8676 544	308 020 34018 465
6 Gnojnice	1538 221 086	15 061	—	—	—	40 290	309 240	5720 330	—	1 504	16 600
	1852 274 857	3 061	—	—	—	1 950	339 350	18468 471	—	—	67 030 88 971
7 Optine	1535 219 459	2 950	—	—	—	320 915	—	—	10 125	—	—
	1852 87 550	450	—	—	—	—	—	—	—	7803 61	—
8 Opština Svinjarina	1536 2655 061	36 408	—	—	—	370 115	2709 063	69819 311	—	10073 144	35 520 11234 377
	1852 2658 022	25 216	—	—	—	1 950	3886 294	102577 259	—	18 608 51228 324	748 871 160736 946
9 Opština Svinjarina	1532 2725 222	28 876	—	—	—	881 805	2856 294	105274 709	—	51248 324	1693 386 16361 426
	1852 1 07%	0,02%	—	—	—	—	—	—	—	—	81,88%

Tab. 8. Struktura zemljišta po kulturnim u godinama 1956 i 1952.

jako ne-vratnici bez senzijardnje, kako je Dedijer okarakterisao zanimanje Balija iz Graca kod Ljubuškog i Jesenice kod Gabele¹, jer ong tako minimizirao, uzgredno pored čuvanja stoke. To se vidi iz strukture

Iz tabele se vidi, da na oranice u 1952 g. otpada 1,62 % vrtov
vođenjske (ustvari vrtove) 0,02%, vinograde 0,00% i livade 1,78%, pat-
nje 64,14%, sunčko zemljište 31,95% i neplodno zemljište 0,49 %.
A te oranice nisu oranice u pravom smislu, samo je pitki sloj zemlje
arrestiv, a osim njih su oranice dojle jer živac kamen. Pri obradi klime spomenute je
da moraju orati neposredno pred kuhu da im vjetar ne odnesu zrnatog
zemlju. Na nekim mjestima u Podveležju ima i dubje zemlje.
Na male parcele oranice koje posjeduju Podvelešći, vidi
u tabeli br. 9, u vlasništvo su u 1951. g. Vidi tabelu br. 10.

Kako su male parcele iz pregleda posjeda po kategorijama u 1931. g. moglo zaključiti da su Podešćici veleposednici, jer im je u XVIII kategoriju (sa posjedom 1862 ha) zemljišta

Iz tabele bi se moglo zaključiti da je u opštini Hadžići preko 58,78 % domaćinstava spada u XVIII kategoriju, a to je preko 20 ha. Oni drže 84,50 % posjeda u svojim rukama (8627 ha zemljišta i prosječno 46,89 ha po domaćinstvu). Međutim, tih 184 domaćinstva XVIII kategorije imaju svega 182,96 ha u oranicu, dok je prosječno po domaćinstvu. Na jedno domaćinstvo dolazi dakle ni jedan ha oranice po ležištu 0,78 ha, okruglo tri četvrtine ha. Parcele nisu grupisane na jednom mjestu. Nasjedstvo parcerija po ţerijatu mnogo je tome doprinijelo. Preko deset razračunatih parcerija po ţerijatu imaju 43 domaćinstva (Dedić Ramo 23 parcele, Memiće Dervo 23, Smajkčić Ibro 22, Dedić Ahmed 21, Kukrić Huso 20, nasjednici Zlomušačice Osmana, Jelovac Mehbo, i Husić Murat po 18 dijelova itd.).

Parcele su većinom male. Tako posjeduje Banđo, jedan dumun oranice na tri parcele, Nožić Bajro, umr. Hadila, Svinjarina, 430 kv. m oranice na tri parcele, Marić Hadže, umr. Svinjarina, 1190 kv. m na četiri parcele, Marić Huse, umr. Muje, m na tri parcele, Puce Mehо, umr. Alije, Hopine, 1250 kv. parcele, Voloder Smajo, umr. Salke, Kružan, 1100 kv. m na dvije parcele, Voloder Mehо, umr. Salke, Kružan, 450 kv. m na tri parcele, Besović, uđova Murata, Salika, Kokorina, 1380 kv. m na pet parcela. Ostali posjeduju uglavnom pašnjaci, pa livade, šume i neplodno zemljište. Preko 90 ha posjeduje 51 domaćinstvo, (16,50 %), a od toga preko 70 ha ima 28 domaćinstava, (9,06 %), a preko 100 ha ima 13 domaćinstava (4,20 %), preko 200 ha (24%) ima jedan domaćein (0,3%). To je Mehо Jelovac. Struktura njegova posjeda je ova: oranice 4,70 ha, livada 0,70 ha, pašnjaci 184 ha, šume 6 ha, neplodno 50,80 ha. Iz strukture posjeda izlazi da jedno domaćinstvo do zaključno XIV kategorije (5,01–8 ha) ne posjeduje unik hektar oranice a u XV kategoriji (8,01–10 ha) ima preko hektara oranice samo jedno domaćinstvo. Svega 45 domaćinstava XVIII kategorije (55,55 %) ima preko 1 ha oranice. Od 313 domaćinstava u Podveležju XVIII kategorije koji imaju preko 1 ha oranice. Od 45 domaćinstava

¹⁾ Vidi Dedijer, cit. djelo str. 49.

Podaci za 1936 g. i 1950 g. su iz katastra sreza Mostara, odnosno NOS
Mostara, područja Šubićevina.

Podaci iz MNO Svinjarina.

XIX morphological

vise od tri — tri, više od četiri svega dva domaćinstva. Najveći posjed oranice u Podveležu iznosi 6,2 ha. U 1931. g. 153 domaćinstva (48,88 %) imala su ispod pola ha oranice (od toga 23 domaćinstava od 0,3 ha i 19 do 0,1 ha).

Oruđe za obradu zemlje. Podveležci ovu ralo. Zemlje po pravilu nije ravno, nego strana. Plug, naravno laki, mogao bi se iskoristiti oranice plugom je vrlo malo. Osim toga, avaki domaćini ima vrlo malo i razbacanih površina, ne isplati im se nabavljati plug. To bi mogla učiniti zadruga opštoga tipa.

Pa i ralo nema svako domaćanstvo. U 1936. g. u Dobrču bilo je 18 domaćinstava. Nijedno nije imalo plug. Ralo je imalo svega 10 kuća, za dva jarma volova.

Po propisu poljoprivrednih sprava od 15 II 1945. g. u Podveležju su imali poljoprivredne sprave posjednici:

	do 2 ha	sredje 0 domaćina	0 rala	0 ostalih sprava	0 gvozdeni plug
Od 2 .. 5 ..	5	6	0 ..	0 ..	0 ..
" 5 .. 8 ..	8	20	0 ..	0 ..	0 ..
" 8 .. 10 ..	10	40	0 ..	0 ..	0 ..
" 10 .. 15 ..	15	48	2 ..	2 drljače	1 ..
Preko 15 ha ..	198	53	49 ..	1 ..	0 ..
Svega ..	314 domaćina	55 rala	51 drljače	2 gvozdena pluga	

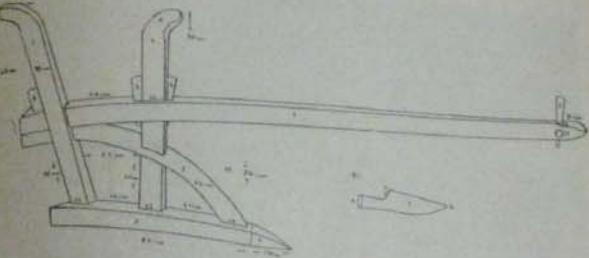
I ralo dakle, ima svega 17,84 % domaćinstava ili svako šesto domaćinstvo ima ralo i drljaču a jedan gvozdeni plug dolazi na 150 domaćinstava. Bez ikjedne sprave bilo je domaćina sa posjedom: od 2 do 5 ha zemlje osam domaćinstava, 100 %. od 5 do 8 ha 20 domaćinstava (100 %), od 8 do 10 ha 40 domaćinstava (100 %), od 10 do 15 ha 46 domaćinstava (95,82 %) i preko 15 ha 144 ili 72,72 %. Od 314 domaćinstava njih 258 ili (82,16 %) nemaju sprave, a 56 (17,84 %) imaju poljoprivredne sprave. Na domaćinstva sa preko 15 ha otpada 96,43 % svih sprava, a i njih 72,72 % nemaju sprave. Ostatak od 3,57 % sprava otpada na domaćinstva sa posjedom od 10 do 15 ha. Ostala domaćinstva nemaju sprava. Po selima sprave su raspoređene ovako:

Banjdo	1 gvozdeni plug	9 rala	9 drljače
Dobrč	0 ..	8 ..	7 ..
G. Gnojnica	0 ..	5 ..	5 ..
Hopine	0 ..	5 ..	6 ..
Kokorina	1 ..	12 ..	11 ..
Kružanj	0 ..	9 ..	9 ..
Svinjarina	0

Kako je brojno stanje sprava, vidi se po tome što u Kokorini, u kojoj imade 70 domaćinstava, ima svega 5 rala i 6 drljača, u Svinjarini, sa 72 domaćinstva, ima svega 9 domaćina ralo.

U Podveležju sam našao dvije vrste rala, koja se istina ne razlikuju po svome obliku, ali se razlikuju po upotrebi i dimenzijama nekih njegovih dijelova. Radi se o tzv. »zvijevu«, rasponu od vrha daske do gredelja. Taj raspon je kod tzv. »rala za strane« 50 cm, a kod »rala za polozine« veći. Brdsko ralo ne bi se moglo upotrijebiti na ravnim površinama,

jer mu je zijevo malen, a zemlja dublja. Između tahte »daske«, »kozicaca« i »gredelja« napunilo bi se zemlje. Izmehu tahte »daske«, »kozicaca« i »gredelja« Vidi skicu 12 rala sa dijelovima.

Sk. 12. Ralo i jarac

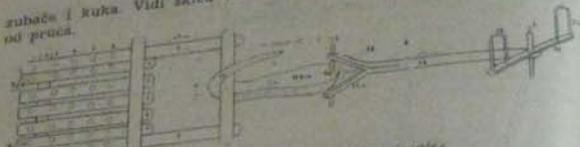
Za obradu zemlje upotrebljavaju i »zubačus« (driljača). Foto 17. Ona je u Podveležju naročitog tipa. Za drljanje zemlje se upotrebljava oja,

17) Drljača od pruća

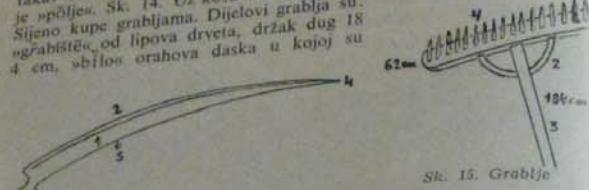
) Čovjeku u stoci.

zubač i kuka. Vidi skicu 13 a, b, c. Upotrebljavaju i drljaču (branju od pruća).

Sk. 13a, 13b. »Zubač«, »kuka« i »oje«.

Malo je drugih sprava koje upotrebljavaju za obradu zemlje. U manjim dolovima zemlju kopaju motikom, krasnom i lopatom. Ovu vise upotrebljavaju za izbacivanje dubreta, nego za kopanje. Zato im služe i love kose zovu: »košnica« (dvoreni dio sa krčugama), »skičuge« (oguljava), gornja i donja. Kod metalnog dijela razlikuju »petus na kraju« i »skljuna« — vrh. Vanjsku stranu kose (topu) zovu »varkas«. (Nije od arcus, iako ima takav oblik, nego od arka, turski leđa), a ostri dio je »brida«. U sredini je »spoljš«. Sk. 14. Uz koso ide čuturica, belegija i mazalica. Zanju srpom, Sijeno kupe grahljama. Dijelovi grahlja su: »ugrabište«, od lipova drveta, držak dug 18 cm, u blizu orahova daska u kojoj su

Sk. 15. Grahlje

zabijeni drveni »gúpcici«, koji vire iznad gornje strane bila i imaju kupasto zarezane »gláve«. Savijeni dio grablja, između grabišta i bila, zovu »obličac«. Sk. 15. On je od drenova drveta. Kao mjeru za razmak između zubaca služi im palae. Sijeno unos vilama, ili »sjénskim kóćima«. Dijelovi vilu su »dfžák«, »vpáče«, »párožak« i »grívna«. Vile su od drveta. Dužina drške je 105 cm, praće su duge 65 cm, a parožak 40 cm. Sk. 16.

Lisnili (grm) sijeku sjekiricom, nemaju kosijera a imaju kosjerić (nož za sjećenje žurne savijen poput srpa, sličan maketama). Time je nabrojano sve orude koje oni upotrebljavaju za obradu zemlje i u ostalim poslovima. Vidi Foto 18.

Zemljoposrednički odnosi: Sada je zemlja u rukama seljaka. Starjeničke porodice po pravilu su pripadale slobodnim zemljoradnicima. Me-

Sk. 16. Vile

70

dutim nijesu sve. Bilo je i kmetova, a i tiskih koji su bili kmetovi a imali kmetove.

18) Porodica Mumina Zlomušice, Blaco, Poljoprivredne sprave: ralo za strane, zubača, grahlje, vile, kosa i motika. Nobjana ljetna

Prema statistici od 1895. g. slobodnih posjednika bilo je u Podveležju 16,22% (bez Gnojnica 14,64%), kmetova 28,24% (bez Gnojnica 29,28%). Domaćinstava koja su bila kmetovi a imali i kmetove bilo je 51,89% (bez Gnojnica 54,27%). U selu Hopine svega 2 domaćina bili su kmetovi, u Banđolu samo jedan. Ostatak do 100% su ostali posjednici. U 1885 nije — kmeti i slobodni pa se ne može dobiti prava slika,

U 1910. g. bilo je slobodnih seljaka 37,66% (bez Gnojnica 41,64%), i bili pretežno slobodni bilo je 13,52% (bez Gnojnica 16,14%), onih koji je dakle broj slobodnih seljaka u odnosu na 1895. g. Taj se proces izvratio pretežno za vrijeme aneksione krize, kad su u 1908 i 1909. g. mnoge age se liile u Tursku, prodavale prvenstveno kmetovima zemlju. U 1810. g. u Opinama nije bilo ni jednog kmeta. Tu stanuju starinci Goste. Oni su sami imali kmetove. Spomenuto je da je zemlje oranice u Podveležju vrlo malo. Age ne bi imale velike koristi od prihoda od žitarica pa su u Podveležju bili i agrarni odnosi specifični. Aginski su bili pašnjaci, livade i šume. Kao i danas, najveći dio i njihova posjeda otpadao je na te kategorije zemljista jer je oranice bilo vrlo malo.

Kmet je davao svome agi »stovarninu«. Za korišćenje aginske šume kmet je snabdijevao agu drvima. Kako u Podveležju nema kola, dogonili

71

su agri drva na konjima. Halid Voljević iz Svinjarine davao je svome agi za tovarnину 124 tovara drva godišnje. Ako se ima u vidu da je za jedan drva u Mostar potrebno utrošiti jedan dan da se odes s konjima u Velz, raju agi u Mostar, onda se može zaključiti koliki je bio stepen eksploatacije. Ako je radio sa dva konja, gubio je ravno 124 dana u godini podmiri tovarnim.

Za pašu na aginskim zemljama kmet je bio dužan držati „begliks“, dijelove pojedinaca u ispadu. Ograde su bile podijeljene na „uzče“, a svakoj uže široko je 50 rastegala. Uže je u selima od Dobrča do zaključne Svinjarine 50 aršina, a u Banjdolu, Kružnju i Kokorini 25 aršina.⁵⁾ Rastegal je dužina koja se dobije kad se raskire obe ruke od vrha prsta jedan do vrha prsta druge ruke. To je vjerovatno bila primarna mjeru. Zamjenio ju je aršin. Rastegal ima oko dva aršina. Ograde ispadaju u skupine kojih im jedno uže ispadu može držati samo 150 sitne i 20 komada krupnje stoke.⁶⁾ Danas se toga ne drže striktno. Kmet je bio komada mogao držati na jedno uže sitne stoke 50 (dakle tredinu onog broja kojeg je te ovce, ali ne kao pobravičarske, nego je bio dužan da prema pogodbi daje od svake smiljeće ovce (muzare) agi i po do dvije i po do tri agi padala „jarnica“, vuna od jagnjadi, a od „zastrila“ (u proljeće zadružuju se oko vrata i repa da im se vuna ne bi kidal) bio je dužan da napravi agi jedan gunj.⁷⁾ Kod pobravičarskog odnosa pobravičar je davao planinaru so, dok je u ovome slučaju „mršić“ stoku kmet, a zato je dobivao jarinu. U pobravičarskom odnosu nije davano toliko sira i masla. O tome će biti govor kašnije.

Interesantno je da sam neposredno pred rat nailazio u Podveležju koji su žalići za „agrarnome“. Pod agom sam bolje živio. Ako nisam imao sjemenje, davao je aga. Nemam ni pola onog što sam dobivao. „Ako nisam vjerovan jer nemam, jer zam zadužen.“ Svi se slažu u tome da zaduženje posredno iza donošenja zakona o agrarnoj reformi od 1919. g. Prije toga kmet se „vladao“ s agom. Ko nije imao sjemenje aga mu je davao s tim da mu u jesen vrati sjeme. Tako je bilo i sa drugim potrebama. Po doštenju zakona o agrarnoj reformi, to je odjednom prestalo. Oni su stočari i imaju vrlo malo oranica pa su to jače i osjetili. Prinos žita je mali. Uvijek moraju da kupuju. Cesto bi pojeli i sjeme. Da bi čovjek mogao posjati, morao je nabavljati sjeme u proljeće kad je žito najskuplje i zadužiti se kod trgovca. Dug u novcu je vraćao u jesen kad je žito najjeftinije.

Iza toga za vrijeme slabih godina moralo je redovno da se smanje hajvan, jer su tad padale cijene stoci. Morali su se zaduživati za stalnu

⁵⁾ Dedijer daje drugu vrijednost za rastegal, vidi cit. djelo str. 52.

⁶⁾ Dedijer, Vrste nepokretnе svojine u Hercegovini GZM 1908 g. 387—388.

hranu čeljadi, kao i za stočnu hranu. Trgovci su im davali na kredit, ramu, kad je sezona za prodaju ovnava, vjetrovnicu su im dolazili u torove i odvojiti jagnjad i ovnove. Tako je bilo i u vrijeme striženja vune. Demagozi, političari za vrijeme izborne stoke, pa je Podveležac žalio za agom. Kako su bili zaduženi kod privatnika, ovi su zategli, došlo je do prodaje stoke, pada cijene stoci itd. Uslov, zaduženja i opadanje broja stoke u dirjanju domaćeg trgovačkog kapitala u selo, od razbijanja naturalne prirode i prelaza na robno-novčanu privredu. Zbog specifičnih prilika u Podveležju, taj proces se vršio vrlo kasno. U to vrijeme (1905) pada i đakinskog posla.

Kmetovi nisu bili: Goste u Opinama, 2 Marića u Dobrču, Marić, Buškaile, Trnoveči, Ferizi i neki Jelovici u Svinjarini, Črnolici, Dedići, Crnomerovići i Voloderi u Kružnju, Črnalići, Pobrići i Mušinovci u Kokorini. Gotovo polovica Podveležaca imali su kmetove i bili kmetovi. Age „Bio sam rahatnji s njim nego s Turcima.“ Sam on je bio aga

Zitarice. Malo zemlje, kmetovski odnos, slabo oruže za obradu prinos sa zemlje nevjerojatno slab, nezbratan. Zemlja je slabo obradena, nijestimčeno puna kamena. Bujički karakter potoka, klimatske prilike, sušna ljeta pod mediteranskim utjecajem, uslovili su gajenje samo neznatne brojke kulturnog bilja. Zemlja bacaa „dvu do šest sjemena“ žita i šest mjeseca, nema baštne ili vrtićne ni onakvog kakan imadu, gradani u gradu na malom parcetu zemlje. I ono što je posijano nije uredeno kako treba, nije oprijeljeno, okopano i dr. Jasno se vidi da je sve to sporedno posađeno tek da se nešto nade.

Od žitarice sije se ozima raz i ječam jarik. To su dvije osnovne žitarice. U čitavom Podveležju gotovo dva puta se više sije ječam nego raž. U Kokorini, Kružnju i Svinjarini sije se nešto i pšenice. U svemu četiri dunuma.

Iako je to izričito stočarski kraj sa relativno velikim brojem konja, ipak se u 1950. g. pod zobi nalazio svega oko 12 dunuma zemlje.

Od povrća gaji se u svim selima krompir, luk i kupus. Kupusa gaji ponešto svaka kuća, ali u manjem razmjeru. U Banjdolu i Svinjarini poneki siju spanać i paradajz. Nekad su u Dobrču i u Kokorini sijali duhan, ali nisu bili vješt radu oko duhana, nije bio uredan i zbog toga im je oduzeta dozvola za sijanje duhana. U Dobrču poneke godine sijali su i kukuruz. Zbog nekoliko uzastopnih sušnih godina kukuruz im nije radoval i prestali su da ga siju. U 1952. g. ga nisu sijali. Pregled površina u dunumima pod žitaricama i povrćem u 1950. g.⁸⁾ vidi se iz tabele 11.

⁸⁾ Podaci uzeti u NO Svinjarini.

Tabela II

Selo	Dunuma Raz ješenja	Pšenica	Ječam jari	Zob	Krompir	Luk	Kupus
Svinjarska	159,850	0,800	204,304	—	49,750	0,810	7,709
Krušanj	90,059	1,000	150,131	4,350	66,509	0,498	
Banđido	55,034	—	73,087	—	25,666	0,307	
Gnojnice	93,703	—	111,294	6,200	32,564	0,840	
Dobrč Opina	86,203	—	90,933	0,600	37,674	1,900	
Kokorina	27,780	2,060	300,214	1,000	65,836	0,161	
UKUPNO	508,659	3,890	929,873	12,160	278,059	4,616	7,709

Tab. II. Površine oranica pod žitaricama i povrćem.

Iz tabele se vidi da površine pod raži i ječmom variraju. Raž su počeli jače gajiti "za Austrije". U Opinama je tada bio jak vojnički garnizon, što je vjerovalno uticalo da su počeli više gajiti u Podveležju. Prije dolaska Austrije u Bošnji i Hercegovini malo se sjala raž. Sjajali su je zbog slame koju upotrebljavaju za pokrivanje kuća i štala.

Koliko je slabo razvijena zemljodjelstva, vidi se po tome, što je u 1950. g. zasčljano svega nešto preko 175 ha, a u 1951. svega 184 ha, dok je u 25 ha bilo pod ugarom. Zemlje ostaje malo pod ugarom, jer imaju dovoljno dubriva. Neka sela uprte ne prodaju dubre. Ipak ima pojave oštavljajnjia zemlje da preleži, to čine porodice koje nemaju dovoljno stoke.

Voćnjaci. Iz tabele o strukturi zemljišta vidi se da u Podveležju u 1952. g. po katastru ima voćnjaka i vrtova 28,876 dunuma. Voćnjaku u Podveležju uopće nema. Voćnjakom se ne može nazvati nekoliko voćaka u okućnicama Svinjarsku i Dulimana u Dobrču. Interesantna je pojava da Podveležci nemaju smisla za gajenje voća iako im je dragocjeno. Klima Podveležja je tome doprinjela, ali nije to jedini uzrok, da je voćarstvo tako slabo razvijeno. U Podveležju ima mnogo divljaka, jelenova, krušaka, trešnja, šljive i oraha i dr. Prinos zbog klimatskih prilika nije svake godine osiguran, a osim toga ranije nije bilo uobičajeno da se gajaju voćne iz tog razloga što oko kuća nemaju ogradištenih dvorišta. Teško je sačuvati mladu voćku od goveda i ostale stoke, a u vrijeme dozrijevanja voća odlaze u planinu.

Po popisu od 15. II. 1950. g. bilo je u Podveležju smokava 14, jabuka 10, krušaka 3, trešnja 21, oraha 6, u svemu 54 stabla voćaka, od toga

28 rođnih. Voće posjeduju isključivo domaćinstva za preko 15 ha zemlje. Najveća čast Podveležcu je ako mu se donese na planinu voće. To čine pobraćari kad obilaze svoju stoku. Podveležci kupuju voće, naročito smokve i šljive.

Livade i pašnjaci.⁹⁾ Livade. Kako je osnovno zanimanje Podveležaca stočarstvo, očekivalo bi se da će znatan procenat zemljišta otpadati na livade. On, međutim, ne iznosi ni puna 2 % cijelokupnog zemljišta. Kao što je već ranije napomenuto, najveći broj livada nalazi se u tzv. Barani, Šumskome polju, Gajima, Ravnicama, ispod Šumskog polja i u propancima voćnjaka i vrtova, pokazuju kolikoj je neznatan posjed bio najproduktivniji kategorija zemljišta. Livade im nijesu njegovane, niti se ma šta u planini sebi i drugima.

Ako se analizira tabela i podaci o pojedinačnom posjedu, slijedi, da su bez livada uopšte 49 domaćina (15,66%). Na jedno domaćinstvo dolazi prosječno 0,43 ha livade. Na okruglo 59 domaćina XVIII kategorije otpada premašno 64,1% cijelokupnog zemljišta u Podveležju. Pašnjaci, zapisani na pašnjaku najveći procenat otpada na visoke pašnjake. Međutim, i pašnjaci jedva se mogu nazvati tim imenom. Oni su pašnjaci samo utoliko, što između stijena, škrinjina stoka, naročito sitna, nadje neku travku. Daleko vidi iz trave. Na prvi pogled to je gola kamenita pustinja, naročito u oblasti Opina, G. Gnojnice, Gaji i dr. Na tim golim terenima, koji su golemi bez grma na nekim mjestima, pase stoka. Tanki zubčići ovce ne ubraju u neplodno zemljište. Tako je u Podveležkoj Površi. Na Gornjebanđolskoj Površi i iznad Šumskog polja ljeti se i poređ suša, zbog velike visine obnovi trave dok je glavna stoka u planini. Visina, iako rijetka, izbjiga između kamenja i škrinjova.

Kao i kod livada 58,78% domaćina XVIII kategorije posjeduje 6626,01 ha pašnjaka ili 83,66%. Sva ostala domaćinstva (41,22%) posjeduju svega 16,34% pašnjaka. Najveći posjed od 227 ha ima Voljevica Ibro (Mujin) preko dva puta više nego sva domaćinstva do XIV. kategorije zajedno i više nego 22 domaćinstva XV kategorije. Preko 100 ha pašnjaka ima 13 domaćinstava. Prosječni posjed pašnjaka na jedno domaćinstvo iznosi 24,81 ha. Kad to ne bi bio hercegovački krš (uglavnom), bilo bi dovoljno da se drži mnogo veći broj stoke. Treba napomenuti da pašnjaci, po pravilu, nisu ogradieni, iako se zna gdje ko pase stoku. To je vrlo važan moment, koji treba naročito istaći. Prije su pašnjake mjerili ogradama i uzima, o tome je bilo govora.

Takva struktura posjeda uslovila je da je osnovna grana zanimanja stočarstvo.

Stočarstvo. Podveležci su prvenstveno stočari, stočari od vajkada, od Hercega-Sćepana, kako vele, ali svakako i ranije. Pored naselja iz ranijih stoljeća i vjekova, sve do u stari vijek, koja govore o tome da je taj kraj bio i ranije naseljen, na to upućuje i sam način stočarenja, nji-

⁹⁾ Vidi tabelu 10.

novog kretanja i sve što je s tim u vezi. Koliko su oni usko povezani za ovje ovee među biljadama drugih. Ne samo to, nego će Podveležac čobanin poznati koje ovce ne pripadaju tome toru. Čim ovce stignu kući sa paši ili na planini kontrolira se, da se koje hravče nije izgubilo. Iskusan čobanin neće očkom preko stada i primjeti da mu nedostaje neka ovca (kura na primjer), a tek onda će da ih broji. Brojanje nije lak posao, jer se nevjerojatno bogastvo imena stoke. Svaka ovca po pravilu dobiva imenik (prvenstveno majčino). Imena se dijeljivatim prema nekim karakteristickim znakovima ili crtama, obliku tijela, dijelova tijela, boji itd. Mislim da je i to jedan od znakova koji ukazuju da su odavno stočari, jer se je ustanoviti manjak. To se moglo samo ako je ovčama dato ime prema stocu, koji danas nije živ, a koji je mogao nabrojati na prste kad je bio u kući, da mi je najveći dio naziva ovaca, goveda i objasnio zašto se tako zove. Svaku je ovcu poznavao kako zviju tako i tude koja je čuvana.¹⁰ Kolika je ljubav Podveležaca prema stoci, vidi se i po tome, što Podveležac neće reći drukčije nego, tele se »rodilo«, janje se »rodilo«, idrijebe se »rodilo« itd.

¹⁰ Kao dokumentaciju svoga misljenja iznijedu da sam prikupio u Podveležku i u planinskim od Podveležaca oko 260 naziva stoke (160 imena ovaca i ovnica, 65 imena krava i volova, ostalo konja). Stope je manji broj, a nazivi se gube.

Cobani su pismenili, pa ih mogu jasno izbrojiti. Danas u Podveležku nije pravilo da svaka ovca ima svoje ime. Vjerujem da će imena stoke interesovati one koji se bave studijom jezika, kao i etnografe. Evo tih naziva:

Ove, imena data po boji dlake

Garo, crna samo po licu	Bijela, bijela po licu
Čika, crna	Crnoglavka, jako crne glave
Cinjka, crna	Bijela safi, bijela bez biljeza
Rankulja, bijelo lice oko oči crna	Kaločka, oko oči crna
Graha, grigorasta	Slinja, sive boje
Krifa, bijela a crna po ledima	Siva, sive boje
Zlina, plava po licu	Sara, sarene vune
Mračva, bijele piege po crnom licu	Grla, oko vrata crna
Kragla, oko vrata kao kragna	Čela, garava a bijela čela
Mädelka, na glavi ili ledima crna madež	Véza, vezena, lijepe fare
Solufa, ima solufu u drugoj boji	Lisooka, crna oko oči ali ne okruglo
Bjeloula, crno lice bijele usi	Crnoubă, bijelo lice, crne usi
Dóka, crne oči	Kadifa, fare po licu kao zrna kafe
Zrma, tačkaste fare po licu	Dóza, lice bijelo oko oči crna (naročale)
Bika, bijela lica a ispod nosa crna	Mäšla, crna oko vrata
Grđa, po nosu fare kao novac (groš)	Zéla, zelene vune
Kita, vrh repa bijel	Arapka, pola zelena pola bijela
Sablja, ima znak kao sablja niz nogu	Jáblinka, bijela kao jablan (Narca)
Cizma, jedino noge crne	Rúpa, po zlatnom runu
Dukata, isto po zlatnom runu	Derdána, šarena po derdanu

Imena data prema vuni.

Čolija, slabe vune	Gáća, gacasta po nogama
Sellena, vrlo lijepo vune	Svila, isto vrlo lijepo vune
Ritka, lupega rana	Ótera, oštore vune

Kiti, isto kitu na četu

Imena dobivena po obliku tijela ili dijelova tijela.

Cíla, male usi

Kósa, kustava repa

Babka, srečka slobodljena

Gáća, gacasta po nogama

Svila, isto vrlo lijepo vune

Ótera, oštore vune

Raspáhića, razbarudene vune

Círa, corava

Olgula, gega se kad ide

Vilòrogá, vilastih rogovia

Imena data po voću:

Jábluka, Túnja, Zenabija, Grónča, Vilnjá, Jágoda-i Kárpatica

Imena data po imenu osobe:

Serila, Zejčija, Djevojkána, Círa, Rufija, Ajnja, Pléma.

Imena data po imenima životinja:

Gidobica, Lepirica, Mäčka, Zéčka.

Imena data po raznim odlikama:

Vétra, platljiva ili hitria od drugih Mráčka, náručene sčchre, izraza lica

Vilòrka, plastična, kao vilor

Sójka, boja od ostatih po vuni i mlijeku

Véselá, živahná

Bízna, bliznakinja

Spóna, savijenih, skrunjenih rogovia

Kúna, duga repa

Bobrovica, sitna

Zázara, nos kao u zeca

Zéčka, usi kao u zeca

Sóva, još manje usi nego u ždrala

Cotává, podvite joj noge kad se rodila

Tízna, kasno se rodila (zadnja)

Tízra, isto

Ránjka, ranje se rodila

Mükla, malo bleji

Kúcarica, hasta (bolesna) pa je unesu u kuću

Tambura, vitka

Skíparia, upala u škrip

Sirotká, ostala bez majke

Kajiga, pametna

Jášna, jasnog glasa

Njémačká, hvalatali je Nijemci kad je bila mlađa

Nazivi dobiveni po cvijeću:

Festidžana, Ljúbica, Sóčka, Zlátká, Karanfíla, Kalópera, Sumbúla, Hámberka, Sébúra i Šebójka.

Nazivi ovogove živjeli su različiva ovaca, samo se imenu, ovec dodajem nastavak koji označava muški pol. Nažaleći su to suglasnicu: il., n., k., rjeđe i j nastavak — to. Vrlo često je pri tome promijenjen i skeenat. Evo nekoliko primjera:

Vržalj (vrža), lijeplji Šara
Kočilj, kučastih rogova
Žunali (žuna), plav po ūcu
Trčali, ūare kao toke
Trčali, (trča) krasno se redio
Kočilj (koko) kosasta repa
Gaćali, (gća) gaćastih nogu
Želja, (zgla) plava; (zelena) vuna
Garin, (garas) garav po ūcu
Duliman, po ruži
Garin, (garas) bijel po ūcu
Čukak, (čuka), crn
Činjak, (činjaka), crn
Gostilo, (gostas), imo gošu
Ime i drugih naziva, kao arap i cvatāe, te drugih, koji su nastala na sličan način.

Nazivi krava:

Nazivi krava svrstavaju se najčešće na — ava, ulja, ana:
Milava, draga
Bjelava, bijele dijake
Gara, crna
Šarava, jako šarena
Mala, bijela
Brčava, plave krovaste vune
Džinava, vrugoljasta
Derđana, šarena po derđanu
Begana, po imenu
Srđulja, rodila se u srijedu
Kitulja, bijela repa
Rumulja, crvene dijake
Vezulja, jako šarena
Sibulja, šibaste ūare (prugaste)
Zlatulja, zuta
Cvjetulja, cvjetasta po ūelu
Šeca, omjena hoda
Vjeleka, rodila se u Veleži
Mrka, mrke boje
Ruma, crvene dijake i debela
Dilbera, svuda šarena dijake
Lisa, bijela po ūelu sa strane
Dvornjaka, dvije majke sisala
Pjema, po imenu
Jägoda, po biljci

Kitulj (kitul), kita na ūelu ili bijel vrh repa
Držali, (draga) mazan
Grčalj (grča), ūare kao u ovce na nosu
Znali, (zrba) raskast po ūelu
Trali, (trba) krasno se rodio
Splošali, (spoma) skučenih rogova
Bludan (bluda), razmažen
Kaočin, (kacina) po cvjetu (Colchicum)
Jorgovčan, po cvjetu
Čelina, (cela), jakog ūela
Goličan, (goljaka) slabe vune
Ránjak, (ranjaka), rodio se ran
Prvilo, vazda prvi
Doljo, dosta iz drugega tora

Cobani u Podveležju najveći dio godine noćivaju vani uz stoku, pa i zimi. Pat¹⁾) kao kuriozum navodi u 1907. g. da ima porodica gdje muškarci nisu nočeli nikad u životu pod krovom. U blizini tora imaju stora od torariju u Gacku, Nevesinju ili bosanskim selima. Tamo su storari veće, pokretne, na saonitcama ili kotačima. Storarica u Podveležju je nepoznata.

Volevi imaju imena koja se svrstavaju pretežno na — onja:

Čelenja, bijel znak na ūelu
Čkona, krmast rep
Mlona, drag
Mlona, rogovski u jelenjaku
Garonja, sav crn
Vesonja, vezan, jako šaren
Jameta, sibast
Kraljili, bijel sa mnogo ūara

Nazivi konja:

Nazivi konja svrstavaju se obično na -at, -an, -af, -in, -ilo, -ac, -ov.
Zekan, zelen na sivo
Vraneč, sasvim crn
Dörat, crvenkast
Dögat, bijel
Kalcinat, do koljena bijel
Sárin, dijakov se sepeta bijel
Médić, mrk, kultast
Pfähr, bilo koje boje ako su mu kopite
bijele
Bludan, razmažen

Vrana, sasvim crn
Cvjetan, bijel po ūelu
Alai, ride boje
Kilai, kavene boje (kavajui)
Braňas, imo ūelo bijelo cvjetasto
Málin, razne boje nema znaka
Míkóv, smede, mrke boje

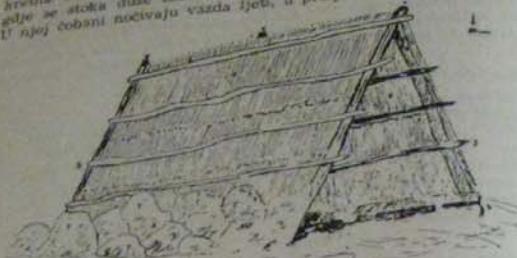
Zvěrota, bijel na ūelu
Zelen, kao i zekan

Bogatstvo posebnih imena za stoku toliko je da je ovo što sam nađao daleko od onog broja koji bi se mogao sakupiti. Napominjem da je broj pojedinačnih imena u pojedinim vrstama stoke razmjeran broju vrste. Tako, a u krunice stoke najviše po desetak. Naravno, da u svakom većem stadiju, po nekoliko ovaca istog imena. Da bi se sakupilo stotinjak imena, potrebno je pretresti nekoliko stada ovaca.

¹⁾ Patsch, Zur Geschichte der Topographie v. Narona, Wien 1907. g. na str. 50, Anmerkung 1 iznosi: „... und in der Familie Jurković in Zvirici gab es noch vor kurzen Männer, die niemals unter einem Dache geschlafen haben. Nur für Frauen, und Kinder und Vorräthe wurde ein Obdach gerichtet. Citirano u Dedijerovoj Hercegovini na str. 51. U Podveležju noćiva vani i danas Brkan Salko (Banjido), star 70 g.; Crnali Mujo iz Kokorine, preko 70 g. star, kuću mu na Busku bližu gospitonice Brkljajčine nije nikad nočio u kući. U blizini tora ima storaricu i u nju se zavuče i tako noči. Jedan od najboljih čobana Ramo Zlomušča nije više od tri puta nočio u kući. Njegov sin Arif. Voljevica Selim i Mrndžić rijetko noče u kući.“

Ali ne noćivaju samo Podveležci, starinci, vani nego i oni koji dosele. U 1895. g. pričao mi je Brstina, koj je doselio 1988. g. da nije davno nočio u kući. „Strašljivo od vuka. Uskoči u tor. Mi smo obikli, pa povolju zdravlja ništa. Gunj poda se, gunj na se. A u kući, odmah kašaj i bolest.“

hretna. Otvorena je sa dvije strane. Prave je u blizini torova, na mjestu gdje se stoka duže zadržava. To je mala kolibica, veličine psestarnice. U njoj čobani noćivaju vazda ljeti, u proljeće, u jesen, a neki i zimi.¹⁹⁾

Sk. 17. Torarica

Torarica je visoka 80 cm, duljina je od 120 do 140 cm, tako da u njoj čovjek ne može uspravno stajati, a nije leči, a da mu noge ili glava ne vire iz torarice. Širina torarice je 60 do 100 cm. Gradena je od «tri glave» (rogovi), dvije «hatule» (dužinom pri zemlji), položena na zemlji i glave «prevezes» (poprečne grede) koje vežu hatule pri zemlji. Preko glava su udarenе »žloke« (6 komada), a jedne strane i s druge strane, a nad njima je »krov« (raževa slama). Po krovu su »polisavate«, tanko pruće premjera 3 do 4 cm vezano žicom za žloke. Drže »krov« da ga vjetar ne odnesе. Oko torarice malo otkopaju zemlju, prave oko nje jarak niz koji se kišnica slijeva. Čoban leži na zemlji u torarici u kojoj je nešto slame i gunja na kom leži i s kojim se pokriva. Najčešće je to jedan te isti gunjom se umota. Uz toraricu za sjeverne strane, otkud duvaju hladni vjetrovi, naslažu ponekad nevezano kamenje da čobana štiti od vjetra.

Pod takvim krovom provode čobani noći i po kiši i po snijegu najveći dio godine, neki cio svoj vijek.¹⁹⁾

¹⁹⁾ Dedijer na strani 33 svoje Hercegovine piše: »Čeljad spavaju pod salatom, a u napomeni 1) veli: »Salaš se sastoji od dvije sože koje drže jednu gredicu, a onda je na nju nabacano toliko šusnja da čuva od kiše«. U Podveležju nema naziva salaš nego torarica. Vidi opis u tekstu.

²⁰⁾ Interesantno je da je takova torarica upotrebljavana i u XVI vijeku. Vidi: Geographia universalis, vetus et nova, complectus Claudio Ptolomei, Alexandrinri enarrationis libros VIII. Basiliæ per Henrichum Petorum, anno MDXLV, Terra sancta XXIII Nova tabula Arabia Petrea tistočno od Mrtvog Mora. Foto 19.

19) Otsječak iz karte Terra sancta XXIII. Nova tabula iz god. 1545. Uz napomenu 13 iz otsjeka VII.

U Dobrču, Opinama, Sipovcu, Dolu i Križanjima ne noćivaju vanjske vani noćivaju u Kokorini, Krušnju i Banđolu, iz ostalih selja vrlo malo. Noćivaju čobani uglavnom, kod konja, u torarici ili pod pećom. Cuće čobani i tako otpava »dušaš«. Čuvaju konje od vukova. Noćivaju vani u selima gdje nema »klanice«, stala za krušnu stoku. Stale ne grade oni koji imaju male stoke ili je imaju mnogo. Sirotinja nema, čim da gradi klаницu, »prećmje je uzeti loš pure«. Oni koji imaju više konja čuvaju »salaš«. Vukovi napadaju salaš i nju treba paziti.

»Burazeru, brzo se obuci
u salašu udarili vuci«

Uz je u njihove kajde. Konji se obično puštaju u salaš i zatjeraju u Velež. Arslan Marić, po pričanju Rame Jukle iz Sipovca, imao je 20 konja. Na većinu nije uopće stavlja samar niti su šta radili. Nije htio ni da ih proda. Kad su mu tražili »na viziti« (otkup za vojsku za vrijeme Austrije), odbio je da im proda za motivacijom: »Pobjijte sve vukove, pa će vam ih prodati«. Billi su to konji poludivilji, koji se nisu dali ni zauzariti. Pasli su oko torova i »čuvali« torove od vuka. Kad vukovi nađu uxnenimore se, rure, bore se s vucima i na taj način upozore čobane da je vuk našao, pa ga oni hakaju.

Malu telad, bolesnu ovcu uvede Podeveležac u kuću i njegovati ih kao i svoje dijete. Neobično su njezini sa stokom.

U čuvanju stoke pomazu im psi, njihovi vjerni prijatelji. Veoma su jaki i srčani, upuštice se u borbu s vukom, dok čoban ne stigne. Na njih također mnogo paze. Udariti u Podeveležu psa, isto je takova uvreda kao udariti dijete ili kućnu čeljadi.

Stoka im je sitna, ovca je tipična sitna hercegovačka pramenka. Ternina joj je od 25 kg naniže. Projekcija nije veći od 12 do 15 kg. Daje malo mlijeka. Na planini za vrijeme ljetne ispaše daje 3 do 3,5 kg sira i pola kilograma za početak juna do početka oktobra.

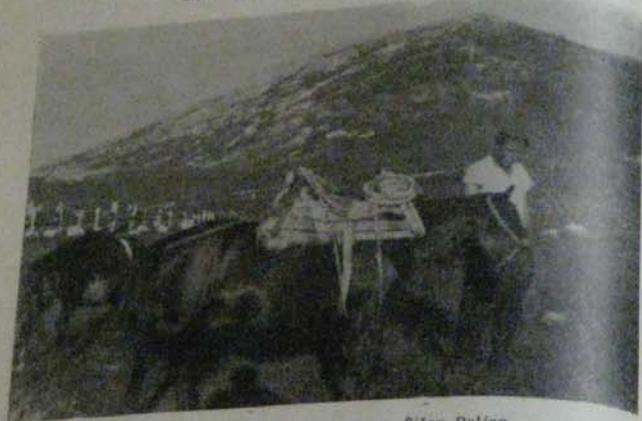
Goveda su domaća buša. Imaju vrlo malo gatačike buši i križanaca pinčevaca za domaćom bušom. (Vidi Foto). Od 24 goveda u jednom kru-

20) »Vezulja« buša × pinčevac. Sisan-Poljuna

21) Jahači konj sa sedlom, Šišan-Poljan

22) Samarni konj sa samarom, Šišan-Poljan

bio je jedan vo gatačke buše, 2 vola ukršteni pincgavac i domaća buša, a ostalo sve domaća buša. Krava je mala, slaba muznica. U Opinama ne daje više od 2 1 mlijeka dnevno. Treba napomenuti da, po pravilu, na

polazu govedima. — Konj je brdski tip tarpana, »podveležaca«. Tarpani su u velikoj vecini. Rijedak je Trewalaski tip. Njihovi konji su poznati kao podržljivi brdski konji. Podveležci su stare kirdizije sve dok nisu izgražene ceste. Konje im je otkupljivala za vojsku i Austrija i Jugoslavija, a danas ih otkupljuje armija. Narodne vlasti posvećuju naroditu pažnju podveležkim konjima. Na pojoprivrednim dobrima drže se priplodna grla

Imaju »jhahče« i »samarnes konje«.¹¹⁾ (Vidi Foto 21 i 22). Konje mnogo jače. Puštaju ih u Velež pod samarom. Samar se upotrebu vrlo rijetko skida s konja. Samo nekoliko dana u godini kad stignu u planinu skinu im samar dok ne krenu u Podveležje da obraduju zemlju. Postoji običaj da se samar skida s konja na Durdev dan. To je upotprijepraznik Podveležaca, veoma ih vele Jurjev dan, a slave ga po starom kalendaru 6.V. Konjima pod samarom iz više razloga. U prvome redu čuvaju konja da se ne prebudi, kad dođe iz grada nakon 3 do 4 sata hoda užbrdo i zagrijan. Na konju je obično »čaktar«. Kad podu u drva po zvuku ga traže, u šumu ga vratcili kući da ga osamare. Treći razlog je taj, što je po noći u gornjim travama, zbog visine, u šumskoj zoni hladno, pa hi se konji bez samara prehladiši.

Broj stoke je relativno velik. Ako se uporede esfre o broju stoke u 1895, 1910 i 1951 g., dobije se utisak da nije bilo većeg pomjeranja broja, tim više što su u ranijim statisticama u Gnojnicu uračunate i D. Grobnice koje ne pripadaju Podveležicima. Vidi tabelu 12.¹²⁾ Za godinu 1951

¹¹⁾ Kao i konji, i samari su im tovarni i jahaci. Kao stare kirdizije, imaju posebit rječnik i obilje naziva za pojedine dijelove samara. Ja sam, zabilježio samo. Tovarni samar se sastoji od **drvénice** i **stelje**. Drvenica je dio samara koji je od drvetra. Kod drvenice se razlikuju: 1) donja daska, 2) gornja daska, 3) **káulderica** (magornja daska), **slávár** (drvo koje sprjeda stran), **krstaci** (mališki i ženski). Stelja se sastoji iz dvije torbe i klášnje (thaljine). U stelji se nalazi **króv** (olama od razli). Klášnji su straga s gornje strane. U stelji se

uz samar ide pribor koji zovu **horma** (glas h se jasno čuje). Ona se sastoji iz kólanu (zovu i **poprug** ako se pleten od dvostrukog predene vune i od 5 do 6 struka te vune, a ako je tkan, onda je kolan). Kolan je vezan sa potčinicom koja se u njim veže ispod trubca. Pored kolana su **páhve** (drugi vole kuskun i podrepac, oni ne). Pahve hvatalju ispod repa, provučene su ispod krstaca i vezane isha nih. (U Hercegovini zovu krstace — krstine). Nodajde su u horni **pótpletinice** (u Hercegovini ih zovu potplesnice, a za konja hormu) da je potplesen dolazi od rjeđi pleće jer ide ispod pleća).

Ime su dobile jer su pletena. Pletu ih od one najdjablje vune kojom se potplesu čarape. Potpletinice idu ispod prve nogu, jedan kraj ispod jedne a drugi ispod druge noge i vežu se za krstace. Sredina im je vezana iza slavara. Dalje su práče. To je uža u kojoj se tovari, nazvete tovar. U práce i krstac ide **továrnina** i tako se veže tovar.

Jahač sedlo se sastoji iz **jábuke**, drvo sprjeda, i **árkoša**, drvo pozadi, dvije daske za koje su pričvršćene bakračilje (drugi zovu uzendije, ali se u južnoj Hercegovini čuje češće bakračilje nego uzendije). Odorgo se po sedlu metne gun. Ima i kolan. Obično uz jahačeg konja imaju i ukrašenu i okičenu hormu od kože. Ona je kod bogatijih vrlo luksumna. Kupuju je u gradu.

¹²⁾ Statistički podaci uzeti su iz publikacije: Resultate der Viehzählungen etc. 1910 god. od 10-X do 11-XI 1910 a za 1895 god. iz Resultate der Viehzählungen in B. u. H. iz 1896 god., Izdanje bivše Zemaljske vlade za B. i H. Sarajevo. Podaci za 1951 uzeti su u MNO Svinjarina.

TABELA BROJ 12

Selo	Gospodina	Konjica	Nelidovac poset. stoke	Koza	Nelidovac poset. stoke	Koza	Nelidovac poset. stoke	Ovaca	Površina poljopr. stoke	Koza	Nelidovac poset. stoke	Površina poljopr. stoke	Koza	Nelidovac poset. stoke	Površina poljopr. stoke	Koza	Nelidovac poset. stoke	Površina poljopr. stoke	Koza
Bandolo	1895 1910 1931	113 58 83	2.75 3.95 2.67	183 112 110	4.46 5.96 3.22	506 583 —	12.34 4.42 —	1677 1343 2198	40.90 70.65 70.90	—	37 19 111	41 6 106	—	31 5	—	—	—	—	—
Dobreč	1895 1910 1931	89 76 56	3.30 4.41 20.7	125 99 116	4.63 5.82 4.64	563 719 —	20.85 0.29	1225 556 45.87	10 41 10	27 2 27	2 2 2	—	—	—	—	—	—	—	—
Građevine	1895 1910 1931	207 188 145	1.97 3.20 3.53	531 370 186	5.01 2.31 4.85	1413 1943 —	13.46 12.14 —	7288 7011 44.88	56.11 43.88 99.73	— 599 533	20 17 33	105 105 100	24 24 43	—	—	—	—	—	—
Opina	1895 1910 1931	44 38 42	2.30 3.45 2.82	104 76 80	5.70 6.31 5.00	285 449 —	14.05 40.42	1783 1610 1610	88.15 151.82 151.82	— 26 26	147 118 147	11 15 16	4 4 4	—	—	—	—	—	—
Kokorina	1895 1910 1931	263 227 202	3.29 4.13 3.03	533 516 394	6.91 9.38 5.63	1224 3566 —	16.55 64.84	3562 6597 11935	44.52 44.52 120	46 46 378	89 89 355	6 6 10	—	—	—	—	—	—	—
Kružanj	1895 1910 1931	198 150 204	4.30 4.54 8.51	403 350 386	8.76 9.43 8.51	769 1169 —	16.96 10.54	2584 2576 3227	56.17 73.0 67.76	— 52 52	15 11 11	46 46 56	3 3 3	—	—	—	—	—	—
Svinjarina	1895 1910 1931	312 158 194	3.09 2.76 2.69	422 328 361	4.17 5.43 5.01	1415 1680 —	14.01 40.60	5378 4272 5330	33.25 161.74 161.74	— 70 70	111 318 318	101 42 42	13 13 18	—	—	—	—	—	—
Uliba	1895 1910 1931	1.977 653 929	2.65 2.52 2.86	1.731 1.686 1.686	5.53 5.11 5.20	6.255 10.829 —	14.89 22.15	24.477 24.475 20.680	55.50 72.01 66.45	— 569 538	420 653 653	107 107 107	3 3 3	—	—	—	—	—	—

Zapis 12. Upravnički Doprinosi Javnog poduzeća za poljoprivredu i prehrambu Županije Šibenik-Knin. 1960 / 1961.

dati su podaci bez D. Hopina, koje su pripojene gradu Mostaru. Danas više privredno ne pripadaju Podveležju. Stočarstvo nije im osnovno zanimanje. Za tu godinu dat je i prosječan broj pojedinih vrsta stoke po selima. Iz tabele se vidi da na jedno domaćinstvo otpada oko tri konja (296 na 100 domaćinstava), 323 goveda na 100 domaćinstava a 66,45 ovaca na jedno domaćinstvo.

Ovako veliki prosječan broj stoke na jedno domaćinstvo rijetko će biti u čitavim stocarskim krajevima. Međutim, stoka naje ravnomjerne raspoređena po domaćinstvima. To se vidi iz tabelarnog pregleda stoke prema kolичini posjeda vlasnika stoke u 1950 god.¹⁶⁾

Iz pregleda se vidi da domaćinstva sa preko 15 ha zemlje posjeduju 490 konja (61,02%), 900 goveda (66,22%) i 15238 (75,48%) ovaca. To se vidi i iz tabelarnog pregleda o broju stoke prema kategorijama posjeda u 1951 god.¹⁷⁾ Vidi tabelu 13.

Iz tabelarnog pregleda se vidi da na oko 59% domaćinstava XVIII kategorije (sa preko 20 ha zemlje) otpada 691 (72,75%) konja, 1226 goveda i 15818 (76,05%) brava.

Is pojedinačnog spiska o posjedu po domaćinstvima slijedi da ni jednog konja nema 37 domaćinstava (11,82%) a jednog ili više kako

ili više govedi imalo je kako slijedi:

Broj konja	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	bez k. dom.	preko 10	Ukupno
Ima domać.	61	61	50	33	29	20	13	3	2	2	2	313	313

Konje nema u Dobrču 6, u Gnojnicama 2, u Svinjarini 10, Banjdolu 8, Kružnju 7 domaćinstava. Najveći broj konja u jedno domaćinstvo u 1951 god. bio je 13 (Krhan Ahmed, K. Mumtin i Crnalić Ibro). Radnih konja je 305 ili jedan na domaćinstvo.

Bez goveda bilo je u 1951 godini 6 domaćinstava (1,91%), a jedan ili više govedi imalo je kako slijedi:

Br. goveda	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40	41	42	43	44	45	46	47	48	49	50	51	52	53	54	55	56	57	58	59	60	61	62	63	64	65	66	67	68	69	70	71	72	73	74	75	76	77	78	79	80	81	82	83	84	85	86	87	88	89	90	91	92	93	94	95	96	97	98	99	100	101	102	103	104	105	106	107	108	109	110	111	112	113	114	115	116	117	118	119	120	121	122	123	124	125	126	127	128	129	130	131	132	133	134	135	136	137	138	139	140	141	142	143	144	145	146	147	148	149	150	151	152	153	154	155	156	157	158	159	160	161	162	163	164	165	166	167	168	169	170	171	172	173	174	175	176	177	178	179	180	181	182	183	184	185	186	187	188	189	190	191	192	193	194	195	196	197	198	199	200	201	202	203	204	205	206	207	208	209	210	211	212	213	214	215	216	217	218	219	220	221	222	223	224	225	226	227	228	229	230	231	232	233	234	235	236	237	238	239	240	241	242	243	244	245	246	247	248	249	250	251	252	253	254	255	256	257	258	259	260	261	262	263	264	265	266	267	268	269	270	271	272	273	274	275	276	277	278	279	280	281	282	283	284	285	286	287	288	289	290	291	292	293	294	295	296	297	298	299	300	301	302	303	304	305	306	307	308	309	310	311	312	313	314	315	316	317	318	319	320	321	322	323	324	325	326	327	328	329	330	331	332	333	334	335	336	337	338	339	340	341	342	343	344	345	346	347	348	349	350	351	352	353	354	355	356	357	358	359	360	361	362	363	364	365	366	367	368	369	370	371	372	373	374	375	376	377	378	379	380	381	382	383	384	385	386	387	388	389	390	391	392	393	394	395	396	397	398	399	400	401	402	403	404	405	406	407	408	409	410	411	412	413	414	415	416	417	418	419	420	421	422	423	424	425	426	427	428	429	430	431	432	433	434	435	436	437	438	439	440	441	442	443	444	445	446	447	448	449	450	451	452	453	454	455	456	457	458	459	460	461	462	463	464	465	466	467	468	469	470	471	472	473	474	475	476	477	478	479	480	481	482	483	484	485	486	487	488	489	490	491	492	493	494	495	496	497	498	499	500	501	502	503	504	505	506	507	508	509	510	511	512	513	514	515	516	517	518	519	520	521	522	523	524	525	526	527	528	529	530	531	532	533	534	535	536	537	538	539	540	541	542	543	544	545	546	547	548	549	550	551	552	553	554	555	556	557	558	559	560	561	562	563	564	565	566	567	568	569	570	571	572	573	574	575	576	577	578	579	580	581	582	583	584	585	586	587	588	589	590	591	592	593	594	595	596	597	598	599	600	601	602	603	604	605	606	607	608	609	610	611	612	613	614	615	616	617	618	619	620	621	622	623	624	625	626	627	628	629	630	631	632	633	634	635	636	637	638	639	640	641	642	643	644	645	646	647	648	649	650	651	652	653	654	655	656	657	658	659	660	661	662	663	664	665	666	667	668	669	670	671	672	673	674	675	676	677	678	679	680	681	682	683	684	685	686	687	688	689	690	691	692	693	694	695	696	697	698	699	700	701	702	703	704	705	706	707	708	709	710	711	712	713	714	715	716	717	718	719	720	721	722	723	724	725	726	727	728	729	730	731	732	733	734	735	736	737	738	739	740	741	742	743	744	745	746	747	748	749	750	751	752	753	754	755	756	757	758	759	760	761	762	763	764	765	766	767	768	769	770	771	772	773	774	775	776	777	778	779	780	781	782	783	784	785	786	787	788	789	790	791	792	793	794	795	796	797	798	799	800	801	802	803	804	805	806	807	808	809	810	811	812	813	814	815	816	817	818	819	820	821	822	823	824	825	826	827	828	829	830	831	832	833	834	835	836	837	838	839	840	841	842	843	844	845	846	847	848	849	850	851	852	853	854	855	856	857	858	859	860	861	862	863	864	865	866	867	868	869	870	871	872	873	874	875	876	877	878	879	880	881	882	883	884	885	886	887	888	889	890	891	892	893	894	895	896	897	898	899	900	901	902	903	904	905	906	907	908	909	910	911	912	913	914	915	916	917	918	919	920	921	922	923	924	925	926	927	928	929	930	93
------------	---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	----

TABELA IRB. 13

Kategorija		IX	X	XI	XII	XIV	XV	XVI	XVII	XVIII	XIX	SVEO
Konja	radnih svih	—	1	1	7	6	9	18	28	235	—	
	poslednika konja	—	3	12	9	15	31	86	93	671	—	305
Goveda	krava	2	2	4	14	13	35	71	36	30	173	—
	volovia	—	—	3	2	—	2	12	13	134	—	926
	stuh	6	4	11	21	29	51	164	122	126	—	222
	posljednika goveda	2	1	4	7	13	16	36	28	190	—	163
	za priplod	4	10	31	86	201	285	780	1046	5878	—	295
Ovaca	stuh	10	19	51	211	412	527	1414	2259	15818	9	930
	posljednika ovaca	1	1	4	12	11	20	39	35	188	1	2180
	broj posjećenika	6	2	5	8	1	18	32	17	270	—	307
Kokoši	posjećenika	2	1	2	5	1	10	18	9	99	—	309
	broj posljednika	11	—	—	11	2	10	31	12	475	—	147
Kočnica	posljednika	—	—	—	2	1	2	4	3	44	—	57

Tab. 13. Tabelarni pregled o broju stoke po kategorijama počevši u 1881. god.

Iako je prosječan broj ovaca na jedno domaćinstvo velik (66,45) taj prosječek nema preko 60% domaćinstava.

Najveći prosječan broj ovaca ima u Gnojnicama (99,73 na jedno dom.), a najmanji Dobrč (41,20 na jedno dom.). Kokorina je prije imala puno veći prosječan broj ovaca, danas je po prosječku odmahiza Dobrča (47,63 na jedno dom.) Broj stoke je u obrnutom razmjeru sa stepenom semijardinje. Bez ovaca su dva domaćinstva u Dobrču, tri u Kokorini i jedno u G. Gnojnicama.

Od cijelokupnog broja ovaca ima »samlječnih« (muzara) svega 45%, ostalo su jagnjad, ovnovi i jalovice.

Iako je to izričito stočarski kraj, ipak su dvije porodice bez stoke uopšte, tri porodice bez konja i goveda, a bez konja i ovaca jedna podica.

Ostatu stoku ne drže. Muslimani su i ne gaje svinje. U 1951. godini gospodar na Busku imao je jedno svinjče. Isto tako ne drže ni kokoši. Jedan od razloga je što nemaju žita, ali je glavni što dobar dio domaćinstava provodi ljeti u planini ili na gornjim i najgornjim travama, sele se.

U 1951. godini bilo je u Podveležju manje kokoši nego košnica pčela (309 prema 552). Bar po jednu kokoš imalo je svega 48,66% domaćinstava, a njedna kokoš ne dolazi prosječno na jedno domaćinstvo. Najveći je broj 17, manji nego goveda. Svega dva domaćinstva imaju preko 10 kokoši.

Pčelarstvo ima izvanredne uslove za razvitak. Vrijesak, kadulja i druge mediteranske biljke u selima i na padinama daju dovoljno paše. Ono je bilo mnogo jače razvijeno (kao što se to vidi iz tabele), ali je propalo najviše u ratu. Danas je na istom stepenu na kom i u 1895. god. samo je jedan dio starih košnica, trnki, zamijenjen novijim sa pokretnim sačem. (Vidi foto 69). Košnica ima 57 domaćinstava, samo 10 domaćina ima preko 10 košnica, oni drže 340 košnica, ili 61,50%. Od 552 košnice na domaćinstva XVIII kategorije otpada 475 ili 86,05%.

Stočarska kretanja. Sva mnogobrojna stoka živi od paše. Polazu joj samo na jeseništima i u planini te nešto zimi kad je snijeg na »metalima« -Lješnjak» (lisnjak), slabe krešu. (U Hercegovini zovu »lisnik« kad je okresano granje s lišćem složeno u plast, a sijelu »grm« a ne lisnik). Najveći dio godine stoka živi od paše. Takav način ishrane stoke uzrok je broj stepenica pri kretanju sa stokom teško je gdje naći.

Pošmatraćemo kretanje prvo u samom Podveležju, a zatim ljetna kretanja u planine. Kretanje se vrši u etapama. Za te etape Podveležci imaju posebne nazive koji odgovaraju visinskim zonama. Tako oni nazivaju:

1) »najdonje trave« od vrha otsjeka nad Mostarskom Kotlinom i Bišćem, do nad sam Blagaj, Dračevicu, Gnojnice i Mostar (sve do »Pasjaka« u Mostaru),

2) »donje trave« ispod kuća u selima do najdonjih trava,

3) »srednje trave« između selja, po stranama otsjeka brda Kitića, Huma, Kleka, Sipovca i Svetigore,

4) »gornje trave« na Gornjobanjdolskoj Površi sve do ispod šumske zone u Veleži,

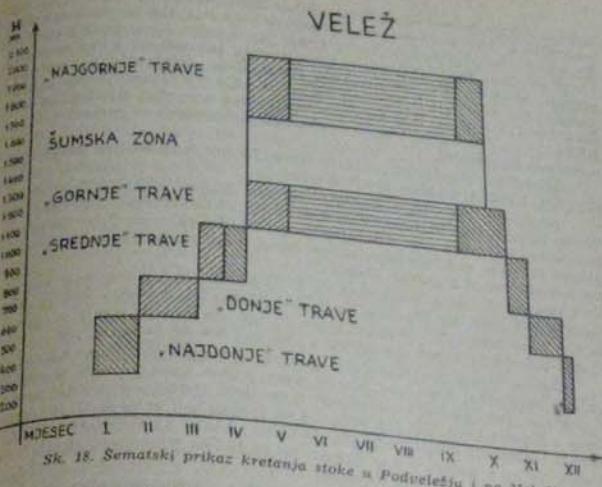
5) »najgornje trave« iznad šumske zone do vrha Veleži.
Pored tih naziva »trava« imaju nazive i prema godišnjim dobitima
i »zimske trave« a analogno tome nazive: »proljetne«, »ljetne«, »jesenje«,
»istar« i »zimovishta«.

Najdonje trave su zimake. U najdonjim travama, na padinama iz-
nad Mostara, D. Gnojnice, Dračevica i Blagaja, stoka pase kad je najveća
studen, »o Božićmas, kraj decembra i januar. Zbog blage klime u Mostaru
i padinama iznad njega nema snijega, dok u isto vrijeme može biti snijega
mnogo ranije, izbjeg u najdonjim travama, vegetacioni period uopće ne
prestaje zimi.

Donje trave su također »zimlje«, stoka napasaju oko kuća, u selima
i ispod kuća do podina najdonjih trav. Tu stoka pase dok jako ne zastudi,
a zatim idu u najdonje trave. Trajanje pače u najdonjim travama ovisno
je o vremenu, za jačih zima ostaju duže. Ima nešto koliba sa posteljnim
stvarima. Hranu im donose uveće i ujutro. U donjim travama ostaju do
blagovještji (25. III), kada počinje polaganje kretanje sa stokom uz osjeć
iznad sela. Stoka se postepeno »pripravlja« sve dok ne stigne do Gornjo-
banjolske Površi, donje granice gornjih trave. Iza toga se postepeno
vraca kućama, sve do »Jurjevdana« (6. V). O Durdevdanu prelaze na
gornje trave i u staje. Tu su im tad proljetne trave. Na gornjim travama
ostaju sve do polaska u planinu (između 6 i 10 VI). S gornjih trave polaze
u planinu mjesec dana po Durdevdanu i u planini ostaju do »na 20 dana
pred Lučindan« (30 XI), dakle cijelo ljetno. Ljetne trave su im prema tome
mališini. Ali ljetne trave su im i najgornje trave. Protivno ustaljenom
mjenjanju di su svi članovi porodice Podveležaca stalno u pokretu i da
rođaju obabni. Ostala se čejad smenjuje ili ostaje zimskim kućama, na
u Podveležu. Ti povremeno odlaze u planinu, na jeseništa i zimske trave,
a veći dio godine su u stalnim naseljima. Samo kod porodica sa malim
brojem ukućana, svi članovi porodice odlaze kompletno sa svim namje-
stajem u planinu ljeti, a u ostala doba su ili na jeseništa ili u stalnim
zimskim kućama u selima. Sva domaćinstva ne odlaze ljeti u planinu, jer
nemaju dovoljno stoke ili nemaju »prava« u planini. Neki ostaju oko
šumake zone u Veleži. Tu poje stoku vodom sa snijega iz snježnih jama.
Najgornje trave su i ljetne i jesenje i proljetne. U najgornjim travama
su u proleće, već od polovice maja oni iz Kružnja i Kokorine. Za susjedi
godina kad rano nestane vode u selima, u najgornjim travama su i oni
koji idu u planinu, sve do polaska u planinu.

U najgornjim travama nema koliba, Grade torarice, a stoku napa-
saju iznad šumske zone. U jesen kad se vrati s planine, ako je sušna go-
dina, onda se zadrže u najgornjim travama sve do kiša. Čim padne kiša
spuštaju se u gornje trave, pa su im one ujedno i proljetne i jesenje
trave.

Oni koji gone stoku u planinu, ne gone svu. Jedan dio stoke ostaje
proko ljeta u Podveležu, naročito krupna stoka, konji i goveda. Ta stoka
ljeti pase u najgornjim travama ili u gornjim travama. Sk. 18.

Sk. 18. Sematski prikaz kretanja stoke u Podveležu i na Veleži

Da imamo dovoljno vode u gornjim travama ljeti, ne bi nas bilo.
Zametnuli bi ovde »ljetovalište« i ne bi gonili u planinu. Bježimo u pla-
ninu, a da ima vode ne bi. I hajvan bi ljeti popasao travu. Jesenais i
zimais ne bi imali gdje da ga držimo i napasamo. To mi je rekao Osman
Zlomušića, a u tom smislu govorili su mi i drugi. I to je tačno. Sve više
stoke ostaje ljeti u gornjim travama, gdje bi trebalo da se tada pomlađuje
trava. Zbog velike visine, ljetne suče nemaju velikog uticaja na rast trave
u gornjim travama. Prošao sam ljeti nekoliko puta kroz gornje trave i
kolibe su bile gotovo sve naseljene. Gornje kolibe postale su im ljetne
kuće. Ljeti je dobar dio kuća u selu prazan. Neke nisu niti zaključane.
Čejad je ili u gornjim travama ili u planini. Ponekad se može tada naći
posao.

Kao što se vidi, osnovni nazivi su: »najdonje«, »donje«, »srednje«,
»gornje« i »najgornje trave«. Zimske, ljetne, jesenje i proljetne trave
nisu tako jasno odvojene, jer se protežu kroz dvije ili tri trave, ili se
na nekim od pomenutih trava zadržavaju kroz dva ili tri godišnje doba.

Treba razlikovati jeseništa u Podveležu od jeseništa koja Podvelešci
imaju u planinama. Mnogi Podvelešci imaju svoja vlasništva u planinama
Visočici, Bjelašnici, Grušći, Lovnici, redovno u nižim zonama tih planina,
te u nevesinjskom Polju ili u Župi na Neretvi. Pri povratku s planine

zadržavaju se sa stokom dok ne potroše sijeno što su ga nadcosili na tim jesenistima. Stoku ne puštaju na pašu u jesen ista dok ne počkote travu, i u jesen, daju ga krupej stoci, sitna paše na jesenistima, a kad se sijeno potroši, onda se tek vraćaju kući. Ponakad se zadržavaju na jesenim travama. Neki iz mahala Polica idu i na »jetišta« u predjel oko Bjelimice, a Akčićevu (2 VII) i ostaju tamko dvadesetak dana, zatim se ponovo vraćaju u mahalu na planinu.

Međutim, nemaju sva sela te trave. Imaju ih uglavnom Svinjarina, Banđol, Krušanj i jedan dio Kokorine.

Najdonje trave su u Kokorini do nad Blagaj, u G. Krušnju su do Biće. Zimske trave Banđola su djelomično na Ravnicama, a Krušnja do Kokorine. Najdonje trave Svinjarine su iznad Dræćevice i D. Gnojnice, gotovo do njih, a donje trave su im ispod kuća u selu. Srednje trave su im između donje i gornje površi.

Opine, Krušanje, malo mahala G. Gnojnice, imaju najdonje zimske trave ispod kuće do Sjernog Brda nad Mostarom, a stignu kad je jača studen i do Mazoljica. Srednje trave su im oko kuća u selu i tu ostaju cijelo vreme do polaska u planinu, a zimi sve dok ne padne snijeg.

Gornje trave ima Kokorina u Veleži u mahali Koritima. Kolibe te narahale nisu zimi naseljene. Korita nisu, prema tome, ni selo ni zaseok ni mahala, nego su kolibe naseljene u proljeće, ljeto i jesen. Zimi se povlače u zimske kuće. To isto vrijedi i za Trnjak koji pripada G. Krušnju, Banđo i Krušanj imaju svoje gornje trave i kolibe na Gornjobanđolskoj Površi. To su i gornje trave Svinjarine sa Dolem (Dubrave). Ostala sela nemaju koliba u gornjim travama.

Dobrč, uglavnom, nema nikakvih trava. Stoku napasaju oko sela po padinama Svetigore i Sipovca. Nekoliko domaćina ima gornje trave u Poljicima, na putu za Brasin.¹⁸⁾

Postavlja se pitanje koji je uzrok tim kretanjima. Mislim, da iz prednjeg opisa proizlazi da je to ustvari kretanje za travom. Trava se ne da im da pasu kud žele, stoka se postepeno »pripušta«. Trava je ovisna o više faktora, osnovni su klima i nadmorska visina.¹⁹⁾ U Podveležju se smjenjuje oborje maglo i na vrlo kratkom otstojanju. Na otstojanju od par km vazdušne linije, smjenjuju se tipovi klima od izmjenjivih mediteranskih do planinske, a reljef se diže od 54 m do 1969 m. Iz tih razloga, dok su vrhovi Veleži pod snijegom, a i njegove padine na kojima su im kuće stajale, vegetacija na padinama nad Mostarom i Bišćem ni zimi ne prestaže. Stoka Podveležaca je iz tih razloga u stalnom kretanju za travom.

¹⁸⁾ Dedijer je u Hercegovini na strani 53 dao opis tih trava. Njegov se opis razlikuje od mog opisa, od današnjeg stanja.

¹⁹⁾ Trava u vezi sa klimom i vertikalnom zonalnosti postepeno prispjeva, prvo u najnižim dijelovima, a kasnije u višim. Na tu sucesivnost ukazao je i Dedijer u Hercegovini. On veli... »Pored toga...« itd., vidi str. 68 pasus drugi i od: »Sto je jedna planina viša i sucesivnost...« na str. 69 do kraja prvog pasusa na str. 69. »Pored klimskih prilika...« do kraja pasusa, »Jasno se vidi...« do kraja drugog pasusa na str. 70... Vidi i opis na str. 54 i 55, istog djela.

Reljef tia je također važan faktor utoliko što u svim selima nisu razvijene sve vrste trava (Dobrč, G. Gnojnice i Hopine).

Voda je nema sumnje, jak faktor. U Podveležju ne može biti govora o dizanju i spuštanju izdani,²⁰⁾ jer nije nema. Ali da vrijeme odlaška u planinu i u najgoriju travu ovisi o tome kad će nestati vode u grčkim bunarima i cisternama u selu, u to nema sumnje. Međutim, kretanja ljeti u planinu vrši se i zbog toga što je potrebno da se trava u gornjim travama obnovi. Podveležci ostavljaju pojedine »trave« jedan dio godine da se, takoreći, »ugare«. Ne puštaju stoku da je paše. U gornjim travama je nadmorska visina i preko 1600 m. Kao što je spomenuto, tu nema vjekoga uticaja ljetna suša, koja je karakteristična i za Podveležje. Trave i preko ljeta ne prestaju tu s vegetacijom. To je vrlo važan faktor, koji do sada nije istaknut. Potrebno je da se trava za vrijeme ljeta, dok je stoka u planini obnovi i poraste da bi ona imala gdje da paše u jesen i zimi do anđeja. Sve kad bi imali vode dovoljno, opet bi morali, sa ovoklom brojem stoke, da idu u planinu, jer ako bi preko ljeta ostali sa svom stokom u gornjim travama, neminovno bi dovelo do smanjenja stocnog fonda. Stoka ne bi imala hrane u jesen i zimu, pa bi se amakla. To vide i sami Podveležci, a ipak je, kao što sam naveo sve, veći broj njih koji ostaju ljeti u gornjim travama, ili ostavljaju velik broj stoke preko ljeta u tim travama. Opštinski odbor trebaće da razmotri to pitanje. Ako bi se regulisalo pravilan odlazak u planinu, kad bi se redovno ilo u planinu i ne ostajalo u gornjim travama preko ljeta, mogao bi se broj stoke povećati za koju desetinu hiljadu sitne i oko hiljadu krupne. Taj problem je međutim povezan sa drugim problemom, nedostatkom vode u mahalama na planinama ljeti.

Ako se uporedi brojno stanje stoke iz 1895, 1910 i 1951 g. (Tabela 12), vidjeće se, da (ako se uzme u obzir da su u popisu od 1895 i 1910 urađunate u Podveležju i D. Gnojnice) nije bilo znatno otstupanja u broju stoke. Istina, broj stoke u ta dva popisa treba povećati za oko 30 do 40 %, jer nisu davani tačni podaci. To su mi sami Podveležci rekli. Kako u popisu od 1931 nisu dati rezultati po selima, a nisam mogao doći do popisanih listova za sela, pokusao sam (kao i za broj stanovnika) da utvrđim prije rata broj stoke. Nisam uspio. Najbolji moji prijatelji iz Podveležja rekli su mi: »Ne pokušavaj, to se ne govori ni rodomen bratus. Uzrok tome je što se broj stoke krio zbog poreza. Podveležci su oporezivali prema brojnom stanju stoke, jer zemlje nemaju. Ima tu i sujevjerja, naročito kod žene. Nije joj pravo ako pri prolazu pogledaš u stado. Stariji, konzervativni muškarci su to sujevjerje i podržavali kod žena i djece, da ne bi odali broj stoke. Popis od 1950 g. nesumnjivo je jedan od najtačnijih, provjeren od strane narodnih vlasti i organizacija NF. Odnos se sasvim izmjenio. Stari Osman Zlomušić mi je sam rekao da mu niko ranije nije imao 384 brava.«

Ako se broj iz ranijih godina poveća za 30 %, cijelokupan broj stoke nije se mnogo smanjio i pored dva rata, kada je broj znatno smanjen. Za vrijeme drugog svjetskog rata nisu izgonili stoku u planinu samo jedne godine. Ali se broj stoke između dva rata nije ni povećao. To je

²⁰⁾ Dedijer, Herc., str. 55, pasus drugi: »Kao što se vidi sva dosad... do kraja.

zisog toga, što se pada nije iskoristiovalo racionalno, a i stoga što do sad niko nije pokusao da se pozabavi rješenjem toga problema. Jedan od zemaljskih razloga je, bez sumnje, i onaj koji je spomenut u otkazu u imovinskim odnosima. Do oslobođenja Podveležje je bilo podijeljeno na dvije opštine, Mostar sela i Blagaj. Niko nije imao razumijevanja za njih, niti kako bi ovi mogli ono nešto svojih ovaca ljeti da nepasaju u Podveležju, koja je novom reorganizacijom pripojena mostarskoj.

Ima još jedna razlika prema predstavama, kad je govor o broju stoke između pojedinih domaćina. Dok su za vrijeme Austrije po jedinoj vrijeme Jugoslavije 500 do 700 ovaca: Krhati, Crnalići, Marići i dr., a za vrijeme 400 ovaca nikо. Broj stoke ostao je uglavnom isti, ali se broj ovaca povećao kod domaćinstava sa manjim brojem ovaca, naročito onih koja su malo do 60 ovaca. To je posljedica politike koja je vodena po oslobođenju korištenju siromašnih seljaka.

Ljetna kretanja u planinu. Kao što je napominjano, Podveležci ljeti odlaze u planinu. Planine su im u Bjelajnici, Visocici i grebenu Vlasicice Grušči. Ove su planine u Konjičkom srezu, jedan dio mahala na Bjelajnici zauzimaju sarajevski srez. Sa površi Bjelajnice diže se Krvavac (2062 m) i planina Lovnica (1857 m), a oko Blatačkog Jezera je površavacem u sarajevskom srezu i mahala Razdolje iznad sela Umljanici koja pripada srežu konjičkom.

Iz priložene tabele se vidi da je u 1950 g. istjerano u planinu više stoke nego što je posjeduju Podveležci. (Vidi tabelu 14). Spomenuto je, da jedan dio stoke ostaje ljeti u Podveležju oko kuća na gornjim i najgornjim travama. Očekivalo bi se, da će se izgoniti u planine manje stoke, odatle što Podveležci ne gone samo svoju stoku u planinu, nego primajuju stoku seljaka iz nižih krajeva srezova Mostar, Stolac, Čapljina, Nevesinje, a i od samih Podveležaca koji nemaju dovoljno stoke, ili nemaju "pravak" u planinama. Planine su, naime, "carska zemlja". Tako ih zovu Podveležci. Dedić navodi još i naziv "prodajne" planine. Podveležci taj naziv odreden pravni odnos između države i seljaka koji su gonili stoku u planinu. Njih nazivaju "planistarima" za razliku od "pobravičara", seljaka koji daju svoju stoku preko ljeta planistarju da je ovaj sa svojom stokom u planinu. U planinama Podveležci zovu "humnjacima", za razliku od "Bošnjaka", seljaka iz Bosne, koji su illi stalno naseljeni u tim planinama ili izgone i oni stoku u planine. Dedić također navodi da ima pravoslavnih i muslimanskih porodica u Hercegovini, naročito u Blačkim Rudinama, čiji su preci od furske vlasti bili nagrađeni za naročite zasluge jednom planinom.²¹⁾ Fermane koji potvrđuju takvu nagradu posjeduju i

²¹⁾ Vidi cit. djelo str. 42, i primjedbu na str. 48.

²²⁾ Dedić. Vrste nepokretnе imovine GZM 1908 g. — Sarajevo, str. 392—393.

Tabela broj 14

Planina	Konja	Goveda	Ovaca	Janjaca	Kosa	Ukupno
Visocica	1935/36	57	123	—	6398	—
	1950	—	247	9529	4416	7.103
Grušča	1935/36	7	23	—	574	—
	1950	—	8	646	287	607
Blaca	1935/36	20	57	—	2703	—
	1950	—	22	1899	810	2.785
Lovnica	1935/36	2	38	—	3047	—
	1950	—	42	8454	1470	8.095
Bjelajnica	1935/36	25	82	—	6990	239
	1950	22	131	7760	8281	7.386
Velež	1935/36	—	119	—	566	471
	1950	—	—	—	—	—
SVEGA	1935/36	111	445	—	20.789	808
	1950	22	447	23288	10288	22.144

Tab. 14. Uporedni pregled o broju stoke istjerane u planine u 1935—1936 i 1951 godine.

nekci Podveležci: Husići, Memići i Maksumići. Ferman ne glasi na njihovo prezime. Darovnicu su dobili Milišići a Husići i Memići su nasljednici. U fermantu se spominju porodice: Colaković, u Zupi (muslimani), Peće u Ortješu, Tucakovići u Zupi, Voloderi u Podveležju, danas svi muslimani. Glavni nasljednici Milišića su Husići u Podveležju i njihovi bratstvenici. U vrijeme dobivanja fermana oni nisu bili muslimani. U Podveležju postoji predanje kako su dobili ferman. Meni su Husići ispričati ovako:

... visočiću došao muhur-sahibija (čuvan pečata) iz Stambola. Bio je oborio. Ljekari su mu rekli da mu nema lijeka bez velikih planina i on došao na Visočić kod posrednika Milisića (sada Husići). Oni su ga primili lijepo. Među njima je ostao mjesec dana i pri polasku pitao za trošak. Domaćin mu nije bio učeti novac, jer nije običaj u visokim planinama da se gosi. Govor ga je pitao: »Znaš li ti ko sam ja?« — »Pa iako si, možes da ispečeš na Visočici i ovaj mu je to isposlovao.²³ Da postoji ferman koji glasi ne samo na Milisiću nego i na druge, od kojih sam neke spomenuo, to je nesumnjivo, kao što je sigurno da su Husići potomci Milisića, jer su srodnici na Visočici i u vlasništvo sticali i prava. Neki su i kupovali semeštu na Visočici i u kojih su stekli prava bračnim vezama. Tapije na planinama imaju također Memići i Smajković — Maksumići. Kod ostalih bilo je to nepisano, običajno pravo pojedinih porodica, koje su austrijske vlasti prisnale. Da bi se utvrdilo ko ima prava i na koliko stoke u godini 1901. izasle su komisije na planine. Na licu mjetja utvrđeno je koliko je koliko seljak utjero stoke u neku mahalu. Na osnovu tada utvrđenog stanja izdato je svakom planištaru koji je te godine zatečen u planini rješenje da ima pravo na onoliki broj stoke koliko je komisija zatekla u planini. Otuda i naziv prava. Ako se ko nije te godine zatekao u planini, a imao je gonio prije toga stoku u neku planinu, izgubio je tada ta prava. Tako je bilo sa Mušinovčićima iz Kokorine. Oni sad ljetuju u Veleži gdje su kupili zemlju. Na osnovu tih rješenja, može se zaključiti kolikto je u 1901. g. imao stoke pojedini domaćin i na koliki broj stoke imaju prava pojedine porodice iz sela. Iz priložene tabele 15 se vidi na koliki su broj stoke, po selima, u pojedinim planinama stekli prava Podvelešći. Najviše prava stekao je tada Crnalić Osman (1244) i Krhan Mumjin (1051). Pravo na preko 500 grla stekli su tada Smajković-Maksumići Selim (923), Husić Selim (923), Dedić Beha (863), Gostoj Alija (846), Đačić Mumjin (923), Brkan Mumjin (755), Spago Murat (581), Zuhrić Halli (668), Makalanić Durak (628), Marić Salih (618), Memić Derviš (583), Begović Alija (564), Gostoj Mehbo (525), i Zuhrić Halli (668).²⁴

Za vrijeme Austrije su priznata prava i dužnosti planištara. Utvrđeni su i putevi kojim je stoka idala u planine. Tada je bilo određeno da stalni putevi kojima prolaze stotari u planine moraju biti široki najmanje 12 metara, da bi stoka mogla usput pasti. Ta im je prava poslije priznata i Jugoslavija. Ko nije imao prava, nije mogao goniti stoku u planinu. Na pravo se ne plaća ništa osim kolibarine. Kolibarinu plaćaju i oni koji su sami pravili kolibu. Pravo na trne u toku od tri godine, znači, ako preko tri godine ko ne igoni stoku u planinu, pravo mu utrme. Za to vrijeme mora platiti kolibarinu. Ne plati li je, trne mu pravo i država

²³ De fermanta nisam mogao doći. Imaju ga u Podveležju još samo Memići. Nisam se mogao s njim sresti ni na planini ni u mahalu zbog stalnog kretanja za travom s njegove strane. Kad bih došao, ne bih ga nikad zatekao. J. Popović je objavio djelomično prijevod fermana. Vidi J. Popović, Ujetni stanovi u Visočici, str. 156 i 157.

²⁴ Broj u zagradi znači broj sitne stoke.

TABELA BROJ 15

PRAVA PODVELEŽACA

Utvrdena prema stanju 1901. godine.

LOVNIČA:	Kružanj	372	komada stoke	
	Opine	1.016	*	*
	G. i D. Gnojnice	4.089	*	*
	Ukupno:			
	G. i D. Gnojnice	54	*	*
	Kružanj	5.861	*	*
	Kokorina	9.682	*	*
	Ukupno:			
BLAČA:	Banđo	2.184	*	*
	Dobrë	2.375	*	*
	G. i D. Gnojnice	87	*	*
	Kružanj	1.683	*	*
	Svinjarina	2.091	*	*
	Ukupno:			
BJELAŠNICA:	Dobrë	684	*	*
	G. i D. Gnojnice	3.893	*	*
	Opine	1.297	*	*
	Svinjarina	4.527	*	*
	Ukupno:			
	Svega prava			

15.597

8.370

10.351

89.795

Slovom: Trideset devet hiljada sedam stotina devedeset i pet komada stoke

Tab. 15. »Prava« Podveležaca utvrđena prema stanju u 1901. godini.

ga je davala drugome. Svi koji imaju stoku rado bi pristali da dobiju pravo, ali treba čekati dok ga neko izgubi. Komisije koje izlaze svake godine u planine, nadziru korišćenje prava. Pravo se može ustupiti, odnosno na legitimaciju mogu goniti djeca i pravni nasljednici. Ako umre domaćin, traži se prenos prava. Pravo se ne smije prodavati ni ustupati drugome, tako da ponekad rade. Mnogi posjednici prava licno ne izgone. Pogode se sa čobanima, ako imaju napr. prava na 120 ovaca, daju čobanu svoju stotinu, a čoban goni svojih ili tudi još 20. Kolibar mu za to ne smije ništa uzeti. Običajnim pravom regulisan je i odnos pobravičara i planištara.²⁵ Prije rata, 1933. g., pobravičar je dobivao oku sira i pola litre masla od svake smljeće ovece, a davao je planištaru oku soli na bravce i jedne opanke na deset brava ili samo jedne opanke za sve ovce. Davao je planištaru još sapun, čobanu jačmak i donose voće kad bi obilazio stoku u planini. Ovo posljednje nije bilo obavezanato. Već prije rata izmijenjeni su odnosi. Mjesto oke davao se kg soli, a dobivalo kg sira

²⁵ Taj odnos bio je u 1907. god. društvo. Vidi Dedijer, cit. djelo, str. 48.

1 kg masla na osam zmlječenih ovaca (po kvarta masla po ovci). Mjeseo opanaka davalo se je 20 dinara. Ako je ko davao konje planištaru, on je imao pravo da na njega natevati stvari pri polasku u planinu i da ga vratiti natovarena. Za držanje konja plaćano je prema pogodbi u novcu, slijede rata odnos pobjavčara i planištara cestao je isti, samo što sad ponos daje suput i maramu, dok opanke daju i seda. Oku je zamijenila kila. Ponogradje se daje 1,5 kg soli na smiješnu ovcu, a za jalovinu 1 kg soli preko ljeta. »Zastrž«, oko vrata i repa hrava, pripada planištaru, a ako ih strže, vuna pripada pobjavčaru, a planištar dobiva kg vune za 4 ostrije ovca.

Osim toga pobjavčar plaća i takse. Državi se plaća kolibarina. Prijed rata bila je kolibarina 20 dinara za čitavo ljetu, na bravče se plaćalo 23 para, na kozi dinara 5, a za goveće i konja po dinara 3. Opština Bjeljica je povrh toga naplaćivala opštinsku taksu od 0,25 dinara za bravče i kozi, a po 1 dinar za goveće i konja. Državna taksa danas iznosi kolibarina dinara 300, ovca 15 i janje 10, a konj i goveće po dinara 100. Na konju plaćaju samo ako je on stalno u planini. Kako su, konji stalno u pokretu između sela i planine, to na te konje ne plaćaju ništa za vrijeme u planini. Drvo za pravljenje kolibe dobivaju u planini uz naplatu državne takse za sjed. Isto tako plaćaju u planini paušalno za drvo za ogrev. Interesantno je da imaoči prava Podvelešci u planini Visočici neće da primaju ni pobjavčarske ovce od drugih seljaka nego samo od onih koji imaju pravo na Visočici, a ne idu u planinu uopšte ili samo te godine.

U planinama postoji i tzv. »suvata« (ekonak). Kad se govori o suvata, obično se misli na planine sa planinskim pašnjacima bez šume, ili na planine sa travnjacima iznad Šumskе zone na kojima pase stoke, uuglavnom konje, volove, jalovice, junad, kratko, »jalovinu« do 150 komada, iskupe jedan, dva ili tri čobanina, već prema broju stoke i čuvaju u planini. Govor se o cuhovičkom, bjeljinskom, umoljskom, džepskom, gruščarskom, bosanskom i humaćakom suvatu. Čobanu se plati 4 do 5 kg žita po glavu, krupne stoke da je čuva u Bjelašnici ili na Visočici. Ovo mi je objašnjeno da Ibro Smajkić u Šišan-Poljani, a isto, od riječi do riječi da mi Alija Hujić iz Ljubovčića, srez sarajevski, koji ima svoje Turovu, pod Treskavicom. Suvat, dakle, znači vrstu pašarenja kad jalovičari napasaju čobani uz određene uslove, a ne zemljište. Suvati se organizuju zbog toga što planištari, po pravilu, imaju malo broj krupne stoke na planini, pa im već ne isplati da drže čobana.

Planištari mogu izgoniti na planinu i više ovaca nego što imaju prava, ali za taj broj plaćaju veću taksu. Prijed rata plaćano je mjesto 25 toga broja strčkno. Na kraju napominjem da cijelokupni posjed u stoci nazivaju »ohmuk«. Po nazivu vrste brava s obzirom na dob, janje je kad se »rodi«, — »siljeze« kad se vrati s planine, — »dvizac« godinu dana poslije toga. Dvizac ovac i dvizica ovca su bravi. Kod govedi: Tele ždrijebe je do jedne godine, »ohme« ili »ohmica« preko godine, a »spužce« preko dvije godine.

Odlazak u planinu. Teško je odgovoriti na pitanje, da li Podvelešci i Podveleške vole da odlaze u planinu ili da ostaju u selu. Uoči polaska u planinu »dode i do riječi« otoči toga ko će u planinu. Neki bi ūali a neki se u planinu. Hata Pobrić, ili da idu. Obično to riječi domaćim. Djeca vole s drukom, nego ostati sama. Prof. Brkić mi je ispričao sljedeće. Kod njegove kuće bio je mladić od Isića u Dolu, njegovih kmetova. Imao je u školu, ali je ostao samo do maja, a onda bi pobegao u planinu. Kad je došlo vrijeme da se ide u planinu, nestala ga je jedno kocka. Neće se vrati, hoće u planinu. Sto se čobanica tiče, tu sam voleo i jedno i drugo. Podveleška pjeva u kajdi:

»Vid, majko u deli behara
A ti mene u planinu dala.«

Medutim, mnoge čobanice su mi rekle da rado idu u planinu. Kod njih je održujuće to da li je momak u planini ili ostaje kod kuće. Prvi čoban voli u planinu, jer se tim bavi, star je vole. Neki stari odu vozom do Konjica i na konju se popun do mahale. Tu ostanu cijelo ljetu. Kao napr. Stari Mrndić u Razošlju. Tamo ništa ne radi, nego ljetuje. Njemu je milo

37) Pogled na mahalu Razošlje. Na slici Selim Mrndić 94 g. izrađao prei

izaci u planinu. Ostali muškarci bi rado idli u planinu, kad bi se samo jednom ljeti izazlilo u planinu i ostajalo cijelo ljetu. Oni, međutim, odlaze pet do šest puta u toku ljeta u Podvelešje da obrade zemlju, gone sir,

3 Podvelešje i Podvelešci

ili da dođeraju što će se natrag u planinu. Put od seja do planine prelazi 10 do 12 puta u godini. Kako su to putevi iz Podveležja gotovi samo onaj ko je njima blao. Salik Zuhrić, preko 60 g. veli: »Nije nam draga u planinu. Utat' nas ka na putu, a pet do šest puta ide se tamu i dlu na konjulj. Domaćice su uglavnom tajazile da im je veći tečet u planini niko u selu.

Nekoliko dana pred polazak sve je uznemireno u selu. Počinje spremanje za odlazak. Priprema za namještaj i stvari koje treba mazovati na konj i nositi u planinu. Namještaj u planinskim kolibama sastavljen je iz onoga što na konjima dođeraju. Iz Podveležja nose u planinu: čape za mlijeko, điceve, leće, mjesne, sanane, čase, kotlove za vodu, muzare, kabliće za mlijeko, burla, stupove, sakaje, sačeve, sinije, načeve, nadzve, alat za potkivanje konja, (santrač, ploče i čavljici), alat za oštrenje kose, maše, mašice, cunje, gije, grebenje, grebulje, gargaže, kudelje, (preslice) kahveni takum, brašno, so, leteći kafu i hrane za tri dana. Nose takođe konjsku opremu, gunje, pelelane bitalice za pojedenje stoke, koto, verige i kantle. Brašno nose u vrećama ili aranima. Metalne sude se tovari u sepete ili u sanduке. Sve se to omota gunjima i natovari na konje.

Devajke i mladići kad podu u planinu obuku najlepše odijelo. Pri rastanku bude i plaća. Oni koji ostaju kod kuće ponekad daruju one koji odlaže na planinu nekome sitnim (ogledalo, češalj i dr.) Prije polazaka pse napoje surutkom. Oni idu za ovacama.

24) Konji kreću u planinu.

ne bi ispla. Uz konje idu muškarci. Domačin i stariji muškarci na konju na putu u planinu. Konji se brzo kreću, uskoro stignu i presegnu ove i goveda. Goveda idu brže od ovaca. One idu za pašom, ne brajaju, idu najkracićim putem i sijeku serpentine. U toku putovanja ove

¹⁾ To je torba od kože, previjena i prošivena sa strane. Preklupa se na poklopacem kao ženska torbica. Na poklopcu je pršiven komad kože koji se utakne kao kod torbice i zatvori bronzar. Kod nekih je bronzar optužom zatvoren. U njemu se drži sir i kajmak da se ne osuti i ostane svjet. Cobanice imaju u južnoj Hercegovini slandec, torbicu sličnu zobnici. Ona je otvorena. U njoj drže plitivo i nose je preko ruke. Za užina i ostali čobani nose cobansku torbu. Uprte je na oba ramena. Manja je od obične torbe.

²⁾ Od francuskog entre selie.

25) Ovce sijeku serpentine na putu u planinu kod Žijemalja

26) Stoka Žilomučica na putu u planinu stigla na prvi konak na Brasinu 5-VI-1937.

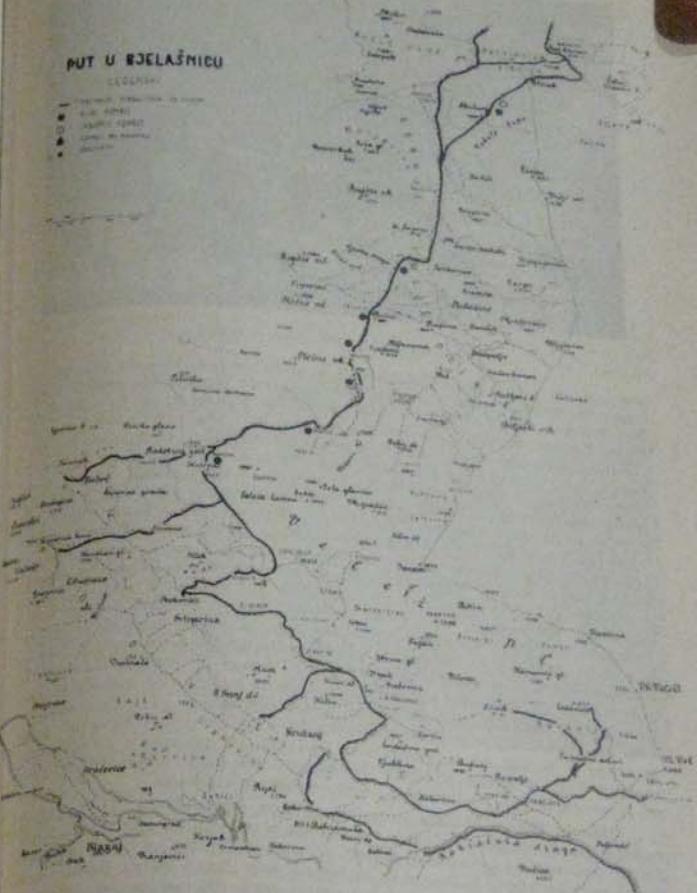

27) Ovce na putu u planinu. Put između Brasine i Žijemalja. Cobanica u svečanom ljetnom odijelu sa čobanskom torbom. Foto 27). Od kote 1513

na počinje sijajak kroz bukovu šumu u Zavelez. Na putu je presulan bukar Jarac-Kuk i na spec. karti Jardje Luke). Prije rata bilo je tu takoder padaliste. Sama je cimica bukova i jošva. Iza Jarac-Kuka slijedi se u hidi padaliste Javorci. Slijedi se u D. Žijemlje, visoko u gorskoj polje sa livadama i grmijem. Kroz selo Žijemlje se ne prolazi nego se ide za padinom ivicom polja. Srednja visina polja je između 600 m u Donjim i 850 m. u G. Žijemljima. Selo je novije dattuma, naročito G. Žijemlje, koje je nastalo od ljetnih koliba seljaka iz Bijeloga Polja. Između Podvelešića i Žijemljaka vazi da je bilo svade, sporova i tužbi. Put je bio nekad širok 12 m, sad je njezinčićno zveden na 4 m. Na polju su Podvelešići svedeni je put na uski prolaz. Tu im je bilo padaliste. Na karti 1:5.000 nalazi se naziv potoci Padaliste.

U vrhu polja nalazi se izvor Žeravač, nekadašnje padaliste. Od Žeravač počinje lagani uspon prema Jankovine kroz suhodolinu, pored Škubala (1089 m) na Uborku, današnje prvo padaliste u C. Gorici. Neki idu putem preko Hanskog Polja. Do ovog prvog padalista putuje se sa stokom dobro 8 sati. Konji prvi stizu Uborku je karstificirana vlaščina, puna dolova i vrtića. Čitav teren je njima upravo načičkan. Dolovi prouđući sebi izabere po dva do tri doba. Konji se prethodno rastovara i pušte na pašu pod samarima, zatim se lože vatre, pomazu krave i pušte u pašu. Ove stizu poslednje. One se amještaju u do, i njih pomažu. Mlijeko dolaze jedan drugome na sijelu. Govor se uglavnom vodi o putu, vremenu itd. Sutradan se ne kreće bas ranо sa Uborka. Prvo, kreću ove za jagnjadima, zatim goveda, pa konji. Konji se tovare dok se već ostala stoka kreće. Put vodi preko Čehoja, ili Vlahinje. Izbjija se na Visoravanu V. i M. Borisovac, tu napaje stoku. Čitav kraj obiluje vrelima. Tu su bio verfen, a ima i dolomita. Drugi veći izvor je Strijeteš. Ostali su Konak, slično kao i na Lješču, na putu za Visočicu. Konji se restovaraju, stoka je puštena da pase isto kao i na konaku. Usput propadne nešto gde od iznenadnosti. Malak savaju u uglavnom jagnjad, a vukovi počinje spuštanje na veliku strminu. Dolje u dolini vidi se već Neretva, a u njenе druge strane Bjelašnicu i Visočicu. Put se spušta u Župu. Nevjetrova. U Župi uspijeva voće a i kraj je vrlo pitom. Centar Župe je u malahu Razoslje. Put do Neretve prolazi kroz visoku bukovu šumu. Kad hilaze u Neretvu do Glavatičeva, gdje prelaze preko mosta. Ako je visoka voda, zaobilaze je i s konjima. Put dalje vodi niz Neretvu, čije su strane obrasle šumom. Pred sam mramor stiže se na Rakitnicu, na kojoj nema mosta, a koju treba preći. Najteže je s ovcama. Zbiju se u gomilu i ne

PUT U BJELAŠNICU

28) Ovce prelaze most na Glavotičevu

zimju da krenu na vodu. Cobani tada hvataju nekoliko ovnova za rogovu, vuku ih, ostale guraju i nagoni dole ne predu rječicu. Na samoj obali Nerevice kod Crnog Stijena je drugo padalište. Konac, zu im tu u Mihamaču, Dolu, Zahrdju, Kolini, Luki pod Čepom. Ko prvi stigne bira mjesto, ponavlja se sve isto kao i na prvom padalištu. Sutradan je polazak mnogo ranije, »prije sababa na dva sata«. Stoka se prethodno napoji na Neretvu, Kreću ranije s ovoga padališta zbog toga što odmah slijedi težak i naporan uspon uz Čepu na Bjelašnicu. Nadmorska visina padališta je 353 m, a neki treba da se popuni i do 1600 m (Krošnje, Golo Brdo, Jagodina, Strana). Uspon je vrlo težak kamen se osipa ispod nogu. Pente se serpentinama. Ovce sijeku serpentine, nekad zaostaju i po 2 sata iza konja. Uspon traje tri sata neprekidno. Tri puta se počiva uz Čepu. Prolazi se kroz Mehke Okuke, Klance i Bor. Sa Bora put vodi uz Prćepak. To je najstrmiji dio puta, i dobit konji tu nekad zataje. Preko Prćepaka kroz Bukovicu se izbjeg u Prijeko Njive u kojima se nalazi čatrnja, zatim u Krataće i Dubrave na Dolove. Tu su jesenjšta Smajkléa iz mahale Šljanić Poljane, Fača iz Krošanja, te Mašumića i Spaga iz Gradske (Ljubuški), koji ljetuju na Hajvazima. Odmah iza Mekota stiže se do mahale Šljubuški. Oko podne stiglo se na visoravan, površ Bjelašnice, na visini od oko 1200 m. Prekrasan je pogled preko Strajišta na Lovnicu i Krvavac, koji je svega 5 m niži od najvišeg vrha Bjelašnice. I Lovnica i Krvavac, koji grebeni koji se izdižu iz površi Bjelašnice. Još dalje prema St. istokno od Krvavca je vrh Bjelašnice sa meteoroškom stanicom.

Mahala Blaca. Mahala se nalazi u blizini jezera Blaca. Tu je stalno naselje Blaca, ali pored stalnih stanovnika ima i koliba planinara. Kuce stalnih stanovnika su kamene, zidane, pokrivene šimlom i solidno građene, tipa bosanske kuće. Nalaze se na zaobiljenoj kosi iznad jezera Blaca, a pag koritom rječice Rakitnice, koje prirodno dijeli Bjelašnicu od Visočice.

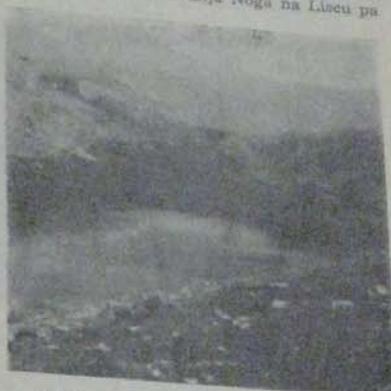
Foto 29. Rakitnica se tu usjekla preko 800 m. Prof. B. Milojević naku je kod Lukomira na visini od oko 400 m tragove rječnog nanosa. Dolina je Rakitnice je pravi kanjon. Strane su gotovo okomite. Seljaci silaze iz

29) Selo Blaca. U pozadini Visočica i njen vrh Ljetjen

Blaca do u korito za 2 sata. Selo Blaca ima ove granice: sa I je Lisac (1459 m), koji čini granicu prema Čuhovićima, Vranja Noga na Liscu pa na Veliko Strajište (1438 m), Malo Strajište (1406 m), Mezetova Lokva, Vukov Do, Mramor, Mirakovac, Vranjske Stijene, zatim granica prelazi Rakitnicu, penje se na Visočicu ide Ivicom na Bogdašilov Kuk, a zatim ponovo prelazi Rakitnicu i izbija na Liscu. Kuće seljaka iz Blaca bolje su nego letnje kolibe Podveležaca na visini od oko 1200 m. Selo su Njemci popalili za vrijeme rata u novembru 1944 g. Poslije rata je obnovljeno. U seoskom groblju nalazi se srednjekovna nekropola, a na jednom kamenu nalaze se latinski natpisi. Na zapadu samoga jezera na mjestu zvanom Stečci, nalazi se šest stecaka, a nešto više gore još tri. U selu Blaca smjenjuju se travnjaci sa kršom. U prostranoj kraškoj uvali nalazi se Blatačko Jezero, to je ustvari velika lokva. Foto 30. Jezero Blatačko zamrzne svake godine, a snijeg zna tu biti vrlo dubok. Ono je zimi duboko. Na S strani nalazi se bunar iz koga svi iz okoline nose vodu za pče. Ima

30) Jezero Blaca. Iza jezera kosonica.
U pozadini Visočica.

zicu zive vode, očvaren je, primitivan i obidan nevezanim kamenom. Na I stranu jezera bolazi se ponor. Kroz taj ponor otite voda iz jezera. Ako bi se on zatvorio, bilo bi više vode u jezeru. Seljaci glibom, zavarom i granjem zatravaju ponor. Voda jezera kroz taj ponor sa Rakitnicom je neštamjivo stvrdjena. Seljaci su bacali podeset od lana i on je kloba napoljeno slijedećim godinama. Tu su sblje i pijavice, kojih imaju u jezeru. U 1931. g. na mjestu gdje voda zriva nalazila se milnica potočara, Pero i M. Vučković, kad hoće da melju, uklone glib i ševar uveće i na taj način stvorile ponor. Sutradan melju, uklone glib i ševar uveće i na taj način planjata, koji traje da se zbrani rad mimarima. Kad je u koritama, oteče toliko vode da ostaje glib. U 1949. ih su do vode u koritama pod glibu, pravili kanale i dovodili vodu da se napoji stoka. Za vodu Blatačkog Jezera plan star veli da je „lejali“ (da se stoka od nje tovi) i da stoka daje dostra mlijeka. Stevarno, u ovog mahala gdje je travu dobra, a voda u blizini stoka se bolje tovi i daje više mlijeka, jer ne mora kao u drugim mahalama da ide od sabaha do alicama do vode i nastrag. Zbog tog stalnog kretanja stoka troši energiju i ne može se tovit, kao u Blacama. Kolicićna mlijeka koju daju ovce je zbog toga upravo neštamjena. Jezero je ohraslo oko barskim travama, šalon i ostalim. Imu mnogo gnjuraca i ostalih plivavica. Vodenim bilje i planktonom zahvala dobar dio jezera. Dimentacija su mu oko 300×300 m. Riba nema u jezeru. Jezero je bilo većih dimenzija. Danas se oko jezera nalaze prostrane kosanice.

31) Prevaranje pašnjaka u ziratno zemljiste, Blaca

U mahalu Blaca prije se po dolovima nije stjalo. U vremenu između dva svjetska rata počeli su seljaci da „prihvataju“ i oru. Zemlja je dobro radala, ali se brzo „izrodi“. Brzo zatravi i ne rada više. Kad se „izrodi“ jedan do, prihvataju drugi. Pašnjake pretvaraju u ziratno zemljiste premeđanjem torova. (Foto 31). Dolovi se zatrave brzo s toga što ih tore ovejim dubretom, u kome ima uvijek sjemenaka raznih trava. Podveležci imadu u Blacama svoja vlasništva. Siju ječam, zob i krompir. Ipak su pretežni „čari“ sa lijepim kosanicama.

Pored Podveležaca, u Blaci jagone stoku »Konjičani«, seljaci iz selo oko Konjica. Oni izlaze u Blace mjesec dana prije Podveležaca i u povoljnije su položaju od njih. Podveležci pored toga plaćaju palarinu, a Konjičani ne, jer su trave na teritoriji njihova sreza. Stoka Konjičana uznika zašto u Blacama ostaje u mnogim kolibama nešto seljadi Podveležaca i preko zime. Pored toga imaju dosta hrane za krupnu stoku a i Blacama dio čeljada Zlomušića i Marića.

Zime su oštре. Nemaju skije, ali sam kod Podveležaca u Blacama ukrivo krplje. One su okrugla oblika kao sitka ili ih prave kao teljige po jedne strane otvorene, isprepletu ih konopom i vuku ih konopom za noge. Ipak, ako je snijeg visok a nije zamrzao, propadaju u snijeg i do gledanja.

Kolibe planjataru su u Bjelašnici, uglavnom, tahtare (Vidi foto 18), ali u Blacama imade znatan broj krovara koje se rijetko nalaze u ostalim selama za krov. U Blacama siju vige žita nego u ostalim mahalama i imaju su pod crijepon, Zlomušice Mehe. Tahtare su ponekadu iznutra maljericama kolibe i štale.

Ljetne kolibe na Blacama imaju još i ovi Podveležci. Brkanj Salko, Mehovo, Bočir, svi iz Banjola. Svi imaju suhozide slamare. Pored njih je Jelovac Ahmet iz Dola, mahale Svinjarine, ima suhozidu slamaru. Tule Osman i Omer iz Banjola imaju tahtare. Tahtare imaju Marić Ibro, slamaru. Ili D. Kružnja u Blacama imaju svoje kolibe Dedić, Rimo, Islam i Alija, svi imaju slamaru osim Adema, koji ima tahtaru. Od Zlomušice Mebo ima tri kolibe, jednu na Guvninama (Kosan Glava) i u selu Blaca. Jedna je pod crijepon, Zlomušica Vajra, ima dvije tahtare i jednu slatku katinju.

Osim Podveležaca, imaju svoje kolibe i planjatari iz drugih selja sreza mostarskoga, Živak Obren iz Zagorice, srez Konjičkog. Iz Zagorice su još Kuljani Ivan, Luka i Simo iz Donjeg Sela. Svi imaju tahtaru. Iz D. Sela je i Pindul (Magazin) Mitar, ima tahtaru. Svoje kolibe imaju još Žuža Drago iz Homolja, srez konjički, Patkovici Jozo i Šimun iz Ljute. Oni imaju kolibe u Jelici, a pasu stoku u Blacama.

Prema tome iz mostarskog sreza ima 12 planjatara, a iz konjičkog 8, pored domaćih stalnih stanovnika selu Blaci.²⁵⁾

Iz Blaca vodi put mahalu Pod Lovnicom ili putem preko Čuhovica ili preko Medugorja (u spec. karti Medugorja) na Postrajštu i preko Čuhovickog Polja u mahalu Pod Lovnicom i Radobolje.

U Radobolji ima kolibe samo jedan Podveležac, Jelovac Mujo iz Dola u Svinjarini. Svi ostali su u mahalu Pod Lovnicom, a stoka pase u Radobolji.

²⁵⁾ Mahalu Blaca nije opisao J. Popović u svom radu: Mahale na planini Bjelašnici GZM god. 1932.

Mahala pod Lovnicom. Kolibe u ovaj mahali nalaze se na granici Šume, na visini od oko 1.300 m. Sama i planina Lovnica stite mahalu od sjeverne strane, prije Radobolja. Lovnica imade 11 humara koji nemaju široku vodu. Zemlja je glinasta i bunari su puni kalcijuma. Odgoju su pokriveni drvećem. Bunar je u Kaličima. U Čuhovitima ima jedna koliba, ali su suhozide tahtare, ima i bavnara, ali ih ne zovu buvare. Kolibe su jednolice. Tp dvostrukog osnjućen i zatvoren. Mahala je u kraju koj: je bogat livadama. Svi imaju čaire, bivade kosačare. Trava je visoka, naročito na dnu vrata. Sjaj je tam, ažo i nesto kremplja. Vrata vrata i malih većinu ih je pravnik obliku izvrnuti prema kiju. Kraj je bogat travom, stoku ne puštaju u Radobolju da pass disk se ne pokosi trava. Sijena je toliko da ga ima dovoljno za kružnu stoku i preko zime. Zbog toga jedan dio celjadi planinarska ostaje i preko zime u planu. Ne ispiši im se prenositi stijeno. Podvezje, niti su putevi penjeni. Krhani imaju zemlje u Čuhovicima i u Kolibama u Čuhovidima imata stalno neko od celjadi, ali se amjenjuju. Stola im nije ujet. U Čuhovicima, nego je tamо drže preko zime. Vidi učušići imaju 17 kuća. Nastalo je na taj način što su planinari ostajali preko zime, a neko se porodice stalno naselio. Selo je novijeg datumata, XIX vijeka. Taj proces se danas vrati u Raškom Dolu.

U Lukomiru ima više lokava u vrtačama. Ne traju dugo. Prema
izvještajima do 15 godina, a onda se "džumbos". Ne
ziva vrela u Lukomiru.

U Bjeljaku imaju više lokava u vratima, pričanju seljaka, drže vodu 10 do 15 godina, a onda se "džumbosu" nastane vode u njoj. Kraj je nadlikšen vratadama. To je karstificirana površ Hemijskog erozijom proširo se pukotinu i oteče voda. Seljacima površ od sjeerne vune. Sjernom vunom zovu vunu koja se neposredno skine sa ovce i nije prana. Voda sjeerne vune vad. mrlje iz odijela i ona izvjeđe džumbosanje lokava. Navode da je kod mahale Krošnje bilo nekoliko i Kalalji Jezero. Držalo je vodu 10 do 12 godina pa nestalo.

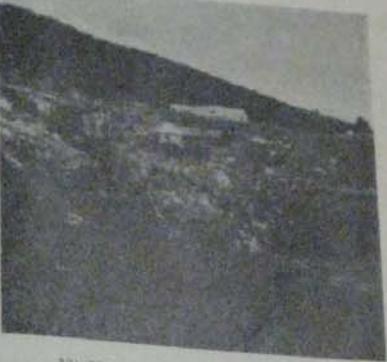
Duran, Murat i Puć Dervo, svi iz Šipova, mahale G. Gnojnjica. Spago Isici Ramo, Ibro, Salih, Huso Salkin, Salko Husin, Osman, Ahmet te kolibe Krhani: Mujo, (Halilov), Selim, Huso, Mujo Avđin, i Salko.³ U mahali pod Lovnicom, na vidi stanovnici: ljetnih koliba u mahali Pod Lovnicom - isto mahali sa Pućem.

Kao što se vidi, stanovnici Gnojnica su isključivo iz G. Gnojnica. Spage nisu u istoj mahali sa Pucama nego sa Kranjima.

¹¹ J. Popović ne spominje Isiće (cit. djelo), koji su vazda imali tu koliba.

Mahala Raški Do. Za mahalu Pod Lovnicom se neposredno veže smahala Raški Do.
Mahala je smještena u pitorom do...

Mahala je smještena u pitomoj dolini između Lovnica, Javorke (Jagodne Strane) i Raške strane. Strane Lovnica su pod kumom do dna doline, a strane Raške strane i Jagodnje Strane iznad koliba Podveležaca. Karakteristično je da su, kako u mahali Pod Lovnicom, tako i u Raškom Dolu i Jasenu, naseљa tipa zela sa gornicima. Suras je uglavnom bukova. Mahala se protegla od vrha doline do Radobolje. Dolinom ne teče potok, osim za vrijeme kiša. U mahali nema živih voda. Ima jedna velika javna četvrtina, ali na drži vodu. Sama četvrtina je dobra, ali joj je savljiva strma, bujice su te razorile i zasile česmu. Zidana je 1931. g. bujice su joj razorile zaštitići zid. U vrhu Raškoga Doa su dvije kolibe, Corica i Dobraca. Iz njih slijede kolibe Goote Bedira. U 1951. g. na njegovu je zemlju došao Huso Đedić (Plačić) iz Krušnja. Idući od Siljan-Poljane kroz Do je pogled na Raški Do i Radobolju. U Doju ima staro groblje sa vrlo višim, drvenim izradama.

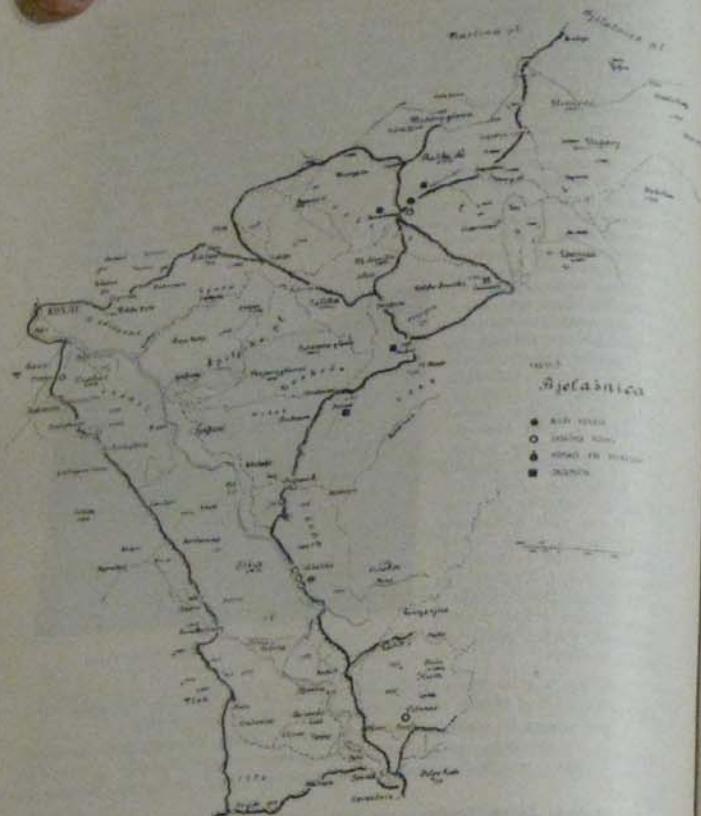

32) Mahala Jusen, huča Saje Puce

Kako u selu nema vode stoku poje ili na Zelenim Njivama ili u Opančaku. Ovce pašom odlaze od zore do sumraka za vodom.
Pri ulazu iz mahale Pod Lovinicom.

Pri ulazu iz mahale Pod Lovnicom u Raški. Doje ještih mala srednjovekovna nekropola na gromili. Nadmorska visina mahale je između 1480 i 1480 m. Na mahalu dolaze putem koji je opisan. Konac su isti.

Mahala Jasen. Sjeverno od nekropole na ulazu u Raški Do, u produženju mahale Pod Lovnicom, jest pitoma mahala Jasen. Mahala se nalazi na grčevini u strani grebena Raška Strana (1586 m). Pred mahalom su čari Raške obolje. Dolovi mahale imaju ziratne zemlje, koju dobro obraduju. U Jasenu

108

su kolibe Puca iz Sopovca. Najbolja zidana kuća je Saja Puca, otresite i energične starice. U mahalu ima još svoju kolibu Puce Huso, ima mukoridu, a i kamenu kuću. Od Puca kolibu još ima Ibro. Njihove kuće su najbolje što sam ih našao u Bjelashnici. Osim Puca u Jasenu imaju kolibe Božko Jarak iz Rabine, Gost Mračić Mumin iz Opina i Avdo Gosta. Svoje kolibe imaju također i Josidi. Vode nema u mahalu. Stoku poje u Pejsi su im ista kao i onih iz mahale Zelenih Njive.

U mahalu ne dolaze putem koji je opisan nego idu preko Konjica. Konaci za Jasen su: 1) Crna Gora, 2) Borci (Bijela), a zatim preko Konjica stazu na treći konak u mahalu. Kuće su im na nadmorskoj visini između 1300 i 1490 m.

Mahala Zelene Njive. Upravo na kosi, na granici između Jasena i Zelenih Njiva, nalazi se koliba Ibre Pekulića. To je najbijednija koliba koju sam uopće našao na Bjelashnici. Koliba je kamena suhozida pokrivena ječmenom slamom, sa paprati i crnogoričnim grnjicem.

Mahala leži ispod šume na obroncima. Sredinom mahale prolazi uvala, Verfenski štrajlje izbijaju tu ispod krečnjaka. Zbog toga u mahali imade nekoliko vrela sa žicom žive vode. Mahala je potpuno opravljano dobila ime Zelene Njive. Zemljište je dobro obradeno, zasijano ječmom zobi i krompirom. Sve je svježe i zelena. Vode ima dovoljno. Stoku poje

33) Mahala Zelene Njive. Koliba Mumina Pintula. Noćna Uetnja

na koritima vrela Brljaguša. Na tom vrelu poje krupnu stoku i uzimaju vodu za piće. Sitna stoka za pašom odlazi na pojilo u Opančak, Karanfil, i Kalalji Jezero; Lokve su udaljene do tri sata od mahale.

Kuće su suhozide tahtare, ali mnogo solidnije. Krov im je bolji i jači (Vidi foto 33). Mjesto od krečnjaka, suhozida je od pločastog škriljeva.

109

Kolibe imaju mazde. Nadmorska visina: 1300—1400 m (Ivre Pekulja kobilja).

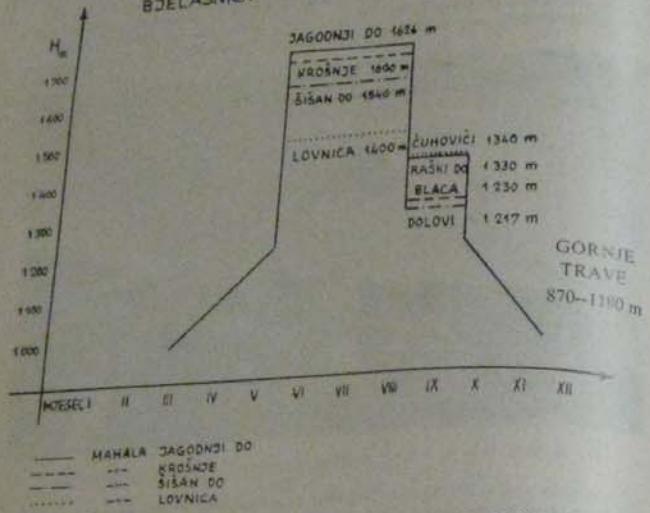
Od Podvelešča u Zelenim Njivama imaju svoje kolibe Pintuh Mumin, Ibro Osman, Omer, Husić Huso, sv. iz Banjola. Kolibe tu imaju Pekulje Merka iz Svinjarine i Puće Halli iz Sipovca.

Konaci su im sljedeći: 1) Crna Gora, 2) Borci (Jazve) i 3) u mahali. I oni idu daške preko Konjica. Prije su im bili konaci: 1) Zavelež, 2) Crna Gora, 3) Župa, 4) Raški Do i 5) Zelene Njive. Pred ratom su im konaci bili: 1) Zavelež, 2) Crna Gora, 3) Župa i 4) preko Čepa u Zeleni Njive.

U selu se vrataju 20 dana prije «Lucina», oko 10. oktobra.

Mahala Jagodnji Do.³⁾ Iznad mahala Jasen kroz zimu vodi staza prema Jagodnjoj Strani i na površi Jagodnje Strane je mahala Jagodnji Do. Mahala je na velikoj visini, oko 1600 m. Smještena je u vali ispod Rogačke Strane. I pored toga što je velika visina, zemljište je obradeno. Šiju ječam i zob. Vode nemaju upotrebu. Vodu za piće donose iz Zelenih Njiva. Stoku gone na Karanfil Jezero, Opančak, a nekad u Zeleni Njive.

BJELAŠNICA

Sk. 19. Sematski prikaz kretanja stoke u planini Bjelašnici

³⁾ Mahalu ne spominje J. Popović (cit. djelo), a nema je ni na pec kartama.

U Jagodnjem Dolu stalne letne kolibe imaju Jakarević Ahmed, Corić (Badić) Salko, Corić Duran i Corić Dervo iz Dobrića. Iz Svinjarine imaju svoje kolibe Đedice Ploče Huso, te Feriz Ahmed i Osman. Već je spomenuto da F. Ahmed i Osman imaju svoje zimske kolibe u Raškom Dolu. Oni imaju svoje stalne kuće u Svinjarini, ali je preko rime jedan dio seljaci u Raškom Dolu. (Vidi skicu 19).

Is mahale Jagodnji Do, između Javoraka i Repišta (1666 m), slični se u mahalu Šćam-Poljanu. Ide se prestranom površi. Prekoputa je sumo-viti Gornji Raški Do, dio planinskog grebena Lovnica. U dolini između Jagodnje Strane i Lovnice ispod mahala Jagodnji Do je Raški Do. Konaci su isti kao i u Raški Do.

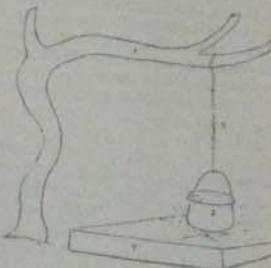
Mahala Sišan-Do. Mahala Sišan-Do je smještena u Sišan Poljanu. Ona je ustvari džemat Hajvaza, u koju neposredno i prelazi. U mahalu se stiže kroz Raški Do. U ovoj mahali imaju svoje kolibe samo Smajkici Ibro i Snai.

Dedić navodi da su Smajkici (Maksumići) starioci u Podveličju. U Sišan-Poljanu u Hajvazima imaju svoje kolibe isključivo seljaci iz Gradske (srez Ljubiški) i to Maksumići. Smajkici su doseljenici u Podveležje. Porijetalom su također iz Gradske od Maksumića. Najblizi su im srodnici Maksumić (Sinanovići) Ahmet, Saćir, Sinan, Alija i Dervo.

Sišan-Do se nalazi na raskrsnicama puteva. Na Slušku Kravac i Vaganj. Sa sjevera je Sišan-Poljana tza kosa Krementin Briješ. Sa Z zu Javorak i Repišta, a sa J. Runjave Glave (na spec karti Runjeve Glave), a dalje je Lovnica. Sišan-Do ima preček oko 1 km. Zovu ga još i Okruglo. To je dio polja prema Hajvazima. Preko dola vode putevi na iz mahale Raški Do, Pod Lovnicom, Sišan Polja i Hajvaza.

U Sišan Dolu nema vode. Na kolibama su korita pokrivena gunjima, na kojima se topi snijeg. Snijeg vade iz Obradovića snježnica na krvavec. Spuštaju čovjeka do 10 metara duboko i šetvorica izvlače led tcejapan na sanduke. Stoku poje na Kajalji Jezera, a na oko 50 m u prečniku, a 3 do 4 m dubokoj Karanfil Lokvi. U Lokvama ima vode preko čitavog ljeta. Potrebno bi bilo izraditi lokvu na mjestu Prijedorac, gdje se nalazi dolina (vrtača) sa prirodnim naplavom. U kolibi Ibrahimisa Smajkica našao sam na interesantnu »kotlanicus« od kleke, krivulja (*Pinus montana*) Skica 20, koja zamjenjuje verignjaču.

U mahali siju zob, ječam i krompir. Preko zime ne ostaje niko u burla, sinije i drugo krupnije posude ostavljaju preko zime u Cuhovcima ili u Dubočanima, gdje Smajkici imaju svoju zimsku kuću i svoje zemlje.

Sk. 20. Kotlenica

Na hladnim staništima po pravilu nemaju klanice. Imaju samo torove za ovce i jajice. Foto 34

34) Slika-Do. Ovanica »priputa« stoku na pušu. Sprejeda torine

Trave na Radobolji, Zelenim Njivama, Raškom Dolu, Lovnici, Čuhovicima su ljepi i hujne tako da ih i kože. Podvelešci koji imadu više kućanica drže na Bjelašnici stalno krupnu stoku i preko zime. Otud neki imaju zimske kuće u Raškom Dolu, a ljetne u Jagodnjem Dolu, dok drugi, Krhani, imaju zimske kuće u Čuhovicima.

Nadmorska visina doline je 1540 m. On je karstificiran, pun mlađih i starih vrtaca. Manji dolevi nastali su hemijskom erozijom, oni su tvrdi boke jame. Provale se a zatim upada zemlja unutra, zatrpa ih i tako nastaju velike vrtace. Primjera svježeg stropostavljanja vrtaca ima vrlo mnogo na Bjelašnici.

Pored Podveležaca, u Sišan-Poljani imadu svoje kolibe Trnovac Ibro, Spahalići Duran i Adem iz Gubavice, sreza mostarskog, Maksumići Hasan i Becić iz Gradske, sreza Ljubiški, Spaga Mustafa, Salko, Alija, Ibro, avlji iz Gradske, sreza Ljubiškog. Oni su porijeklom iz Podveležja. Potomci su legendarnog junaka Podveležaca Alije zvanog Barjaktara, za koga pričaju da ga nije moglo probiti puščano zrno. Otac pomenutih Spaga se ozeno iz Gradske i oselio iz Podveležja.

Mahala Sišan-Do prelazi neposredno u Hajvaze. Granica nije ostra, imaju kolibe Maksumići (Husići) Selim, Hamid, Huso, Alija, Ibro, Mujo, Maksumići (Nunići) Zufo, Mujan, Ibro, Omer, Mujo, Maksumići (Krhanovići), Osman, Salko, i Maksumić (Duranović) Salko. Pored njih su katolici Pujići (Vlahići) Jozo iz Kamene, Niko i Luka. Luka je nestao u ratu. Tamo su mu samo djeca.

Podvelešci dolaze u mahalu putem koji je opisan kroz Raški Do, Konaci su im u Uborku (Crna Gora), Zupi uz Neretvu i mahali.

Mahala Gola Brda, Iz mahale Zelene Njive kroz šumu između Zelene Njive i Golog Brda zvana Preštica i Jelike, dolazi se u mahalu Gola Brda. Od Zelenih Njiva udaljena je kroz šumu 45m. Sa stokom stiku u mahalu preko Jagodnjeg Dola podnožjem Javorika.

Gola brda se nalaze u vrtaci ispod Medene Glave (1681 m) na podmali, na visini od 1640 m. Ona je u Sarajevskom srezu. Šuma Bukovina

35) Mahala Gola Brda

je pretežno bukova, ali ima i šomarača (*Picea excelsa*). Ovdje homar znači smrč, a u Podveležju znači grm. Osim smrče imaju jele i javora.

Kuće su suhozide tahtare. Uz kuću imaju korita za topljjenje snijega, raslijama, koje su visoke 1,30 m. Voda snježnica je ovde vrlo slaba ukusa. Korita su prekrivena gunjevima. Kolibe su im niske, prilegle uz zemlju. Vrata su im visoka svega 0,70 m. Mahala nije na putu, nego je postrani, potpuno izolovana i opkoljena šumom. Imala veliku čatrnju sa avljom od betona. U njoj nestane vode. Piju vodu snježnicu, koju vade u Obradovu

36) Stoka na Ridužama

g. Podveležje i Podvelež;

vica snježnici na Krvavcu. U blizini mahala na Rudušama (Foto 38) je
česta Rida lokva. Nalazi se na putu između Golih Brda i Krošnja. Bila je
prirodno „jezero“. Prije rata je obesdana i otada ne drži vodu dobro.
Dne 15. jula 1951. g. imala je samo malo vode. Nije dobra za piće; poje-
stkov. (Foto 37) Između Rida Lokve i Golih Brda u neposrednoj blizini
Golih Brda nalazi se veća lokva Karanfil Jezero. Boja jezera je intenzivno
zeleno (oftal grün od planktona). Prečnik lokve je oko 20 metara.

37) Lokva Ridjuša

vrlo je plitka. Na lokvi poje stoku koja pase okolo. (Foto 38). Čitav kraj
između Golih Brda i Krošnja je karstificiran i načičkan vrtlačarom, koji
su obrasle travom. Trava je visoka i dobra, naročito na dnu vrtlača. U
mahali ne siju.

38) Karanfil lokva (Karanfil Jezero)

U Golim Brdima imaju kolibe: Husnići (Bećaci) Mujo i Husnić Osman,
Munen, Bajro Konaci su isti kao i u Mahali. Jasen prije rata.

Mahala Krošnje

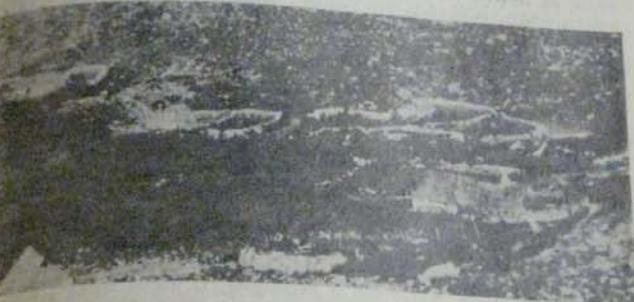
Put od Šišan-Dola preko kose Kremenići Brijeg i Šišan-Poljane ide između Javorika i Krvavca preko Krne Jele i Sedla Klekovače u mahalu Krošnje. Odmahiza prevoja Klekovače u pravcu Krušnje vide se ogromni lokovi, erratici (blocs erratiques). Nalaze se na takvom položaju da se jasno može utvrditi njihovo porijeklo.

Se S strane Krvavca nalazi se oko 20 dolova u kojima je 15. VII. 1951. godine bio snijeg. Snijeg se krajem ljeta topi. Ni u jednom snježniku ne ostane snijega čitavo ljetno. Foto 39.

Mahala Krošnje je najstarija i najudaljenija mahala u koju dolaze Podvelešci. Nalazi se u sarajevskom srezu. Smještena je ispod Krvavca u jednom cirku, koji je sa svih strana opkoljen grebenima. (Foto 40).

39) Krvavac, snježnici, Gore Snježani Do,
dotje Veliki Lokvinjak.

40) Mahala Krošnje. Pred kolibama koprive

Osimno same mahale su: Sterni Do, Duboki Do, Bavi Do, Mala Budža, Samenički Kuk i Lokvarčka Bara. Sice su im granice Grkarica, Zvjezdarske, Vlahinja, Ramni Greb, Mrčvanje, Gavan-Kuk, Kalalji Jezero, Starogacka, Prešo, Bandijerica i Grkarica.

41) Kroatia, eratički blokovi u Krošnjama

spomenut na početku kad je bilo govor o namještaju koji nose u planinu give vode. Ima jedna čatnja u kojoj bude vode za piće još najviše mjeri po dolasku u mahalu, a zatim i ona prenosi. Na putu za Stanare nalazi se čatnja, koja ne drži vodu. Dobivala je vodu iz živoga vreda, zvanog Pištet, kroz cijev. Ta cijev je sada pokidana i čatnja, koja bi mogla da ima stalno vode, suha je. Krajevem avgusta 1952. g. vrelo Pištet nije preuspijelo. Iz mahale Krošnje gone stoku da je poje na Pištetima, a tu i peru rublje. (Vidi foto 67) Već od jula vade snijeg iz Obradovića sniježnice i topi ih oko kuća (Foto 42). Stoku se poji po lokvama. Sitnu stoku gone na Marci-Polje, i na lokvu u Sitniku (u spec. karti Sinička lokva). Poje ih takođe po lokvama Govedarnice i Vranislave (tako zovu Hranićima, hvataju vodu koja se topi, i pepe stoku).

U Krošnjama imaju svoje kolibe: Marić (Fač) Dervo i Osman, Marić Mrdić Hasan, Voljevica Selim, Huso, Biber, Ibro, Husnić Mumjin, Brkani Ibro, Omer, Alija, svi iz Svinjarine. U kolibi Bajre Đakhe je Alija Fazlić iz Banjolja. Iz Banjolja su Husnići Huso i Selim.

42) Briljanje kože za opunu. Ztopljeni snijeg u mahali Krošnje

Ostali Podveležci vele da planinari Krošnja imaju najbolje travu i da im se stoka najbolje utovi. Po izgledu njihovih koliba ne bi se to moglo zaključiti, iako vlasnici tih koliba imaju projesno 250 do 300 brava i spadaju među najmučenije. Između kuća sve je zaraslo od kopriva, što još više daje naselju bijedan izgled.

Na putu u planinu imali su prije rata konake: 1) Zavaleč (Javerči), 2) Gradacica više Crne Gore, 3) Zupa pod Čepom, 4) Raški Do i 5) Krošnja. Poslije rata su im konak Crna Gora, Zupa, Raški Do i peti konak u Krošnjama.²¹⁾

Putevi u planinu Visočiću odlaže ljeti uglavnom turjaci iz Kružnja i Kokorine. Iz svojih sela istjeruju stoku na glavni put Mostar-Nevesinje. Tim putem kroz Blštinu preko Grepka prelazi se u lezu i izbijaju na cestu koja iz Nevesinja kroz Nevesinsko Polje vodi prema Glavatičevu. Put prolazi kroz Bojšta (850 m) i Sopljije (800 m). Tu poje stoku. Ostali produžuju poređ Klijuni (919 m) i Presjeke (960 m) do Kamenitih Rupa. Usred Kamenitih Rupa nalazi se uzvišenje Pašina vrata jedna do druge. Dno vrata je obrasio travom i rjetkim grmljem. Takva mjesto i biraju za konake. U jednom danu prode 10.000 do 15.000 štakova stoke tim putevima. Kad bi konačili blizu sela, stoka bi činila štetu. Ukoliko pada kiša, noćte isto u vratčama bez zaklona. Tako je bilo i 7 VI 1952. g., kiša je bila tolika da je ugasilas vatre koje su naložili da kuhaju vretena.²²⁾

Kamenite Rupe spašaju Nevesinsko Polje i poredno Kruševsko Polje (u spec. karti Boroviško Polje), koje se smještalo u kotlini između Crvnja

²¹⁾ O mahalama u Bjelaskincima pisao je J. Popović u Glasniku Žemaljskog muzeja u Sarajevu XLIV/I god. 1932. Kako se stanje koje sam ja naišao u svaki put citiram. Potrebno je uporediti naša dva opisa. Neke mahale J. Popović nije ni opisao.

²²⁾ U 1952. god. odiznak je bio u vrijeme ramazana, kad muslimani poste mnoge zbog toga što ne smiju da se napiju vode od 1 čas i 30 minuta po ponodi i po neravnim terenima. Kod Klijuna su neke iznemogle. Isto tako je jedno gledati djece na kiši. Stavili su ih za vrijeme puta sna antreseli (na vrh tovara, između dva arara) i umotali u gunj. Tako uopće prenose na planinu malu Rupama, iako je kiša padala a zaklona nigdje nije bilo, prespavali su svi, nešto pokriveni bijelim preko glave. Odrasli su ležali na zemlji na Naravno da su bili mokri. Sušili su se ujutru. Kiša im je natopila gunje i arare, što je konjima još više otezalo, a i inače su bili teško natovareni. To, pedala kiša, nastavili su put ranu. Njima je bilo svejedno ili putovati ili u vratci na otvorenom čekati da kiša prestane. Pozurili su da što prije stignu na prvo odmaralište, da bi im stoka u Lijescu pasla. I poređ svega toga 8-VI-1953, kada su nastavili put za planinu, oko 5 sati ujutru prošli su kroz selo Borovčice pjevajući, iako je kiša padala.

I Crne Gore. Kroz Kamenitie Rupe niznica je voda iz Kruševskog Polja u Nevesinjskom Polju. Polje je pokriveno debelim slojem zracne zemlje i neobično plodno.

Prije nego što rastovare konje u vrtačama Kamenitih Rupa, odvale se pete, gunje i ostalo da se klanje pod nih ne podlijeva. Sve to pokriju gajnjevima. U vrtačama leže vatru, mazu ovce i krave, kuhanju varenju za večer. Id. Sve je to na trku. Mladi sa konjima i burilima odlaze da mole od ekolnih seljaka vode za pice. Stoka je napojena usput na Grebiku u Nevesinju i na Ponori.

U sredini polja, na osnojnoj strani grebena Prisoj (1051 m) nalazi se selo velika lokva, duboka ljeti do 2 m a zimi i 4 m. Imo stalno vode i preko ljeta. U Borovičićima poređ lovtive ima i privatnih čatrica. Na Borovičićima Luke, Prkovići i Borovče. Selo je vrlo pitomo. Smatraju ga najboljim selom u Nevesinjskom Polju. U polju uspijeva pšenica, ječam, ovac i krompir. Kukuruz ne uspijeva.

Kruševsko Polje je, ustravi, dio Nevesinjskog Polja odvojen izduž Prešaga Kamenitih Rupa. Kraj imu izraziti jezersku plastiku. Gora i Crvena Črn. debole plodnosti. Krupna stoka im pasa u Crnoj Gori. Krava je pretetno gaučka buna, rjeđe pingavac krštan sa bušom. Za vrijeme stare Jugoslavije bilo je uvereno nekoliko prilopnih grla. Stanovnici su 100% muslimani. Imo velikih zadružnih porodica. Porodica Juse Eninagica brojala je 7 VI 1952 g. 23 člana. U selu imaju kola sa drenim kolacima, kao i Kijunima.

Odmah iza Borovičića, kraj škole u Luci, u dvorištu Gingovca Nikole na visini 933 m dozrijeva jabuka.

Selo Luke kraj koga se prolazi je malo selo zbijenog tipa, za dvije sjevernog dijela Kruševačkog Polja, zvanog Gornje Polje, koje nije plodno, niti zbijeno.

Iza Luke počinje blag uspon. Ređa se niz vrtača jedna do druge. One su prostranije i već nego u Kamenitim Rupama i zovu se dolovi. Tu je karstificirana zaravan, visine između 983 i 1042 m, zvana Lješće. Podvelesci stižu rano sa stokom na Lješće, već oko 8 sati. Tu ih je od duže napasa, jer iza Lješća sve do mahale nema više prave pšenice, stoka i čarskim putevima nekoliko desetina hiljadu grla stoke, to za posljednja stada uopće ne ostaje trave. Na Lješću ostaju do oko 14 sati. Coban i mladarija su oko stoke, paže da ne ode u zabran. Stariji liči okarara i vreća, odmaraju se, drijemaju i eventualno suše na suncu.

Od Lješća počinje silazak u dolinu Neretve. Put je vrlo uzak i strm. Opasan za konje s tovarima. Strana niz koju se silazi zove se Bijeli

Pijesci. (Foto 43) ispod Ravnog Brda (1033 m). Ime je dobilo po tome što su tu dolomiti s tim razdrobljeni u bijeli pijesak. Strana je obrasla gajnjima, a taj stinski dolomiti pijesak i zemlju. Mnoga se bukvica mogu da se drže uspravno. Tako ju sve do Strmnice, doline kroz koju raskrsnica za Ladjenicu na Neretvi, počinje uspon uz Kristac, 807 m. Pijesci Dolomit je sve do vrha. Kad

se prede strana, javlja se odmah vreljen, a s njim i vrela. Odmah pri vrhu Cuke je slabij izvor. To je ustravi lokva, koja presuši. Voda ima temperaturu vazduha. Dne 9 VI 1952. godine mu je bilo 20°C pri temperaturi vazduha od 21°C. Na dnu zapadne strane Krstaca, zvanje Poklopac na

lazi se vrlo Zmijinac na spec karti Zmijinac. To je krasno, jako vrele, ima dva izvora. U podlozi je umazano. Temperatura u oba kraaka 9 VI 1952. godine u 12 sati 30 m bila je 9°C. Voda protiče dakle iz jednog kanala, a pod zemljom se račva u dva kraaka. Na jugu od tog vrela, oko 150 m daleko, u sumi Poklopac je vrlo malog bezimenog potocića koji protiče pređ Zmijinca. U 13 sati 30 m vrelo je također imalo 9°C od 9°C. Odmah iza Okuči, na putu za Glavatičevu nalazi se malo vrelo koje je imalo u 14 sati 10°C od 8,2°C. Iza Zmijinca put vodi istočnom stranom Kvanja (1228 m) u Glavatičevu, centar Zupe. Neretva se tu nešto proširila. U klinu između njena izvora i Ostrožacke Kotline je tu malo proširenje. Nadmorska visina Glavatičeva je 349 m. U Glavatičevu se nalazi preko Neretve drveni most, prilično slab. Iznad njega je dolomiti Orlov Kuk, sa rijetko razbacanim borovima. Neretva je tu bistra i brza. Selo je stradalo za vrijeme rata, ali se obnavlja. U nama Bjelašnici i Visočici. Tu se stočari koji idu i preko Brasine, Zijesinjskog Polja. Odmah iza Glavatičeva odvajaju se putevi za Bjelašnicu od puta za Visočiću.

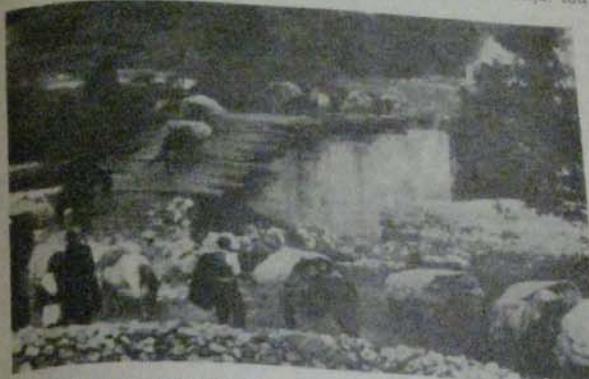

43) Bijeli Pijesci ispod Ravnog Brda. Goveda prolaze dolinom Strmnice. Dolomitni pijesak kako erodiran.

PUT U VISOČICU

Vratio je interesantno posmatrati prelaz stada stoke preko mosta. Tačas za ulazom, stado za stadiom u razmaku od 15 m, stide na Neretvu i prelazi preko mosta o Glavatčevu. Taj dan (9.VI.1952.g.) je preko Neretve samo za Visočicu bilo oko 50 domaćina „humnjakas“ (stobara iz Hercegovine), iz Podveležja, Kamenca, Vranjevića, Babine, Gubavice i drugih seća srećova mestarskog, nevesničkog i stolačkog. Svaki domaćin je imao prosječno 250 do 300 ovaca, 10 do 30 goveda i teladi, 5 do 10 konja tovarnih, jahачih, ždrebadi itd. U svemu je taj dan prešlo preko mosta u Glavatčevu oko 15.000 ovaca i lagnjadi, 1000 do 1500 goveda i 500 do 700 konja (Foto 44). Konji i goveda prelaze bez ustezanja. Idu

44) Natovareni konji prelaze most na Glavatčevu na putu u mahale

na most koji nema n kakve ograde. Sa ovacima je teže, ne mogu ih natjerati na most, hvataju par ovnava predvodnika, vuču ih, a ostale ovce magone i na taj način prelaze most. Ponekad se sastane više stada oko mosta i tada su svi angažovani oko toga da im se stoka ne izmiješa.

Obično oni koji idu u istu mahalu putuju skupa, uvijek u izvjesnom raspoređenju da se stoka ne mijesha. Blejanje ovaca, rikanje volova, lavez pasa objavljuje dolazak novog stada.

Odmah iza prelaza preko mosta odvajaju se oni koji odlaze u mahalu Poljice. Ne treba zamijeniti ovu mahalu sa mahalom Police koja je na sjeveru od Glatkog. To je sasvim druga mahala, a označena je na spec. kartama 1:50.000 kao Polje.

Mahala Poljice. Mahala Poljice je ustvari na Poračama (1091 m) istočno od Bjelimica (Odžaka). Cim predu Neretu, idu desnom rijenom stranom. U Ladenici kod Tucakovića kuća im je drugi konak. Tu su nastanjeni Tucakovići, koji čuvaju originalni pisani dokument, kojim su stekli pravo na Visočicu. Od Ladenice nastavljaju uz Neretvu do Slati-

rske, njene pritoke, a zatim idu cestom uz Grab do na Bjeljiniće. Od Bjeljinića put ide iznad Jeteprasina do Gradelina, a odatle na Poraču, gdje se nalazi mahala.

Na karti 1 : 50.000 mahala nije uopće umesena, a ne spominje je ni J. Popović.²³

U mahalu nisam stigao. Podatke o mahali dao mi je Meho Črnalić, koji lijetuje sa stokom na planini u Poljicu. Mahala se vidi sa ceste uz Strovi Gvozd, u JI pravcu.

U mahali imaju kolibe: Mujo Zubrčić, Vojodeti Hasan i Hadžić, Ibro Crnalić, sv. u Kokorine, Crnomerović Arif, Osmah, Selim, Ibro, Mušačin, Alija, Murat, Salih i Belić, sv. iz Kružnja. Koliba su im krovare, sve osim jedne tahtare. Mahala je pitoma: nije na velikoj visini. (Vrh Porača je svega 1091 m). U mahali ima dovoljno vode. Ima vrela, a u blizini je potok Dragin i drugi. Dragin ima toliko vode, ima vrela, a u blizini je i milnica Konaci su im Prvi u Kamenitom Rupama, drugi u Ladićima u kraj Tucakovića kuća, a treći u mahali. Pri povratku su im Konaci: Prvi u Poklopcu, drugi Nekudine ili Soplilje u Nevesinjskom Polju, a treći kod kuće u Kokorini ili Kružnju. Svi primaju pobravičarske ovce.

Od Glavatičeva sv. ostali Podvelešći koji imaju mahale na Visočici nastavljaju put lijevo niz Neretvu prema pritoci Neretve Račici. Put vodi kroz strme dolomitne stijone. Oko 200 m daleko od mosta iz zirobljenog dolomita pisti voda iz stotine pukotina. Iako je zdrobljen, dolomit tu fungira kao nepropusni sloj. Cijela strana Orlova Kuka (723 m) slabo je pošumljen.

Pot vodi dalje uz Račicu-Potok, lijevom stranom do prijelaza u nešto pred prelazom u dolomitu je malo vrelo. Pri t° od 21°C 8 VI 1952 g. malo je t° u 15 časova $10^{\circ}2\text{ C}$. Kad se prede Račica, učinje borova imaju oblik zastavica. Dobije se taj oblik uticajem vjetra. Račavac zastavica se poškupa sa pravcem dominirajućeg SI vjetra. Tu je relativno drugi konak. Put je naročito strm do Razića, a zatim se, od malog vrelo pitome mahale Kristac, u kojoj su kolibari iz Zupe, polako uspinje prema Razića Blaćima i strane Huma. (1204 m). U 1952 g. nisu imali konak tu nego su produžili dalje. Iznad Razića je Suha Česma, slab i ogradi na izvor sa koritom. Dne 8 VI 1952 g. t° na izvoru u 18 sati bila je 12°C pri t° od 18°C . Drugi konak, im je bio na jednom proplaniku ispod Blacea. Na Blacea su otisli oni koji putuju dalje, za Police i Razošlje. Neki od njih se kao i na prvome konaku. Dok se stariji muškarci odmaraju posred na ložene vatre, mladi nemaju odmora, sa konjima odlaže po vodu. Ove traže svoje, kojih nema. Svaki čas dolaze čobanice i drugi stade, traže i poznavaju svoje ovce. Usput redovno ponešto i lipsava. Obično jaganci, krave i ovce. Sprema se večera, sve na brzinu. Poslije večere obilaze se komšije. Svi su u blizini, ali su im stada odvojena. Razgovor se vodi

²³ Vidi J. Popović, Mahala (djelni stanovi) na planini Visočici, GZM XLV, 1933 god.

uglavnom o putu, vremenu itd. Odljčni su meteoreolozi.²⁴⁾ Ubrzo legmu da se odmaraju svi, osim domaćice, koja liječe poslednja nakon što je raspremila sude i pripravila jelo itd.

Rano ujutru počinje spremanje za put. Prvo kreću ovce, oko 5 sati, odstalo iza stada. Mlađi dolaze da hvataju i traže konje, koji su po noći odstali u šumu. Natovare ih ponovo i oko 6 sati ujutru kreću samarmi i jahači konji prema Blaćima. Na proplanku ispod Blacea je ogradieno t° vаздуha od 13°C . Neposredno iza Husina Vrela je selo Blacea (995 m), Seljaci ga zovu Razića Blaca ili Mala Blaca za razliku od Blacea na Bjeljiniči iznad Blaćačkog Jezera. Kroz Blacea protiče potocić Blacea. Zapravo je to obični curak. Selo je malo, planinski, zbijenog tipa. Kuće su drvene sa strmim drvenim krovom, tip hravnara. U jednom dočelu siju raž, ječam i krtolu. Ima šivada i kosanica. Iza Blacea počinje uspon prema Krstacu (1664 m). Neposredno iza sela je strana Zmijinac. U šumu je izvor Zmijinac. Pri t° vazduha od 15°C u 6 sati 35 m, t° najnižeg vrela do Blacea bila je 8° C , a izvora odmah do njega nešto više, bila je $8^{\circ}2\text{ C}$. Put vodi kroz bukovu šumu Zmijinac. S puta se na SJ vidi planina Gruša. (Foto 45). Krasan je pogled na Premj. Imao sam namjeru da posjetim

45) Gruša planina

²⁴⁾ Još u godini 1951 imao sam namjeru da sa Bjelašnicu pređem na Visočicu. Bio sam u mahali Blacea. Bilo je vedro i lijepo vrijeme. Oko tri sata popodne skrenuo mi pažnju domaćin na sasvim mali oblačić koji se uhvatio oko Prema, kao da se tanka maglica uhvatila. Nigdje nije bilo oblačka. Savjetovao mi je da ne prelazim na Visočicu jer će uskoro nevrijeme sa maglionom. »Kad je u planini maglia, onda i ja po tri sata lutam oko svoje kolibe, a ne mogu da je nadem. Tako je i bilo. Sutradan sam, mjesto u Visočicu, rano ujutru po lijepom vremenu krenuo u Konjic. Oko deset sati udarila je kiša. Nije prestala nekoliko dana iza toga.

mahala Grušča. Međutim, u mahali još nije nikog bilo. Oni krenuli iz dana iz ostalih. Podatke o mahali Grušči dobio sam od Mehe Jelovca ovce, koje je prikupio u selima oko Mostarskog Blata. Njegova ljetna koliba je u Grušči.

Mahala Grušča.¹³⁾ Mahala se nalazi na planini Grušča, koja je sastavni dio Vrbovice iznad sela Grušča. Kolibe Podveležaca su smještene u Polju i Mekotama. Grušču svrđi nazivaju planinom, iako na specijalnoj karti nije označena kao planina, a nije ni mahala Grušča označena na karti. Planina je obrazda u nizim dijelovima crnogorčnom šumom, pretežno borovom, dok su njeni viši dijelovi pašnjaci. Sije se ječam, zob i krompir. U mahali ima 35 koliba, svoje kolbe i vlasništvo imaju i Ibro Macić, Ibro i Šalko, Marić Ibro i Meho, Saban Pušić i Ibro Matić. Svi su iz Jelovčeva Dola — Svinjarima. U Grušči su ljeti Colaković-Hallowiči Alija, Ibro i dr., a iz sela Grušča na Visočici: Mačići, Fisici, Bubali i Poturi.

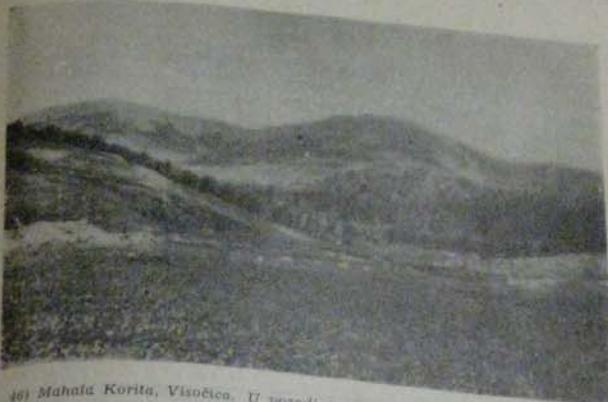
Drže i pobravičarske ovce.

Mahala ne oseštudijeva vodom. U okolini ima više izvora: Macica bunar, Turisova Voda (Hotan), Kriva Voda i Kiduša Voda. Imaju tri lukve: Sivo Jezero, Gornja i D. Lokva, na kojima napajaju vodenicu Konac za mahalu, su im prvi u Crnoj Gori, drugi u Razićima (Zora) ili u Razica Blaci, a treći kod kuće. Od Razica Blaca idu na Ljutic. Od glavnog stocarakog puta put se odvaja pred nekropolom na Sedlu pod Kratacem.

Konaci su im bili prije rata: prvi Javorci (Zavelež), drugi Črni Gora, treći Razici i četvrti u mahali. Kao što se vidi, oni iz Svinjarine putuju u mahalu preko Zjemača. U mahali imaju i ziratne zemlje, koju obraduju. Svi Macići osim jednoga, odseili su u Grušču. Po njima je dobio ime i Macica Bunar, koji je pogrešno označen na spec. kartama kao Mađica Bunar.

Podveležci koji putuju za ostale mahale prolaze kroz Zmijanac, iza kojega počinje uspon na Krstac. Ide se kroz prodo, zvan Ploče. Kroz prodo protiče potocić. Nadmorska visina mu je oko 1100 m. U prodoli Ploče prodo izvora. Vrelo Ploče je neuredeno, slabo ogradeno, ima korito kao i Zmijanac. Pri t° vazduha od 18°C u 7 sati 25m 9 VI 1952 g. izvor je imao t° od $7,9^{\circ}\text{C}$. Iznad tog ogradenog vrela ima jače vrelo. Kraj njega je ostatak korita. Išti dan u 7 sati 35m pri t° vazduha od 18°C u prodoli je jak uspon uz Krstac. Ide se preko dolomitnih pjesaka, kako erođiranih bujicama. Dolomit je zdrobljen u bijeli pjesak. Tako je sve do Sedla pod Krstacem. Suma na Krstacu je rijetka, visoka, miješana suma; glavni elementi su bukva i bor. Na Sedlu pod Krstacem nalazi se Aređnje, vjekovna nekropola sa 12 stećaka. Dva imaju krov, jedan ima ornamente,

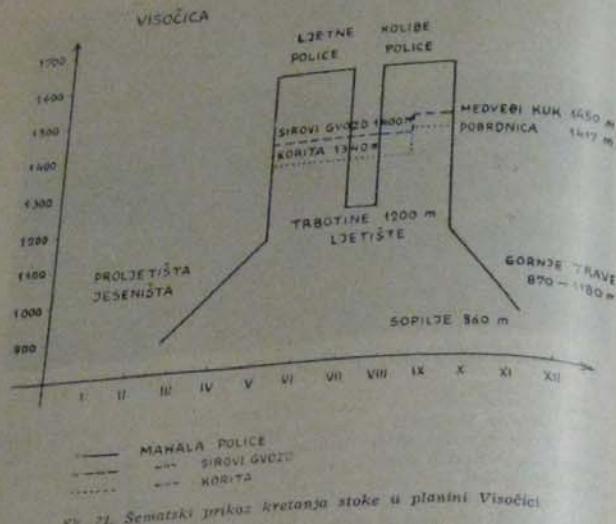
¹³⁾ J. Popović u citiranom djelu ne spominje tu mahalu. Ni na jednoj spec. karti nije označena kao planina. Podveležci je zovu planinom u geo-grafsko-gospodarskom smislu.

16) Mahala Korita, Visočica. U pozadini najviši vrhovi Đžemija i Ljeljen

vijenac i rozeti. Lijevo je harem sa velikim nšanom. Nadmorska visina je oko 1360 m. Iza Sedla je mahala Krstac. U njoj su kolibari iz Zupe. Kuće su im drvene, tahtare. Mahala je pitoma, nisu ječam i krompir. Ispod mahale Krstac počinje prodo zvan Gubinjaca. Prodo je obrazao bukovom šumom. U Gubinjaci je izvor Cesma. U 8 sati 40, istoga dana pri t° vazduha od 19°C imala je t° od $7,9^{\circ}\text{C}$. Nadmorska visina je 1340 m. Put dalje vodi sjeverno od grebena Gostenjače sa mahalom istoga imena. Zapadno od Zagonske Cesme na putu za mahalu Korita, nalazi se Medvedi Kuk. Tu je vlasništvo i jesenište Mehe Pobrića, koji vrgoni stoku ijeti u planinu Sirovi Gvozd, a u jeseništu alazi prije povratka na jedan do 1,5 mjeseci. Tu, na visini od 1420 m (po spec. karti 1 : 50.000) još uspijeva razliku od Bjelašnice, u planini Visočici je vrlo malo obradene zemlje. Obraduju je samo vlasnici. Takav je slučaj i sa Mehom Pobrićem. Alija I on sije pšenicu. Na jeseništu u Medvedem Kuku ljeti ne pase stoka, nego se kosi trava. Pokošena trava troši se za hrano krupnog stocu za sve. Ipak se duže zadržavaju nego ostali Podveležci.

Na istoku pred mahalom Korita, nalazi se Pobrdnica (1417 m). Prije rata je to bilo jesenište Mehe Husića, koji ljetuje u mahali Korita. Poslije rata ne ide tamo. Kolibe su mu za vrijeme rata porušene. Interesantno je da su jeseništa tako Pobrića tako i Husića na većoj nadmorskoj visini nego njihove ljetne mahale, što je vrlo rijetko. Skica 21.

Sl. 22. Sematski prikaz kretanja stoke u planini Visočici.

Mahala Korita. Smještena je na osojnoj strani ispod Ljeljena, drugog po visini vrha u Visočici (1984 m). Niz vrtića u mahali, koje su se poredale jedna pored druge, daju pogodna mjesto za torove i postizanje koliba. Ljeljen je bez šume, ali je obrastao travom. Tu su planinski pašnjaci. Vrhovi Visočice nisu krševiti i vrletni, nego blago zasoljeni, i do vrha obrasli travom, slično Golici u Sloveniji. Pobrdnica na JI od strane je pod gustom bukovom šumom. Ona ograničava mahalu s te strane. Na SZ je Koritska Strana (1682 m) djelomično pošumljena, a svom SI dijelu. U podnožju Pobrdnice u podlozi su ispod trljajskih krečnjaka verfenski škriljevi. Tu izbija niz odličnih vrela. Ima ih više na relativno malom ostanju. To su vrlo hladna vrela, iako nisu jaka, nit otiču. Vrelo Dubrovnik je u 11 sati 26^m pri 10° vazduha od 17° imalo 10° C. Cesma do Dubrovnika imala je u 11 sati 33^m pri istoj temperaturi vazduha 7,2° C, a Vrelo pod Gvozdom iza Dubrovnika u 11 sati 30^m imalo je 8,2° C. Dulića Vrelo je u žumi pod Pobrdnicom, udaljeno oko stot koraka od Dubrovnika. Imalo je pri 10° vazduha od 17° C u 12 sati 10° u 1,3° C. Sva su mjerjenja izvršena 9 VI 1952 g. Nadmorska visina posljednjeg vrela je 1350 m (po spec. karti 1:50.000) ima korita, ali je slabo uređeno. Trebalo bi ga uređiti. U svim tim vrelima ima pijavica i sitnih Crustacea.

Verfenske naslage pred Dulića vrelom izbile su nekoliko metara pred izvodom i padaju prema JI u pravcu vrela. Niže tih vrela u Barama nalazi se vrelo zvano Vrelo u Mekotama ispod Dulića vrela. U 12 sati 15^m (nadmorska visina 1340 m) imalo je 1° od 6° C. Vrelo su hladna, ali ne potiju od snježanika, jer ih u Pobrednici nema. Kao što se vidi, mahala ne ostendijeva vodom. Snježanika ima na Ljeljanu. U Dulibama se zadrži dugi snijeg i tu mogu da pojde stoku. U blizini mehala je jako vrelo Modri Vir, Bucavac, Zagajine i dr. To su Lokve u okolicu mahala. Količe su kamene suhozide tahtare, slamare i rjeđe krovare. Količe Podveležića su slamare i krovare, a oni iz drugih sela imaju tahtare.

U mahali imaju svoje koliće: Husići (Ibrukić) Meho, Omer, Ahmed Salih, Memići Derviš, Salko, Meho, Mujo, Maksumić Redžo i Voloder Mujo. Svi su oni iz Kružnja. Svaki od njih ima po jednu ili dvije slamare, odnosno krovare. Osim Podveležića u Koritima imaju svoje kolice Vrabe Meho, Duran i Bešir. Oni imaju suhozide tahtare. Svi su oni iz Kamene.

Svi drže pobravičarske ovce iz Dubrava, i to samo onih seljaka koji imaju prava na Visočici. Od drugih neće da primaju.

U selu ima 15 suhozida, uglavnom su slamare. Do taževe slame je ovdje teško doći. U okolici se nije uglavnom ječarn. Sve su koliće jednočeli. Rijetko su djelomično pregrađene daskom, tu pregrada, zvuči prelazi 1 m.

Pobrdnica je još u ataru Bjelimića i u vlasništvu sela Luke. Dalje od Pobrdnice prema Visočici je "planina", na kojoj nema nikakvog vlasništva, niti se zemlja obraduje. Planine služe samo kao ispaša. Smatra se uzurpacijom ako ko sije čto u planini⁴⁴.

Pravo ispaše na V. sočici stekli su fermanima. Vidi o tome u J. Po-povića citiranom djelu na str. 157.

Pratio sam i posmatrao dolazak Humnjaka na planinu baš u ovoj mahali. Ljubazni domaćini Meho Husić (Ibrukić) i Memići izlazili su mi u svakom pogledu u susret. Prvo su stigli konji, oko 10 časova. Oni su odmah rastvoreni i pod samarima puštanu u pasu. Isto kao i na konama, složeni su atari, vreće, sepeti i ostalo u hrpe pred kolicom te suhozidu. Nevezane stijene su se u toku zime srušile, trebalo ih je prestigati.

⁴⁴ Postoji stalno spor između Bjelimićana (tu se podrazumijevaju sva sela stalno naseljena oko Bjelimića u Zupi i humnjaku). Ovi se tuže na Bjelimićane. Oni imaju svoju vlasništva, livanje, njive i kosinice. U njima ne napadaju stoku sve dok ne pokose ili ne požaraju. Stoku za to vrijeme napasaju u Visočici. Stignu sa stokom prije humnjaka. Stoka pogodje travu dok oni stignu na planinu. Međutim oni brane humnjacima da napasaju stoku na njihovim rijeđim poljima kad se pokosi ili požar. Nepisano je pravo da, kad se digne strati, imaju pravo da stoku pase svakog ko je ima. Pored toga Bjelimićani su u povoljnijem položaju od humnjaka zbog toga jer oni ne plaćaju ni kolbarinu ni je ih razloga dolazi među njima stalno do sporova.

u. (Foto 47). Kolibe nisu 9 mjeseci naseljene. Kroz to vrijeme sicanjaju se torovi redovno su struseni. Plotove torova za ovce, jagnjad i koze treba po pravilu ponovo podizati. To zato vrijedi i za police u kolibama. Kroz od obične slame redovno propadne i prokišnjava. Treba odmah sutradan idi u Luke i ostala sela po slamu, škipe, kace i ostale krupnije sudove te pretaru mlijeka. Nakon tri dana putovanja od Podveležja do na Vršacima, neki idu i dalje, nema ni minute odmora. Muškarci su se odmah

47) Suhorice u opravi. Konstrukcija krova. Korita u Visočici

prihvitali uređivanja kolibe, sjecu drva i dr. Na brzu ruku podizaju takav bilo tor, zapravo podizu strugu, da mogu ovce musti. Iz kolibe se izbaciti hrpa dubreta i smetija što se nakupi i nanese za vrijeme zime. Stoka je i svraća u mahalu, nego se odmah goni u planinu na trpuš. U mahalu je stigla mnogo docnije, a nije posla dva dana, jer od ljeta nije bilo usput prave paše. Stoka je isla uskim putevima, pored ograda opet prebrojavajući stoke, da se ustanovi manjak ili »višak«. Odvojeno je se i traže se ovce i druga stoka koja nedostaje. Domaćica je pot puta prebjajala i pregledala stoku. Za ovce je lakše utvrditi koje nema, jer ih poznavaju, za jagnjad je to mnogo teže, osim toga pomiješane su sa vlastitim ovcama i pobravičarske, koje takođe ne poznaju. Iz drugih koliba dolaze da prepoznaaju svoje ovce. Nekada ostane poneka ovca da će se ne znati je, takvoj obično daju ime »došla«. U mahalu ne stiže stoka prije svoje ovce i jagnjad. U cijeloj mahali nije bilo domaćina u koga nije bilo manjka, bare jedan i dva brava. Cini se da su se s tim i pomisili, računaju s tim. To je izgleda redovna pojava.

Kad je koliba očišćena, unesu stvari koje su dotijerali na konjima, zeljat bavi se oko stoke, cuva je, muze i ostalo. Kako nema ogradijenog tora, jer je zimski razvaljen, podigli su provizornu strugu. Sva čeljad morala je da ostavi posao i nagoni ovce na strugu, gdje su domaćica i koerka dočekivala ovce i muze. U mahalu stigne par hiljadu stoke. Vukovi to osjeće i redovno odmah po dolasku stoke u planinu slijed. Spavaju vani pod gunjevima. Kila je padala ali podveležki gunji pelenaši se propuštaju vodu. Jedva su nešto prilegli kad je došla do napada vukova. Sa svih strana čulo se u — tu-tu-tu-tu-unuu. Tulilo je kao iz skokala pse na vukove. Mahala je taj dan stiglo oko 5.000 grba stoke. Nastala je prava graja. Lavez pasa i trika sa svih strana. Jedva se umarilo. Malo vremena iza toga stvar se ponovila, do 3 sati ujutru još dva puta. U međuvremenu čopor pasa protročao je preko nas. Oko tri sata probudio sam se. Domaćica je još bila na nogama. »Nisi spavala još dozad!« — »Spavala bi zatim varila mlijeko, razlijevala ga u škipe i iza toga krenula sa ovcama na pašu. Ujutro je više nismo zatekli. Pitao sam je prije toga može li počiniti kraj ovaca. Odgovorila mi je da ne može ako nije vedro, počiniti, inače mora vazda biti uz njih. Težak joj je život, a nikad grube rječi nisam čuo iz njenih usta.«

Konaci za mahala Korita su: Kamenite Rupe, drugi kod Raxića u Zupi ili ispod Blaca i treći u mahalu. Konaci pri povratku su im: prvo Podklopac ispod Krstaca, drugi u Sopljiju u Nevesničkom Polju, i treći kod kuće u selu. U Sopljiju više puta predane ili ostaju dan, dva. Neki jeseništa su imali Husići na Pobriču, a Hasan Husić (nije Ibrukić) izlazio je na jeseništa prije rata na Rosulju (1100 m) u Kokorinu.

Oko 20m kroz šumu »Bukovine« u pravcu I. nalazi se mahala Sirovi Gvozd. Kraj kroz koji prolazi put je karstificirana zaravan. Reda se niz velikih vrtića, koje su okolo obrasle šumama. Šuma je visoka i bukova.

Mahala Sirovi Gvozd.³⁷⁾ Mahala je smještena na strani, uz nad ceste koja vodi na Koljevku. Nadmorska visina mahale je 1460 m. Sa S je raštičena šumom od vjetrova. Na lijepom je položaju. Iz mahale Sirovi Gvozd lijepo se vidi mahala Poljice (Porače), Kolibe u Sirovom Gvozdu su slamare i tahtare. Mahala je naseljena isključivo Podveležcima. Kolibe su im na rubu šume. Tu izgone stoku preko ljeta: Zuhrići Mehо, Huso, i Omer. Prvi ima tahtaru, ostala dva slamare. Hasan Crnalić (tahtara), Mujo Husić, Mumin i Ibro Količići imaju slamare, a Pobriči Alija, Mehо Hustin, Mehо Salkin i Mujo imaju tahtare. Pobriči Salko i Hasan imaju slamare. Svi su iz sela Kokorine. Džafić Džafo preselio se iz Mahale Srede u 1941 g. Mahala ne oskudjejava vodom. Vrela su im. Vagane (Vaganjsko Vrelo), i Lokvice, a ima i bara gdje poje stoku. Udaljeni su

³⁷⁾ U karti J. Popovića u cit. djelu na str. 147 mahala je pogrešno nomenata na JZ od Korita.

oko 15^m od mahale.¹⁸⁾ Suvozidne tahtare su im gradene kao i u Podveležju. Pokriveno su šimlom i daskom. Proteze nemaju ni u kući Muješića, gdje služi mjesto zida. Konaci pri dolasku kao i pri povratku su im isti kao i za mahalu Korča.

Pot od mahala Širovi Gvozd vodi kroz krasan dô Slatiniču, kroz koji protiče potok Slatinički. Tu se nalazi „Husin Greb“, ima i gromila (tumuli). Znači, da je kraj bio naseljen još za Ilira. Niže Husina Greba je „Padaliste“. Dobilo je ime po tome što su od vajkada tu konaci planitačari koji produžuju put za mahale: Police, Mehki Do, Kačce, Papratni Do, dalje na Bješačnicu do Razočlja. Na spec. karti I : 50.000 označeno je kao Ovcare. Preko Comorove Glavice (1363 m) silazi put prema selu Luki Naliži se na verfen i na vrelo Lokvice. Put prolazi iznad sela Luke (1995 m). Selo se nalazi u vrhu polja koje je pod kulturnama žitaricama i ljudama. Žemljište je pitomo. Intenzivno zelenilo njiva i livada odudara od avre boje okolnih krečnjačkih polja. Polje je plavljeno za dugotrajnih kuka, ali se voda povlači isti dan. Tektonski je predispozicioniran i nasut zemljom Količevke, koji za vrijeme kiša donosi mu povremeni potok dolina potoka Količevke. Obrasla je niskom biserogoričnom šumom, koja postepeno u višim djelovima prelazi u visoku šumu. Uz Količevku se penju put sve do Dola (1433 m), gdje se nalazi velika srednjevjekovna nekropola. Put za ostale mahale prolazi dalje kroz Do u Bojadžićevu. Do prema istoku odvaja se staza za mahalu Police.

Mahala Police. U svim spec. kartama je pogrešno označena kao prelaze u D. Police otud i naziv mahale. I na jedinim i na drugim nalaze se na zarađnim kolibe, koje se jedva primijete iz Dola. Potrebno je poti se do 150 m iznad Dola, da se stigne do koliba. Iznad mahale džu se Crvene Stijene. Dobile su ime po crvenom krečnjaku. Krečnjak je neobično jako boran, klasičan primjer gužvanja, nabiranja i najahivanja slojeva. Ispod Crvenih Stijena, nalaze se golema točila. Od Crvenih Stijena na istoku su Stolić i Babine Stijene. Ispod Babinih Stijena je Comorov Do. U vrhu dola nalaze se tri izvora tive vode. Od njih se obrazuje potocići, koji pada u vidu malog vodopada u vrhu dola. Na jugu je Glatko (1799 m) otkuda je prekrasan pogled na okoline planine. Mahala ima veliku nadmorsku visinu. G. Police se nalazi na visini od 1570 m, do 1572 m, a D. Police na visini od 1520 m. Krečnjak je plodast i srušta se terasasto prema dolovima. Na terasama su kobile. Između kuća u G. Police

U G. Policama imaju svoje kolibe: Osman Mrndić iz Kokorine, Marić Omer, Salko i Meho iz Jarčića, mahale Kokorine. Osim njih je Mumin Mrndić iz Vranjevića, porijeklom iz Podveležja, te Mumin Comor iz Vranjevića. Po njima je prozvana Comorova Glavica i Comorovo Do u okolini mahale. Oni su najstariji stanovnici mahala. U mahali D. Police u Pobrići Zahir i Juso, Bešir Mušinović, svr. te Kokorine te Meho Huseć i Kružna. Osim Podveležaca u mahali su Ibro Čuković iz Prijekog i Irma, Nevesinje, te Gološi Saban i Hadže iz Vranjevića i Gološi Hadže iz

²¹⁾ U mahali Korita mi je razbijen termometar. Iz tog razloga nisam mogao da je mjeriti temperaturu vrela.

Kameni. Svoje kolibe u Policama imaju Tucakovici Mehio, Halil, Pinjo Mujo i Halil iz D. Hrasna (Stolaci), te Ahmed Geric iz Duboke (Stolaci). Svi stanovnici Police imaju suhozidne tahtare, osim Michi Husicu, koji ima slamanu. Uz kute su im torovi. Tu na planinama, osim tahtara imaju i vrlo interesantne gradene kolibe u kojima spava celjad. Lige na trapove, i vrlo dene su od morskega kamena, kojima su tiroko obzadane. Z d je dešeo preko 50 cm, a visoke su svega 70 do 80 cm, nad zemljom. Odozgor su pokrivene daskom ili slamom. Dugačke su međo perško 2 m. Okolo njih je nabacano kamjenje, tako da čitava koliba liti na neku gomilu. Dok nismo prošli gunji i namještano za ležanje. Može leđi dvoje, ali unutra su mogu uspravno da stojte. Uvlače se u kolibe. To nisu torarice, nisu u torove, otkrute su zapadu dolu. Mahala je visoka. U mahali je i ljetno prilično hladno. Te kolibe naravno nemaju prozora, niti ima mjesa za ogrijati i za kakav drugi nameštaj.

Mahala ne oskudjeva vodom. Naiša vrela su u Smajnom Dolu, mahale Srede i na Velikom Jezera u Visočici. Cesma u Tekiliću više 40 izvora. Sva su neobično hladna, nažalost nisam ih mogao mjeriti. Korišćena Jezera su i na ravni. Hrljevoj Baru.⁵¹⁾

Svi stanovnici mahale Police imaju pobravičare iz sela Vranjevića, Blagaja. Bune i drugih sela srećova stolačkog, čapljinskog i mostarskog istočnog vinari, nalazila se prije rata mahale Srede, u kojoj su Podveležci imali svoje kolibe. Danas nema nikog u toj mahali. Kako je mahala bila odvojena od glavnog stolačkog puta i udaljena od svih ostalih mahala, vele svi planinari da je bila dobra za "mrs". Nju je opisao J. Popović na str. 152 do 153 cit. djela. Uzrok, po njihovom mišljenju, da je mahala dobra za mrs. je kao i kod seljaka u Bjelasci za mahalu Blaca. Kao i u Blacima, u neposrednoj blizini mahale nalazi se Veliko Jezero i stoku nije prisiljena da se po nekoliko sati kreće za vodom.

Vlasnici koliba su danas ili u drugim mahalama ili ne izgorene više u planinu. Tako su Marić Ibro i Osman u Jarčiću, Salko Marić je prešao u Police, Ibro Mušinović ostaje u Kokorini i ne goni stoku ni u jednu mahalu. Mujo Zuhrić iz Kokorine je prešao u Police, a Huso u Sirovi Gvozd. Mušinović Ibro je do prošle godine izgonio stoku u Police, sad i on ostaje u Veleži. Mujo Husić iz Kokorina prešao je u Sirovi Gvozd, a Ibro Crnalić iz Kokorine ne ide nigde. Ačkari Meša i Husa, te Voloder Huso, svi iz Rabine, ne gone nigde u planinu.

⁵¹⁾ O tome postoji legenda koja je interesantna utoliko što se iz nje vjersku pripadnost. Po predanju prvi je došao na planinu beg Surković. Kad je u planinu našao Hrlj sa stokom, okinuo je beg na njega iz puške, ali mu nije opašla. Tvoja je noćia o čiviji a moja na travi i rosi, drži se, okinuo i ubil ih, a njegu na prevaru izvabili iz pećine i ubili. Po njemu je prozvana Hrljeva Bara. Na moje pitanje, zašto je beg pucao na Hrlja, dobio sam odgovor: "Nikos, iz samovolje, bez rozloga."

Kod Velikog Jezera, na Trojanima imaju svi svoje kolibe. Alija Marić iz Kokorine, sada u Policama i Murat Džača (Džafa) iz Kokorina, zada je u Sirovom Gvozdu.

Mrndži Mumin i Osman imaju jeseništa u Trbotinima (1230 do 1280 m) više Dužani (na spec. karti Tužani) (1372 m), ispod Janjine (1518 m), u Uzrdolu pod Rudnim Brodом (na karti 1; 75.009 Ruda Pjanića). Za "Alidžuna" (Ilin dan po starom kalendaru 2. avgusta) odu na dvadesetak dana na ljetište. To im nije jeseništa, jer odlaze u avgustu i ostaju dvadesetak dana, a zatim se ponovo vraćaju u mahalu. Stoku gone tamo da je napasuju po stražnjima. (Vidi skicu 21) Comore imaju svoja jeseništa na Mrndžića zemljama. Mahali su pripadala prije i Krča (Krvljena na putu za Tušlja). Golobi su ih dali Bjelimićima za ulazak u džemat. Ulazak u džemat znači da imaju pravo ispaše po stražnjima oslobodenju im Bjelimićani brane ulazak u džemat. Prije su u džematu dolazili od gospojine. Sad nemaju ni Krča, ni džemata.

Konaci mahale Police su: prvi u Kamenitom Rupama, drugi u Poperupe, drugi u Poklopcu, treći Redžića Blaca i četvrti u mahali. Ostali stanovnici mahale koji nisu Podveležci imali su konake u Pedalitima, a peti im je bio u mahali. Pri povratku su im konaci isti.

Iz Police vodi put ispod mahale Mehki Do. Mahala se ne vidi. Nalazi se u dolu (vjetrovatoj cirk) ispod stijena. U dolu ispod mahale nalaze se veliki blokovi (erratica) slično kao u Krošnjama na Bjelacima. Citav kraj obiluje periglacijskim tvorevinama. Pored blokova ima i vegetaciju je alpskoga tipa.

Put se penje na Preslo (između kote 1737 m i 1699 m). Preslotom nazišavaju sve prevoje i prelaze. Na Preslu put dostiže svoju najveću visinu spuštanje do u Oštroj Baru. To je livada obrastla pretežno "surivukom" (zecom — Nardus stricta). Na Oštroj Baru se nalazi izvor. Tu pasu stoku stanovnici mahale Papratni Do. Iza Bara slijedi dolina Mandina Potoka. S desne Puzinske strane Mandina Potoka je verfen, a s lijeve strane su krečnjaci Jelenjače i Toholja na zapadu, jako nabrani. Neposredno pred Puzinskom sumom od Puzimskog groblja odvaja se kod kote 1529 put za mahalu Papratni Do.

Mahala Papratni Do. Mahala je u neposrednoj blizini Mahale Kaoči. Prije rata tamo nije bio ni jedan Podveležac.⁵²⁾ Sad tamo ima svoju kolibu Salko (Kavara) Dedić. Prije rata je imao pravo na Blacama (Bjelascima) i izgubio ga. Poslije je tražio i dobio pravo na Visočić u mahalom Dolu imaju svoje kolibe Comore Mehio i Osman, Tuckovići Preo, Adem i Ahmet iz Hrasna. Mahala prelazi neposredno u mahalu Kaoči, gdje imaju svoje kolibe Sute iz Gubavice, te Tuckovići i Kukuruzovići po jednu kolibu. Svi oni imaju tahtare, a samo Podveležac Salko. Dedić ima suhozidnu slamanu. U samoj mahali nema vode. Vodu za piće do-

⁵¹⁾ Vidi J. Popović, cit. djelo str. 146.

nos je mahale Kaoci sa Stodencu. U Kaocima je i Veliko Jezero. Stoka ostavljaju sude kod seljaka u Tušilima.

Konaci za mahalu Papratni Do su: prvi Ponor, u Nevesinjskom Polju, drugi u Zupi, u Ladenici kod Tucakovića kuće, a treći u mahali. Prema tome oni ne igone stoku preko Korita, nego kao i stanovnici mahala Poljice idu preko Odzaka (Bjelimića), Luke, i u Koljevku preko Konaci su im pri povratku isti. U mahali se vracaju dvadeset dana pred Ludinjanom, kroz gustu bukovu Puzinsku šumu.⁴⁷⁾ Na Visočici nema više mahala

Glavni put kojim nastavljaju Podvelešci za mahalu Razošlje vodi kroz gusto bukovu Puzinsku šumu.⁴⁸⁾ Na Visočici nema više mahala u kojima Podvelešci imaju svoje kolibe.

Kroz šumu se ulazi u potome livade Krča i Jelenjače. S Krča se na zapadu vidi mahala Papratni Do. Usput ima mnogo vrela. Visočica je čuvena po svojim vrelima. Iza Krča i Jelenjače uskoro se stiže u planinski selo Gornje Tušila. Kuće G. Tušila su sve tahtre. Leži na Tušilama,⁴⁹⁾ Iza G. Tušila su D. Tušila počinje verfon. Selo je stalno naseljeno, i jači potok. Sirok je 3 do 4 metra. Uz Tušilički Potok se ide desnom stranom sve do blizu njegova ušća. S desne strane potoka su Slatine, verfenski skrilići, gola strana sa pašnjacima, a s lijeve strane na I je krečnjacički Srednji Rat. Na Srednjem Ratu je planinsko selo Bobovica sa brvnarama i odvojenim klancima više kuća. Pred slijedećim ušćem Tušiličkog Potoka nastaje uspon na Slatincu (u spec. karti duboke) kao ispod Blaca na Bjelašnicu, gdje je kanjon Rakitnice dubok oko 800 m. Na Rakitnici je most. Sa srednjevjekovne nekropole na platou, terasi rijeke Rakitnice iznad mosta, pali su u potok stećci. Jedan ima bogatu ornamentiku (oko i dvije životinje). Iznad mosta na njegovoj desnoj strani je vrlo velika nekropola, dokaz da je ova kraj bio naseljen u srednjem vijeku. Most na Rakitnici ima nadmorskiju visinu 1100 m. Prelazi se na Bjelašnicu.

Iza mosta počinje uspon kroz prodo Pale prema Umoljanima. Odmah se od puta za Umoljane se malo vrelo. Od Podca (Podac) na Dolovima odvaja stijene u Orlovcu (1486 m) izbijaju tako vrelo koje se kao potocić ruhi gotovo okomito. Na tom kratikom potociću koji se zove Sedrenik nalazi se niz mlinica, koje rade od Gospojine do Miholjdana kad u potoku ima vode. Na istoku od puta za Razošlje je prodo Potoci. Umoljani se vide za kose. Iznad Umoljani na zapadu je mahala Gradina, umoljski ljetni stanovi. S kose je lijep pogled na Lovnicu, Krvavac, Hranisavu, Vlahinju i

⁴⁷⁾ U godini 1952 bila je ostra zima a temperature u maju vrlo niske. Rezultat toga bio je da su u junu bukove šume biele crvene boje. Lišće je počelo i opadalo kao u oktobru.

⁴⁸⁾ Ljubozni domaćin Dervo Ajović-Hadžić u G. Tušilima idazi u svakom pogledu putnicima u planini i susret. Njegova je kuća otvorena svima putnicima.

na vrh Bjelašnice. (Foto 48). Kuće u Umoljanima su sve šimlom pokrivene, i visokih strmih su krovova. Pod ciglom su samo škole i nova velika zgrada zadružnog doma te džamija. Selo je u kotlini, dva do tri mjeseca je zimi odvojeno od ostalog svijeta. Istočno od puta su: Brda, mahala Milešići, Kramare, i Rašumovci. Sve od Rakitnice do Razošlje

48) Meteorološka stanica na vrhu Bjelašnice 1952. g.

uspust su planinski pašnjaci. Put prolazi ispod samog vrha Razošlje (1564 m) i odmah na istoku od puta su obradene njive mahale Razošlje (1500 m). (Vidi foto 23).

Mahala Razošlje. Mahala se nalazi sa S strane grebena Razošlje, u kotlini između Ivan-Polja i Razošlje. Cijela je ta oblast karstificirana, u punu vrtaća i dolova. To je jedna od najudaljenijih mahala u koju odlaze Podvelešci.

Oko kuće nalaze se obradene i ogradene njive. Siju ječam i krompir. U samoj su mahali vrela: Studenac, Ponor (pet vrela) te Čatića. Vrelo, voda ima i za ljude i za krupnu stoku. Ovce poje na snijegu dok ga ima, a onda ih gone na Kalajli Jezero, Lokvanjsko Jezero, na Kalaruće kod Mrtvaja, na Sitičku Lokvu (na spec. karti Sinička Lokva), na Grkaricu i druga okolna vrela. Vrelo na Grkarici bi trebalo uhvatiti i urediti bunar i korito.

Stanovnici mahale obraduju zemlju seljaka iz Umoljani. Prvi je došao u mahalu prije 74 godine Selim Mrndić. Sad mu je 94 godine. (Izašao je u mahalu na konju i u 1952. g.) Tada je bila samo jedina koliba u mahali. Danas imaju u mahali svoje kolibe: Marić (Mrndić) Selim, Duran, Bešir, Huso, Arif, Vejsil i Mujo. Svi su iz Svinjarine, i svi imaju suhozide tahtare. Pobravičarske ovce primaju iz Dubrava i Vranjevića.

Osim njih u mahali su Čatići iz Zulja (Nevesinje); Čatić Mehо, Č. Fejzo, Č. Jusuf, Č. Duran, Č. Alija, Č. Osman i Č. Ibro.

Mahala je pitoma, trava je dobra, ne oskuldejavaju vodom. Jesenjušta nemaju Konaci za mahalu su im: prvi Uborski u Crnoj Gori, drugi Sirovi Gvozd na Visočici i treći u mahali. U mahalu dolaze i preko Bjelimića,

Kao i Đedić koji odlazi u mahalu Papratni Do. Vrlo je tešak, naporan dug taj put, koji vodi kroz dva sreza, do granice trećega sreza. Prelaze kroz srebove mostarski, konjčki do na granicu Sarajevskog sreza. Sâv taj put treba obaviti za tri dana. Prijе rata tâi su putem preko Zijemalja na Glavatićevu, a z Glavatićevu preko Blaca, Rastikog Dola, Hajvaza na Umoljanu i u mahalu. Konaci su im bili prvi Žeravac u Zijemiju, drugi Gračanica, treći u Župi pod Copom, četvrti u Raškom Dolu i peti u mahalu. Poslije rata, kao što je naveđeno, idu preko Zijemalja, Visočice, a ne preko Bjelašnice.

Ljetne kolibe u Veleži. Jugostočni dio Veleži, koji je relativno niži, bogatiji je šumom. Kao što će se vidi u iz kasnijeg izgleda, i sumarstvu Podeveleža, najveći dio šume otpada na Kokorinu. Šuma se proteže od Bâme na visini od oko 900 m i vede se za sumarsku zonu Veleži, što nije slučaj ni u jednom drugom selu Podeveleža. To je, uglavnom, grmlje i niska šuma o čijem nastanku je već bilo govorilo. Šumom je najbogatija mahala Jarčiste. Kokorini pripada i mahala Korita, koja kao i Trnjak, mahala G. Krušnjači, predstavlja gornje, ali ujedno i najgorije travne selo. Obe te mahale nisu zimi naseljene, dok se u Jarčistu nalaze stalne kuće, koje su nastojane kroz čitavu godinu. U mahalama Korita i Trnjak ostaje stoka od proteča do kasne jeseni. Ako im nestane vode, poje stoku na jamama sniježnicama.

Karakteristično je to da, dok Podeveleži odlaze ljeti sa stokom u druge srebove, konjčki i sarajevski, seljaci iz drugih sel u izgono svoju stoku: Risto Savić iz Bacevića, Lazar Stević iz Hodbine, Dušan Pačić iz Malog Polja, Lazar Kuzmanović, Vidoje Perić, Vidoje Matić i Ibro Alcušić, ivi iz Rotmilje, sreć Stolac, Ramo Vododer, Ahmet Mehremić, Gadić Mumun, Alja i Mujo, svi iz Rabine, sreća nevesinjskog. Mnogi od ovih stekli su pravo ispašu na Veleži za vrijeme Jugoslavije, iz političkih razloga, neki senzidom i rodbinskim vezama. U Veleži imaju svoje kolibe i noviji doseljenici, uglavnom, od aneksije Bosne i Hercegovine, koji su u Kokorini kupili zemljište od onih što su tada selili u Tursku. Tako su u 1927. g. imali prava u Veleži Jovan Brstina iz Hrasna u Stocu, Savić Jeffo i Danilo iz Bacevića, Dušan Čorluha iz Trijebna.

Velika stanovništva Jarčista ostaje ljeti u selu, ili napasaju stoku iz drugih sela koji su stekli prava. Kolibe su im grupisane u pojedinim dijelovima jugostočnog dijela planine Veleži: na Stitniku, oko 1400 m visine, nalaze se kolibe Selima Količića, Mušinovića, Mehe, Sule i Huze iz Kokorine. Imaju bunare sa živom vodom. Kolibe su na Stitniku krovare kao i na ostalim »ljetištim«. Nade se tek poneka suhozida latkara, i svi imaju krovare.

Na Ostrom Vrhu su tri kolibe Mehremića iz Rabine i tri kolibe Gadića iz Rabine. Simo Brstina izgoni poslije rata stoku na Velež dok Gojko Savić i Čorluha Dušan ne istjeruju stoku u Velež, jer su se vratili u svoja sela.

U Stirnem Dolu (Mokri Do) ima kolibu Omer Mušinović.

U Papratne Dolove (između Mokrog Dola i Razdolja) dogone stoku Vidici iz Gabele koji su kupili zemlju u Kokorini.

U mahalu Korita izgone Selmanie Božo i Đakula Mate, koji imaju prava i u Crvenju.

Na Baynici izgoni ljeti stoku Salko Đeho iz Dračevica. Nema tamno koliba.

U mahalu Trnjak izgone stoku ljeti Maksumić, D. đil., Vododer, Memić, Puće i Toljaga iz Krušnjača.

U Jarčistu ostaju i napasaju stoku ljeti Kukrica Omer, Maksumić, Ibro i Salko, Hodžići Alija, Salko, Sula Zuko, koji nisu stalno u toj mahali, ali su iz Kokorine. Hodžići s Busku dogone stoku u Jarčiste kod zeta Marija Derve.

Seat kuća Marića (Osmana, Selima, Sašira, Mušma, Derve i Alije) vježaju u Jarčistu ljeti i ne idu u planinu.

U Veleži je mahalama bilo je u 1936. g. oko 120 goveda, 600 ovaca pored koza i konja.

Prekop ljeta ostaje, dakle, dosta stoke u Veleži, a u Velež dogone stoku na ispašu i seljaci iz drugih selia. Pored toga preko ljeta ostaje veliki broj stoke u G. Banđolou i G. Krušnju, kao i u Polječu, te na najgorijim travama. Tu je pretežno sitna stoka, dok je u G. Krušnju i G. Banđolu pretežno krupna stoka.

Kao što se iz ovoga što je izneseno vidi, stoka je u toku čitave godine u pokretu, kako u selima, tako i u planinama. Sa stokom se krču cedani, a djelimično i ostali učukan. Ako su porodice manje, onda je u pokretu čitava porodica, pa i dojenčad. Stalno su u pokretu za pašom, jer stoci polažu tek izuzetno. Sematski prikaz tih kretanja u Veleži, Bješačici i Visobići vidi se iz priloženih grafikona. Kao što se iz optike ujestima imaju svoje komake i odmarališta. Vidi skice puteva, komaka i odmarališta.

Stalna nastašica vode za pojenje stoke, nedostatak stala, klanica, jara i janjila, prisiljavaju ih da sa stokom noćuju vani, na kafi i na snijegu. Sve je to pridonjelo da je stoka relativno mala i vrlo slabe produktivnosti. U JI dijelu Podeveleža stoku ljeti gome na pojila u Blagaj ili u Bišnu svaki drugi dan. Prinos vune je također malen, jer se ovce stalno kreću među škripinama i kroz grmlje.

Prerada mlijeka. Mlijeko se preraduje, uglavnom, na planini U gornjim kolibama nemaju upoteš mlijekara. Ni u selu se ne siri. Mlijeko koje dobiju od stoke kad nje u planini služi im kao hrana, a ako ga ima više, mete se u stavopliva i topi u maslo. »Mlaćenje« od toga srkaju ili se od nje pravi (hurda) urđa. Urđu jedu, a ako je ima više i prodaju. To je najslabiji, poslastični sir. Isto to vrijedi i za gornje kolibe u gornjim travama. U novije vrijeme, om koji imaju više stoke sre i u gornjim kolibama, uglavnom, za domaću potrebu. U planini se siri i kupi kajmak. Za sirovu vrijeme upotrebljavaju »pelicu«. Pelica se pravi ovako. Posoli se sirište brava, razapeto na drvene slijke i suši. Jedno do dva sušena sirišta stave u sirišnjak (to je obično kablić ili deba), najbolji je od smrekova drveta. Sirišta zaliju surutkom. Tako zaliivena sirišta stoje 5 do 6 dana. Ako je toplje vrijeme može se upotrebiti odmah sutradan. Kad je pelica pripremila, dodaje se mlijeku pri spravljanju sira. Koliko se potroši, toliko dclju ponovo surutke. Kad je sirišta tek spravljeno, stavlja ga se kašku do dvije na 20 litara mlijeka. Posle kad se dolijeva, dodaje se sve više

Za sirite se upotrebljava donji dio »škembe« (droba) i to nazivaju mlijecom. U Sisan-Dolu stavlju deci i po petice na 2 litre mlijeka.

Sirene. Stoku mizu »muzije« na strugi. (Foto 49). Pomuzeno mlijeko se pročiđe kroz krpu. Krpę se stavlja na »prijećke«. Prijećke su četiri drvene tanko dašće pričvršćene u kvadrat. Na prijećke se stavljaju.

49) Muzije mizu orče na strugi. Mahala Blaca u Bjelajnici

»cjedilo« ili »čedilo« kroz koje cijede mlijeko. Obično je to gusto krpao a za nevolju posluži i vreća. Mlijeko cijedi i na dva štapa, koji zovu »čediljče«. Rijetko se cijedi kroz sito, iako nije skupo. Pročiđeno mlijeko se zagrije u kotlu, tako zagrijano mlijeko zovu »jemuža« i »pozgraja«. Jemužu razliju u škipe. To su mala korita od bukovog drveta, onda stoji ed ujutru do uveče ili obratno. U jednom škipu bude najmanje 4 do 5 litara mlijeka. Na jemuži se uhvat kajmak, koji na rubu škipa probiju a mlijeko izliju u koto. U škipu ostaje kajmek. Mlijeko se zatim ponovo podgrije, a iza togu mu se dodaje pelica. Nakon četvrt sata mlijeko se usiri. Usireno mlijeko se s ristem pregraditi, surutka oteći koje su na dnu provrćene. Kroz taj otvor se stalno cijedi sirutku u sud ispod kace. U kaci se sir nikad ne soli, sve dok se ne počne stavljati u mlijeku. Kad se u kacama napuni toliko sira da se može napuniti mlijek (mješina od kože kože, danas kad su koze uništene mlijek je od bravljje propušta vazduh nego kozja), stavlju ga u mlijek. Prethodno ga posoli u kotlu. Mlijek treba prije pregledati da ne pušta vazduh. To se radi na taj način da se mlijek ovalzi, naduše i prstom udara po njemu da se čuje kako zvoni. Po zvuku se može odrediti da li gdje pušta vazduh. Mlijek naduvan nekad stave i u vodu, ako je ima toliko, i trže gdje

odsuće. Nadu li neki manji otvor, stave lješnik na žubus i vežu ga načine drvo u obliku nove, stave u žubu i vežu kanafom. Na mlijeku ne smije uopće biti otvora, jer se sir kvar i plijesnivi. Kad je mlijek pripravljen, is kotla se stavlja sir u mlijek i ubija okruglim drvetom, dolje zatvara se kanafom. Otvor vežu oko drveta, koje ima okrugao oblik sa unutra. »Guzicu« mijeha zatvaraju drvetom koje se zove »paprica«.

Spravljanje kajmaka. Kajmak se spravlja uglavnom na dva načina. Kad se oc jedilo mlijeko iz škipa za sirene, kajmak se izlije u kacu. Kajmak koji je pet dana tako kupljen izlije se u kotao, oznetu ga rukom, i to sa snijegom. Snijeg se stavlja u kajmak da se raspladi. Kad je zamrzon, dobiva se maslo. Ono se stavlja u kajmak da se raspladi. Kad je zamrzon, kajmak se dobija ako se mete kiselina, koju prave od »varavinice« (kuhanog mlijeka). Mete se u stupu, gdje se odvoji maslac od mlječenice. Maslac se također slaze u mlijek, poslije se pretop i dobije se mlađe maslo. Ovakav način spravljanja sam nastroj u Sisan-Dolu kod Ibre Smajklića. U Blacama, kad se mlijeko odlije za sirene, kajmak se odmalo soli i stavlja u mlijek. Mlijek za kajmak stoji uspravno. Da bi se dobio otvor na grlu mlijeka, mlijek se navuče na drveni »prsten«. U Dobrču, kajmak sipaju u kacu, a iz kace ga vade i metu u stupu. Maslo koje dobiju metenjem kiseline, a koje se topi tek

50) Stup, škipi sa mlijekom i mješinice za sirom. Krošnje

u selu, žešće je. Ono od izmetenog maslaca je mnogo blaže. Kajmak rijetko prodaju, obično ga pretapaju u maslo i začinjavaju jelo. To im je jedini mrs, jer meso vrlo malo jedu. Neki tope maslo još u planini.

Suda za spravljanje mlijeka ima dosta. Uglavnom je od drveta. (Foto 50). Prijе svega, to su škipi, mala izdubena korita u koja razliju

jamutinu, da se kajmati. Ona u planini staje na "terdajuš ili na spoljna cama". Na jednu polici stane po 5 kipa. Oni su od jasenova ili bukovog drveta. Muško muze u "dijelzu" od smrče se jednom rukatkom. Kabl je poklopac. Služi za držanje kisela mlijeka. »Kanta« od smrčeva drveta ima poklopac (skica 22 i 23). Za dobivenje masla služi stup od smrčeva drveta sa »mecijem«, kojom se mlijeko mete. Sjećate se cijedi u »kaošima«. Te su obične kace za sir, na dnu provrčene i postavljene na polici da se izvraćaju. Cijedi siračka. One su od smrče, sa drvenim obrubom. Za čuvanje sirača služi im »djebas« (skica 24). Ona nije od bakra, ali oblika kakvo je opisuje Kresevjaković^{*)}. Ona ima poklopac od drveta. Služi za držanje sirača pelice, a u njoj drže i mazilo i kajmak.

Sk. 22. Kanta

Sk. 23. Kutije

Sk. 24. Djebas

Sumarsivo. Iz tabele o strukturi zemljišta se vidi velika razlika u količini zemljišta pod Šumom u 1930. g. i 1936. g. Utvarij je ta razlika tek prividna, ona je neznačajna. U cijeli za 1932. g. u rubrici Šumak zemljište uneseno je također i hercegovački krš. koga prema podacima u MNO Svinjarini ima 18,874,174 do- numa. Od tih se te cifra od Šumskog zemljišta ostaje 32,374,150 dumuma, dok le po podacima u MNO 36,786,300 dumuma. Od tega, prema pojedinačnom spisku o strukturi posjeda domaćinstava, Podveležić, osim D. Opina, koje i nemaju Šumu, posjedovali su svega 142 dumuma Šumskog zemljišta. Iz toga vidi se da Šuma nema nijedno domaćinstvo sela Opina, G. Gnojnice i Dobrča. Za svoje potrebe odigeze prirva u Zavelez. Prva dva sela su, neracionalnom sjećom dotjerala do tih da u njihovom staru nema ni Šumu je uništena, dakle sjećom. I panjeve su krasnom povacili prodavali ga na tovare u Mostaru. Sva domaćinstva su zaključeno XV kategorije posjeduju svega 4,40 ha Šume, domaćinstva XVI do XVII kategorije 11,99 ha, a 59% domaćinstava XVIII kategorije posjeduju 111 ha Šume. Na svu ostalu domaćinstva otpada, dakle, 10,22% Šume posjeduje svega 200 domaćinstava (64%). Najveći broj posjednika Šume ima u Kokorini, 43 sa 80,40 ha Šume (56,62%). Preko polovine posjeda Šume opadak, dakle, na domaćinstva u Kokorini. Daleko za Kokorinom zaostaje Kružan, gdje ima 51 posjednik Šume sa 28,70 ha (20,21%). Svinjarina sa 37 posjednika 25,20 ha Šume. Više od 1 ha imaju svega 33 domaćina, — od toga 2 domaćina 4 ha, preko 3 ha jedno domaćinstvo, preko 5 — tri i preko 10 ha dva domaćinstva. Najveći posjed Šume iznosi 12,50 ha i imaju ga dva Mušinovića u Kokorini. Ostalo je državna Šuma. Državne Šume u Veleži bilo je, prema podacima iz 1936. g., 1565 ha,

^{*)} Vidi Kresevjaković H., Kazandžićki obrt u B. i H., GZM Nova serija VI od 1951. g.

O sastavu Šume bilo je govora u olsjaku o biogeografiji. Ona je značno se prorijedila, — samo se slike, a nisu se poduzimale neke novosile mjeru da se očuva i podigne. Da bi se Šuma obnovila, praktično trebalo je da jedno vrijeme ne puštanju stoku i prestanu na Šumi, nakon zabrane držanja koza. Tome je prednijelo, to što poslijeratno rješilo gospodarstvo Šume je mnogo drvetra. Tovare više ne gori u Mostaru i Bihaću. Na otvorenom ogništimu troši se mnogo drveta. Tovare više ne gori u Mostaru i treba platiti takšu. To je jedno. A drugo je — oni nemaju kola. Nemaju ih i u Kokorinu prolazi glavni drum u Nevesinje, a ipak niti u Kokorini nema jednih kola. Tamo su stari kirtidže, koji su navikli na prenos konjima i do danas nisu se prilagodili novom načinu transporta. Prije rata su drva prodavali, jer ih je gonila kruta nevolja. Racunao sam im tada prihode.^{**)} Tovar drva je danas u Mostaru 250 dinara. Sa dva konja može da dobije Daleko su isplati viji drugi poslovi. Sve to doprinosi da se Šuma obnavlja i podizne.

Neplođno zemljište. Iz tabele o strukturi posjeda izlazi da Podveležić posjeduje 1841,40 ha neplođnog zemljišta, ili, 18,03. To je velik procent, ali nije stvaran. On je i veći jer bi dobar dio pašnjaka kojih ima 7,764,68 ha, trebalo pribrojati neplođnom zemljištu. Prema pojedinačnom spisku, u Dobrču nema neplođnog zemljišta. Prema tome samo donekle odgovara stvarnosti jer je Svetigora, koja se računa u pašnjake, goli kameni i krš. U G. Gnojnicama i Opinama, gdje je go ljudi krš bez grma, prema podacima nema uopće neplođnog zemljišta. To se zemljište vodi nepravilno kao pašnjaci, a stvarno je neplođno zemljište, gola kamenita pustinja. Da je ma u kome kraju, vodila bi se kao neplođno zemljište. Po podacima, najviše neplođnog zemljišta imaju sela Banjci i Kružan. Čini se, da je u ovim selima pravilno ocijenjena kategorija plodnosti zemljišta, iako ta sela nemaju relativno najviše neplođnog zemljišta. Daleko su golji krajevi oko Opina i G. Gnojnice. Najveći dio neplođnog zemljišta otpada na domaćinstva XVIII kateg. (89,50%).

Vinogradi. Svega osam domaćina u Podveležiju ima 20,23 ha voćnjaka i vinograda. Od toga samo na Jovu Brkljaču, gospodaričara otpada 13 ha ili 73%. Praktično, dakle, može se reći da u Podveležiju nema vinograda. U D. Opinama ima 329,915 d. pod vinogradima. Vinogradci su u donjem selima.

Trstici i bare. Prema statističkim podacima, u Podveležju ih ima 60,46 ha. Trstika upotpuna nema, jer ni u blizini nema močvarne, a seljaci pod nazivom bare zaveli su livade, tzv. Bare. Prema tome taj iznos treba pridodati livadama. To se vidi i po tome što su bare prijavljene, uglavnom, u G. Gnojnicama (60,26 ha), gdje se nalazi pretežan dio Barsa. Pradaju isključivo domaćinstvima XVIII kategorije.

Ne bi bio potpun prikaz u strukturi posjeda u Podveležju ako se ne bi iznijelo da nisu samo Podveležić posjednici zemlje u Podveležju. Osim njih imaju u Podveležju svoj posjed još 43 porodice iz 4 sreza, sa ukupno

^{**) Vidi Kanaet, cit. djelo str. 218.}

5833 domaćina i 733 m² zemljišta. Posjed u Podveležju ima 8 porodica iz grada Mostara, iz opštine Mostar selo — 19, iz srednje nevesinjskog 7 i iz grada stolničkog 8 porodica. Svi oni posjeduju oranice 200,585 duncima, vrtova 1 d, livada 271,430, pašnjaka 3,416,295 d, hercegovačkog kruha 452,750d, sume 1183,050 d i neplodnog zemljišta 8,701 d. Među njima ima nešto Podveležaca koji su se uselili iz Podveležja. Neki su stekli posjed u Podveležju, čimbenik, ali je najveći dio zemlje vlasništvo bivših aga. Treba napomenuti da velika većina onih Podveležaca koji gane stoku u Bjelašnici, osim onih koji gane stoku u mahalu u Krošnje, imaju velike, neki glavne posjede u Bjelašnici. Tu su im pretređeno livade, ali ih imaju, koji posjeduju i oranice. O tome je bilo govor o otketu o mahalašama i planini Bjelašnici u Visočici. U Visočici vrlo mali broj njih ima svoje vlastnučstvo.

Ostala zanimanja. O tome se može malo što reći. Trgovine nema ni jedne. Na cestu Mostar-Nevesinje. Dok se ne zgradi put, koji će spajati Nevesinjsku cestu sa sjedištem opštine u Svinjarini i glavna cesta od Opina do Svinjarine, neće se mogi otvoriti u samome sjedištu prodavaonica. Broj prodavaonica je neobično malen. Iz Dobrča do prodavaonica zadruge u Bjelašnici iči oči 5 sati, dignuti žito i oterjet do 3 sata do kuće. U selu bi se lakše mogla ispostaviti opštinske stocarske proizvode za industrijsku robu. Obrazovanjem tanje se ne riješiti.

Lov. Danas je lov slabo razvijen. Uzrok tome je taj, što mal broj velike štete, malo koji se ljušak ima pušku. Vukovi hakaju, — o tome je bila riječ na drugom mjestu. Puška je skupa i ne mogu da je nabave. Medutim, Podveležje je poznato lovište. I prije rata postojala je zabranjena lova u Podveležju. Bilo je tu poznato lovište na bridske jarebice, kamenjarke. I danas je taj teren zaštićen i rezervisan za lov na kamenjarke. Ima, medutim, uslove da se razvije lov i na ostalu divljavč. Bio sam primitan u 1935. g. kad je vuk u po dana (nije bio smijeg) upao u Svinjarin gdje ga je ubio jedan lovac iz grada. Bilo je to pravo veselje. Kad domaći ubije vuka, nosi mu kožu od kuće do kuće i seljaci ga daruju vunom. Danas postoje nagrade, koje daju narodne vlasti i DOZ (Državni osiguravački zavod). U Podveležju ima i lisica, iako kokoški ustvari i nema, one tamane baš kamenjarke i druge ptice. Osim lisica ima: kuna, lasica, i tvarova. U šumi, pored vuka, živi »divljiva ova«, kako zovu srnu.

Bilo je lovaca i u drugim selima. Mogao bi se razviti lov i na orlove i na ostale ptice grabljivice. Crvene Stijene iznad Svinjarskog Potoka, stijene u Ošljem Dolu više Kričanjskog Potoka, pune su orlova, sokolova, jastreba, sova, divljih golubova, koji naseljavaju rupe i pećine, slično kao i u otketu iznad Bune.

Uslova za razvitak lova ima dobrih. Ima i volje i potrebe, da se razvije lov, ne samo iz sportskih razloga nego iz čisto praktičkih, ekonomskih razloga. To su uvidjeli narodne vlasti i lovačko udruženje u Mostaru. U godini 1952. otvorena je novosagrađena lovačka kuća u Poljicu.

Zanati. O zanatima u pravom smislu riječi nema ni govora. Proizvodnja zanatskih radnjičkih je bilo niti ih sad ima u Podveležju. Ima zanatlija koji rade kod kuće uzgredno, koji poznaju neki posao, ali nisu učili. Razlog zbog čega nema izvršenih zanatlija je taj, što su ljudi bili nepismeni. Prije rata bila su u Podveležju svega dva čovjeka koji su svršili osnovnu školu, a nepismene nisu primali na zanat. Koliko su i odlazili na rad u industriju, radili su poslove nekvalifikovanih radnika.

Gotovo svaki od njih zna da pravi opanke, — ima jedan koji zna krovacki zanat, ima abadsija, nekoliko ih pravi drveno posude: kašlike, bušilice, stupove, diježeve, bucate, kabiliće i dr. Kalajdžija nema, tako imaju bokrenog posuda. Sve je to više kućna radnost nego zanat. (Vidi foto 42.)

Kućna radnost. Malo žena zna da tka, iako je to često stočarski kraj. One predu vunu. Siju ženska odjela, neke i muška, i vezu. Gotovo svaka djevojka veze, bar 80% njih. Medutim, glavni im je posao prerada mlijeka, spravljanje sira i kajmaka.

Radna snaga. Muškarci, pored poslova koje sam spomenuo, gone u vinogradima u D. Gnojnicama, Dračevicama, Blagaju i selima oko Mostara. Dubre prodaju stanovnici iz selja Kokorina, Banjdola, D. Gnojnica, osim Spaga u Šipovu i nekih Krhana, Dobrča, Opina i nešto iz Krušnja. Rade i na nadnicu. Na posao odlaze, uglavnom, kao argadi, kad je sezona u vinogradima, koščevalna i vrâžidba. Dalje od Mostara ne idu. Po oslobođenju se situacija sasvim izmjenila. Pismenost im se naglo pojavila. Otvorene su osnovne škole, održavani analfabetski tečajevi, tečajevi opštoga znanja, i drugi. Sa radnim brigadama odlazili su mladići na kvalifikovani radnici. Dok ih je u industriji prije rata bilo svega dvojica, poslije rata od 1945. g. do 1951. g. zapošljilo se u industriji 81. Naročito su dobri zidarски radnici. Prije rata nije ih bilo na željeznicu ni u drugim službama. Nisu primani iz prostog razloga jer su bili nepismeni. Ostajali su u selu, gdje je zbog šerijatskog, nasljednog prava dolazio do diobe i smanjivanja posjeda, kako zemljišta tako i do brojnog smanjenja stoke. Tako se dogodilo da u Banjdolu dvojica iz porodice Tule imaju oggrade široke svega 7 aršina. Danas ih ima na željeznicu, u miliciji, kurira, industrijskim stržarima, a neki su završili i srednje stručne škole. Biće toga i više. Plodnost ljudstva je velika. Asanacijom bunareva i drugim mjerama, smanjile se i smrtnost dojenjadi. — Mnogi su već dotjerali dotle da više nemaju šta dijeliti, ni zemljište ni stoku. Moraće tražiti na drugoj strani zaposlenje. Podveležje je danas, a biće i ubuduće staljan izvor radne snage za industriju. I danas ona nije iskorisćena kako treba. Naročito to vrijedi za muškarce, koji mnogo vremena gube na trčkanje, odlazak u grad po žito, odlazak u mlin i druge stvari, što će sve otpasti kad prodavaonica zadruge bude u selu. Mnogo vremena gube i na nadziranje poslova, sitne opravke i dr. Naročito je slabo iskorisćena radna snaga zimi. To se može vidjeti iz dnevnika koji mi je vodio Smajo Smajčić iz Svinjarine, još prije rata kroz izvjesno vrijeme.

Covjek mora da se dvi energij i marljivosti žene. Ustaje prije zore, izmedu 3 i 4 sata, raspali vatru na ognjaku, grile vodu za pranje ruku, zatim mlijeko, grije ga i obuvija sve ove i krave, pušta jagancice i leće. Cijeli tada utrige. Ostala čeljad je već otišla za stokom. Cobani su spavali van, dolaze da što jedu i do se ugriju. Domaćici, ako nema dovoljno čeljadi, koji je voden od 12 IX 1937. do 24 IX 1937. g., to se najbolje vidi. Dnevnik je voden za tri porodice. Jedne »zgodnije«, orednije i sročnašne. Evo toga dnevnika:

12 IX 1937. g. Porodica I ide u drva sa dva konja i sječe drva da ih sutra goni u Mostar. Porodica II isto ide u drva, ponекo ore i sije ruk. Porodica III ore, sije raz i vadi med.

12 IX 1937. g. Porodica I žanje travi za hajvan. Porodica II ide u planinu sa konjima, da dogoni prtljag (približuje se povratak sa planine). Porodica III silazi sa planine sa konjima, dotjerala je prtljag i vraca se odmah natrag.

14 IX 1937. g. Porodica I goni drva u Mostar i vraca se natrag, čuva hajvan. Porodica II čuva hajvan, kupi drva. Porodica III čuva hajvan, ore i sije.

15 IX 1937. g. Porodica I goni drva u Mostar. Porodica II čuva hajvan, dogoni drva iz Veleži. Porodica III ore, sije i čuva hajvan, goni drva kuću.

16 IX 1937. g. Porodica I čuva hajvan. Porodica II ide u Mostar sa konjima. Porodica III goni žito u mlin u Blagaj, čuva hajvan.

17 IX 1937. g. Porodica I odlazi sa drvima u Mostar, čuva hajvan. Porodica II čuva hajvan, dogoni drva kuću i nešto ore i sije. Porodica III čuva hajvan, ore i sije, goni drva kuću i popravlja hajvanske staje i torove.

18 IX 1937. g. Porodica I čuva hajvan, goni drva u Mostar. Porodica II odlazi u planinu sa konjima da sprtija »sibljans«. Porodica III čuva hajvan.

19 IX 1937. g. Porodica I ide u drva u Velež i dogoni kuću. Porodica II čuva hajvan. Porodica III čuva hajvan i ide u planinu sa konjima da dođeri prtljag.

20 IX 1937. g. Porodica I čuva hajvan, ide u drva i dogoni kuću. Porodica II ide sa konjima u Mostar i čuva hajvan. Porodica III čuva hajvan, ore i sije.

21 IX 1937. g. Porodica I čuva hajvan i goni pčele pod kirkiju u Blagaj i Mostar. Porodica II čuva hajvan i ide sa konjima u Mostar. Porodica III čuva hajvan i odlazi u planinu s konjima da otjera prtljag.

22 IX 1937. g. Porodica I sječe drva i goni da proda, čuva hajvan i sječe malo »gorje« za hajvan. Porodica II sječe »gore« za hajvan, goni drva za kuću, čuva hajvan. Porodica III zagradjuje ograde i odlazi sa konjima u planinu po prtljag, čuva hajvan.

23 IX 1937. g. Porodica I kupi drva i goni na pazar. Porodica II sije drva, dogoni kući, čuva hajvan, ore i sije. Porodica III popravlja kuće i hajvanske staje, odlazi sa konjima na planinu.

24 IX 1937. g. Porodica I sječe drva i goni na pazar. Porodica II čuva hajvan i dogoni drva. Porodica III čuva hajvan, popravlja kuće i hajvanske staje.

Kao što se vidi dnevnik je voden baš u vrijeme najvećih seoskih radova, u doba jesenje sjetve. Po oslobođenju otjala je sjeca drva i prodržala čeljad, čobane, djevojke i odrasliju djecu.

Iz dnevnika se razabira da je porodica I, iako to nije naznačeno, aromasna porodica, porodica II srednjacka, a porodica III »zgodnja«.

Individualni način obrade sitnoga posjeda, individualno čuvanje radnog stoke i prerade stičnih proizvoda, nedostatak dobrih komunikacija, kudna mnogo radne snage, koja bi se mogla daleko racionalnije iskoristiti. Taj problem će ostati sve dotle dok se izosnova ne izmjeni dosadašnji način rada u Podveležu, a to će uslijediti tek kad se Podveležem razvitetkom kulture i političke svijesti kod njih, uvjere, da im je dosadašnji način rada nerentabilan.

Prosječni standard života u Podveležu. Iz dosadašnjeg se izlaganja vidi da je prosječan posjed zemljišta i prosječan broj stoke u Podveležu: oranicice 0,85 ha, livade 0,9 ha, pašnjaka 21,15 ha, ovaca 66,45 na jedno domaćinstvo, goveda 523 na 100 domaćinstava i konja 236 na 100 domaćinstava. Prosječan broj čeljadi na jedno domaćinstvo je oko 6. Da bih odgovara prosječnom posjedu u Podveležu, odabralo sam jedno domaćinstvo čija je struktura posjeda takva, da odgovara prosječnoj strukturi u Podveležu i izvršio sam kalkulaciju.

Da bili uprostio račun, uzeo sam u obzir višak koji mu ostaje za prodaju na tržištu i izdatke koje on mora neminovno izvršiti, da nabavi i grada što mu je neophodno potrebno, plati pristojbe i ostalo. Nije računata vrijednost proizvoda koje utroši za hranu, jer bi tata stavka ušla i u izdatak. Kakva je hrana Podveležaca, viđeće se docnije u poglavljiju o hrani.

Kalkulacija je izvršena za domaćinstvo Derve Čorića iz Dobrča, koji ima šestoro čeljadi, a čija je struktura posjeda ovakva: oranicice 0,9 ha, livada 1 ha, pašnjaka 19,34 ha, ovaca 30 smiješnih i 29 jalovih (svega 59), konja 2, krave 2, 1 vo i troje jalovo, u svemu 6. Posjao je 150 kg žita, dobit 750 kg, izdvojio sjeme i ostalo mu 600 kg. Sijena je dobio 35 q i utrošio za ishranu stoke. Cijene u 1952. g.

A. Godišnji višak za prodaju:

- 1) 30 smiješnih ovaca daju godišnje po 4,25 kg sira (u planini 9,5 kg, a ostalo prije polaska), svega 125 kg. Dvije krave daju prosječno 550 i godišnje, ili svega 1100 mlijeka, a od toga se utroši 750 l za hranu, ostalo sira. Od krava dobijaju još 25 kg sira, u svemu 150 kg sira. Preko zime potroše 50 kg za hranu, a toliko isto u vremenu kad nisu u planini.

Ostaje im višak od 50 kg sira za prodaju po 200., svega —— Din. 10.000.
 2) 30 smjeđenih ovaca daje po 0.5 kg mase svega 15 kg, od krava 5 kg, u svemu 20 kg. Maslo troše za zatičavanje jela u vremenu kada nisu u planini, i prema tome masla nema za prodaju.

3) Prinova u stoci: jedno tele za prodaju po Din. 1.500., svega 21.000.
 4) 30 jagnjadi za prodaju po dinara 700., svega 25.000.
 ukupno godišnji višak za prodaju iznos svega Din. 57.500.

Spomenuto je da za zemljista dobiva 600 kg žita, a trošek godišnjeg 1.600 kg (100 okusa mjesecno). Manjak je 1000 kg žita. Prinos za pašnjaka i livada utroši stoka, sijeno, niti kupuju niti prodaju. Ostalih prihoda nema, nem prodaje drva na tovarce, a toga po oslobođenju gotovo nema.

B Godišnji izdaci koje mora izvršiti u gradu:

1) Soli za 50 ovaca po 2.5 kg, svega 147,5 kg, šest goveda po 3 kg, svega 15 kg i za kućne potrebe 24 kg, u svemu 184,5 kg ——	Din. 5.500.
2) 1000 kg žita, prosječno po 25 dinara ——	" 25.000.
3) 40 l. petroleuma ——	" 3.500.
4) 72 kg graha po 70 dinara ——	" 5.040.
5) 72 kg ostupanog jedma (geršl) po 50 dinara ——	" 3.600.
6) 12 kg tečera godišnje po 145 dinara, svega ——	" 1.740.
7) Kafe i surogata za kafu ——	" 300.
8) Voca i povrća ——	" 600.
9) Kolibarina u planini ——	" 300.
10) Pašarina, 30 ovaca sa jagnjadima po dinara 25, svega ——	" 750.
11) Dvoje goveda, po 100 dinara, svega ——	" 200.
Ukupni godišnji izdaci ——	Din. 47.380.

Višak prihoda je dakle dinara 10.000 godišnje. Od to svote domaćin treba još da plati porez, opštinski porez, da nabavi djeci knjige i pristor za pisanje, da nabavi što mu je potrebno za odjelo i ostale sitnije potrebe. U kalkulaciju nije ušet manjak stoke od bolesti i vuka, tako ni to da se od prinove ma šta zakolje za kućne potrebe. Iz dnevnika čaharane će se vidjeti da je osnovna hrana s romšnom seljakom mlijekom i sl. Naravno, da sa 10.000 dinara ne može podmiriti sve te troškove. Manjak će namiriti djelomično na taj način što će dio prinove ostaviti i narediti žensku jagnjad, a prodati starije brave, a djelomično prodajem drveća i drva. Drugih prihoda nema.

Uzeo sam primjer Derve Corića iz Dobrča — iz dva razloga. Prvo, Corić Drvo, s obzirom na veličinu posjeda od 27,24 ha, razvrstan je u XVIII. najvišu kategoriju, a drugo, Corić Dervo ima približno prosjecan broj ukućana, ovaca, goveda i zemlje (21,24 ha a od toga 19,34 ha hercegovačkih pašnjaka).

Iz gornje kalkulacije se vidi koliko je nizak prosječni standard života Podveležaca. Seljaci u Podveležu i u okolinim selima oko Mostara, računaju da je potrebno minimalno 10 evaca na glavu da se podmire troškovi koje sejak mora neophodno da utroši za nabavku stoke, sto mora da kupi u gradu. Uslov je još da ima sloboda novoga im služe za prenos stvari u planinu i iz planine, da otjeraju bito u malim njiva, a najveći dio se rasipa po pašnjacima. Sva kućna deljad je zauzeta bravičarsko ove da ih čuva u planini.

Račun pokazuje da pri individualnom gospodovanju, pri ovakvoj slaboj ekonomiji, sadašnjoj nije stoke i ekstenzivnoj pravodi uopće, nego može biti napretka. To pokazuju i tabele o brojnom stanju stoke u vremenu između 1895. g. i 1951. g. Ne samo da nema viška stoke u tom periodu nego se pokazao i manjak, a broj stanovnika se povećao od 1979. g. gotovo za 100 %. Nadalje, treba primjetiti da je standard života svih orah koji imaju manje od 10 brava na glavu niži od standarda Derve Corića.

Povećanje standarda života moglo bi se postići jedino boljom njegovom stoke, boljim snabdijevanjem vodom, melioracijom livada i pašnjaka, razvijanjem pašnjaka gdje je to moguće u livadi, boljom obradom zemlje, sadašnjoj njezi stoke i ekstenzivnoj pravodi uopće, ne moguće biti napretka. To pokazuju i tabele o brojnom stanju stoke u vremenu između 1895. g. i 1951. g. Ne samo da nema viška stoke u tom periodu nego se pokazao i manjak, a broj stanovnika se povećao od 1979. g. gotovo za 100 %. Nadalje, treba primjetiti da je standard života svih orah koji imaju manje od 10 brava na glavu niži od standarda Derve Corića iz Dobrča.

VIII. DEMOGRAFSKI PODACI

Kretanje stanovništva. Demografske podatke za Podveležje nudio sam od godine 1879. To je bio prvi popis stanovništva koji je provela Austro-Ugarska, odmah iza okupacije Bosne i Hercegovine. Iz vremena A-U postoji još podaci iz 1885., 1895. g. i 1910. g. Napominjem da su za vrijeme A-U administrativno G. i D. Gnojnice činile jedno naselje i kao takvo zajedno popisane. Broj stanovnika za G. Gnojnice moguće je utvrditi indirektno, na taj način što u G. Gnojnicama sem muslimana drugih vjeroispovijesti nije bilo, niti ih danas ima. Obratno, u D. Gnojnicama nema muslimana. Ukoliko ih ima, to su doseljenici iz najnovijeg vremena. D. Gnojnice ni geografski, ni etnički ne čine cjelinu sa Podveležjem. Stanovništvo D. Gnojnice čine doseljenici Srbi i Hrvati. Kako

Čas	Šanđelj	Doklet	Cvjetos	Opine	Klara	Krčak	Svetozara	Ukupno	Ukupno selo i Gnojnice
1. Šanđelj	11. 17. 19.	—	13. 19. 23.	—	21. 22. 29.	—	1. 14. 15.	—	30. 31. 32.
2. Šanđelj	—	—	3. 17.	—	4. 6.	—	10. 16.	—	10. 18. 19.
3. Lukačev	12. 13. 19.	26.	13. 14.	28.	19. 21. 22.	11. 12. 13.	5. 10. 20.	—	10. 19. 20.
4. Dokletov sela	15. 17. 18.	22. 24.	13. 16. 17.	20. 21. 28.	11. 12. 13.	10. 11. 12.	15. 16. 17.	—	17. 18. 19.
5. Matija	24. 26. 28.	37. 39. 40.	16. 18. 19.	41. 42. 43.	40. 41. 42.	38. 39. 40.	17. 18. 19.	—	37. 38. 39. 40.
6. Željko	19. 24. 27.	29. 30. 38.	16. 18. 20.	21. 22. 23.	20. 21. 22.	17. 18. 19.	21. 22. 23.	—	21. 22. 23.
7. Uzice	107. 111. 141.	129. 139. 43.	16. 18. 19.	23. 26. 28.	20. 21. 22.	13. 14. 15.	24. 25. 26.	—	21. 22. 23.
8. Mušinica	107. 111. 141.	134. 135. 137.	14. 16. 17.	19. 20. 21.	12. 13. 14.	10. 11. 12.	20. 21. 22.	—	20. 21. 22.
9. Pover- stvenik	—	—	—	—	—	—	—	—	—
10. Štolača	—	—	—	—	—	—	—	—	—
11. Gornji	—	—	—	—	—	—	—	—	—

Tab. 28. KONTAJNE stanovništvo u Podveležju istočno 1879 i 1948 god.

nisu dati podaci odvojeno za oba sela, može se prema pripadnosti po jednim vjeroispovijestima utvrditi samo broj stanovnika tih sela, ali se ne može naći tačan broj kuća i domaćinstava, niti se mogu podjeliti rubrički ukupno bez D. Gnojnice. (Tab. 16). Isto tako nije ni bilo moguće utvrditi tačan broj stanovnika Podveležja prema popisu iz 1921. g. i 1931. g. jer su rezultati popisa objavljeni samo po srednjim. Popisne liste po selima nisu mogle dobiti u arazu. Iz tog razloga sam u 1935. g. kad sam počeo sa prikupljanjem podataka na terenu, ustanovio stanje u toj godini. Ti podaci su bili D. Gnojnice i D. Opina¹⁾.

U 1948. g. popis nije vršen po selima, nego po dijelovima naselja, D. Gnojnice, i Svinjarina. (Vidi tabelu 17).

TABELA 17. 1948

Naselja i dijelovi	S T A N O V N I C I			Napomena	
	Brojno stanje stanovnika 1948. god.	Domä- činstava	Ukupno		
Kokorina	70		435	216	219
Kružani	58		394	195	199
Svinjarina	184		1.198	606	592
Sveča	312		2.027	1.017	1.010

Tab. 17. Broj stanovnika u 1948. god.

U 1951. g. sam na terenu prikupio podatke za sva sela. Podaci su uneseni u tabeli br. 18.

Iz tabele 16 izlazi da jedino u selima Kokorini i D. Opinama ima pripadnika druge vjeroispovijesti sem muslimana. Iz tabele se također vidi da po popisu iz 1879. g. u Kokorini nije bilo pripadnika drugih vjeroispovijesti sem muslimana, a da se oni javljaju tek u popisu od 1895. g. Dakle, svi pripadnici drugih vjeroispovijesti u Kokorini su se doselili iz 1879. g. Počeli su se doseljavati onda kad se gradila cesta

¹⁾ Statistički podaci se mogu naći:

- a) za god. 1879. u publikaciji: Statistika mesta i pustanstva Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1880. (Polag popis od 16 lipnja 1879). Str. 105;
- b) za 1895. godinu u publikaciji: Glavni rezultati popisa stanovništva u Bosni i Hercegovini od 22 IV 1895. g. Sarajevo 1896. Izdanje Zemaljske vlade za B. i H. str. 500;
- c) za 1910. god. u publikaciji: Rezultati popisa stanovništva u B. i H. od 27 IX 1910. god. Sarajevo, Zemaljska stamparija. Str. 356 do 364;
- d) za 1948. god. u publikaciji: Konačni rezultati popisa stanovništva od 15 III 1948. Knjiga I. Stanovništvo po polu i domaćinstvima. Str. 330,

e) podatke za 1935. i 1951. g. prikupio sam na terenu.

TABELA BROJ 18

Selo	Brojno stanje stanovništva 1951.			Napomena
	Domaćinstva	Stanovnici	Prosječno na jedno domaćinstvo	
Banđo	31	201	6,81	
Dobro	27	163	6,01	
G. Gnojnice	39	280	7,17	
Opina	16	95	5,97	
Kokorina	70	467	6,63	
Kružnja	58	136	7,52	
Svinjarina	72	529	7,34	
Podveležje	313	2.171	6,93	

Tab. 18. Broj stanovnika u 1951. god.

za Nevesinje. Naseljeni su uz cestu kao gospodionari i kafanari. Iz tog razloga broj im stalno varira. Iza toga jako naseljavanje izvršeno je u aneksione kraje. Neki Podveležci su tada prodavali svoje imanja i selili u Tursku. Neki od tih doseljenika su se stalno naselili i održali u Podveležju, ali većina njih nije mogla da izdrži težak život kakav je provode zadržali svoja imanja u selima iz kojih su došli, a u Podveležju su bili, uglavnom su ljeti. Jedan dio celjadi ostaje i zimi i iz tog razloga se računaju kao stalni stanovnici Podveležja. U D. Opinama, upravo nad Mostarem, iznad vojne bolnice, tako da su u ataru grada Mostara, stanovnicu su Goste i etnički pripadaju Podveležju. Pored njih stanele su 4 člana porodice.

Iz tabele se dalje vidi da je u 1879. g. bio jedan pripadnik »ostalih vjeroispovijest«. To se ustvari radi o Čigani. Ispitujući porijeklo stanovnika, našao sam da se radi o porodici Dedić (Beha). Po pričanju Eminje Tule (preko 100 godina stara), oni su doselili iz »Trampine Župe« (Grušće sres Konjic) kao kovači. Poslije su primili islam i nema ih u vremenu između 1879. g. i 1885. g. Da su Dedići porijekom Čigani,

potvrdio mi je i Osman Zlomulija a u 1950. g. Dedići za sebe vele da su oni najstariji »čok« u Podveležju. Tako je zabilježilo i Dedijer.¹⁸

Može se reći da su muslimani u Podveležju gotovo inkluzivni stanovnici. Pripadnici svih ostalih vjeroispovijesti su doseljenici. Drugo je o porijeklu stanovništva. Muslimansko stanovništvo iznosilo je u odjeliku 98,99% (bez D. Gnojnica), i to od 1998 stanovnika, 1076 muslimana, u 1885. ih je bilo 99,44% (1262 od 1269). U 1895. g. bilo ih je 99,09% (1520 od 1534), u 1910. g. 95,58% (1451 od 1518), u 1935. g. bez D. Opina 97,17% (1511 od 1559), a u 1948. g. bez D. Opina 99,16% (2010 od 2027).

U 1948. g. bilo je od 2010 muslimana nacionalno opredjeljenih svega pet (4 Srbin i 1 Hrvat). Ostali su svih muslimani neopredjeljeni. U toj godini u Kokorini je bilo 4 Srbita i 10 Hrvata, pored pomnenih opredjeljenih muslimana. Iz tabele se takođe razabira da je u svim popisnim godinama, osim u 1885. g., broj muškaraca nešto veći. Tako u godini 1879. u 1910. g. na 1000 muških 990 žena, u 1895. g. na 1000 muških 949 žena, 967 žena i u 1948. g. na 1000 muških dolazi 993 žena. Karakteristično je drugog svjetskog rata, kad je više muškaraca poginulo.

Sto se tiče broja domaćinstava za period do 1910. g. teško ga je utvrditi, jer su podaci za G. i D. Gnojnice zajednički. Preračuna li se domaćinstava G. Gnojnice, izlazi da se broj domaćinstava i prosječan broj članova porodica u Podveležju kretao ovako:

Godina	Broj domaćinstava	Prosječno št. na 1 domaćinstvo
1879	160	6,80
1885	178	6,48
1895	196	7,82
1910	231	6,57
1935	272	6,83
1948	312	6,49
1951	313	6,93

Iz tabele izlazi da je prosječan broj članova porodica na 1 domaćinstvo 7 i da se tako uglavnom kretao kroz čitav period od 75 godina. Znajniji otstupanja nije bilo. Većih zadržavnih porodica je malo. Do cijepanja porodica dolazi čim broj ukućana prede 20. U 1951. g. samo je jedna porodica imala preko 20 članova. Preko 10 članova imale su 4 porodice u Banđolu (2 porodice su imale po 17), u Dobru preko 10 članova imale su 3 porodice, najveći broj bio je 14, u G. Gnojnicama preko 10 članova imalo je 10 porodica, najveći broj bio je 18, u Kokorini preko 10 članova imalo je 11 porodica, najveći broj 15, u Kružnju preko 10 članova imalo je 8 porodica, najveći broj 26, i u Svinjarini preko 10 članova imalo je 18 porodica, najveći broj članova u porodici bio je 18. To su ujedno materijalno najbolje stojee porodice. Interesantno je njihovo shvatanje o porodičnim zadrugama. Pri diobi im se »hajvan smiješ«, skad se hlijeb razlozi na četvero, daj ti sastavi kako je bilo. Hoće da

¹⁸ Dedijer cit. djelo, str. 243.

kači nema više slike, uđaljavaju se jedni od drugih, svak voli da zna
šta je njegovo. Svi su da je lakše živjeti u zajednici. »Kad su čeljed
marina, iako je živjeti u zajednici po njihovom mišljenju do djece
ovog odvoda, onog odvoda, na se rastave. Neka žena donese u miraj
a od drugih krovći onim svojim htjela bi da se njezino ne baterišava,
da neće se ni podijeliti. «Ima i do muškadije krivice. Ako neće muška-
dija, neće se ni podijeliti. Glavni uzrok je, bez sumnje, slabo materijalno
stanje. Teško je sa prihodima kojima raspolaže većina Podveležaca, u
oko preko zime veliku porodicu. Otud i svada, i svi ostali faktori koji do-
vode do cijepanja njihovih porodičnih zadruga, a koje oni smatraju osnovnim.
Napomenuo sam da su porodice sa većim brojem članova, po pravilu
bolje stojele. Važno je ipak to da su oni svjesni da im je lakše živjeti u
široj zajednici.

Broj stanovnika u ovom 75-godišnjem periodu, gotovo se podvo-
jio. Ako broj stanovnika i domaćinstava u 1879. g. označimo sa 100,
onda u 1951. g. broj domaćinstava iznosi 194,37%, a broj stanovnika
199,63%. Gotovo se udvostručio, dakle, i broj domaćinstava i broj čla-
nova porodice. Prosječan godišnji pripadatelj je 1,33%. Pripadatelj bi bio
daleko veći da nije smrtnost velika, naročito kod dojenčadi. Raspolažen
smrtnost dojenčadi do jedne godine 1936. iz kojih se vidi da je godišnja
jedno broj umrlih od mrtvorodene dojenčadi. Prema podacima se odvo-
jeno, bila je smrtnost dojenčadi u 1950. g. 12%, a u 1951. g. je
14,28%. I nača je smrtnost u Podveležju velika. Prema podacima kojima
raspolazem, u vremenu od 1907. g. do zaključno 1916. g. na regрутaciju
je trebalo da stigne, prema broju rođenih muškaraca, 278 regрут. Od tog
broja umrlo je i nije pristupalo regрутaciji 59—ili 21,22%. Do 20. godine
života otpalo je, dakle, preko 21% muškaraca. Sve je to odraz prilika u
kojima žive.

Djeca se radaju pretežno u prvom, drugom i četvrtom tromjesečju.
Broj porodaka u trećem tromjesečju, juli, august i septembar, daleko je
manji. Isto to vrijedi i za broj vjenčanja. Najveći broj vjenčanja je u
prvom tromjesečju, i to poglavito u februaru, a zatim u četvrtom tro-
mjesečju, gotovo isključivo u decembru. Iza februara dolazi januar.
Vjenčanja je mal broj u drugom tromjesečju³⁾. Mali broj porodaka i još manji broj
se obavljaju u trećem tromjesečju³⁾. Mali broj vjenčanja, a vrlo rijetko i izuzetno
vjenčanja drugom tromjesečju posljedica je toga što su Podveležci u to
vrijeme sa stokom u planini. Vjenčanja se obavljaju kad se vrati kući,
a nije zgodno ni da se žene porađaju na planini, iako i toga ima, istina
vrlo rijetko.

Premda službenom izvještaju iz 1936. g., u toj godini umrlo je od
tuberkuloze 19% ili gotovo jedna petina, a 33,33% od srdobolje (disen-
terija). Kad se ovo dovede u vezu sa onim što je rečeno o vodi u njihovim
Medutim, i pored redovnih stanbenih i drugih prilika (vode malo, slabo
materijalno stanje itd.) ima relativno veliki broj starijih ljudi. U 1952. g.

³⁾ Služio sam se statističkim podacima o kretanju stanovništva dobivenim u sredu Mostar za 1936. god. i podacima za 1949, 1950 i 1951. godinu dobivenim u Ženskom statističkom uredu u Sarajevu.

nalaže sam dvoje stogodišnjaka. Prirodna selekcija odabira najjače i
najotpornije. Smrtnost u mlađim godinama je velika, ono što ostane živi
dugo, jer ostani oni koji su najzdraviji i najotporniji, »bez marata«,

iako se podaci o visini dobiveni pri regрутaciji ne mogu uzeti kao
regruta (10-godišnji projekt, od 1907 do 1916 g. zaključno) je 173,51 cm.
Muškarci su im visoki, žene su daleko niže. Dok su mlade, pune su i
jedre (vidi sliku 51). Kad se udaju i izrode djecu, rijetko je koja puna.

Tehšak i naporan je život žene
u Podveležju. Slabe hrgjen-
ske prilike, kod većine slabe
materijalne prilike mnogo su
pridonijele tome.

IX. PORIJEKLO STA- NOVNISTVA

Prije nego što predem
na porijeklo Podveležaca,
moram učiniti neke napo-
mene. Njihovo porijeklo is-
pitivao je Dedijer i iznio u
svojoj Hercegovini na str.
242 i 243. Navodi je da nije
ispitao selo Sipovac. To je,
ustvari, zaseok G. Gnojnice,
podijeljen na dvije mahale:
Puca i Spagića, (Dedijer ih na-
ziva Spagićima). Obe poro-
dice spominje na str. 242. Za
Puce veli, da ih u Dobrču
ima 7 porodica. Tamo ih n-
kad nije bilo više od 3 poro-
dice (u 1951. g.) pa se taj po-
datak odnosi na Sipovac. Za
Spagiće veli da su ista poro-
dica sa Čurčima u Dobrču.
Međutim, u Dobrču n-ima
Spagića, a ni Čurči, nego su
tamo Čorčići i nisu isto brat-
stvo sa Spagama. Od izlaska
Dedijerova dijela nastale su
znatne izmjene u broju do-
maćinstava pojedinih porodica. Velik broj porodica nije pomenuš a nalaže-
su se u vrijeme njegova ispitivanja. Velik broj porodica se doselio nakon
izlaska knjige. Pored toga nakon drugog svjetskog rata nastale su izvješće

51) Podveleška djevojka iz Dobrča.
Zimska nošnja.

Predispozicija, klica bolesti.

prinjene. Druga napomena koju bili učinio odnosi se na pomenutu na-
ponomu Vladimira Corovica da su Podveležki narocito "pleme muslimana".
Nadam se da će se iz slijedećeg izlaganja o nacionalnom porijeklu Podve-
ležki Podveležci imaju svoju specifičnu crtu, koja su posljedica njihova
načina života, i društveno ekonomskih odnosa, ipak, nemaju karakter
plemena.

Od gotovo 100 % muslimana, nisam našao nijednu porodicu pore-
nikom iz Turske. Sve su porodice primile islam posjeđe dolaska Turaka,
kao i svih muslimani slavenskog porijekla u B i H. Taj prelaz nije se
u znatnoj mjeri vratio prije sredine XVII vijeka, kao što se vidi iz
izvještaja biskupa Andrijaševića¹⁾.

Treća napomena je ta da je Dedijer nabrojao u starjenike i mnoge po-
rodice koje tu nisu, koje su stvarno stariji doseljenici kao napr. Zlomušće
ce koji Dedijer spominje kao doseljenike došli mnogo kasnije nego neke poro-
dinstvo nisu moći podaci identificirati sa podacima Dedijerovim. Iako ranija
vjerska kretanja doseljenika, Apstrahirajući citirani izvještaj biskupa
Andrijaševića, prema tome je u godini 1629 bilo u Podveležju 60 katoli-
čkih porodica, ispitivanja porijekla pokazuju da su glavna starjenja
i arezova mostarskog, stolačkog, Hubuškog i čapljinskog, a najveće po-
rodice došle su baš iz krajeva gdje su naaseljeni pretežno muslimani i
katolici. Mali broj je doseljenika iz satočne Hercegovine.

Starinaca ima prema navodu Dedijerovu 19 porodica. Ja sam našao
svega 8, od kojih neke Dedijer nije ni spomenuo. Starinacke porodice su:
Goste, u Hopinama, Isići, Macići i Jelovci iz Dola, Jukle iz Šipovaca, Tule
iz Banjolja, Memići iz Kružnja i Voloderi u Kružnju i Kokorini.

Doseljele su slijedeće porodice:
iz Mostara: Nožići, Vojjević i Mušinović, svega tri porodice;

- a) iz Gnojica Trnovci, Dragoje, Krtalići, svega tri porodice;
- b) iz Raške Gore: Bijelog Polja: Marići, (Mrndići i Fačići), svega
1 porodica;
- c) iz Dračevica: Puce, svega jedna porodica;
- d) iz Rabine: Gadare, jedna porodica;
- e) iz Hodbine: Brklijače, jedna porodica;
- f) iz Blagaja: Jašarovići, svega jedna porodica;
- g) iz Pologa: Pekušići, jedna porodica;
- h) iz Gubavice: Kukuruzovići, Džakule, Brstine, svega tri porodice;
- i) iz Vranjevića: Kukrlice, jedna porodica;

Ukupno iz sreza mostarskog 12 porodica i dvije porodice srođne, ali
drugog prezimena.

¹⁾ Vidi Izvještaj biskupa Andrijaševića u Croatia sacra 1634, str. 55
do 56. Po Dedijeru se proces vjerovalno završio između kraja XV i kraja XVI
vjeka, kada po njegovom mišljenju pada i postanak selja u Podveležju. Vidi
et djelo, str. 135.

²⁾ Dedijer ih zove Fačići, cit. djelo, str. 243.

Iz sreza stolačkog:
a) iz Hodova: Krhani, Spage, Kneževići i Selmanići, svega
4 porodice;
b) iz Kozica: Sakote, jedna porodica;
c) iz Dubrava: Dulčići, Brkanci, Zubrići, Zlomušće sa braćavima Fa-
čićima i Husnićima, Husidi i njihova braćavica. Nameti, Mušinovići, Koli-
čići, Sendre, Omanovići, Begovići i Hodžići;

Ukupno iz sreza stolačkoga 11 porodica i 10 srođnih porodica drugog
prezimena;

Iz sreza ljubuškog:
a) iz Gradske: Maksumići, Smajkići i Crnmerovići, svega tri porodice;

Ukupno iz sreza ljubuškog tri porodice.

Iz čapljinskog sreza:

a) iz Gabele: Vidlići, svega jedna porodica;

Svega iz sreza čapljinskog jedna porodica.

Iz sreza Posušje:

Iz Posušja: Čorići (Bašići), svega jedna porodica.

Iz sreza Konjic:

a) Iz Donje Jablanice: Topići, svega jedna porodica;

b) iz Grušće: Dedići, jedna porodica;

Svega iz sreza Konjic dvije porodice.

Iz sreza Nevesinje:

a) iz Koleska: Dulimanji, jedna porodica;

b) iz Zulja: Pintuli, jedna porodica;

c) iz Sopljija: Ferizi, jedna porodica;

d) iz Rabine: Gadare, jedna porodica;

e) iz Dramiševa Mićevići u D. Opinama.

Svega iz sreza nevesinjskog 5 porodica.

U slijedećem izlaganju navešću za svako selo broj porodica i doma-
ćinstava pojedinih porodica. Broj u zagradi znači broj porodica ili doma-
ćinstava, ukoliko ih je Dedijer naveo. Ukoliko nema broja u zagradi,
znači da Dedijer nije tu porodicu naveo, ili da nije naveo broj doma-
ćinstava.

Porijeklo stanovništva po selima.

DOBRC. U Dobrcu ima danas 25 domaćinstava, i to: Čorići, (Ba-
šića) 12, Marića 9 (6), Puca 3 (7) i Duliman 1 (1).

Čoriće naziva Dedijer Čurićima²⁾ i veli da su starinci. Čurića upaće
nema u Podveležju niti ih je bilo. Čoriće zovu u Podveležju i u planini
Bašićima. Upoređujući po Dedijeru sela u kojima stanuju Čorići, našao
sam da su svi katoličke porodice iz zapadne Hercegovine: Dračeva³⁾,
Kljenaka⁴⁾, Selišta⁵⁾, Biogradci⁶⁾, Bune⁷⁾, Vitine⁸⁾, Hodbine⁹⁾, Tate
(Jare¹⁰⁾, Rušta¹¹⁾, Drijenjanici¹²⁾, i Ljutog Dola¹³⁾. Bašiće spominje Dedijer
u selu Radišćima i izričito veli: »Otač Bašića je iz Broćanca u Posušju.
Ima ih poturčenih. Ima ih četiri kuće¹⁴⁾« Prema tome Čorići su pori-
jekom iz Broćanca, srez Posušje, od katoličke porodice Bašića, jer Bašića

²⁾ Ibid, str. 242. ³⁾ Ibid, str. 276. ⁴⁾ Ibid, str. 297. ⁵⁾ Ibid, str. 388. ⁶⁾ Ibid,
str. 384. ⁷⁾ Ibid, str. 251. ⁸⁾ Ibid, str. 323. ⁹⁾ Ibid, str. 348. ¹⁰⁾ Ibid, str. 385.

¹¹⁾ Ibid, str. 237. ¹²⁾ Ibid, str. 286. ¹³⁾ Ibid, str. 314. ¹⁴⁾ Ibid, str. 314. ¹⁵⁾ Ibid,

muslimana ima jedino u Podveležju, ali pod imenom Čorča. Jedino pod tim imenom poznaju ih inovjeverci u mahalama Bjelašnici.

Druga po jačini porodica u Dobrču su Marići. Ima ih mnogo u Podveležju, naročito u Svinjarini, Kokorini, Dobrču, Banđolu i G. Gnojnicama. Dedijer ubrata Mariće u starinici²⁴⁾ Svi Podveležci vele za njima. Marići starinci u Vrapčićima (Ravčici,²⁵⁾) U ostalim selima spominje da su iz Velje Međe dosli u Donji Poplat i u Burmaze, odatle Gledevce, a i Bjelojević²⁶⁾. Za Mariće iz Bratča navodi da su iz Banjana²⁷⁾, a za one u Riljima da su iz Crne Gore (Zaslapa²⁸⁾). Za one u Kosoru vele da su doselili u Malo Polje i ponovo se vratili. Ima ih u Hodibini, ali oni nisu Marići, nego Matici (zovu ih i Dođe). Za sve ostale navodi da su iz zapadne Hercegovine: Bekije i Posušja²⁹⁾. Humi Lisan (Bijelo Polje) iz Goranaca³⁰⁾, u Sremici iz Prova.²⁷⁾ Za jednog Marića vele da potiče od jednog desertera u francuskoj vojski, koji je služio u Mariću, primio ime i slavi Jovandan.²⁸⁾ Bratstvo Marića su Mrndići za koje Dedijer vele da su Mariće-Fajčić za koje Dedijer takođe vele da su starinci.³¹⁾ Svi su oni, međutim, doseljenici. To je opate takođe mišljenje u Podveležju. Najverovatnije je da su doselili iz Vrapčića koji se nalaze ispod otsjeka nad kotilinom Bijelog Polja, upravo ispod Dobrča. Marić iz Dola je nesumnjivo doselio iz Bijelog Polja. Doselio je u smonastovar prije nekih 60 godina. Ostali su imali svoje ljetne kolibe u Dobrču kao što ih i danas imaju Vlašići u istom selu. Tu su se poslije stalno naselili i odatle se raspršili i raselili u po drugim selima Podveležja i dalje. Danas je to najrasirenija porodica. Samo njihovo prezime upućuje na porijeklo od neke Mare. Prezime im se izgovara Marići. Oko Mostara naglašavaju Mara, Pērs, Niša, Rišta itd. Pojma "Marići" su da su porijeklom iz okoline Mostara. U selima Bijelog Polja (Vrapčićima, Kuti Livaču, Humi Lisanima, Potocima, Željuši) vi Marići su doseljenici iz zapadne Hercegovine. Samo za Mariće u Svinjarini, koje su provali Pintulima, zna se da su se doselili iz Zulja u Svinjarini, a ne Marići. Puce su došle iz Dračevica. Oni to sami vele. Prije nesto više od 50 god. bila je u Dobrču samo jedna porodica. U 1935 god. je još uvek bila samo jedna porodica. U 1951 god. bilo ih je tri porodice. Podatak po Dedijeru da ih u Dobrču ima 7 kuća odnosi se na Sipovac za koji Dedijer navodi da ga nije ispitao.³²⁾ Euliman je došao u Dobrč iz Koleška (Plužine) 1878 god., za vrijeme okupacije.³³⁾ (Foto 52).

Momici³⁴⁾ iz Mostara ne izlaze više na ljetište.
OPINE. U Opinama stanuju gotovo isključivo Goste — 15 (6) domaćinstva. Njihovo prezime, njihovo predanje, istoriski podaci³⁵⁾ upućuju na njihovo dawno porijeklo. Nesumnjivo su jedna od najstarijih porodica u Podveležju. Interesantno bi ih bilo ispitati antropološki. Svojom tijenom puti i fizionomijom odvajaju se od svih ostalih Podveležaca,

str. 242. ²⁴⁾ Ibid. str. 256. ²⁵⁾ Ibid. str. 341. ²⁶⁾ Ibid. str. 302. ²⁷⁾ Ibid. str. 304.
²⁸⁾ Ibid. str. 340. ²⁹⁾ Ibid. str. 210. ³⁰⁾ Ibid. str. 208. ³¹⁾ Ibid. str. 249. ³²⁾ Ibid. str. 302. ³³⁾ Ibid. str. 257. ³⁴⁾ Ibid. str. 381. ³⁵⁾ Ibid. str. 273. ³⁶⁾ Ibid. str. 233.
³⁷⁾ Ibid. str. 243. ³⁸⁾ Ibid. str. 241. ³⁹⁾ Ibid. str. 242. ⁴⁰⁾ Ibid. str. 242. ⁴¹⁾ Ibid. str. 233 napomena 15 i 16 otsjeka o naseljima.

Mogao sam lako u grupi Podveležaca prepoznati Goste. Stanuju najbliže mostaru. U Opinama pored Gosta ima samo jedna porodica Masleša. Masleša je došao u Opinu iz Hanušića, sreza ljubuškog, u god. 1919. Prizemlje se u Gosta i ostao tamno. On je umro, a ostala mu udovica Zila naselili se na Beliliovićs zemlje u D. Opinama.

52) Porodica Djulimana Selima iz Dobrča. Noćna zimska

GORNJE GNOJNICE. G. Gnojnici imaju dvije mahale i jedan zaseok. U mahali Kričanje stanuju isključivo Krhani 8 (6) domaćinstava. Po pričanju Podveležaca, dobili su prezime što su se »skrhalic«. Bila velika porodica pa se smanjila. U Podveležje su doselili iz Ljutaca bratstva Obradovića³⁶⁾. I oni vele da su od pravoslavnog iz Dubrave i iz Hrasna, odkud potiču Obradovići iz Dubrave, katolici su.³⁷⁾ Za one iz Crnoglava (Donje Hrasno) navodi: takođe da su katolici, a da su im preci doselili u Dubravu iz Crne Gore, a iz Dubrava u Crnoglav, Donje Hrasno — u XVII vijeku. Oni iz Prenja i Aladinića (Dubrave), koji su došli iz Popova i Lastve, katolici su.

U Dolu, mahali G. Gnojnica, stanuju isključivo Isići. Od Svinjarskog Dola dijeli ih Jelovčev Potok. Isića ima 12 (0) kuća. Oni su starinci.³⁸⁾ Nemaju nakakva predanja o svom porijeklu. Kao i ostali starinci vele da su bili stocari Hercega Stjepana. Nazad 70 godina bile su svega tri kuće: Saliba, Omera i Mešana.

³⁶⁾ Dedijer, cit. djelo, str. 243. ³⁷⁾ Vidi strane 269, 270, 296, 297, 340, 341 cit. djela. ³⁸⁾ Ibid. str. 243.

Jukle⁴²⁾ i (0). Dedijer ih uopšte ne spominje. Oni su starinci, po prednjim 120 godina stanovali na Ravnicama ispod Krušnja. (Ravnice su prije bili područje Sipovaca, u Podveležju, zada pripadaju Blagaju). S Ravnicama je došla jedna porodica u Sipovac. U Podveležju se čuje, da su Jukle i Spage ista porodica. Međutim, to nije tačno. Spage, ili Jukle su u Dedijeru naziva Spagi⁴³⁾. Više. Prema tome, što je rečeno za Krušne vrijedi i za Spage. O postanku njihova prezimena pišta se, da su prozvani po tome, što je neki njihov predak "digao spage". Dok su starinci Jukle srotnina, Spage stope najbolje u Sipovac. Jukle im čuvaju krave.

Druga mahala Sipovca je mahala Puca. Ima ih 9 (7) domaćinstava. Porijeklom su iz Dračevica⁴⁴⁾ i Gnojnice.

SVINJARINA To je centralno selo Podveležja. Pripada joj mahala. Do s lijeve strane Jelovčeva Potoka. U dolu su dvije starinske porodice **Jelovci** 5 (0) domaćinstva i **Macići** 1 (0). Dedijer je zabilježio Jelovce⁴⁵⁾, a Maciče nije. Ima ih samo jedna porodica. Svi ostali su odselili u Grubiš, između Konjic i Pored Jelovaca nalazi se u Dolu i jedna kuća **Marića**. Prije 60 godina došlo je Marić u momaštvo iz Bijelog Polja i ostarao u Dolu. Ima jedna porodica **Puca**. I ovaj je prije 60 godina došlo u momaštvo iz Dračevica i tu ostarao. Došao je iz Sipovca. U selu Svinjarini živi starinska porodica **Jelovci** — (dva domaćinstva, — došli su u selo iz Dola. Svi ostali stanovnici u Svinjarinu su doseljenici. Neki su došli vrlo davno. Stariji doseljenici su **Smajkovići** 3 (0), za koje Dedijer vidi da su starinci⁴⁶⁾. Oni su doseljenici iz Gradske, srca ljudskoga, i zvali su se **Maksumići**. Pradjeđe Ibre Smajkovića došlo je u Podveležje, — Oni su jedni Podveležci koji imaju svoje ljetne kolibe u Šišan-Poljanji, mahali Hajvara, u koju izgone stoku Maksumići iz Gradske. To je vezan, moment. **Porijeklo neke porodice može se, ponekad utvrditi prema tome u koju mahalu izgoni ljeti stoku.** Smajkovići znaju da su iz Gradske. Imaju tamu i svoje rodrake. — Stari su doseljenici Voljevice 4 (0) iz Mostara. — Malo koji znaju kad su im stari došli, ali većina njih pamti otkud su došli.

Najveća porodica u Svinjarinu su **Marići** 6 (0), sa **Mrdićima** 9 (0), **Faicićima** 3 (0), o čijem porijeklu nije spomenuto. Za Mrdiće navodi Dedijer, — Oni su Marići. Omeraga Dizdar naselio ih kao kmetove skupa sa Džahamom, Osman Zlomušicom, veli za njih da su iz Raške Gore, Kao za Voljevice i Starince⁴⁷⁾. Iz Mostara su Voljevice i Nožići 7 (0). **Trnovci** 1 (0) su doselili iz D. Gnojnice. **Pintule**⁴⁸⁾ ne spominje Dedijer. Ima ih 4 (0) porodice. Došli su iz Zulja, srca nevesinjskoga, a zvuli su se Marići. Nisu srodnici sa ostalima. Nastavak — u upućuje na vrško porijeklo, iako seljaci vele da su oni Marići, a da su ih od šale prozvali Pintuli. Zašto baš tako? — Iz Nevesinja (Sopilje) su porijeklom **Ferizi** 2 (0) gdje su starinci⁴⁹⁾. U Podveležju ih Dedijer nije naveo, a bili su tada **Pekušići** 5 (0) kuća su iz Pologa.⁵⁰⁾ **Brkani** 4 (0) kuće su došli iz Dubrava prije 60 godina.⁵¹⁾

⁴²⁾ Dedijer ih ne spominje jer nije obradio Sipovac. ⁴³⁾ Ibid. str. 243. ⁴⁴⁾ Ibid. str. 242. ⁴⁵⁾ Ibid. str. 242. ⁴⁶⁾ Ibid. str. 243. ⁴⁷⁾ Ibid. str. 243. ⁴⁸⁾ Ibid. str. 243. ⁴⁹⁾ Ibid. str. 243. ⁵⁰⁾ Ibid. str. 243. ⁵¹⁾ Ibid. str. 243.

Buskaille 2 (0) kuće su iz Hodova u Dubravama.⁵²⁾ Iza Marica najbrojnija je porodica **Husnića** 11 (0). Po Dedijeru su starinci.⁵³⁾ Oni su, međutim, ih ne spominje. Oni su doseljenici iz Jasarevići 1 (0). Dedijer ih ne spominje starinci (str. 247).

BANJDJO. Husnića ima u Banjdolu 5 (0) kuća. **Zlomušice** 6 (0) domaćinstava spominje Dedijer kao starinice. Osman Zlomušića na samrti je rekao da su oni od Ivanisevića. Ivanisevića imao je Zlomušića na samrti. Lak živine. Oni su po Dedijeru starinomi iz Petrovica (Opština Rudina) u Nevesinju i Mostaru⁵⁴⁾. To isto veli i za Ivanisevića iz Banjolice (Banjani), došli prije blizu 120 godina i da su u m rodaci između ostalih i Ivanisevići u Bijelom Polju i Golubovići u Blaćima. Interesantno je da su kolibe Zlomušića u Blaćima. Sve to upućuje na to da u Podveležje su doselili iz Petrovica (Opština Rudina) u Banjolice, i to portiškom. Starinci su doselili iz Dubrava prije više od 150 godina. Prema tome, Od starinaca u Banjdolu je porodica Tula. O njoj će biti govor u poglavljiju o naseljima⁵⁵⁾. Ima ih 10 (7) kuća⁵⁶⁾. Od već pominjanih porodica u Banjolici, kao doseljenike iz Gubavice prije 4 godine. U 1935 g. nisam vidio nješto u Podveležju, vratiši su se u Gubavicu. On spominje i Kružan.

KRUŽAN. Starinci u Kružanu su **Milišići** 6 (0) kuća. Među starincima i Milišićima imaju i ferman na to prezime kojim su stekli pravo ispisati u Vidošici. To je vrlo razgranato bratstvo. Došli su u Podveležje prije 170 godina iz Stanojevića u Dubravama. S njima su isto bratstvo mnoge porodice Milišića u Banjdolu. Dedijer na str. 236 spominje da su Begovići i Husići u Podveležju.⁵⁷⁾ Na str. 242 spominje Dedijer Husiće, Bebe, Dedići — Kavare i Dedići — Pločići. Dedijer ih spominje kao starinice. I oni vele da su starinci, ali su oni doseljenici iz Grude. Podatak mi je da Tule Eminova starci 103 god. Po pričanju Osmana Zlomušića, bili su "ciganskog konzana" i presli na islam. Kao što je već napomenuto u poglavju o demografskim podacima, u Podveležju je 1879 g. naveden je u popisu jedan stanovnik iz Kružnja u rubriči "ostale konfesije" što može biti jedino Ciganin. U obraštu popisa mije bila ubrajana i starice. Oni su doseljenici iz Gradske, gdje su starinci. Mekuš navodi da je Crnomerović "prije 35 godina kupio zemlju u Sarici iz prezime po crnom Omeru, koji je umro 1935 g., bilo mu je 100 godina. Prije su se zvali Maksumići, dakle su i oni porijeklom iz Gradske.

⁵²⁾ Ibid. str. 242. ⁵³⁾ Ibid. str. 243. ⁵⁴⁾ Ibid. str. 252. ⁵⁵⁾ Ibid. str. 212. ⁵⁶⁾ Ibid. str. 343. ⁵⁷⁾ Ibid. str. 243. ⁵⁸⁾ Ibid. str. 243. ⁵⁹⁾ Ibid. str. 236. ⁶⁰⁾ Ibid. str. 243. ⁶¹⁾ Ibid. str. 242. ⁶²⁾ Ibid. str. 236.

u Krušnju su još Voloderi. Za njih navodi Dedijer da su starine — stare pravoslavne bratstvo (str. 243). Oni su stvarno starinci. U sredini — Galićkom, u Vratu, ima i Voloderski potok (str. 202). U Vratu ih je bilo 8 porodica. Oni su iz Podveležja. Za Voloderu u Vratu veli Dedijer, da su „prije 200 godina doselili iz Rabine u Šabinovice u Budom Polju, imaju više od 50 godina“ (str. 242). Ne mogu biti doseljenici iz Vratu u Podveležje. Voloderi iz Gacka. Na osnovu onoga što je iznio Dedijer, rima su isto bratstvo u Krušnju Crnalići 4 (1) U Krušnju su još Toljage i (1), doseljenici iz Pijesaka. Došli su prije 52 godine. Toljage iz Pijesaka su rod sa Knežićima i Elezovićima, i porijeklom su od Kapora u Mirilovici, a ovi su još u srednjem vijeku „dosegli iz stare Srbije“⁵⁷. Od spominjanja porodica u Krušnju su još dvije kuće Puca. Dosegli su prije 57 godine u Dracevici.

KOKORINA. Kokorina je bila najviše izložena kretanjima stanovništva. Presjeća je glavni put Mostar—Nevesinje. Naročito jak talas useljavanja zahtvao je Kokorinu u doba aneksije BiH, kad su mnoge muslimanske porodice odlazile u Tursku. Međutim, mali broj njih se zadržao u Podveležju. O njima će biti riječ na kraju iako su mnogi već otišli.

U Kokorini je najbrojnija porodica **Pobrića** — 14 (1) kuća. Oni su Voloderi Voloderi su i **Džafići**. Dedijer ubraja u Voloderi i Begoviće. Oni su, međutim, Miljaci. Taj njegov navod je u kontradikciji sa onim što je iznio na str. 236, govoreći o Drocćima u Dubravama, za koje je rekao da su „isto pleme na Begovićima i Husićima u Podveležju“. Husići su, međutim, Miljaci. Porodica sa prezimenom **Voloder** ima u Kokorini 3 (0) kuće. **Crnalići**, njihovih srodnika, ima također tri kuće. Od srodnika pređeli u Rušta u Podveležje,⁵⁸) **Nameti** koje spominje Dedijer kao pleme Milisića⁵⁹ iz žive više u Podveležju, ali i u Krušnju i u Kokorini postoji porijeklom iz Gradske. U Kokorini žive i četiri porodice **Maksumića**, koje su u Mendićima imaju u Kokorini 10 kuća. **Kukrica** Omer 1 (1), koji živi u Jarčiću, došlo je iz Vranjevića. Potiče od katoličke porodice Kukrica, u srežu nevesinjskom. Od starijih doseljenika treba spomenuti i **Zuhrić**,⁶⁰ koji su porijeklom iz Oplićića, Oni su u Oplićiću došli iz Prenja iz Kruševice, srežu Ljubinje.⁶¹)

Novih doseljenika u Podveležju, od aneksije i ranije, bilo je mnogo. Ostalo ih je malo. To su **Brstina** Simo, koji je došao 1909. g. iz Hrasna. Kupio je zemlju od Begovića, koji su otišli u Tursku. Dedijer spominje da su došli iz Hrasna, gdje su starosjedoci, zvali su se Stojanovići, a starinom su iz Četoljubija;⁶²) — danas su u Kokorini. **Selmanići**, Hrvati, danas dvije porodice. Došli su 1925. g. iz Hodova. Pravo ispaše imaju u

⁵⁷) Ibid. str. 271. ⁵⁸) Ibid. str. 237. ⁵⁹) Ibid. str. 243. ⁶⁰) Ibid. str. 234. ⁶¹) Ibid. str. 243. ⁶²) Ibid. str. 277. ⁶³) Ibid. str. 292.

Crnju, Brklijača Jovo, gospodinčar, došao je 1914. g. na Bakračušu iz Topić Pero, Hrvat, iz Perima iznad Bijelogog Polja, došao je 1905. g. kao cestar. Kad je penzionisan, ostanao je i dalje u Podveležju. Starinci su u Donjoj Jablamici, arca Konjić⁶⁴), odašao je i došao. To su jedini noviji doseljenici koji su još ostali u Podveležju.

Dosejenik koji je dosegao u novije vrijeme i vratio se natrag je i poslije drugog svjetskog rata se nije vratio. Odselio je u Kozice, Dragajec, koji je odselio u Tursku. U 1935. g. nije bio u Podveležju. Džakula više nije. **Pažin Božo**, Hrvat, stalno je u Hodovu, porijeklom je iz Popova Kneževića. Nikola, Hrvat, došao iz Hodova za vrijeme stare Jugoslavije, došli su 1909. g. U 1935. g. bili su u Podveležju. Poslije rata ih nema. **Gadare** su došli iz Rabine, u 1935. g. bilo ih je 2 porodice. Sad su u Rabini. Sad ih nema u Podveležju.

Karakteristična je struja Hrvata iz zapadne Hercegovine prije rata, po oslobođenju zadržali su se u Podveležju jedino Selmanići. Srbi su došli također sa zapada iz sela, srežu mostarskog i Mostarskog Polja. Ostali su jedino Brstina i gospodinčar Brklijača.

Iz svega se vidi da je doseljavanje u Podveležje bilo iz nizih u planine i mahale, gdje su im ljetni stanovi, ili u istočnu Hercegovinu. Karakteristično je i to da Podveležci imaju laku moć assimilacije. Dosezao se i po stanovanju i po radnim navikama, toliko izjednačene sa pedesetak godina, iz Dračevica, pa i inovjerci, prime vrlo brzo njihov način života i rada. Vrlo Podvelešćima da ih je teško razlikovati. Puce, koji su doselili prije Podveležaca. Maslaša u Hopinama nije upravo reagirao kad su ga nazivali Gastom. Duliman, koji je došao iz Nevesinja, bio je po oslobođenju nekoliko godina predsjednik MNO. Tako i svi ostali doseljenici ubrzo se Podveležje (teško im je ići po vodu nekoliko sati ili u drva, a i inače je priznate) Puce u Šipovcu, Maslaša u Opinsma, Duliman u Dobrču, Ma-

X. NASELJA

Istorija. Dedijer u svojoj Hercegovini smatra da podveleška sela nisu stara, ali da su od novih naselja među najstarijima. Po Dedijeru od mladih sela najstarija su ona u Podveležju).

⁵⁸) Ibid. str. 336. ⁵⁹) Ibid. str. 372.

⁶⁰) Od mladih sela najstarija su ona u Podveležju. Ako se nužno osložiti na ono što o njihovoj starosti priča stanovništvo, ona su postala između 11 Podveležje i Podveležci.

Sudeći po brojnim nalazitima praistorijskih tragova i srednjovjekovnih stećaka, može se zaključiti da je Podveležje i ranije bilo brojno naseljeno. Prema naizmima, još oko godine 900 pre naše ere Podveležje je bilo naseljeno. Po čitavom Podveležju, na donjoj površi gdje su im nazvaju gomile, od kojih su neke tako velike da nose i posebna imena⁵⁾. Manjih gomila ima daleko više. U vezi s gomilama postoje kod Podveležja tragovi svijetinja i vjerovanja, kako u imenu gomila⁶⁾ tako i u mališenju o njihovom postanku. Prčali su mi da iz gomila »uobičajeno dječko i petka izbjegava vatru«. O postanku gomila, među njima postoje dva mlišenja. Po jedinima gomile su nastale trijebljenjem nijva, koje su enakd postojale, a iz kojih je vjetar snio zemlju⁷⁾; po drugima gomile su nastale na taj način što su krive »zidali«. Svako je prošao između njih, da baci po kamen na njega. Isto sam mlišenje našao i u okolicama Trebinja. Tamo i danas postoji izreka: »Gomili na njega«, kada je narod na nekog ljudi i misli da ga treba kazniti. U svim selima ima velikih gomila, koje nose posebna imena. U Dobrču su velike gomile: »Krstina«, »Lazetina gomila«, (jedna od najvećih), u Visokoj Glavici su tri jedna do druge, nadali u njima kosti i ništa drugo. U Gnojnicama ima ih u Dolu. Tako se više ulice nazivaju »Gomilica«, a iznad kuća »Sanac«. U Siporu je spec. karte. U Svinjarini ih ima na više mesta. Najveće su gomile na Kosu kod Žukovice. Na Dražnjači ih ima tri. Jedna od njih je »Velika Gomila«. Mjerio sam joj obim, iznosi oko 65 m, visoka je oko 3 metra. U gradu Voljevici u Šumi, ima jednu veliku gomilu, a u ogradi Šćepanjiča dvije. U gradama Nožića, Husnića, Marića i Brkana, ima više od 20 velikih gomila. Na puteljku iznad kucišta između Svinjarine i Banjolja, ima jednu veliku gomilu promjera oko 12 m, visoka oko 2 m. U Banjolju ih ima također više. U gradu jedna, Zlomušića su tri velike na ostojanju od 15 m, u Grabu — Podu jedna, dvije kod Hodžića, jedna kod Brkana, jedna u Bjelušačkoj Dolini u Vodicama, dvije u Ladevcu. Jedna od velikih u Krušnju je pomenuta »Urijaća« i »Zaranova« (Volderska Gomila). U Kokorini je velika »Cardaćina Gomila«. U Jarcštu ih ima niz, poređane su u jednom redu.

Kao što se vidi, brojne gomile dokazuju da je Podveležje bilo naseljeno i u preistorijsko doba, u doba Ilira. To dokazuju ostaci starog naselja, gradine, koje sam našao u Svinjarini, nedaleko od kose Krstine.

kraja petnaestog i kraja šesnaestog vijeka. Međutim dugo nije imala oblik stalnog naselja. Dedijer, cit. djelo, str. 135, pasus 2.

ere. Vidi Hoernes — Bohm, Kultur der Urzeit III, str. 53.

⁵⁾ Urijaća — od hrvje što na arapskom znači žene u dženeti (nebu).

⁶⁾ Ta pojava nije bez osnova. Stare kosti fosforeciranju, sjaje nježad kao truo pamj. Interesantno je u tome vjerovanju da se to događa »uobičajeno«, pone-

kuć, dok je bio živ djed, meso se uzimalo nedeljom i četvrtkom. Na to suod ponedičnik i petka» cemo naći i kasnije.

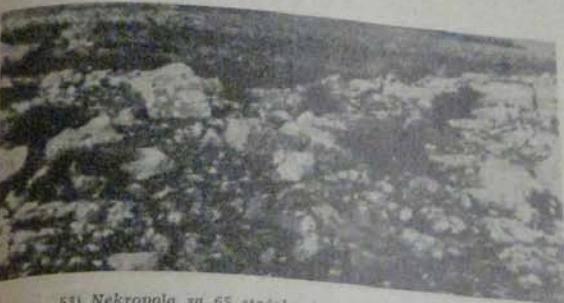
Na samom grebenu Krstine nema nekih tragova zidina. Brdo je vjerojatno dobilo ime po nekropoli stećaka i krstovima u Smajkića ogradi koje je u katastru označeno imenom Donje Ograde, a koje seljaci zovu Kose. Između Dražnjače i Žukovice, Između pomenute tri gomile nalaze se ostaci starih zidova. Na to mjesto je skrenuo pažnju Ahmed Smajkić, imam sv. Petra, koju spominje biskup Andrijašević u svom izvještaju. Zidovi su vrlo stari, što se vidi po tome što kamenje od koga su građeni zidovi kača ili zgrada. Zidovi idu udalj u popriječko, tvore kao neki labirint. Sirina suhozida izduz 140 cm. Sudeći po položaju, služila je kao utvrdenje. Polozaj je neobično zgodan. Dominira terenom, na jednu stranu tako zgodan da su Talijani za vrijeme II svjetskog rata na tome mjestu gradili bunkere. Oni su jednu gomilu raskopali i tu pravili rovove. S obe strane imali su tzv. brišan prostor. Time su donesle određitu tragove.

U samoj ogradi Žukovice, u neposrednoj blizini gradine, ima tragova ruševina manjeg zidanja, ali nema obliži tabora.

Stare zidine se nalaze i u Klenovačama, pored glavnog puta, carske džade⁸⁾ za Svinjarinu od D. Gnojnice, najbliže Križnjima, Krhavu i Podveležju. Arheolozi će utvrditi porijeklo svih tih zidina, dominira prema Mostaru, da se u Kokorini, na granici Kokorine i G. Kružnja kod Rloča, nalazi hum Gradina. Na njemu su Marića kolibe. Nisam našao tragova zidina.

Za vrijeme Rimljana vjerovatno je postojalo naselje u Podveležju.⁹⁾

Da je Podveležje u srednjem vijeku bilo jako naseljeno, svjedoči niz srednjovjekovnih nekropola i razasutih stećaka. Najviše ih ima u Svinjarini.

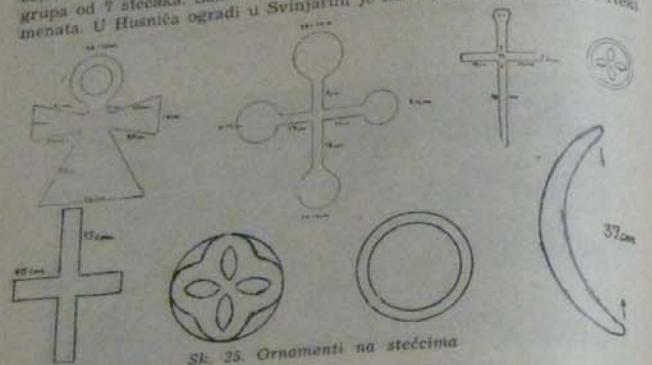
53) Nekropola sa 65 stećaka iznad bare u Svinjarini.

⁸⁾ Dedijer dovodi ime Opine u vezu sa oppidum.

54) Stećci u nekropoli iznad Svinjarске bure.
Ahmed Smajkić, imam matičar iz Svinjarine.

Oko 100 m od te nekropole u Smajkića ogradi, na podnožju brda Krasline, nalaze se dva velika krsna. Dimenzije su većeg krsna 165×118 cm, a manjeg 230×70 cm. Manji je prevaljen, a drugiagnut. (Foto 55). Uz njega su još tri kamena.⁶⁾ U Smajkića ogradi, nešto južnije, nalazi se grupa od 7 stećaka. Samo na jednom je vijenac, na ostalim nema ornamenata. U Husnića ogradi u Svinjarini je nekropola od 45 stećaka. Nek-

Sk. 25. Ornamenti na stecima

⁶⁾ Podveležci pričaju da su za vrijeme Austrije vojnici iz garnizona Opine, njih 51 oborili jedan krst a drugi nijesu mogli. Seljaci su ponjile krm poduprili s iz postovanja.

Pod Kraslinom, kod Svinjarine, Lekve nalazi se jedna od najvećih nekropola, gdje sam nabrojao 67 stećaka. (Foto 53 i 54). Detaljnim pretraživanjem vjerovatno bi ih se naslo još, jer su mnogi već utonuli u zemlju. Stećci su prilično srodnici ornamenteima. Na njima nema ništa pisano. Ornamenti su ženska figura, figura u pozici kola, krt, vijenac, mačevi, štit i mač, uvaljene, slične komenicama, te geometrijski ornamenti itd. (Skl. ca 25).

Oko 100 m od te nekropole u Smajkića ogradi, na podnožju brda Krasline, nalaze se dva velika krsna. Dimenzije su većeg krsna 165×118 cm, a manjeg 230×70 cm. Manji je pre-

55) Krt i stecici u Smajkićevi ogradi

su gotovo sasvim u zemlji. Ornamenata je također malo. Na jednom je mač, na drugom krt, a na trećem okrugla rupa kao kamenica, u koju se nakupi kišnica. Podveležci je iskorilačavaju kao kamenicu.

Vjerovatno su najstariji stećci u ogradi Mrndića — Marića. Stećci su najviše upali u zemlju. Uz njih je odmah stari harem (musimansko groblje), vidi spec. kartu. Nevesinje I, razmjera 1 : 50.000.

Velika srednjevjekovna nekropola nalazi se u mahali Jarčića. Ne

zaostaje za onom u Svinjarini. Stećci i ove nekropole su srodnici ornamenteima. U Kružnju se nalaze na dva mesta grupe od 3—4 stećaka. U Kokorini je nadjen krt sa likom Krista,⁷⁾ što je inače rijetko.

S druge strane na SZ krt sa mačevima nalazi se na »preslu«, preko nekoliko stećaka, od kojih neki nisu više na svom mjestu, prsvrnuti su ili ugrađeni u ograde. Inače ih, po pravilu, veljaci ne diraju. U Dobrču Gaji pod Kraslinom, nalazi se nekropola sa 22 stećaka. Na njima ima i krsta i ornamenata.

Kao što se vidi, Podveležje je moralo biti naseljeno u to vrijeme. Ni stećaka, ni gomila nema na gornjoj površi. Ona nije bila tada nase-

⁶⁾ O njemu je pisao Solovjev u članku: Jesu li bogomili postovali krt? Na tabli IV nalazi se snimak »Krest u Podveležju«. Snimio dr. B. Gušić. Se Gušić prikazuje opet krt u obliku Krista; na tome krtu se jesmo očitava lice sa očima, nosom, brkovima i bradom. — 66. U napomeni 66. veli: A. S. Gifford u zborniku: Bosnija i Geresgovina. Moskva str. 29 spominje da je vidoan s likom kod sela Gobeš u Trebižtovinu. Vidi str. 109 cit. djelo.

36) Stećci i kameni krst. Sedlo između Dobrča i Šipovca.

pobjegao u Dubrovnik. Kad je stigao do kapije, Dubrovčani ga nisu htjeli pustiti u grad kroz kapiju, dok nije potpisao izjavu:

«Herceg Stjepan dode i dotjera blago
Herceg Stjepan prode i protjera blago.»

Kad je poslijetko htio da otjera blago, pokazali su mu izjavu da je protjerao blago i on je »crkao od muke». Kad je Ahmed došao, po njegovom predavaju, on je za noć sazidao kulu Lastavici nasuprotnoj Šćepan-Gradu. Podveležci su mu otšli i pitali ga šta će biti s njima. On ih je oslobođio i poklonio im je svu zemlju u vlasništvo kao i stoku. Oni su lada prešli na islam.

³⁷⁾ Ona su ista i kod Srba i kod Hrvata seljaka u selima na podnožju Veleži.

ljena, a i danas je nastanjena samo povremeno. Zimi nema u kolibama nikoga zbog velikoga snijega, jakih vjetrova i smetova.

U neposrednoj blizini Podveležja je Blagaj i nad njim rezidencija Stjepana Kosatske-Hercega sv. Save. Iako nešta pisanih spomenika koji bi govorili o tome da je Podveležje bilo u to vrijeme naseljeno, ipak se kod Podveležaca, a i kod seljaka iz okolnih sela, Dračevica, D. Gnojnice, Blagaja i drugih, zadržalo živo predanje iz tega doba. Iako se ne može utvrditi da li je Stjepan u to vrijeme bio u vlasništvu Hercega Stjepana, ipak ono nije potpuno bez istorijske podloge. Neki podaci su potvrđeni u posljednjem izdanju knjige o području Blagaja, dok su drugi izmenjeni ali ipak imaju neku istorijsku jezgru. Izmijesimo ukratko ta njihova predanja.³⁷⁾ Po njima, u Podveležju je za vrijeme Hercega Stjepana bilo daleko više domaćina nego da bila hrastova. Preći Podveležac bili su stotari Hercega Stjepana, i bili su bogumili. Herceg Stjepan se posvadisao sa svojim sinom Ahmedom Hercegovcem, jer mu je oteo nevjesta. Ahmed je otišao u Stanbul (Istanbul) i tamo se poturčio, te poveo veliku vojsku na svoga oca. Kad je vojska pala na Nevesinjsko Polje, Ahmed-paša je naredio svojim vojnicima da svaki našodi po 10 vatara, da bi na taj način zavaravao očeve špijune koje je on poslao na Velež da s njima posmatraju kolika vojska dolazi. Kad su uhode javile Hercegu Stjepanu, koliko su vatra nabrojali, on se prepričao i nije smio dočekati sina. Potkovao je 12 mazgi naopako, natovario ih blagom i pustio ih u Dubrovnik. Kad je stigao do kapije, Dubrovčani ga nisu htjeli pustiti u grad kroz kapiju, dok nije potpisao izjavu:

«Herceg Stjepan dode i dotjera blago
Herceg Stjepan prode i protjera blago.»

Koliko ima istine i istorijske podloge, vidi se iz sljedećeg. Na dvoru Hercega Stjepana bilo je neuglasica i svada oko nevjeste,³⁸⁾ samo to nije bilo s Ahmedom. Ahmedova majka, Barbara, udovica kneza Petra Kiličkog, porijeklom srpska princeza, bila je druga žena Hercega Stjepana, kojom se on venčao 1455. g. Sin iz tog braka dobio je očeve ime Stjepan, kasnije Ahmed. Njemu je, dakle bilo svega oko 10 godina kad mu je očac umro.³⁹⁾ Do svade oko nevjeste je došlo između Hercega Stjepana i njegova sina Vladislava.⁴⁰⁾ Stari Stjepan je stvarno sklonio blago u Dubrovnik. Oko toga blaga je došlo do nespoznata između braće. Vladislav i Vlatko, sinovi Stjepana (Ahmed-pašu Hercegovice). Dugi su novac. Ahmed-paša je tražio novac, stavio i porta je intervenisan. Došlo je do rasprave između Dubrovčana i Ahmed-paše. Oni su vačkom arhivu niz dokumenten.⁴¹⁾ Istorijasti je tačno, da je došlo do

³⁷⁾ »Da preširi svoje primorsko područje u kojem se Turčki grad Novi se pianom razvijao kao takmac Dubrovniku i Kotoru i koji je po svom novom zastupniku dobio i doznao zadržao ime Herceg-Novi. Stjepan je god. 1451. po u tom ratu ostao i pobjednik da mu njegova ljubavna avantura s jednom Florentinskom, koja je sa jednim trgovackim društvom došla u njegovu zemlju, nije izazvala rascjep u porodici i inače ne naročito moralnoj i doveđa do građanskog rata.« V. Corović, Istorija Jugoslavije, str. 237—1—II.

³⁸⁾ Po predajanju iz turčkih izvora »Slemdž II osvajajući Bosnu 1463. god. krenuo je i na Hercegovinu, čiji je skrajan (herceg) utjecao u »Frente« (Dubrovnik) a u istaru ali u Novoj. Otuže poslao je da ublaži cara svoga sina kao prijatelja s bogatim darovima na portu, koja razdijeli Hercegovinu na poleđinu brodovit Hercegovinu ostavi Hercegu, a donju rodnu zadri. Sin se Hercegovu na portu potučio i dobio ime Ahmed i postaje vremenom vezir.«

Ovako piše »Mir-at-ul Kainat« (str. 329). Citirano iz dr. C. Truhelka, Turko-slovenski spomenici Dubrovačkog arhiva, Sarajevo 1911. g. O Ahmed-paši Hercegovici vidi pobliže u citiranom djelu Truhelku na str. 220 do 239.

Citirano iz dr. C. Truhelka, Turko-slovenski spomenici Dubrovačkog arhiva, Sarajevo 1911. g. O Ahmed-paši Hercegovici vidi pobliže u citiranom djelu Truhelku na str. 220 do 239.

³⁹⁾ U još jednoj moglo djevoljati na Stevana držanje Turaka prema Hercegovom prilaskom nove pobune njegovog starijeg sina Vladislava, kad su ga

izbjegli na braču što su ga ostetili pri podjeli očeve ostavštine i tamo se oko godine 1474 (podvukuo Kanuni) potučio i dobio ime Ahmed. V. Corović, citirano djelo, str. 255—11. Herceg Stjepan je umro u Herceg-Novom 22. V. godine 1466. Ibid., str. 254.

⁴⁰⁾ »A još je moglo djevoljati na Stevana držanje Turaka prema Hercegovom dugogodišnjem starom prijatelju, tokom godine 1481—1462, kada su stali posljednjih prilaskom nove pobune njegovog starijeg sina Vladislava, kad su ga

izbjegli na braču što su ga ostetili pri podjeli očeve ostavštine i tamo se oko godine 1474 (podvukuo Kanuni) potučio i dobio ime Ahmed. V. Corović, citirano djelo, str. 255—11. Herceg Stjepan je umro u Herceg-Novom 22. V. godine 1466. Ibid., str. 254.

⁴¹⁾ U citiranom djelu Truhelke na str. 39 nalazi se dokument broj 41: Sultan Mehmed II nalaze Dubrovčanima da sudjelišu kod djejidbe imetka između Ahmeda Hercegovića i brata mu Hercega Vlatka, što im je ostalo iza oca i majke. Neka daju njegovom logotipu Ibrahimu, koga s pismom salje poštuju vlastelu koja će mu pomoći oko dobre i (tetraze) o toj stvari.«

92—1488 god. od 14 IV. Broj 104: »Sultan Bajazit II otkreće Dubrovčanima poklada 18.000 dukata i on da ih je nekoliko puta uzaludno zahtijeva pa iskao da se stvari sudom riješi. Zato nalaze car Dubrovčanima da posluju svoje lude koji će radi toga stati s Ahmed-pašom na sud i odgovarati.«

92—93 broj 105 (oko 1488 god.) je pismo Ahmed-paše Dubrovčanima da mu izruče njegov dio očine ostavštine i obecala da će im biti prijatelji. Ostale dokumente vidi pobliže na stranama 229 do 239 citiranog djela.

Po VI. Coroviću, Vladislav je ušao u veze s Madarima i kralj Matija se zauzeo za nj u Dubrovniku, gdje se načinilo hercegovo imanje od 70.000 dukata i spriječio je za izvjesno vrijeme izvršenje testamenta. Citirano djelo, str. 155.

bitke na Nevesinjskom Polju, ali to nije bilo između Hercega Stjepana i Ahmed-paša; nego između Hercegova sina Vlatka i Daut-paše.¹²⁾

Za pojedine porodice drži da su stanovale tu sed Grka.¹³⁾ O tome se smjevalo kod Podveležaca i danas živo predanje. Za porodicu Gosta, redinu porodice u selu Opina, koja danas broji 15 domaćinstava, vele da su oni sed Grka. To pribaju i oni sami.¹⁴⁾ Po njihovom predanju jedan njihov predak bio je »hrabradar (tržnica)« na dvoru Hercega Stjepana. O tome ne postoje istorijski dokazi osim ako se njihovo predanje ne doveđe u vezu, kao što je to utinio J. Dedijer, s činjenicom da je na dvoru Hercega Stjepana živio gost Radin, koga je Herceg Stjepan odredio za izvršlaka svoga testameta, a preuzeo Gosta doveđe u vezu sa njihovom gostem.¹⁵⁾ Po njihovom predanju on je bio vrlo bogat, a njihov prijed je nekak zahvatavši teritoriju Mostara sa Humom sve do Zovajce. Po Orbinijevim navodima Mostar je izgradio Gost Radivoj.¹⁶⁾ Ne bi se

¹²⁾ »Razmanti sandžak-bezi Daut-paša prezete Vlatko kod Nevesinja i potpuno da razbi. Vlatko se na begu svatao tek u Novome. Ibid., str. 299-II.

Naravno da ovi dokumenti nisu mogli biti poznati Podveležicima.
¹³⁾ Ne samo Podveležci nego i ostali seljaci oko Mostara zovu takopole stecaka »grčkim grobljima«. Stare bunareve o kojima je bilo riječi zvaju grčki bunarevi. Iđ. Pod grčkim podrazumijevaju sve što je jako staro u i u zatočeno bogumilici.

¹⁴⁾ Harceg-Stjepan je umro u Herceg-Novom 22.V. 1466 god. »Duc pre toga napisao je svoj testament »budući u puti vele bolesti, a u temelju mojog na punu krapak, za čije je izvršenje, među ostalim, postavio mitropolitavskog metropolita Davida i gosta Radina, kao prestatvike dve velike verovatnosti svoje zemlje« (podvukao T. K.), VI. Corović, v. Ibid. 254-5-1.

U svom testamentu od god. 1466. bogumilski gost Radin (podvukao T. K.) daje dvije vrste svojih prijatelja, one »koji su prave vjere apostolske« koji su drugo su »srpski ljudi«. Ibid. str. 62.

¹⁵⁾ Blagaj.
detto
da
Blago

Mostar edificata
da Radivoj
Gost

Questo segui l'anno 1450, nel qual tempo Stefano entrò in guerra etiandio con Vuladislauo suo figliuolo, il quale fuggendo l'insolenza del padre, si fece forte nella Rocca di Blagaj la quale è situata sopra una pietra molti sufficiente, a piedi dall'acqua. Ei perche dentro i Principi Slani seruauano i resori, i quali nella lor singua chiamano Blago, gli marquè il nome di Blagaj. Str. 384 Mavro Orbini, Il regno de gli Slavi.

Da questo luogo Vuladislauo si condusse dell' Mostar, la qual terra per mezzo del fiume, di Narona edifico Radivoj Gost, che fù magior domo di Stefano Cossacia nel 144. Str. 384 citiranog djele.

J. Dedijer na strani 120 citira je navedeni pasus o Gostu Radivoju. Strana nije tačno navedena. Dr. Mihailo Dinić u djelu Zemlje Hercega sv. Save na strani 231 i 232 piše: »Mostar je deduje prvi put izričito spomenut dva decenija poslije Alfonzove povelje (1474), tada već kao sedište subačkih (op. daleje str. 250). Ali prvi trag naselja na njegovom mjestu javlja se 1452 god. (Jireček, Die Handelsstrassen str. 79). Orbini pak zna da je Mostar sagradio Badić-Gost četrdesetih godina XV stoljeća i da je u njemu boravio neko vremenski.

moglo tvrditi da su potomci gosta s dvora Hercega. Međutim u okolini Mostara našao sam, ispitujući porijeklo stanovnika, na slučaju da su kmetovi ili služe poznatijih feudalaca tvrdili da su porijeklom od tih porodica. Mnoge porodice u Dubravama na Guhavici navode da su sedi Milaradovića, koji su podigli manastir Žitomislje, lako su bili njihovi kmetovi ili služe. Postavlja se ipak pitanje otkud kult Gosja u Opinama tako živo predanje?

Za porodicu Tuša iz Banjolja postoji predanje u Podveležju da su sedi Grka, da su bili stocari Hercega Stjepana, i da su prezime dobili otuda što su se stuhli (sakrivali) »za Grka«, krići za vrijeme progana bogumila.¹⁷⁾ Porodica Tuša spada među starince i najstarije porodice u Podveležju. Za starnat te porodice govori i to da dva domaćina Tuša Ahmed i Bašir iz Banjolja imaju ograde širine »7 aršina« od dana seda do vrha Veleži. Diobom modu našljednicima dotjerali su do tisuća.¹⁸⁾ Po njihovom prezimenu su prje vlaških porijekla. Tradicija da potiču od Grka i rezirao zašto starinci i najstariji doseljenici u Podveležju nisu bili u kmetskom odnosu, nego vecinom slobodni, ili dječimčići slobodni, odgovorili su mi da je to zbog toga što ih je Ahmed-paša celobrodni i dao im zemlju i stoku. Prijde toga su navodno bili stocari Hercega Stjepana i prešli na islam za Ahmed-pašu. Po njihovom pričanju su »vlasici kad bi prešli na islam dobivali zemlju i bili slobodni. Nezakonito privlačanje zemljika kršćana od strane poturčenja natjeralo je mnoge da prime islam. Prada li u selu jedan na islam, prelazili su uskoro i drugi ili su se zbog toga morali iseliti. Doseljenici su po pravilu bili kmatovi, koji su došli na agin-ze zemlje ili su od aga te zemlje otkupili.«

Na pisane spomenike u kojima se spominje Podveležje i koji daju neke podatke o Podveležju nisam našao, osim jednog opisa kuge Blagaj u kome se spominje Podveležje kao i prilike u Blagaju i okolici u početku XVII vijeka. U napisu: »Toboznja Stefanska biskupija — Ecclesia Stephaniensis u Hercegovini iznijeto je izvješće biskupa fra Dominika Andrijevića o stanju katoličke crkve u Hercegovini (Relatio episcopi fr. Dominici Andrijević O. F. M. de statu Ecclesiae catholicae in Hercegovina in fine anni 1629,¹⁹⁾)«. Pisani je na Italijanskom jeziku. Evo dio toga izvještaja u prevodu:²⁰⁾

Hercegov sin Vladislav posto se odmetnuo od oca (i pomen o ona dva kažela je u vezi s tim dogadjajem). U Orbiniju se ne spominje tačno godina nego na kraju za »Stefano Cossacia« stoji nel 144.

¹⁷⁾ Kralj u svome djelu Povesti Bosne od propasti kraljevstva navodi da su papa i Hunjadi zahtijevali od bosanskoga kralja Stjepana Tome da očisti zemlju od »patnaren«. Kralj je to obezbio i od 1450 godine počeo da izvodi to obećanje. Str. 268.

¹⁸⁾ Kad se dijele zadružne porodice obično ili nakon smrti domaćina, ne dijele se tako da jedan našljednik dobije jednu oliju, drugi drugu, nego se dijele na pasove. To znači da obično ide od donje granice selu pa do vrha Veleži, često onako kako su povućene i granice selu. U takvom jednom pasu ima i granice, i livada, i pašnjaka, i sume, svih kategorija zemljista. Na taj način dvoje svaki našljednik ponese od svake vrste zemljista.

¹⁹⁾ Croatia sacra 1934 god., str. 35 : 56.

²⁰⁾ Preveo Spiro Kulisić, docent Fil. Fakulteta u Sarajevu.

•BLAGAJ

Blagaj je šesti član navedene biskopije. Služio je kao utvrdljivačica vojvode od Sv. Save sa svojom okolinom u koju dolazi »Podveležje«, gdje ima 60 katoličkih porodica, dok ih je u spomenutom Blagaju samo 6. Svi estali su Šizmatici i Turci. U Podveležju katolici imaju crkvu sv. Petru, ali u Blagaju, osim crkava Šizmatika, katolici nemaju crkve. Oni se nalazu među t'm nevjernicima kao sv. Job među neznačajnicima i dajbože da ovo nije uslijedilo zbog nehati i nedovoljnog broja katoličkih svećenika, jer kad bismo ih imali koliko bi se umnožili.²¹⁾

Kao što se vidi iz izvještaja, Podveležje je još početkom XVII. vijeka bilo katolička oaza. Trgao sam za ostacima crkve sv. Petra. Jovan Popović spominje da su u Kružnju nadeni ostaci stare crkve.²²⁾ Ja to ne bih zidina stare crkve, treba da utvrde arheolozi.

Nisam našao na neke objavljene podatke od XVII. vijeka, pa na ovama osim podataka o popisu stanovništva iz XIX. vijeka nakon ulaska austrijske vojske u Bosnu.

Džamija u Kružnju i Svinjarini imaju karakterističan oblik. Minareti su četvorouglasti. Džamija u Kružnju je građena neposredno pred oku-

paciju 1878. g.²³⁾ Za vrijeme II. svjetskog rata Podveležje je prilično stradalo. Naročito su stradali oni uz cestu za Nevesinje. Njemci su spalili kuće trojice Volodera, kuće Džafića i Maksumića. U Kružnju su talijanski fašisti spalili oko stotinu štala. Nosili su dvoje i ložili u bunkerima na Državici, gdje su nalaze spomenute zidine gradine. Za vrijeme rata ubijeno je 16 do 12 Povaležaca.²⁴⁾

Za vrijeme okupacije imali su svoj ilegalni MNO. U ustalama ih nije bilo. U 1941. g. preko Podveležja se prebacio velik broj proganjениh Srba, u toku rata prešao je preko Podveležja velik broj partizana na oslobođenom teritoriju. Podvelešci su ih prihvatali, krili i hranići. Pušku ni od koga nisu primali. Mali broj ih se aktivno borio u partizanskim redovima. Jedan od njih je danas rezervni kapetan NOP, su aktivno pomagali. Zahvaljujući tome samo jedne godine u toku II. svjetskog rata, tako su tu bile borbe, nisu izgonili stoku na planinu Bjelašnicu i Visočicu. Partizani su operisali u Veleži i razbili u 1943. g. 4 brigade četnika Između Blagaja i Bakračuše uništili su jednu talijansku diviziju.

²¹⁾ U primjedbi stoji na str. 56: »Podveležje, kraj pod planinom Veležem, i ovdje je Velež muškog roda, prim. T. K.). Ne znam da li crkva sv. Petra treba trakti s južne strane Veleža (sto mi se čini vjerojatnije) ili sa severnoj strane u Bijelom Polju, tamo u Polocima na mjestu zvanom Ivan-beg. postoje reci posljednja riječ.« Primjedba C. s. str. 56.

²²⁾ Vidi J. Popović, Ljetni stanovi (mahale) na Bjelašnici, str. 72.

²³⁾ Za vrijeme okupacije uselili su se u džamiju. »Svab« 1878. god., ali su ih seljaci istjerali — pišta Husić Omer iz G. Kružnja. Bila je »zdravstvena zavoda. Pričao mu je to baba.«

²⁴⁾ Ubijena su u Kokorini 2 Marića. Četnici su ubili jednog dječaka, jednog Zlomišiću i jednog Džihu. Ubili su i Husić Mehu, Bajru i Seljanu u planini, jednini ili kad su ovi isli u planinu. Ostao je živ Husić Omer. Tano mu prošao kroz ruku, pao s ostalima i »priutilo« se.

Tipovi naselja. U Podveležju se nalazi 7 sela: Dobrč, Opine, G. Gnojnice, Svinjarina, Banjida, Kružan i Kokorina²⁵⁾. Selo G. Gnojnice ima dvije mahale i jedan zaseok. I mahale i zaseok su udaljeni; jedno od drugog po pola sata hodaa. Mahala G. Gnojnice Kričanje u istom je dolu sa selom Opine. Selo Opine je smješteno na rubu vrtogaste uvala, kraškog je tipa. Gnojnice su razbijenog tipa vlaških, stolarskih naselja. Dobrč je u dolini Dobrčkog Potoka, između Sipova i Svetogore, a osinje strane Sipova. Kuće su duž jedne ulice s dešne strane potoka. Kokorina je selo razbijenog tipa. Kuće su grupisane po porodicama uz glavnu cestu Nevesinje i po glavicama. Najviše su zbijene u mahali Jarčiste, ali je tu kao i u cestu nastanjena većina doseljenika.

Međutim, sela Kružan, Banjida i Svinjarina su sela naročitog tipa. Nalaze se na gornjoj ivici površi Podveležja, na podnožju obzjaka koji dijeli donju i gornju površ. Slična su tipu popovskih kraških nizinskih sela, ali se od njih razlikuju po jednoj karakteristici koja je u tim selima specifična i tipično izražena, tako da se može govoriti o podveleškoj ili stolarskoj varijanti sela. To su, naime, sela sa gonicima. Dovoljno je bilo pogled na topografsku kartu, sekciju Nevesinje i razmjera 1 : 50.000 ili 1 : 100.000, pa da se vidi da se tač tip naselja odvaja od ostalih. Naselja su, naime, na strani, u izvjesnoj visini iznad površi. Oko kuća su ograde — »kučišta«, ogradene suhozidom ili drvenom ogradom odvojeno zemljiste, vlasništvo pojednih porodica. U takvoj ogradi može biti jedan ili više vlasnika. Ako ih je više, granice vlasništva su označene sa tri teča kači, zovu ih »smržinje«, na otstojanju od 50 m, tako da se s jedne grupe vrtova. Okvarki su znakovima označene i granice otvorenih pašnjaka, nego suhozidom ili drvenom ogradom. Nije to dvorište ili vrt, ili sništvo pojednih porodica. U takvoj ogradi može biti jedan ili više vlasnika. Ako ih je više, granice vlasništva su označene sa tri teča kači, zovu ih »smržinje«, na otstojanju od 50 m, tako da se s jedne grupe vrtova. Imaju ogradi i mašume ili šikare, obradivog zemljista, livade, »gonice«. Širina gonika negdje prelazi 100 m. Gonici su prolazni za stoku roke prolaze za stoku. Na većini gonici koji sam vidi je gonik Zlomišića, Širina gonika je 150 do 200 m. Svi zidovi ograda idu okomito na pravac pružanja sela. Gonici sto tako. To je u vezi sa podjelom vlasništva na leži (D. Gnojnice, Dračevice, Vrapčići, Hum-Ljubići i dr.) u Bijelom Polju) imaju prolaze za stoku do kuća, ali nisu to širine, niti su paralelni. Ulica koje bi sjekle gonike proprijeko upotpune nema. Samo iznad kućista vode vrlo rđave kozje staze za pješake i konje, između pojedinih sela. Takve ulice su ispod ograda. Gonice nemaju sva sela u Podveležju Opine i Kričanje imaju samo po jedan zajednički gonik. Do i Dobrč nisu u selu gonika ali gonići Dola u Udalju su istog tipa kao u pomeđu sela. Prosječna širina gonika je oko 12 m. Porodice sa većim brojem stoke imaju šire gonike. Najviši gonik je širok oko 8 m.

Sela su mala. Broj porodica je u njima ograničen. (U Opinama samo jedna porodica, u mahali Kričanje jedna, Iača Dolu jedna, zaseok Sipova tri itd.). U svim selima su kuće grupisane po porodicama.

²⁵⁾ Dedić navodi u Hercegovini šest sela. Vidi str. 241.

XL KUĆE

U Podveležju je dominantna, gotovo isključiva kamena kuća. Ona je suhozida (relativno najbrojnija) ili su stijene od kamena vezane malterom. Pod uticajima iz Bosne, a i uz razloga što se u blizini nazali šumama, ona je u nekim slučajevima nešto modificirana. Postoji prelazi oblik dvenoj kuće, ali u čitavom Podveležju nisam našao brvnaru sa zgovinama od drveta. Od drveta je jedino krov trž. tahtare, prelaznog oblika dvenoj kući. Kod tahtara krov počiva na hatulama¹⁾ i »priješkim gredama« koje su postavljene na suhe zidine. Na njih se nastavljaju »glave« (ono što se inace zovu rogovii). Preko glava su »škakije«, a po njima su prikovane daščice, kojih ima tri vrste: šindra (šimla), daska i kaplama. (Vidi foto 47). Krov kuće je u Podveležju važan za podjelu kuće u tipove kamene kuće. Podveležci imaju i posebne nazive za kuće, baš prema vrsti krova. Oni oštvo razlikuju ove tipove kamene kuće: 1) slamara (slamariča), 2) krovara, 3) tahtara, 4) plehara, 5) pločara (obična i cardak) i 6) ciglara. Kako je kod njih razvijena samo jedna vrsta kuće (kamena), periodično je, da je došlo do differenciranja prema drugim oblikima, naravito materijalu od koga je graden krov. Pored gornjih naziva za kuće, duže se još samo naziv »pušara«, za kuću bez obzira kojem tipu pripada ako nema otvara kroz koji izlazi dim.

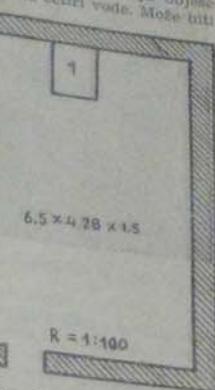
Gotovo 40% (126 od 323 ili 39%) kuća jedva ako se može nazvati kućom. Toliko procenata ima u Podveležju trž. suhozida, slamare i krovova. Ako se tim kućama dodaju i suhozide tahtare i plehare koje su iste kategorije, onda se taj procenat penje i na preko 45%, dakle gotovo polovinu.

Jednočelna kamena suhozida je osnovni najmnogobrojniji tip kuće u Podveležju. To je jedino i najstariji tip, koji je prije pojave drugih tipova bio jedino rastupljen u Podveležju. Suhozida je gradena od stijena obično pločastih, ali to ne mora biti, — koje se naslažu jedna do druge i jedna preko druge. Stijene nisu ničim vezane, ni kređom, ni blatom, ni ma čim drugim. Takve jednodjelne kuće nemaju uopšte prozora. Jedini otvor na kući su vrata. Visina vrata se kreće od 70 cm do 150 cm. U svakom slučaju se treba dobro sagnuti da se uđe u kuću. Preko zida od našlaganog kamena bez ikakve veze položene su dužinom kuće gredice, zvane »hatule« (kako su Podveležci muslimani, suglasnik h se dobro čuje). Hatule su vezane priješkim gredama. Gredice su od tvrdog bukovog ili hrastovog drveta. Glave su od tvrdog bukovog ili hrastovog drveta. Glave su od jelovine. One se sastaju u vrhu kuće. Preko glava su redovno pričvršćene »zioke«. Glave su vezane iznutra »pantama« ispod krova. Sa panta visi i »verignjaci« sa verigama na kojima visi kotač iznad ognjišta. Suhozida ima 4 vrata, Kako nijedna od kuća nema na krovu otvora (»videlice« ili »badžice«, ni »čedžake«) to ih nazivaju pušrama. One su uvijek puno dima, pošto nema na kućama prozora, a ni drugih otvora sem vrata, a ognjište je otvoreno. Sve su jednobojne. Ukoliko se u kojoj suhozidi nadu prozori, oni su naknadno probijeni i novijeg datuma. Visina zida je 1,10 m do 1,5 m, rijetko prelaze tu visinu. Tipovi suhozida se razlikuju, rekli smo, isključivo po materijalu od koga je graden krov.

1) **Suhozida slamarija (slamara).** Pokrivena je slamom, »Slamom« nazivaju onu slamu koja je dobivena od pšenice ili ječma, rjeđe od raži,

nakon vršenja konjima. Krov od takve slame je slab, jer se slama pri vršenju isprebiča, izlomi i nesteti. To su najslabije, zvukako i najstarije kuće u Podveležju. U 1952. g. sam našao u Podveležju svega pet takvih, ali kako su stale u pogledu grade ne razlikuju od kuća ni po veličini ni po načinu izrade, to će se uz kuće naci češće slamarija koja služi kao stala. Takvih ima mnogo u Podveležju. Krov se slamare spušta do zemlje. Kako su vjetrovi jaki, da vjetar ne bi odrinu slamu, ona je učvršćena »potičvacama« i »žokama« ili preko krova prenese žicu o koju objese potiče kamenje. (Vidi sk 26). Krov je po pravilu na četiri vode. Može biti i na dvije, u tom slučaju su stijene složene od kamena i iznad hatula u trogao do sljemenja. Za kuće kod kojih krov nije na dvije vode nego, je s jedne strane trouglast, vele da imaju »čedžak«, ili da su zidane na »sosnicu«.²⁾ Kod zidanih kuća kažu u tom slučaju da je stariji tip suhozida slamare. Slamare, su malterisane iznutra blatom, balegom ili malterom. Nekad je slamara malterisana izvana i iznutra. I u tom slučaju kamenje u zidu nije ničim vezano. Sve je to novijega datuma. Primarno suhozide nijesu ničim malterisane.

2) **Krovare.** Kuća se razlikuje od slamare samo po tome, što je pokrivena »krovom«. Krov je složen »na šavove« redove slame jedan preko drugoga. Krovom nazivaju »čeljsku« razevu slame. Nikad neće za čeljsku razevu slamu upotrebiti naziv »skrovare« zovu: »čektanje«, »četanje«, »čeljanje« i »vrijet čeljanje«. Spravu na kojoj se to vrši zovu se »čeljal«. (Foto 37). Čeljal se sastoji od jedne polovine bukove cijepanje dugacke nešto preko dva metra (ona koja sam mjerio bila je duga 2,10). U tu bukvu, zvanu »grabulje« u sredini usadeno je 9 »zubaca«, na ostojaranju od 4 do 5 cm, koji su visoki 20 do 30 cm. Zupci su gradići od tvrdog drveta, obično drenova i uglječani da ne bi trgal slamu. Grabulje stoje na »sohamama« od čelja. Sohe su od kriva, rašljastog drveta, po dvije su svake strane, postavljene tako da drže grabulje. Da bi ti stalci bili što stabilniji, između soha sa svake strane visi na konopu potežak kamen. Kraj čelja se nalazi sinija o koju udaraju rukovetom raznih klasova, da bi omistili što. Sinija je koso postavljena, da što pada na jednu stranu. Proces čeljanja krova na rupe ma ostane trava, koje uvek ima uz klasje. Rukovet se po nekoliko

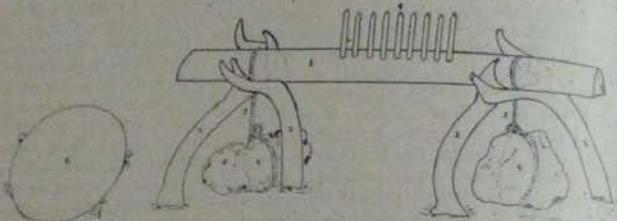
SK. 26. Kuća Bettina Corića iz Dubroca — Bočet

¹⁾ Vidi sliku na str. 217 Kanaet, cit. djelo, i S. Šodro, Tipovi kuća i arhitektura u predračnoj BiH, Beograd, str. 28.

57) »Češalje« u G. Kružnju. Na slici Fač Huso (Svinjarina) i Huse Duran (Kružanj)

puta provuće kroz češalj i tako se očisti od trave. Zatim se mlati o xiniju, a čista, očišćena i ovrišena slama se slaže u snopove. Tako očišćenju raževu slamu slažu na »šlavove« i pokrivaju kuće. Prema tome, sve kuće koje se slamom pokrivaju nisu iste ni po kvalitetu ni po materijalu od koga su gradene. — Češalj nemaju sva sela. U Kokorini sam prije rata zatekao pri češljanju Brstine u Jarčštu, a u avgustu 1951. g. zatekao sam u Kružnju kod Husića kuću pri radu Marča — Fača Husu iz Svinjarine i Husića Durana iz Kružanja. (Skica 27). Krov krovare traje oko 10

Sk. 27. »Češalje«

godina, nekad i više. I krov krovare je pričvršćen pošvačama i žicom ili kamenjem, da ga vjetar ne odnesе. Ni pri najvećoj kiši ne proklanjava. Slozen je tako, da se voda cijedi niz krov, koji je pušten gotovo do

zemlje.²⁾ Nagibni ugao krova kreće se od 17 do 50°. Gotovo 40% svih kuća u Podveležju su krovare. (Foto 58).

Krovare su novijega datuma, vjerovatno iz austrijske okupacije. Njemački kolonisti pridoniojeli su jačem slijanju razi u Bosni. U Opinama, za vrijeme Austrije, nalazio se jak vojnički garnizon, koji je imao svoju meteorološku stanicu. Vjerovatno otada se vidi stje razi koja je tata krovara je bilo manje. Danas je gotovo sasvim isticala slamara.

3) Tahtara.³⁾ U podveležju će se naći šest sto i na kuće koje čine prelaz od slamare ili krovare trećem tipu kuća, tahtarama. Mislim, da je tahtara u Podveležju mlađa od slamare. To je mlađenje i seljaka. Prelaz tahtarama čini kuću čiji red sav krov od slame ili od »krova«, a samo donji red od šimle.

Tahtaram ne zovu u svih tahtara nije način pokrivanja »tahtom« — daskom. Kod strane istanjenja, otesana, a s druge strane ima »strug« (udubljenje ili riječ). Šimla je dačica, jelova ili bukova, a jedne dačice zalaže u strug druge. Na taj se način vežu i čvrsto drže, a osim premješa (slaze) jedna preko druge. Dačica je s jedne strane otesana, drvo je jelovo ili bukovo. Slazu se jedna preko druge. Kod daske je rub između dasaka ostane pukotina, to bi krov proklanjavao, a da se to ne dogodi, stavlja se ispod sastavka »polaćak«. To je tanka malia dačica koja se meće ispod dasaka na mjestu gdje se dvije daske sastaju. Tahtara je trajnija od krovare. Po računu Podveležac traje 15 i više godina, ali se svake treće godine mora ponovo prekriti. Zbog toga je u selu dalsko i takso. Dok je krovara najraširenija u Kokorini i Kružnju, tahtara u svim selima mali broj. Najviše ih ima u Svinjarini i Dobrču, dok ih u Kružnju i Kričanjinima uopće nema. Interesantno je da sume ima najviše u Kokorini, a tamo je procentualno najviše slamara i krovara.

4) Krovare su najsljeđi kući: »Kuća u Polječima kod Trebinja«, vidi: Naselje srpskih zemalja, knjiga 2 strana L. III Fot. 1 — »Najstariji tip kamene kuće (desno) s pojatom od suhozide — Blaće Budine u cr. djeju S. Solde

³⁾ Od turske riječi tahta, što znači daska. Slamaru i krovare nemaju uopće, a tahtare po pravilu, prozore. S. Solde u cr. djeju na str. 71 navodi da u B. i H. prozora nemaju samo neke katunske kalibre. Ovi tipovi kuća uči, uči, uči, na tom stadiju. U Podveležju je takvih kuća 45%.

4) Pletara. Ona je najnovijeg datuma. Po slomu Austrije »po vezovima«, forticama, kojih je bilo dosta po glavicom u Podveležju, ostalo je doista krovova od pleta. Za vrijeme II svjetskog rata palo je i nekoliko oborenih bombardera. Taj materijal iskorisćen je za pokrivanje suhozida u Kokorini pokriveno su djelomično ili potpuno plehom.

Suhozide (krovova i tahtara) su se dalje razvijale. Naglašeno je da tamdu kamena, krov koji se vidi iz tamne unutrašnosti kuće. To su otvorovi u dali kuće sa 100 prozora. Kad sunce grane, kroz pukotine između kamenja koje nije ničim vezano prodire u kuću sunčevi zraci, ali prodire i vjetar s sunca i snijeg. U gotnjem travama nalaze se na proljetnici i jasenštima krovare, koje preko zime nisu upošte naseljene. Zimi su na pune smjegom koji prodire između pukotina stijena. Da bi se to spriječilo, u najnovije vrijeme materisu suhozide iznutra. Materijal je obično blatom a i govedom halogrom. Ako dotekne našao suhozide malenčane. Kod takvih kuća ponекad probju i male prozore.

Jednočelna suhozida razvijala se je dalje. Veće suhozide, krovare i tahtare mogu imati djelomičnu, nepotpunu drvenu pregradu. Suhozide pregradenu siju, ili tavana. U nekim, vrlo rijetko, sam našao djelomičnu pregradu mlijeka od ostalog dijela kuće. Taj je tip uglavnom nastupljen na ljetnim ispašama u planini. Rijedak je u stalnim selima. Nade se kod onih koji imaju veći broj stoke.

5) Pločare. Pločare su, bez sumnje, mladega datuma, ali su ipak prilično stare. Svakako su usle u selu prije okupacije. Kuća Salko Marica u Jorčiću sa izbom za stoku pod kućom stara je preko 150 godina.⁵⁾ Kod drugih sam utvrdio također, da su starije od okupacije 1878-g. To navodi Meringer.⁶⁾

Ona može biti i jednočelna, što je vrlo rijetko. U tom slučaju slijedi se od ostalih tipova kamene kuće samo po tome što je kameni zid vezan, što ima prezore, krov pokriven pločom, ima šiju i dimnjak, a u nekom kućama mjesto otvorenog ognjišta ima odžak.⁷⁾ Visina pločara je obično između 2 m i 2,80 m. O odžaku će biti rijec poslije. Obično je počitljena na dva dijela. Sastoji se od kuće (»kuharice«) kako sam čuo u Dobroču koja je odvojena od odaje ili sobe, (Foto 59). Do odvajanja je došlo pregradivanjem. Kuća se, dakle, razvijala u horizontalnom pravcu pregradivanjem. Takav je najjednostavniji oblik pločare. Između kuće i odaje su vrata po pravilu vrlo uska i niska. Visina im je između 130 i 150 cm.

⁵⁾ Do okupacije nijesu se nijedne kuće izdvajale iznad ostalih, sve vrste kuća bile su jednako važne. Izdvajanje pravih ili pločnih kuća novije je datuma, izvršeno pod uticajem zemljoradnje i vlasti. Dedić, cit. djela str. 51.

⁶⁾ Za pločaru u Drežnici navodi Meringer da je stara bar 160 god. Djelo je iz god. 1899. »Kuća Rača u Drežnici, kotar Mostar itd... Kuća mora biti više od 160 god.« R. Meringer, Das volksstümliche Haus in Bosnien und der Hercegovina. Wiss. Mittb. Aus B. u. H. ili R. Meringer, Puščka kuća u Bonni i Hercegovini, GZM Sarajevo broj XI iz 1899 god. — VII, str. 219 i 239. Skica 64.

⁷⁾ »Ja mislim, može se reći da je bosanska kuća sve o sve dvocelna od kuhinje i sobe, dok Hercegovačka je kuća iz samog ognjišnog prostora razvila kulturni prostor, uzeviši kamen (odžak) mjesto otvorenog prostora. Tu u tom se isporudeže sa talijanskim i francuskom pućkom kućom.« Ibid, str. 232.

Najčešće su visoke 150 cm. Odrastao čovjek mora se zagnuti kad ulazi, javljuju se prozori i dimnjak. Oni su vrlo mali, obično kvadratna oblika, i uga 0,4 do 0,5 m, iskorisćiva se kao polica. Veličina prozora kreće se od 0,3 x 0,3, pa do 0,8 x 0,6 m. Najčešći tip je 0,5 x 0,4 i 0,5 x 0,3. Visina prozora kreće se od 0,3 do 0,8, a širina od 0,3 do 0,6 m. Širina veće od 0,4 su rijetke, kao i visine preko 0,5 m. Pregrada između kuće i odaje nije zid, nego »perda« od drveta. To je najbolji dokaz da je dvocelna kuća nastala pregradivanjem. Uz jedan zid (kod suhozida po pravilu okrenut sjeveru ili istoku) otkud dušu hladni vjetrovu) je ognjište. U odajama nema ognjišta nego se nalazi mala okrugla peć od pleta. Takva je na pr. kuća Goste Ibrina u Opinama (Sk. 28) i tahtara Besira Goste.⁷⁾

59) Pločara porodice Bratina. Prozori su veliki, nije slučaj sa pločarem Podveležaca

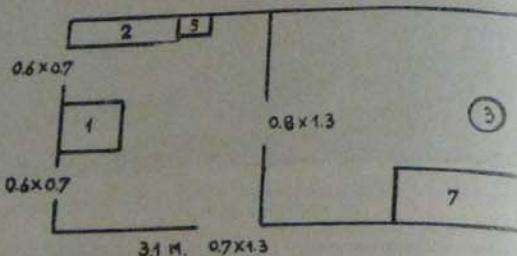
60) Dvočelna tahtara, malterisana iznutra i samo djelomično izvana. Prozori su naknadno probijeni

⁷⁾ Brojevi u brojčima znače: 1 — ognjište, 2 — hambar za žito, 3 — funura, 4 — hamamdiš, 5 — načeva, 6 — ormar (berden), 7 — krevet, 8 — san, 9 — sečija.

(Sk 29) iz Opina. Tahtare su na tome i ostale. Poneka tahtara ima u tom slučaju i prozore (Foto 60). Pločara se dalje razvijala u horizontalnom pravcu. Da se ne bi ulaz lo odmah u skuće (to je onaj dio u kome je "ganjak" — hodnik, iz koga se ulazi u skuće) i u sobu. Pregraden je jedan dio "skuće" i izdvojen nepotpuno jedan dio i u tom dijelu drže telad. (Sk 30 kuće). Takva je kuća Salke Goste, (Masleč) iz Opina. Ganjak može biti i između kuće i odaje popriječno kroz kuću, kao kod Hamida Krhana iz Kričanja, (Sk 31), ili je odvojen za ganjak samo jedan čošak "skuće", da se izdvoji ogrijati od vrata. (Sk 32 Kuća Krhana Avde iz Kričanja).

Prezidivanje je bilo dalje. Kuća je ostala u sredini, odvojena od sobe, ganjom, a jedan dio izdvojen za stoku. Vidi kuću Bešira Goste, (Sk 33). U odaji u jednom ugлу izdvojenja je potpuno zatvorena prostorija veličine obično 110×90 cm, a nekad i veća, sa vratima i nabijenim ili cementiranim podom otkud vodi jedan kanal ili otvor napolje. To odjeljenje se zove "samandžak" ili "abdesluks" (banjica). Služi za ritualno pranje. (Vidi Sk. 33, kuću Bešira Goste iz Opina).

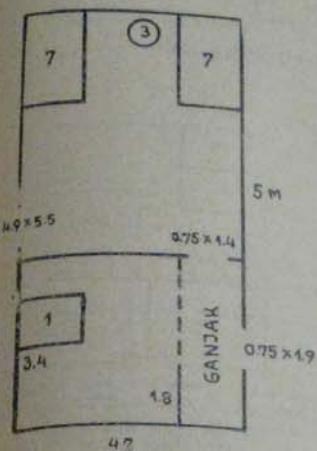
Međutim, kuća se nije razvijala uvek u horizontalnom pravcu prežidivanjem, nego i dozidavanjem. Tako je slučaj sa pločarom Osmana R. Goste iz Hopina. Uz kuću je dozidan shnjata za stoku. On je iste dužine i širine kao i čitava kuća. Da je nastao dozidavanjem, dokazuju to što je

Sk. 29. Tlocrt kuće Bešira Goste r. Ahmeta iz Opina

krov hajata pokriven slamom, dok je sama kuća pločara. (Sk. 34). Tako su nastale i prizemne dvostrojne kuće. (Sk. 35 kuća Mehe i Ibre iz Opina).

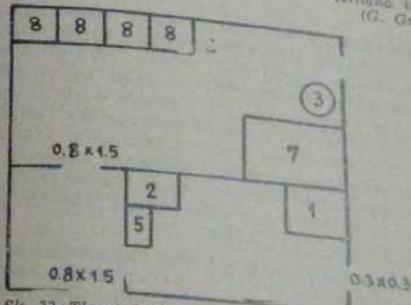
Kuća se razvijala i u vertikalnom pravcu dozidavanjem. Iskoristiti se prirodan pogodan prostor za gradnju kuće pa jedno odjeljenje na "boju"

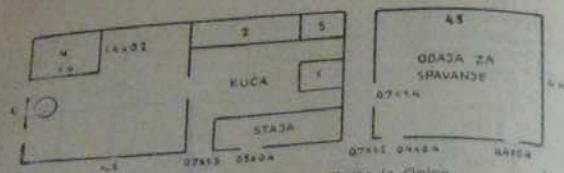
Sk. 30. Tlocrt kuće Salke Goste iz Opina

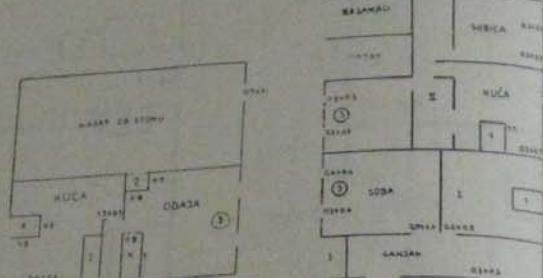
Sk. 31. Tlocrt kuće Hamida Krhana iz Kričanja (G. Gnojnice)

Sk. 32. Tlocrt kuće Avde Krhana iz Kričanja (G. Gnojnice).

Sk. 33. Tlocrt kuće Bejira Goste iz Opina.

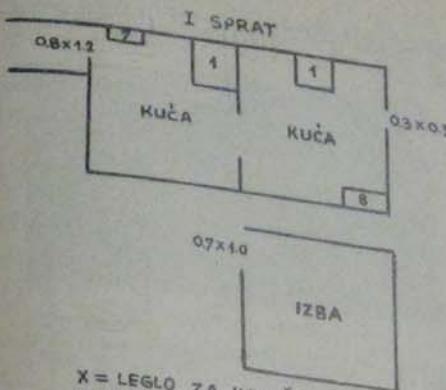
Sk. 34. Tlocrt kuće Osmana
R. Goste iz Opina.

Sk. 35. Tlocrt kuće Mehme
i Ibre Goste iz Opina.

(spratu) leži na stijeni, a drugo je odjeljenje iznad »izbe«, prostorije u prizemiju u kojoj se drži sitna i krupna stoka. U nekim izbama su jasle, široke oko 0,5, duboke oko 0,4 m. U jednom čošku je obično nepotpuna pregrada, kojom je ograden »burdelj«, za telad. Visina pregrade je 1,20 cm, ona je drvena. Pregrade za konje i goveda u izbi su više, ali su isto nepotpune. Visina im je 2 m, pregradu zovu »perdas«. Između kuće i izbe je položena jednostavna drvena pregrada, koju zovu »šiša« ili »stavnica«. Tu pregradu između spratova zovu i »šaševac«, »šaševče«. (Sk. 36 kuće Huse Goste Omerova) Jma slučajeva, da su klanice (stale) na dva boja. Stoka stanuje i u donjem i u gornjem spratu, kao što je to slučaj u Krušnju u štali Dedica (Bebe) Adema.

Kuća se i dalje razvijala. Ispod sprata kod takvih kuća nalazi se isti broj prostorija, izba, koliko ih ima i u prvom spratu. Takav je slučaj u kući Mehme Goste (sk. 37), ili u dvostrukoj kući Salke i Durana Krahna, gdje se ispod svake kuće nalazi izba.

X = LEGLO ZA KOKOŠI

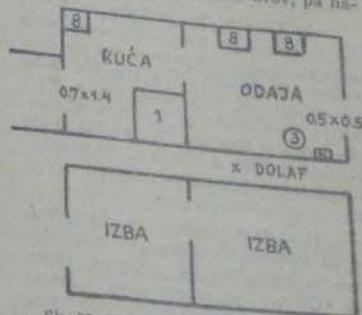
Sk. 36. Tlocrt kuće Huse Goste r. Omera.

Do sprata vode »basamacoje« od kamena. Visina stepenice je 30 cm. Sa stepenice se ulazi u hodnik ili ganjak, iz koga vode vrata u obe kuće.

Pločere na sprat mogu imati »divanhanu«. Nahaz se obično iznad bajata prizemlja. To je prostorija za sjedenje i razgovor^{a)} (Vidi Sk. 38). I u tom slučaju je u prizemlju stuka u izbama.

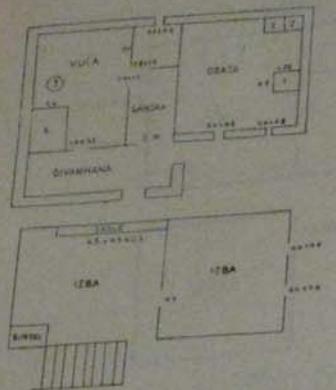
I uz pločaru na sprat s jedne strane može se produžiti krov, pa nastaje dvostruka kuća. Ta ko je uz kuću Salke Goste pisonjena kuća Ibre Goste. (Vidi Sk. 39). Ako je kuća na dva sprata, onda često s jedne strane produži krov, i pod krovom se skloni stoka. U Bosni to zovu »soldrma«, a u Podveležju »krilo«. Taj slučaj nije rijedak u Podveležju.

Pločara se ponekad razvila u vrlo prostrane kuće u kojima stanuju i po tri porodice. Takva je kuća Derve Corića i Mehme te Omera Marića.

Sk. 37. Tlocrt kuće Mehme Goste kbr. II
iz Opina.

^{a)} divan znači turski razgovor.

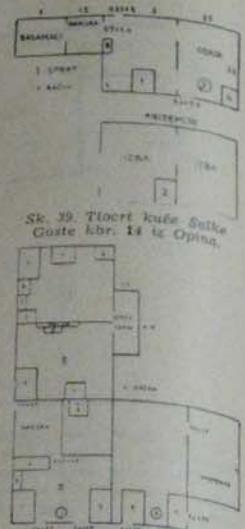

Sk. 36. Tlocrt kuće Osmana Goste iz Opina.

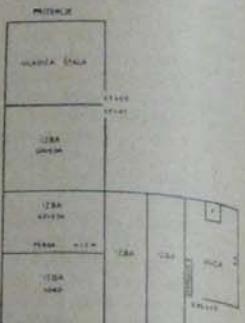
(Vidi skicu 40 i 41). U toj kući nalazi se i štala Vladica iz Višovića, koji uopšte nije Podveležac, ali ima svoje vlasništvo u Dobrču.

6) **Cardak.** To je kuća na sprat, ali u prizemlju nisu izbe, nego sobe (odaje), a na spratu je »soba na čardaku«. To je ustvari gostinjska soba za »musafires«. Ima odžak (skica 42) i sećije. Namještana je kao i muslimanske kuće u Mostaru. Takva je kuća Krahane Selima iz Kričanja (vidi skicu 43). Odžak obično dijeli zid od ognjišta. U ovom slučaju ne.

7) **Ciglare.** Ciglare su zidaie kuće od kamena ili crijeva ili kombinovane, a pokrivenе sa crijevom. (Foto 61). Cardak je nesumnjivo novije datuma, mladi daleko od pločare, a ciglare su došle u Podveležju tek 1934 g., kada su zidani prvi mek-tebi. Godine 1937 bilo je u Podveležju

Sk. 39. Tlocrt kuće Sotke Goste kbr. 14 iz Opina.

Sk. 40. Kuća Derne Čorića i Omera Marica iz Dobrča.

Sk. 41. Prizemlje kuće pod 40.

svega 10 ciglara.⁸⁾ U 1951 g. bilo ih je 64. Kod ciglara je a oba strana krova na rubovima red malterisanih ploča, koje drže crijev. Zbog jakog vjetra crijev se ne bi drukčije održao. Ciglara sve više prodire u Podveležje.

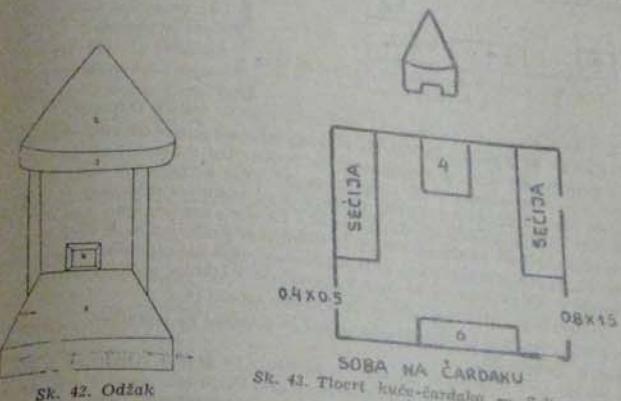

61) Ciglara u Dobrču

Starci govore da je nepraktična zbog jakih vjetrova, koji odnose crijev. Međutim mladarija ne misli tako. Podveležka djevojka pjeva:

»Moj dragane pokrij kuću ciglom,
nemoj slatom, pa govorи sa manom.«

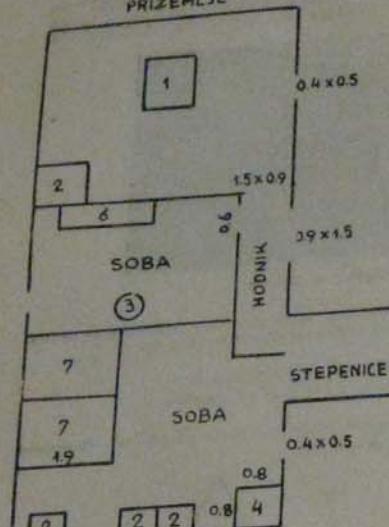
Po unutrašnjem rasporedu, ciglara se ne razlikuje od pločare. Raspored je uglavnom isti, ali je strop ciglara viši.

Sk. 42. Odžak
Sk. 43. Tlocrt kuće-čardaka — Selima Krahane iz Kričanja.

⁸⁾ Vidi Kanaet, cit. djelo, str. 216.

PRIZEMLJE

Sk. 43 a. Tlocrt kuće-čardaka — Selima Krhana iz Kričanja.

vidi, a ipak služe isključivo u tu svrhu. Obično su uvijek zatvoreni.

Kao što se iz gornje kajde vidi, Podvelešći se ne mire s takvim stanjem teže boljem, ali nisu u mogućnosti da podižu bolje kuće. Imaju nedostum stariji konzervativniji koji neće da grade bolje kuće. »Dok sam ja živ, neće se praviti druga kuća osim slamare. Kad se kuća i izba ozidu i unese fumuras (plehana peć), mladarija je oko fumure a hajan zimi osta da ga vuči derue, rečao je Crnalić Ibro iz Kokorine, jedan od onih koji imaju najveći broj stoke u Kokorini, koji je jedan od najbolje stojecihi, a kuća mu je slamara. To pitanje će se riješiti izgradnjom klaniča za krupnu stoku.

Odnos kuća u 1951. g. vidi se iz sljedeće tabele 19.

Prije rata nije bio takav odnos. Imam podatke za neka sela i mahala iz 1931. g. Tabela 20.

Slično je i u ostalim selima, — naročito je znatan napredak u Kokorini, u kojoj pak i danas ima 62% krovara. Prije rata gotovo nije drugih kuća ni bilo osim u Jarčiću i uz cestu za Nevesinje, gdje su kuće imali gospodari, kavanari, te doseljenici Srbi i Hrvati, koji su se tu

Pod je kod svih kuća suhozida, a dobrim dijelom i kod pločara, zemlja. U nekim ciglarama, pod je od dascice. Visina sjeća pločara je redovno viša. One su bolje uredene i bolje održavane. Kod nekih su i zidovi od cigle. Grade ih imunčni, a i narodne vlasti poslijе II svjetskog rata dale su pomoć u materijalu onima koji su stradali za vrijeme rata.

Kao što se iz svega izloženog vidi, kuće su jadne. Gotovo polovica se ne može ni nazvati kućom. One se ni po temu ne razlikuju od staja. Stavi li se u štalu ognjište, ona se pretvara u krovaru ili slamaru, rasprostranjeju kuće u Podveležju. To ukazuje na porijeklo tih tipova kuća. Oko polovine kuća su kamene suhozide, i bolje dvocelne i višeće kuće imaju tako male prozore, da se i u po dana slabono-

TABELA 19

SELO	Domačin-ina	Slamare	Krovare	Tehatare	Pleharare	Pločare	Črnik	Ciglare	SVEGA
Opine	16	—	—	3+11	1	11+2	—	—	18+18
Dobrč	27	—	6	6	—	1	—	12	18+0
Išića Do	—	—	5+1	2+8	5	5	—	—	17+4
Kričanje	39	—	—	—	2+1	—	1	1	9+4
Šipovac	—	—	1	3	0+1	10+3	—	7	21+4
Jelovčev Do	72	—	—	0+7	—	8+2	—	0	9+9
Svinjarina	—	—	21+3	9+1	—	28+1	—	6	64+5
Banjdo	31	—	13+1	0+1	—	16	—	2	31+2
Kružanj	57	—	81+1	—	—	15	—	11	57+1
Kokorina	71	5	44	5	—	3	—	14	71
SVEGA	313	5	121+6	28+25	4+1	98+8	1	64	323+38

Tab. 19. Odnos tipova kuća u 1951. god.

TABELA 20

Mjesto	Slamara	Krovara	Tehatare	Pleharare	Pločara	Ciglara
Opine	1	—	—	—	—	8
Kričanje	1	—	—	—	—	8
Šipovac	—	—	—	—	—	—
Išića Do	6	2	11	1	—	8
Dobrč	4	—	—	1	—	9

Tab. 20. Odnos tipova kuća u nekim selima Podveležja u 1935. godini.

dosegli za vrijeme okupacije. Osim u Kokorini preko 50% stanara ima vidi, Opicu, najstarije naselje sa starincima Gostima, ima uglavnom pločare. Pločare su sa oko 50% zastupljene još u Svinjarini, Banjolu i u Dolu, oko 66% u Dobrču ih je gotov 50%. Isto tako velik je procenat ciglara i pločara u Jarčiću, mahali Kokorine. Led je probijen, bolje kuće iz dana u dan sve više prodiru u Podveležje.

Sve kuće u G. Banjolu i G. Krušnju, osim onih na granici, D. stanični stanovi Podveležaca, jer tu se nalaze u projekcije, ljeti i u jesen, pravilo stanare ili tatarske.

XII NAMJEŠTAJ¹⁾

U kući Podveležaca namještaj je vrlo oskudan. I to je u vezi s načinom njihova života. Ranije, više nego sada, oni su bili stalno u posinu svih ukućani. Danas to više nije tako, ali i danas neke porodice odlaze kompletno u planinu i sobom prenose sav namještaj. Do danas se zadalo stanje da namještaja u pravom smislu riječi i nema. Sav namještaj može se natovariti na jednog ili na dva konja i otjerati u planinu u kuću podsta. Prazno prazno. Praznih kuća ima ljeti kad su čeljadi u planini odlaze u planinu ili u gornje trave. Te kuće često nisu ni zaključane. Prazne su, vrata otvorena, u kući nema nikoga i nijedne ništa. Sav namještaj je natovaren na konje i odnesen u planinu. Iz tih razloga nema uvisnog namještaja ni posuda. Nabavi se i drži se u kući samo ono što je najnužnije, bez čega se ne može biti, što treba prvenstveno za preradu mlijeka, kuhanje jela, spravljanje sira, kajmaka, pranje odijela i spremanje žita i brašna. U svim kućama je namještaj gotovo identičan. Ako se razgleda i popiše namještaj i posude jedne kuće, rijetko će se naći na neku novu stvar u drugoj kući. Moglo bi se izdvojiti nekoliko kuća u Podveležu, naravno onih najbogatijih, u kojima će se naći neki predmet koga nema u drugim kućama. Radi se samo o kvantitetu istih predmeta. Neka porodica napr. ima dva do tri škapa, a neka i po 20, ako ima više stoke. Tako je i sa ostalim namještajem. Tzv. "krevet", ukoliko se uopšte može nazvati krevetom, isti je u najsirošašnijoj i u njabogatijoj kući, ali će re u nekoliko kuća (Krhani, Smajkići i drugi) naći i sećaji, onakva kao i u gradu samo niža. To su, međutim, izuzeci. Kratko rečeno, namještaj je u čitavom Podveležju jednoobrazan i oskudan.

Spomenuo sam krevet. On nije ono što mi zovemo krevetom. Tri otesane grede, zabijene u zemlju da se ne kreću i preko njih daske, nad zemljom 15 do 20 cm, zovu krevetom. Postejline uopšte nema, — samo je imaju nekoliko bogatijih kuća ali i kod većine bogatih krevet nemaju.

¹⁾ Uporedi J. Popović, Ljetni stanovi (mahale) na Bjelašnici, GZM MXLIV, 1932 g.

duščka, nego se preko dasaka prostoru gunji, kojima se i pokrivaju. Rijetko će se naći jastuk. Kreveta su redovno dva, sa svake strane ognjišta po jedan. Na krevetu se ne leži samo, nego se po danu na njima sjedi uz ognjište, posto se d'gna gunji. Samo u kući Huze i Ibri Goste, u 1930. g. našao sam kameni krevet. Krevet je bio pravilno u odaji (sobi) — obe strane „tumure“, ako je kuća podijeljena. Prošivno misljenje da u jednodjelnim kućama nema kreveta, u Podveležu sam našao krevet i u njima. (Foto 62). Na krevetu spavaju starci i bolesnici. Ostala čeljad spava na podu od zemlje, poda se stavljuju gunje okoliško ih imaju.

62) Unutrašnjost kolibe. Domaćin sjedi na "krevetu" uz ognjište. Koto se verigama, sakšija za pećenje hleba i prijeklad za kaventim tokumom

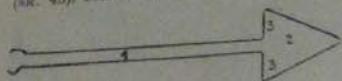
U nekim kućama, gdje je više čeljadi, a jedne strane ognjišta je nešto više, slično kao u starinskim hanovima ili na skupnom ležištu u planinarskim kućama, samo je sve jednostavno, grubo, neštamano i mnogo niže. Nad zemljom se diže nekad 10 do 15 cm, koliko je debela bukovina greda, cjepanica preko koje su prebačene daske. Ponosi sam stalno goriva na ognjištu. Obično se domaćica diže i održava vatru.

Ognjište je uza zid, u sredini zida, i to po pravilu s one strane s koje dušu hladni vjetrovi, dakle prema sjeveru ili Sj. Ognjište je stroko oko 1 m do 1,2 m, a dugo oko 1 m. Visina se kreće od 10 do 20 cm. Ono je od nabijene zemlje, koja je okolo ogradiena kamenom ili daskom. "Lug" (pepeo) skreću u "kutar". U dnu je prijeklad, daska na koju se stavlja kaveno posude i ostalo. Na sobi iznad ognjišta je verignjaču, u Dobrču vele i "verigarnica", i verige na koje je obješen kotao.²⁾ Verige ili lanci

²⁾ R. Meringer, cit. djelo, navodi da je slična i identična slavkoj. Istoga je tipa. Vidi str. 197. Svi tipovi sadržaka na slici na str. 198 zastupljeni su i u Podveležu. Prijeklad na sl. 11, str. 197, nije istoga tipa (kao ni onaj na sl. 87 str. 122) kakav se nalazi u Podveležu.

završavaju se kukom. Pomoću nje može se prema potrebi regulisati visina kotla nad vatrom: »Solu« je okrugla prečka na koju je pridržana vratna rignja. Negdje je na »pantama«. U Podveležju, naročito u planini, mjesto kotlom upotrebljava se i »kotlanica«. O kotlanici je obješena veriginjata sa kotliom. Vjerovatno je to najstariji način vješanja kotla nad ognjištem (Vidi skicu 20).

Kotlo je od bakra. Dno je ispušćeno prema vani, a rub mu je nazubljen. Ima dvije »halke« i »obluk« za prihvatanje i vješanje i varenje mlijeka, zagrijevanje vode za pranje suda i za spravljanje jela. Rijetko ne vidi nad ognjištem, stalno je u upotrebi. Sav je crn izvana. Na ognjištu pored kotla redovno je »sadžak«. On je na tri noge, odnogo okrugao, ali ih ima raznog oblika, trouglasti itd. Na sadžak se stavlja posude za grijanje i kuhanje jela, stavljaju se teplja sa pitom itd. Uz to idu »sače« i »sakstija«. »Sač« je obliku loptine kalota, od teljeza jo. Služi za pečenje pite. Njime se pokrije pita, kad se jede, prethodno zagrijat. Za pečenje hijeba, mesa krompira i dr. služi »sakstija«. Ima halku o koju se objesi. Saksija je također željezna. Uz ognjište su nadjeće »česnjacija« (sk. 44) od gvožđa, trouglasta sa drškom za grijanje žeravice, ono što u Hercegovini zovu maša. »Maša« je u Podveležju ono što mi u gradu zovemo mašice za pr hvatanje žeravice i garnjanje vatre (sk. 45). Mašicama oni zovu malu mašu, koju nose za »bensilahom« (param), a služi im za prihvatanje žeravice sa ognjištem ili mangala kad pripravljaju cigaretu. Za pečenje hijeba služi »Tevsija«. Ima ih u Podveležju tri vrste. Tepsija za pitu je plića, ima »pervaz« sa »zehom« gore i »šanjonjem« dolje. Pokrije se sakijom. Tepsija za hijeb je dublja i nema pervaza. Zovu je i »dubočica«. Najveća je »demirija«. Nju nema svaka kuća. U prečniku i 1 m. Po pravilu je ukrašena ornamentima. Na njoj se iznosi jelo kad dodu gosti, zamjenjuje siniju. Za kuhanje jela, podgrijevanje mlijeka i vode služi »tendžera«. Ima ih razne veličine. Slična je kotlu, samo nema alkotnik. Gore ima pervaz u koji se uklapa poklopac. I ona je iznutra klinisana, a izvana crna jer je stalno izložena vatri. Uz ognjište se redovno nalaze tave razne veličine. To je plitak sud sa drškom, nekad je bakarna a na dršku pr. bijen komad gvožđa da se ne prevrne na ognjištu. U njoj se topi maslo, loj, podgrijava jelo, topi kajmak, sir itd. Uz ognjište i na prijekidu je tzv. »kahveni takum«, pribor za kavu. On se sastoji od

Sk. 44. »Česnjacija«

Sk. 45. »Maša«

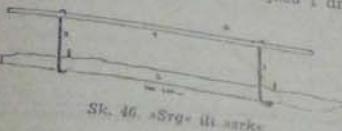
Samо nekoliko najbogatijih. Nekad ima u prečniku i 1 m. Po pravilu je ukrašena ornamentima. Na njoj se iznosi jelo kad dodu gosti, zamjenjuje siniju. Za kuhanje jela, podgrijevanje mlijeka i vode služi »tendžera«. Ima ih razne veličine. Slična je kotlu, samo nema alkotnik. Gore ima pervaz u koji se uklapa poklopac. I ona je iznutra klinisana, a izvana crna jer je stalno izložena vatri. Uz ognjište se redovno nalaze tave razne veličine. To je plitak sud sa drškom, nekad je bakarna a na dršku pr. bijen komad gvožđa da se ne prevrne na ognjištu. U njoj se topi maslo, loj, podgrijava jelo, topi kajmak, sir itd. Uz ognjište i na prijekidu je tzv. »kahveni takum«, pribor za kavu. On se sastoji od

¹ Ko se želi pobliže upoznati sa posudem od bakra ne samo u Podveležju nego uopće u BiH naci će o tome iscrpan prikaz u raspravi H. Kresanjaković. Kazandžijski obrt BiH, GZM, Sarajevo, Nova serija VI, 1951, str. 213 do 229.

»kahvenog lirkika«. To je ovci sud za grjanje vode za kavu. Donji oblik, ravni »sab« je ispušćen. Ima dršak i kapak. Ima ih velikih, koji sadrže 2 do 3 litra, naročito u bogatijim kućama. On je stalno uz vatru. U njemu je topla voda, koju ne iskoristavaju samo za kavu. Mjesto vode, u njemu griju i mlijeko koje dodaju kavi. Kava se ne »peče« u lirkiku, na vrhu nosac sa žlijezdom. Ona je cilindrična oblika, pri dnu šira i ima savijen ili proširen i ornamentima okrašen. Uz džezvu, u kojoj se »priči« u kojoj se zagrije voda i dolijeva u džezvu u kojoj se kuha kava, nakon što se napune prvi »fildžani«. Veličina se mijenja brojem fildžana, koji su ukrašeni mlinovim i kutlijama, makar i najpriješnjim ornamentima. Tome još treba dodati okrugli, valjkasti blag za prženje kave. U malo kuća sam našao u više kuća. One se nastoje iz »oturka« i »atešnika«. U ateležku stoji žeravica na pepelu i uz nju se stavlja džezva da se kava ne siljena mangali. Služi i za zagrijevanje sobe. Sve su to predmeti od metala i usko su vezani za ognjište i njegova najbližu okolicu. U pločarama Hopina, Dola, Kričanja, Krušnja, ponekad se nude i »odžak«. Vidi skicu 42. Odžak je u Podveležju došao iz grada. Vezan je za pločare i čardak. To je jedna vrsta kamina.

U odjama je redovno mala plehana peć–turuna sa »solunarima«, bez rešetke i bez kutije za pepeo. Na vratima se nalaze rupe kroz koje ulazi vazduh.

U ognjište je redovno »trkla«. To je okrenuta bukva, počadavajući na kukama »srg« ili »srk«, (sk. 46) obla soča objesena na žicu, preko koje vješanje torbe, prebacuje gunje bicalje, odjeću i dr.

Sk. 46. »Srg« ili »srk«

U zidu je ugrađen »dolaf« — »raf«. To je mali ormarić u zidu. Za estavljanje suda, služi »serđene«, manja stolica, ali on nije u zidu. Veće stolaze zovu »police«. Imaju i ormari od drveta, ali samo u pločarama

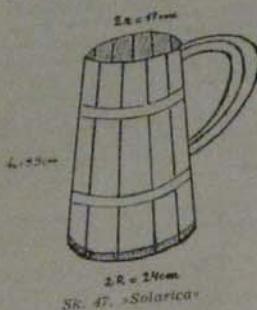
² »Romansko zemlje lmađu obično mjesto peći za petnjacima odžak (kamin) koji je također obilježje i hercegovачke kuće. Vidi R. Meringer, Pučka kuća itd.... GZM, XI 1899 str. 197... »otvoreno ognjište, koje je za obranu od plamena dobilo odzgora maleni krov : sa strelje stijene, a propojeno je dugom valjku, dimnjaku ili puntujaku, kuda dim na polje izlazi. Crt. djelo, str. 190.

Za ognjište veli: »Ognjište u B. i H. uvijek je uz stijenu koja dijeli sobu od pretočlja, pa je zato ovaj dio stijene i kod drvene kuće ozidan ili vagnom obiteljskim. Crt. djelo, 196 s. U Podveležju to nije slučaj.«

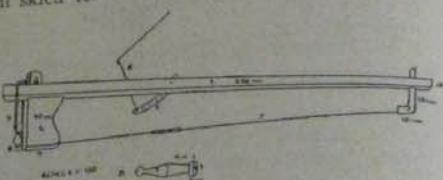
i ciglarima bolje stojećim stanovnikima. Za ostavljanje odijela služe im sandući. Manje sanduće za stinje zovu »čekemedže«. Sandući su posebno za odijelo, za ruho i za žito. Otvorene sanduće za žito, zovu „hambari“. Za ostavljanje brašna imaju hačve, burad, hambar i spadanji. U planini imaju za ostavljanje žita šuplju dubinu, koju zovu »skudnjine« (kadnjinje).

Za miješenje hleba služe im »navelsi (načeve), najbolje su lipova. Cuju se oba niziva. U navčima je redovno tas kojim se zahvata brašno. Imu oblik lopatne kalote, zatim »lopac« na kom se hleb nosi do ognjišta, te »oklajšta« za razvijanje »jurkcs« za pitu. »Solarica« ima dvije vrste, mala drvena, u kojoj stoji so jefo, i solarica u kojoj se nosi so za soljenje stoke. (sk. 47). Uz solaricu imaju i stupu za so. To je šuplja dubina sa obrucima pri vrhu i pri dnu, u kojoj se drvenim ili željeznim maljem tuešuju so prije soljenja stoke. U njoj prebijaju ječam i kukuruz, za pravljjenje čorbe. U južnoj Hercegovini prebijeni kukuruz zovu kukuruzna jarna. Brašno dira u kutiji (Vidi skicu 23).

Od krupnijeg namještaja u kucama je stan za tkanje. Iako u Podveletiju ima i preko 20 000 ovaca, ima svega 9 stanova. Stan je donešen s strane. Tkalje su većinom žene koje se udale iz drugih sela da Podveletje. Zbog toga nemaju neke specifične svoje nazive za pojedine dijelove stanova. Podnoži, zovu i »pedložnici«. Inače zovu nazive samo za brdo, koje visi na brdilima, niti na niti lima, stradnje i prednje vratilo, te »babu« i »djeda«, vuna⁵⁾. Vidi skicu 48.

Sk. 47. »Solarica«

Sk. 48. »Pucanj«

Posude za vodu. Voda se donosi u burilima. Burila su od smrčeva drveta sa ovalnom bazom, i sadrže 20 do 30 l vode. Nose ih na ramenu ili natovare na konja kad idu dalje po vodu. Na gornjoj bazi su dva

⁵⁾ Dijelovi pucnja označeni su na skici broj 48.

otvora koja se zatvaraju drvenim čepovima. Od metalnog posuda za vodu, imaju uglavnom, ibrik i »dugum«. Ibrik upotrebljavaju mnogostruko. U njemu se donosi voda za pice. Iz njega kroz »hemacek« (sisa) na cijevi piju vodu, svr redom, zdrav; i bolesni. Njime se slže pri umivanju, pri uzimanju abdesta, ritualnog pranja prije klanjanja, polijevaju njime pod, zahievaju ponosno u baštu itd. U dugumu se donosi voda za piće, ali iz njega obično ne piju, nego vodu lijevaju u »čase«. Časa je od drveta, oko 1 litar sadržine sa držakom, ili je od bakra, te stakla — tad se zove i »maštrafa«. Za piće van kuće, služe se tiskicom zovu je »vodenjenača«, same imao ogro počlopc i jedan držak. Na počlopcu su dvije rupe. Od mnogo u upotrebni, kante za benzin od 25 litara, njih se nalazi vode iz bunara, upotrebljavaju kupovne kante za pojenje stoke. Mjesto katuju od konzerve i njom zahvatavaju vodu. Iz iste kante kolom zahvatavaju vodu za piće daju i konjima i ostaloj stoci da ih nije piće. Za pranje rublja upotrebljavaju kace od pleha u kojima dolazi karbid. Otvore takvu kacu, i to popunjene snijegom. Korita su ista kakva se nalaze na slet 26, na str. 213 u knjizi Ing. br. Nikola Zdanovskog.⁶⁾ U ljetnim mahalama stavljaju manji od drveta ili od pleha i sprovodi vodu od amfiteatra odvodi u drugi burio. Dakle dode voda u kantu, zagrije se. Korita, tiskip ili tekno, od jasenov ne služe im za pranje rublja, obično su izdubljena, rijetko i domaćini koji maju dosta stoke, pa im kazan služi ujedno za podgrijavanje mlijeka.

Dosada nisu spominjani ni sto, ni stolice. Može se reći da ih i nema, ukoliko se gdje nade, to je rijetkost. Jedu za »sinjjom«, niskim okruglim stolom, oko koga posjeda sva čeljad. Jedu svr iz jedne zdjele, drvenim i Podvelešči. Ja sam taj interesarant naziv čuo od luke Smajlića u Šan-Poljani. Prije juh sam primijetio ovo: Domaćin prvi zahvatati kom jelo i nakon što ga je stavio u usta preverne i odloži kašiku na sinju. To se ponavlja. Zatim domaćin privata kašiku, a za njim ostali, rekli, da nije. Ali, ja sam to primijetio gotovo u svakoj kući. Iako oni danas to rade nesvesno, jer im je to prelio u navlak, taj običaj je morao ranije postojati, jer je kult domaćinstva u Podveletiju vrlo razvijen, a drugo, pored mlađih. Rijetko u kojoj kući imade dovoljno hrane za sve i da je preostane. Metalni pribor za jelo je vrlo rijedak. Za jelo imaju više vrste posuda. To je prije svega časa na peravazom i počlopcem, u obliku prkrakene kupe sa ključem na vrhu. U njoj se služi čorba, slinko i kiselo tanjira, ali je od bakra kao i časa, sa počlopcem, slična oblika, ili je

⁶⁾ Razliku između duguma i ibrika vidi u eit. djelu H. Kresovića, vi otsek, na str. 215 i dalje.

na isti poklopac. Tome treba dodati i drvene čanke, u kojima se iznos mlijeko i kajmak. Za čorbu, mlijeko i vodu imaju vrućak-slijevak.

Za pranje i umivanje služi im »legens« ili »ledens« od bakra sa šupljim kuhava i »kna« ili »krna«, kad »knu mladu«. U banjici za ritualno pranje se postipju vodom; nose i štruk.

Za osvjetljavanje upotrebljavaju lampu na petrolej, mali fenjer, četverougašni sa staklom ili još češće okrugli kočijaški na petrolej. Sluši im u tu svrhu i vatru sa ognjišta, te luč. Luč im služi i za postupak uazrelo u kući itd. Na goru stalno Po pravilu kuća nije osvijetljena osim od vatre s ognjišta. Luč je sreksa od starog bora, a drveno zude prave od crvenih bora.

Doda li se ovome što smo spomenuli još slikeira, motika, lopata, koje su često u kući, korpa za kvacku, arari (vrće od kostrijeta) za brašno i žito, naslagani gunji i hajline jedno preko drugoga, pribor za pićenje, vune klupod pređene vune, mijehovi, vrće sa neosprednom vunom, skra orma i oprena, i sve to u jednoj prostoriji od jedva 12 m², i k tome još projecno čestoro do sedmero čeljadi, dobije se slika jedne »namještene« podveleške kuće.

Prirodno, u tako natpranoj kući nema mjesta za sto i stolice. Sjeda se na zemlju ili na krevet, rjeđe na »ščemlju« ili »stronog« ili »saufu«, sad je zovu klapa. Kuću namještaju kao u gradu ima Selim Khan i jednu sobu Salko Smajlić iz Svinjarine. Ni kod doseljenika na Busku i u Jarčiću nisam našao velike razlike u namještaju.³⁾

XIII. O D I J E L O

Kad danas govorimo o odjelu Podveležaca, onda treba govoriti o starinskoj i današnjoj nošnji. To vrijedi kako za ženske tako i za muškarce. Kod žena se razlikuje zimska i ljetna nošnja.

Iako je Podveležje izrazito stičarski kraj sa dosta vune, koju su i prodavali, ipak se ta vuna ne prenosi u samom Podveležu. Materijal za odjeću se pripravlja se do kraja u selima, nego samo doneslo. Za vršava se u Stocu ili Mostaru. Vuna se prodaje gotova, neprerađena. Kakvo je stanje u tom pogledu, može se vidjeti po tome što Podveležci nemaju ni najprimitivnije sprave za preradu vune. U čitavom Podveležju bilo je prije rata četiri stana.¹⁾ Postoji rata ima ih oko 13. Osim stana za preradu vune imaju pucanj, uz koji ide sto (»terdah« ili »stara«), sličan stolarskoj klupi, dug 2 m, širok 80 cm i visok 80 cm. Za

¹⁾ Vidi Dr. ing. N. Zdanovski, Opskrba vodom u planinskom stičarstvu, Sarajevo 1952. god. »Veterinaria«, god. I, br. 3—4, str. 213, slika 26.

²⁾ Podatke o namještaju i posudu o kome sam pisao prikupljao sam uviđajući ih u kući ili ljetnu kolibu u planini. Pisao bih gdje bih god primijetio nešto novo, što ranije nisam približio. Naravno da svaka kuća nema sve, ali kad dođeš u neku kuću, čini ti se poznata, jer ne samo da je namještaj isti nego je takođe i raspored namještaja u kućama isti.

³⁾ Vidi Kanaet, cit. rasprava, str. 220.

zeljanje vune upotrebljavaju »grčene«, »škrti« (gargaji), »k delju«, »svrtono« i »srđigus«.

U selu se, uglavnom, izatki i pravi suknje, »klakan«, »traka« te »berze«. U novije vrijeme pletu se, pored čarapa, napramica, bošluka, »specijalac«, još i vuneni čempeti i šalovi.

Podveleška ovca pramenika izuzetno je zimska, a osim toga pase na terenu koji je tipični kraljik, gdje je dosta grmija i gdje se vuna trga.

Ovce strigu o Petrovoj dne, 12 VIII i godišnje (28 VIII). Ostrijenu vunu nazivaju »sejirina«. Oma se pere u zagrejanoj vodi ručom i izpira u hladnjak. Iza toga vuna se »čelijsa«, rukom se razvlače nitи. Zrelu vunu, (tav. »matorinus«, vuna s cvetom ili jesenji zātriz) ne čelišaju na pučiju. Na pučiju dolazi »il rinas«, (vuna, koju se dobije brijanjem ovčje kože za mještine, oputu i bronare). Vidi foto 42.

Vuna čelišana, na pučiju, greben se Grebeni imaju dva reda zubaca, ima ih dva. Na jedan greben nabije se gužva vune, »kokosica« (rukoven vune). Kad su kokosice nabijene, žena drži greben sa kokosicom i lijevoj ruci tako da su nape, okrenuti gore, na strani do žene. Drugim, praznim grebenom, koji drži u desnoj ruci, izvlači vlas vune u sebi. Taj posao se naziva grebenjanje. Kad su na toj strani skrenuti k njoj, obrne ga. Vlas vune prizina rukom i ponovo grebenja, izvlači vlas vune na drugu stranu kosa i prije i rukom vuče. Tako radi ostane samo slabija, meka, glatka vuna i dok na prvome grebenu ne izriječe grebenjanja i na grebenu kojim je izvlačila vlas izvlačila kokosicu vune. Sa drugog grebena izvlače se vlas na isti način kao i iz kokosice. Vlas se stavljaju odmah na kudelju, i predu. Preda, koja se dobije od ovih vlasa je najbolja i upotrebljava se za paravu. Meka i slabija vuna što se zadražala na grebenima kad su vlas izvlačene, stavljaju se na karti ili gargaše.

Gargaše su na 2 stupca, od kojih je jedan viši. Stoje koso. Na stupcima je ploča 60 × 20 × 3 cm. U dasku s gornje strane su zabijeni klinci, koji probijaju dascu, a šilje su im prema gore zavijeni tako da su okrenuti višoj strani. Žena sjedi pred nižom stranom. Vunu nabije na zargele i »gargaji« dascama. »Daska« je veličine 20 × 15 cm svedeno, prema dasku. Dasku su zabijeni klinci, čiji su zapci, mišci okrenuti dolje, počnući se raštešljavaju vunu na taj način što se ona stavi na terdah. Po-

43) Način klejanja ovaca

canj se stavlja tako da njegova žica zade u vunu. Majicom se udara u žicu i na taj način se vuna raščeljava. Vuna raščeljana na pučnju ili na gargađuru stavlja se također u kudelju i upreda. Žica koja se dobije od te vune nije ravna, negdje je debija, a negdje tanja. Upotrebljava se kao »potka« pri tkanju. Žicu predu vrlo debelo i grubo. Služe se pri tom kudeljom (Foto 64) i vretenom. Ako je potrebno, vuna se podvostruji opremanjem na »drugu«, koja je slična vretenu ali je veća i na vrhu završava s piramidom. Redovno je ukrašena ornamentima.

64) Podveleška sa kudeljom. Pored nje kace za str i bucat. Ljetna nošnja

senova lišća dodaju kara (crne) boje, kupljene u gradu. U kabao se stavlja vuna ili gotovo odijelo i drži tri sata. Vuna i odijelo se stavljuju u vruci tečnost.

Crvenu boju dobivaju od broća na isti način. Ostale boje kupuju u gradu. Vjerovatno su prije spravljali više prirodnih boja, ali su ih polisnule gotove boje.

Zbog malog broja stanova većina njih daje vunu da im se tka u Slovcu ili u Mostaru. Tka se »sklađa«. Od njega se prave gunji i valjano sušeno za šalvare, nekad i za kabanice. Tka se na dva nita. Klašanj nije obojen. »Rađa« je materijal od koga također prave šalvare, mušta i ženska odijela. Oboji se za šalvare modro, a za kaput »škira« (smede do crne). Rađa se tka na šetiri nita. Široka je 40 do 80 cm. Kabanici prave od »suknasa«, koje se tka također na četiri nita. Sukno za kabanice boje »broćem« (*Rubia tinctorum*), a u novije vrijeme klapovnom bojom. Ona je balkarsko crvene boje. Klašanj i sukno daju u grad na bojenje. Međutim, nekad i sami pripravljaju boju. Zelene boju za pasove spravljaju od jasenova lista. Citav »ljětorās« (misdica izrasla za jednu godinu) se ubere, stavi u kotač i kuha, a zatim pretresе u drugi kotač. Dobije se prirodna pastel-zelena boja istina do kraja. Sukno boju ne mijenja dok se ne izdare. Boju za kaput dobivaju na taj način, što boji dobivenoj od ja-

senova lišća dodaju kara (crne) boje, kupljene u gradu. U kabao se stavlja vuna ili gotovo odijelo i drži tri sata. Vuna i odijelo se stavljuju u vruci tečnost.

Kako muška tako i ženska odjeća je sva od vune. Ne samo to, nego više van kuće. Cobani i čobanice nose sobom naroditi gunji — »peleša«. Dok je gunji od klašanja i valjan, peleša je posebni izatkanii gunji, koji služe za zaštitu od kiše, jer ne propušta vodu. Njega nose za ovčama, po danu i po noći kad spavaju vani ili u toracu. On im je jedina postoljina u jedno pokrivač. Za zaštitu od zime i kiše služi im i »bitaljs.³⁾ To je kabanica specijalno tkana sa podvezom oko vrata, a sa vunom izvana na runu, uvijek crne boje. Ne propušta vodu. Vuna pada u bijevima niz kabanicu i otuda i naziv b.čalj.

Sastavni dio stočarstva opteme je čobansku »kokulju.⁴⁾ Ona je troglasta, sva od vune i vezana vupom. Foto 65. Nju obavezno mora imati

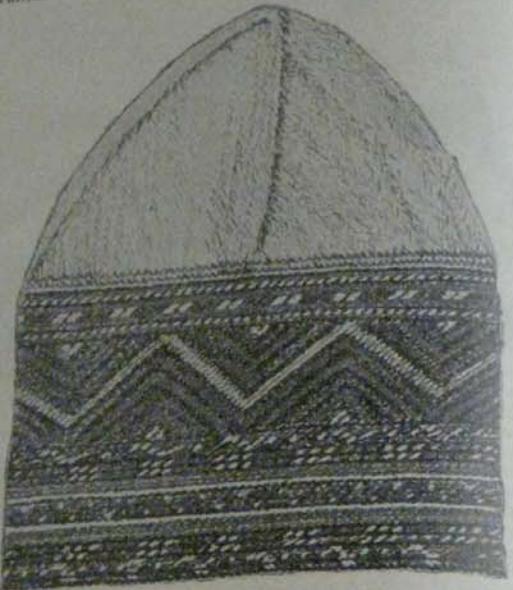
65) Pastirska kokulja (kokulja)

svaka čobanica pored »čobanske torbe«. Ova je također od vune, ali je nešto manja od obične torbe. U njoj čobanice nose ljeb, s.r., plešivo i sliti čobani, a koje su im neophodno potrebne isto tako kao i odijelo. Materijal za odijelo može zamijeniti pamuk ili klapovna pamučna roba. čobanske torbe ne može se zamisliti čobanin. Prirodno je da vunu utroše prevenstveno u te stvari. Ako ostane vuna, troši se za radno odijelo, koje također mora biti od vune, jer je izdržljivije, jače, dugotrajnije. Ali ni

³⁾ Bičaj nose seljaci Srbi i Hrvati u okolici Mostara. U Podvelešju je donezen u novije vrijeme, ali ga danas mnogo nose jer je praktičan, topno, a ne propušta vodu.

⁴⁾ Od rimске kape cuculus. Vidi o tome u Dr. Truhelka Č. Die phrygische Mütze in Bosnien und Herzegovina. Wiss. Mittb. aus B. u. H., 1896, str. 515, Fig. 9.

ono ne može dugo trajati, jer se isčijepa u grmlju kad se ide u sunu, raca pređe rata i dama. Danas je daleko više odijela "ala francus", kakva se nose u gradu, osobito kod mlađih. Iz napomenutih razloga, odijela današnje odjelo teško je prediralo u Podveležje. Naglo je prodrio za vrijeme rata i neposredno poslije rata, zbog otvara vune. Muškarci treba da imaju najmanje dva odijela, jedno radno, a drugo za presvlaku. Prelaze kroz žunje, žumu i lukrige, te lako deru odjeću. Radno odjelo im mora biti brzo deru, a relativno su skupljia. Rača je kudikamo jača. Mlađi rješavaju problem na taj način što im je radno odjelo od vune, a za praznične dane ili svjete, ali odizak u grad prave odijela od kupovnog štofa, skrojenog "ala francus".

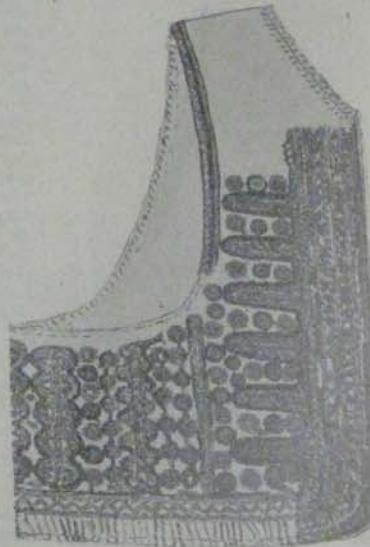

Sk. 40. "Naprstak". Crtala Nevenka Marković

Muško radno odjelo. Ono se sastoji prvo od šalvara (pantalon). One su od rače, obojene vazda modro. U šalvare ide 3 metra rače. Šalvare ne stižu do članka. Ispod kaputa nose košulju. Ona je bijela, od botane (pa-

mužnog platna), ali kako ga oni zovu "kambriga" (od Cambridge). U košulju troše 2,5 do 3 m platna. One su kratke, siju ih same Podveležke. Redovno su počejepane, eventualno zakrpljene. Osim košulje nose gaće, također od botane, dugacke na svitnjak, učur. Ide 2,5 do 3 m platna. Košulja se uvlači u gaće. Preko gaće su šalvare, koje nemaju sprjeda otvor, nego je otvor odzdo na žavu. Botanu kupuju u gradu. Preko košulje je praluk od rače, a preko praluka nose kaput koji takođe zovu "gunjace". On je od rače, obojene karice. Kaput sami siju ili daju drugom da ga skroji. U kaput troše 4 m rače. Preko šalvara je pas od vune, zelene boje, obojen jasenovim lišćem. Mjesto pasa poneti, i to rijedje, nose "shensilah", pas od obične vezene. Ona ne mora biti bijela, ali nije ni tamnih boja. Na ahmet diji sam našao na primjeticu ručni rad. Interesantno da su osnovni motivi bili krstici. Na nogama nose "tozluke". Tozlući su od vune, crvene boje. Zakočavaju ih "šukucimas", kopčama. Stižu im odzdo do pod kojeno. Čarape su im od vune, bijele boje. Preko čarape navuku se "napršnjaci", pleteni od vune raznih boja. Boje su skladno složene i odlikuju se naročito ljeputom žara i motiva. Vidi Sk. 49. Na nogama dolje nose opanke. Gumeni opanci su srednjiji za hodanje po kamenuju, jer se ne klizu, a snijega u samom Podveležju nemam mnogo. Daleko su izdržljiviji od kožnih opanaka. Danas se u Podveležju rijetko vide kožni opanci. Tozluke, čarape i napršnjake pletu žene, a opanke prave muškarci. Gumi ili kožu kupe u gradu, ispletu "oputon", a u sredini opanaka je "rasplite".

U muško odjelo spada i crvena kabаницa, Sk. 50. "Curdija". Crtala Nevenka Marković od sukna tkana na 4 nita. Sukno je bojeno broćem, danas ga boje kupovnom bojom. Kabanicu u novije vrijeme sve više zamjenjuje bičaj. Mlađi kupuju štof u zadruzi, a siju ga u gradu. Mjesto opanaka prodiru u Podveležje sve više cipele. Mnogi mlađi se po nošnji danas ne razlikuju od onih u gradu.

Vrlo mali broj njih u Dolu, a ponekad i u drugim selima, nose čakšire od čohe i staru muslimansku gradsku nošnju (Mujo Spago, jedan Jelovac iz Dola i drugi).

Zenska odjeća. Zenska odjeća nije ista kod starih i mlađih. Prije je bila ista. Danas više ne. Danas je kod mlađih djevojaka pod jakim uticajem iz grada, tako ne potpuno gradsku, a ono ima mnogo konadu gradiske nošnje.

Staru žensku nošnju je ljetna i zimska. Ljeti žene nose skočuju, od »krpe« (pamučno platno, botana). Košulja je duga do članka, U kočiju ide 5 m platna, 8 aršina. »Pelengace su ljeti od beza. Duge su do članka i dolje zatvorene. Vežu se svitnjakom, učekurom. Košulja pada na haljinu ide 10 aršina. Ako je od sunčana. U »krpe«, zova se košulja, a ako je od vune, onda je haljina. Duga je do zemlje. Rub širok načinko 10 cm u haljinu je izvezen s obje strane. Haljina je sprjeda rasječena. Odozgo do dolje zakopčava se »kukcima«. Međutim, redovno je zakopčana samo do pojasa, a zatanku za pas, osobito kad radi oko ognjišta. Ispod haljine su pelengace. Pored haljine nose i »čurdiju«, jednu vrstu jeleka, od sunčana, bez rukava. Ona je izvezena. Vidi Sk 50 i 51. Vezu je same. Gradena je od sunčana, a izradena »zehom«. Vez na ledima sastoji se iz dvije grane. Oko grana su izrađene »štitice«, a zatim »krive«, sa »kolum«. Vez je dan red kola, a zatim su »zehovi«, »zehovi sa trubom«, opet »kola«, pa »zeh kriv« (cesta), »kola sa granama« i »mreže« — široke 5 cm. Oko rukava je »optok«, opšivena koncem. Zimi žene nose uz haljinu i šalvarе od rale, kao i muškarci. Nema razlike u obliku ni u izradi između muških i ženskih šalvara. Vidi Foto 64).

SK. 51. »Čurdija«, leda. Crtala Nevenka Marković

Nose zatim »preglijače« ili »optijegaji«. Oprijegali je izatkan od vune razne boje. Boje su složene tako da izgleda kao vezeni. Boje su vrlo skladne. Ljeti se nosi mjesto oprijeglja kecelja (bošča), duga 1 m. Ima i na njoj vezu. Na nogama nose i žene opanke, čarape od bijele vune, ili su obojene. Kad idu na kakvu svečanost, djevojke oblače cipele kupljene u gradu.

Na glavi nose kapu. Ona je plitka i na njoj su »mrndelec« (ukrašen od metalâ). Preko kape je »prevezat«. Prevezat pada do pasa. Na kraju prevezata više »roglij« (pločice trouglasta oblika od »madas«, arme). Preko tenice su upletene zajedno sa »zehom« (vunena obojena i upletena vrpca, koju same prave) sa džidžama. Upletnjak, kapa, prevezat i jačmak čine jednu cjelinu, komplet. U kosi nose češljeve. Uza se djevojke nose redovno ogledalce.

Starinska nošnja kako je opisana nije praktična.

Pored ostalog i to je jedan razlog da danas djevojke nerado nose takođe samu kad su na poslu i za ovčama. Kad idu na kakvu svečanost svadbu ili sijelo, onda je nošnja druga. Ona se sastoji iz bluze u koju ide 2 m materijala, svile ili druge materije kupljene u gradu. Od dva metra pola se odreže za rukave i 1 m za »stâna« (poprijes i oko leda), 0,5 m za »ščiknu« (oko struka preko »ščotile«, sukrje). »Kraglju« se postavlja nečim boje. Platno se isječe na 3 do 4 jednaka komada. Gore u pasu se nabere, »jaknja« je od vune. Preko kotule nose kecelju (bošču). Čarape su od vune do koljena. U novije vrijeme nose kupovne, kao i cipele. Cobanice nose još kukulju. Pored toga djevojke pletu sebi same džempere i ūlove od vune. Pletu ih na 4 igle, od vune koju same boje.

Vezovi i ručni rad se nalazi na gotovo svakom komadu ženske odjeće. Naročito su lijepo ispleteni napravljenici. Najbogatiji vez je na

66) Nakurnjak

»čurdiju«, po prsim i rukavima. Veza ima na rubu haljine, kukulji, bošči (kecelji), oprijeglju, muškim i ženskim čarapama od vune, kratko, na svim dijelovima odjeće. »Nakurnjak« je također izvezen. Foto 66. Nakur-

njak se upotrebljava u Podveležju pri jahanju na konju, ne samo zbog zime. Zamjenjuje suspenzori. Oni po nekoliko puta u godini ljeti odiše u planinu i vrataju se natrag u Podveležje. Služi im kao pojaz.

Zenska nošnja Podveleški je tipična hercegovačka, kakvu nose Srpske, Hrvatice, te muslimanke, sve do Konjica, sa vrlo ukusnim narodnim vezom.

XIV. HRANA

Obilazeci Podveležje prije rata, zalazio sam u kuće, bez razlike na imovino stanje. U svakoj kući sam bio jednako srdaćno primljen. Plaćali su u planini uopće gostoprimaljivi. Podvelešci su to i u svojim stalnim naseljima. Gostoprimaljivo planštara je jedinstveno, opće poznato, a Podvelešaca također. To se da objasnit materijalnim uslovima života, koliko i bili u njih pruđen, nahrjan i napojen. Nema planštara koji se nije nakao u takvoj prilici, da mu je bilo potrebno da se, ili na putu za planinu, ili u samoj planini, skloni u tuđu kuću, kod nepoznatog domaćina. Nepisani je zakon planštara da se gost («musafir») primi, nahrani i napoji, a da mu se za uslugu ne naplati. «Njegova nafaka» — vele. Svako treba, kako spravljaju hrana i drugo. Primijetio sam ubrzo da im je hrana jednolična, da se ne razlikuje mnogo hrana siromašnih seljaka od hrane srednjaka, pa i bogatijeg seljaka. Razlika je više u kvantitetu, a malo u kvalitetu. Razlika između siromašnih i bogatijih seljaka u hrani je na ročko kad dove gost ili je kakva svećanstvo, svadba ili slično. Redovna hrana je uglavnom jednaka, ali ima ipak izvjesne razlike. Zamolio sam Smajkića Smajku, da mi kroz izvjesno vrijeme vodi dnevnik ishrane za tri porodice, jedne siromašne, (fukare), jednog osrednjeg seljaka i jedne, prema prilikama u Podveležju, dobro stojeće porodice. Nisam tražio imati na porodice, niti sam rekao zašto mi je to potrebno. Teško je to bilo učiniti u Podveležju, jer u to vrijeme u 1937. g. u Podveležju su svega dvojica srušila osnovnu školu, a nekoliko njih analfabetski tečaj. Donosim taj dnevnik u cijeli, tačno onako kako je voden. Dotijeren je samo ortografski. Vodio ga je Smajo Smajkić od 11. IX. 1937. g. do 21. IX. 1937. g. zaključno, u Svinjarini. Evo tog dnevnika:

11. IX. 1937. g. Porodica I. Za ručak-mlijeko, „shurda“²¹) i raževna hleba; užna-mlijeko i hleba; večera-mlijeko i hleba. — Porodica II. Ruča-puru sa mlijekom i malo masla, užna-mlijeko i jemleni hleb, večera hleb i mlijeko. — Porodica III. Ruča-puru sa mlijekom i maslom, — užna masla sa hrdrom i mlijeko, večera izlivak od kokuruzna brašna i soljeka,

12. IX. 1937. g. Porodica I. Ruča-puru sa ljutim (kiselim) mlijekom, užna mlijeko i hleba, večera mlijeko i hleba. — Porodica II. Ruča-krompir svaren začinjen sa maslom i mlijekom, užna hleba i mlijeka, večera hleba i sira. — Porodica III. Ruča „krompir“ stvaren sa prinčicom i »pačinjenom sa maslom, užna mlijeka i hleba, večera pirjan, mlijeka i hleba.

²¹) Hrada ili ūra je posan sir koji se dobije iz surutke nakon što će izmazte maslo. On je suh i kiseo, smatra se najlošijom vrstom sira.

13. IX. 1937. g. Porodica I. Ruča hleba i mlijeka i puru sa mlijekom, užna mlijeka i malo hrdje, večera mlijeka i hleba. — Porodica II. Ruča puru sa maslom i mlijekom i purom, užna mlijeka i hrdje sa hlebom, večera izlivak od „kokuruzne“ brašna za malo loja i mlijeka. — Porodica III. Ruča pitu i mlijeka, užna mlijeka i mela, večera pirjan od mesa i skumpljera i mlijeka.

14. IX. 1937. g. Porodica I. Ruča mlijeka i hleba, užna mlijeka, hleba i hrdje, večera pirjan od krtole. — Porodica II. Ruča puru sa maslom, hleba i mlijeka, užna mlijeka i hrdje, večera skumpire, masla i mlijeka. — Porodica III. Ruča mela, sira, mlijeka i hleba, užna sira i hleba i mlijeka, večera pirjan, mlijeka i hleba.

15. IX. 1937. g. Porodica I. Ruča mlijeka, hleba, hrdje, užna mlijeka, pure, užna izlivak od kokuruzna brašna, večera mlijeka, hleba i sira, večera „skumpijera“ i mesa, hleba i mlijeka.

16. IX. 1937. g. Porodica I. Ruča mlijeka, hleba i hrdje, užna mlijeka, mlijeka i hleba, večera čorbu od krtole. — Porodica II. Ruča puru, užna mlijeka i hleba, večera čorbu od krtole. — Porodica III. Ruča sira, hleba i mlijeka, užna pure i mlijeka, večera krtole, mesu i mlijeka.

17. IX. 1937. g. Porodica I. Ruča mlijeka, hleba i hrdje, užna mlijeka i hleba, večera čorbu od krtole. — Porodica II. Ruča puru, hleba i mlijeka, užna mlijeka i hleba, večera pirjan od krtole. — Porodica III. Ruča mlijeka, hleba i mela, užna sira i masla, večera mlijeka, hleba i pitu.

18. IX. 1937. g. Porodica I. Ruča hleba i mlijeka, užna puru, hleba i mlijeka, večera izlivak od „kokuruznog“ brašna. — Porodica II. Ruča puru, užna hleba i mlijeka, večera pirjan od krtole. — Porodica III. Ruča mlijeka, mela i hleba, užna puru i sira, večera pirjan od kupusa i mesa.

19. IX. 1937. g. Porodica I. Ruča, hleba i hrdje, užna puru, mlijeka večera čorbu od tikve. — Porodica II. Ruča puru, hleba i mlijeka, večera pirjan od krtole. — Porodica III. Ruča puru, mlijeka, hleba i mela, užna hleba i sira, večera pirjan od krtole.

20. IX. 1937. g. Porodica I. Ruča hleba i mlijeka, užna hleba i sira, hleba i mlijeka, večera čorbu od krtole. — Porodica II. Ruča puru, mlijeka i hleba, užna hleba i sira, večera pirjan od krtole. — Porodica III. Ruča puru i sira, večera pirjan od krtole.

21. IX. 1937. g. Porodica I. Ruča puru, mlijeka i hleba, užna mlijeka i hleba, večera čorbu od krtole. — Porodica II. Ruča pitu, mlijeka i hleba, užna hleba i mlijeka, večera čorbu od krtole. — Porodica III. Ruča puru, hleba i mlijeka, užna sira, hleba i mlijeka, večera mesa i kupusa, mlijeka i hleba.

Razlika u hrani siromašnijih i bogatijih je i u tome što siromašniji seljaci i srednjaci užinaju gotovo isključivo mlijeko, a rjeđe uz hrdje ili sira, a bogatiji jedu sir, a ponekad primješaju uz sir još i masla. Razlika je i u kvantitetu. Najbogatiji redovno imaju po dva jela za obrok. Glavna hrana siromašnijih seljaka za večeru je čorba. Ona je pretežno od krompira, rjeđe kupusa, tikve i dr. Srednjaci i bogatiji jedu za večeru pirjan ili varivo s mesom. Varivo se jede za večeru, i vrlo rijetko, obično u čorbi, pirjanu ili s mesom, koje je kuhanio ili pečeno. Iz svega ovoga jasno

pročlanost otkud potiče višak u siru, ukoliko ga ima, za tržiste ili višak posnog sira, a srednjaci takođe malo jedu sir. On se prodaje. I najbogatije porodice jedu malo mesa. Većina Podveležaca ne jede meso u svrhom stanju, osim o Kurban bajramu, kada se kolju bravi, koje zovu „kurbanje“. Kurban kolju iz običaja zbor vjerske obaveze. Bogatiji kolju i po više se kolju bravi za „pastrmu“ (sušeno meso). Pastrmu kolje oko 60 % Podveležaca. Ostalih 40 % ne kolje. Sirotinje kolje samo u slučaju da koje živinu „svrnu“ (oslabi) i hoće da uginie, ili ako vidi da neće izdržati. Ostali kolju „jalovo“, dva do 15 brava, prema imetku i broju čladija. Neznatan broj njih zaslikuje jalovo goveče za pastrmu. Sto je bovine i plodno, to se ostavlja ili se prodaje za podmirenje troškova kupovine i grada, poreza i ostalog. Kokosi ne jedu, malo ih i žimaju. One su za prodaju. Samo bogatiji kolju i prave „českeš“.

Hijeb slabo sole, a i ostala jela vrlo slabo. Jedino u Dobrušu sole normalno. Tamo je etoč relativno manje nego u ostalim selima. Uzrok slabog soljenja je taj što stede so za stoku. Stoku sole normalno, a njima ako ostane. Za seljad troše u Dobrušu 50 do 70 kg soli godišnje prema broju čeljadi. U drugim selima manje. Hijeb im je ječmen ili ražev. Kupuju obično kukuruz, spravljaju od njega puru ili ga prebiju u stupce i prave čorbu od ostanog kukuruzu. To je najslabija čorba. Kuhaju je od zore do mraka i ta čorba je više nezačinjena, nego začinjena. Tu čorbu pravilo je prije rata po prilici oko 30 posto Podveležaca, posle rata manje.

Osnovna hrana je mlijeko, sir i hijeb. U 11 dana porodice I. II. (siromašni seljaci i srednjaci) imaju svaki dan za ručak mlijeko, hijeb ili puru, a tek nekad sir. Porodica III (najbogatija) imala je za ručak mlijeko i sir 9 puta, ali je uz to 4 puta imala med. Svega 2 puta imala je pirjan, a jednom i ptiču. Uzini takođe jedu, gotovo isključivo, mlijeko ili sir, rjeđe oboje. Najbogatiji jedu sir, a srednjaci i siromašni hrdur. Bogatiji porodice uz sir jedu za užinu mlijeko ili med, ili maslo, što siromašni ne mogu. Sem sira i mlijeka, masla i meda, samo jednom porodica II imala je za užinu izlivak.

Večera je u Podveležaca glavni obrok. Glavna hrana je čorba od krompira, kupusa, kukuruza ili dr. Pored toga prave pirjan ili izlivak. Samo porodica III imala je 6 puta pirjan s mesom i krumpirom ili kususom. Siromašni seljaci srednjaci rijetko jedu meso.

Bogatiji prave čorbu s mesom, oko polovine Podveležaca; oko 25% njih začinjava je maslom, a 25% preko zime ne može ni to.

Najbolje se hrane ljeti u planini. Tamo ima sira, mlijeka, masla, ali se i tamo itekako štedi.

Bogatiji prave i kalju od kupusa s mesom, a i bez mesu. Meso se obično vari u čorbi, ili pirjani. Mnogo rjeđe se peče sa krompircima. Pirjan prave od krompira, rijed od pirinča. Ostatlo povrće slabo jedu, jer ga treba kuputi. Bogatiji prave „lukmiru“. Lukmira je maslo, sir i mlađi luk izmiješano.

Izlivak prave od kukuruznog brašna. Brašno se izmete, izlije u tepliju, a ako ima loja ili masla, začini se i peče pod sačem. Na loji način prave izlivak od pšeničnog brašna. Sličan mu je priješnac. Bijelo je brašno izmete s vodom ili vareninom s jajima, ko ima, izlije na tepliju i peče pod sačem. Poslije ga prelije „lijutim“ mlijekom i „saranskom“ (lijeli luk).

Od hijeba prave »podrobac«. Ima dvije vrste podrobca. Bijelo-brašno se umiješi kao pogaća, isjeće na komadice, stavi u sahan, a zatim začini maslom ili zaliže čorbon od obarenog bravljeg ili govedeg mesa. Drugi podrobac je dobro ime jer se hijeb drobi, a ne od droba ili sloj oko droba. Podrobac, kao u Dubravama i u južnoj Hercegovini, nemaju.²⁾

Naročita čast je kad se kuha pita, pogotovo slatka. Pita se pravi od »hasovnog« brašna (kupovno bijelo brašno, a ne brašno iz domaćeg milna) ili od pšeničnog. Pita se spravlja „uoci petka i svecem, a ko ima pravi i drugim danom. Najčešći im je pita da razviju jufku, poprskaju maslom, pospu lojem, saviju i peku pod sačem. Pita se poslije polje klizacim maslom. Slatka pita se razruže, „počini“ maslom i pod sačem peče. Kad je skoro pečena „počini“ se opet s maslom, a zatim se stavi pod sač. Neki je iz toga opet zamaste.

Povrće, osim krompira, nešto kupusa i luka, uopšte ne gaje. Voće, drenjinje, maline, kupine i ljepšnike. Kad dijete prestanu dojiti, daju mu većinom varenine i sira. Hrdur jedu stariji.

Takva im je redovna hrana. Ona je jednodimna, ograničena gotovo isključivo na mlijeko, proizvode od mlijeka i brašna. Ostala jela se po načinu spravljanja potpuno jednostavna i primativna. I oni koji bi mogli da jedu bolje hrane se slabo. Imaju samo nekoliko porodica kod kojih se pod uticajem iz grada, jedu bolje, jelo spravlja bolje, ali to su izuzeci. Općenito su slabo hranjeni, pa i oni najbogatiji. Međutim, ako je u pitanju nam³⁾ (glas) porodice, onda se ne zali i trodi nemilice. Naročito pri vjenčanju ili ako se treba pred gostima pokazati.

Ne bi bio potpun prikaz o hrani, kad se ne bi spomenula »kalvaz«. Na ognjištu je uvek veliki ibrik u kojem se grije voda. Pristavlja se serbetnjak i džezva. Iz ibrika se nasipe topla voda u obore i pritakne da se šefer stavila u »finđazane«. Najbolji je šefer osaj od glave, jer se može izvaditi iz kave i staviti za »bensilah«, za drugi put. Kad se nasipu finđazani, onda se ispije drugi finđazan, onda se peru, pa ako gosti ostaju i dalje ili se sjeđe nastavlja do zore, ponovo se »peče« na isti način kava. Drugi finđazan je uvek kava »prilejuva«. Mjesto vode nekad dolijevaju i mlijeko. Bijelu kavu inače ne piju. Ne kuhaju jaku kavu. Pri sjeću ili nekoj svečanosti, popije se mnogo kava za jednu noć. Nekad i preko stotinu. Naravno, da siromašnije porodice ne mogu da kupuju pravu kavu, ona se peče od cikorijske ili drugih surrogata. Ako ima malo »prave«, čvrta se uz obraz.«

Mislim, da slika o načinu života i njihovom životnom standardu ne bi bila potpuna da nije izneseno čime se i kako se hrane. Zao mi je što

²⁾ U južnoj Hercegovini, a i u okolini Močvara, prave podrobac ovako: sav, loj oko crijeva i debela crijeva zaklame goveđeta ili bravu, eventualno i deblice komade mesa, isjećaju u komadice istope i prie, a zatim raspu u kazu. Loj poveže komade, uhvatiti se odgozo u kaci i konzervirati začinjenu crijeva i meso... Kad hoće da jedu, zahvate komad podrobca iz kazu, raspire ga na tavi i začinjavaju njim jelo ili ga jedu sa samim hijebom.

dnevnik ishrane nije voden duže. Ipak, ja sam mnogo puta zalažio u njihove kuće, u svaku dobu, kod najsiromašnijih, kao i kod najbogatijih, i uvjerio se da nije ni bilo potrebno da se dalje vodi. Bio bi to suvremen posao. U svaku dobu godine hrana je uglavnom onakva kakva je opisana.

Siromašni najbolje jedu u planini. To je razlog što neki siromašniji, ene ići u planinu.

XV. PROSVJETNE I HIGIJENSKE PRILIKE

Htio bih da u ovom poglavlju razbijem ikjesne netačnosti i zablude koje su jako raširene, a tiše su i u stručnu literaturu i time dohile. Svi publicitet. U Glasniku zemaljskog muzeja J. Popović, veli doslovno: »Pod veliče ubrajamo među najzastojljive Hercegovce. Škole, niti su imali, niti je dandans imaju. Doduše, nisu ni želiš da im se otvor. Jedino se među njima odvaja Svinjarina, koja je tražila školu.¹⁾

Nadalje veli o njima ovo: »Izgleda, da zbog velike primitivnosti, zbog jednostavnosti života i privredjenja i zbog separisanja od ostalog, gradanskog elementa, i njihova intelektualna snaga (podvukao T. K.) veoma zaostaje u poređenju sa ostalim stanovništвом hercegovačkog kraja i goljeti. Ne žive u mnogo boljim materijalnim prilikama ni ona najbliža im selo mostarskog i nevesiњskog sreza, sa muslimanskim i kršćanskim životom, pa se u tog stanovništva ipak vidi stvaralački duh: u narodnoj nošnji, u pjesmi, u narodnim umotvorinama. Kod Podveležaca svega toga nema.²⁾ (podvukao T. K.)

Ja u rukama njihovih čobanica i maju nisam vido, osim prestice, nikakav drugi ručni rad. Vidio sam i muške i ženske radnike pri žetvi: posluje žetve, kad se vraćaju sa teškog posla, bez pjesme. Posmatrao sam čobane i čobanice pri čuvanju stada po čitave sate, bez pjesme, bez dvojnica i bez ikakvog muzičkog instrumenta. (podvukao T. K.). U drugim selima se zabavljaju u skakanju skoka i u bacanju kamena s ramena, ili se hrvu ili puste svoje bikove da se budu i nadjavaju.

U Bjelašnicu kod Podveležaca, nisam nista od tog vidio. (Podvukao Kanaet). Sviše strogo, upravo, asketski, način je njihova života. Bilo bi zaista zanimljivo u samim njihovim stalnim naseljima ispitati život i običaje u pojedinih zgodama, na pr. pri rođenju, pogrebu (po-kopu mrtvaca), pri većim skupovima momaka i djevojaka, pri ženidbi i udaji u svatovima itd.³⁾

Koliko je malo u svemu tome istine, vidjelo se već iz prethodnih otsjeka, a vidjeće se i iz narednih. Popović se na kraju ogradije i veli da bi trebalo ispitati njihov život u njihovim stalnim naseljima. On nije onakav ni u planini, kako ga je opisao. Ako su Podveležci i Podveleške znali da je on među njima, iz nepovjerenja prema strancu, vjerujem da nije čuo ni pjesme, ni vidio ručni rad i ostalo. Međutim, svega toga ima

¹⁾ J. Popović, Ljetni stanovi itd., na Bjelašnici, str. 81.

²⁾ Ibid. str. 82.

³⁾ Ibid. str. 82 do 83.

i u planini. Dvojnice zovu »dvogrlas« i nose ih sobom u planinu. U avgustu 1932. g. u Krobnjama sam našao dvogrla. Popović sam navodi da je o njihovom životu pisao po pričanju drugih.

Presegneće prilike, J. Popović navodi da još u 1932. g. nisu imali mektebu u Svinjarini odpočela nastava, a u 1946. g. počela je nastava u novoj zgradi u istom selu. Zidanje je započeto neposredno pred rat.⁴⁾ Sa svim je netaćno da seljac, osim u Svinjarini, nisu željeli školu. U svim selima razgovarao sam sa mnogim domaćinima, i svi su oni željeli školu. Redovno sam dobitao odgovor: »Bih, brate, volio školu, što ne bi. Dožao bi bar neko do hijeba, Volio bi i radi svega, a ne samo zbog hijeba, i »hartijus (olovku i papir). Nudili su mi i novac za čistu hartiju i kalem. Otvaranje škole nije konvenovalo onima koji su timo pravdili diskriminatorski postupak.⁵⁾ Nekima u Mostaru nije bilo u interesu da se škola konzervativni Podveležac kome nije draga što je škola otvorena i to mora da šalje djevcu u školu, narocito teniku, umjesto da mu čuvaju stoku. Cuo sam i misljenje da su Ahmed Smajlić i Alija Zkomilje, koji su se najviše angažovali oko otvaranja škole, dužmani Podveležja. Takvih je nezatina manjina, a takvih imaju i u drugim krajevima, nije to karakteristično za Podveležje. A da je to tako, vidjeće se iz komparacija, stanja pismenosti prije rata i napretka koji je u tom pogledu učinkom poslijera, izmjenom društvenih odnosa. Prije rata su svega dva dječaka Podveležaca svršila školu. Jedan od Ahmed Smajlić, sada imam matičar u Mostaru i kadija Pintul u Mostaru. Bilo je još par pismenih dosegjemnika u Kokorini uz cestu, ali oni nisu Podveležci. Samouka je bilo u Kokorini 12, Kružnju 4, Banjdolu 6, Svinjarini 2, G. Gnojnicevana 3, Oprišima 3, Dobrču 2. Nijedan hodža, osim Smajlića, nije svršio osnovnu školu. Analitski tečaj svršilo ih je 14 u medresi u Mostaru. Škole, rečeno je već, nisu bilo nijedne, a imali su 9 međeski, jedan u Dobruču, dva u G. Gnojnicama, po jedan u Dolu, Banjdolu i po dva u Kružnjima Kokorini. Zgrada izvan naselja, ali su ga sršušili, jer nije bilo na mjestu. Još prije rata htjeli su da tu otvore školu, ali zbog toga što nije bio pristupačan, odušta su od te namjere. — Ostali su radili u privatnim kućama. U mektebu su po danu isla djeca, a uveče odrađivali. Radili su 5 do 8 mjeseci u godini. Mektebe je u 1935—1936. g. u Dobruču posjećivalo 38, Kružnjima 42, Doli 38, Svinjarini 123, Banjdolu 32, D. Kružnju 37, G. Kružnju 38, D. Kokorini 63, G. Kokorini 63, svega 449 ili oko 24% od cijelokupnog stanovništva. U mektebima u Kružnjima, Dobruču i Svinjarini, pored vjerske obuke, poučavali su dječu čitanju i pištanju. Hodža je pišao »Vakuf«.

⁴⁾ Vidi o tome T. Kanaet, cit. raspravu.

⁵⁾ Koliko sam lično imao muke da se odobri din. 30.000 za početak izdanje škole!

Bio sam prisutan kad je radila komisija koja je došla da odredi mjesto za školu. Svjesni Podveležac Ahmed Smajlić občao je dati zemljište za školu. Smajlić je posjedovao relativno veliko imanje. Komisija nije mogla naći na njegovom imanju zemljište podesno za školu. Da se ne bi stvar otezala, trebalo je voditi pregovore o zamjeni zemljišta sa vlasnikom zemljišta na kojem je komisija odabrala mjesto za školu. Jedva je to pitanje riješeno.

iz zadužbina. Seljaci su davali samo drvo. Hodže su im bilo uopšte slabo plaćene. Svima je taj posao bio uzgredno, sporedno zanimanje. Za vrijeme ramazana, hodže su išle po kućama i učili vjerskim obredima seljaka. Selo im je davao 500 do 600 dinara, a Vakuf isto toliko. U jednoj kući bi ostajali 3 do 4 dana u nekim i više. Ovisilo je o tome kako je koja kuća mogla noditi hraniti. U kući u kojoj je poduzavao hodža se je i hranio. Analabetski tečaj u vojski završilo je 36. Tečajevje je vodio i Ahmed Smajlić.

Po oslobođenju izmijenile su se potpuno prosvjetne prilike u Podveležju. U 1944 g. — 1955 g. otvorena je prva škola. Zgrada je završena 1946 g. i ostala djeca idu u školu u novu zgradu. Škola je uz zgradu opštine. To su danas dvije najveće zgrade u Podveležju. (Vidi Foto 72) Zgrada opštine podignuta je također po oslobođenju. Propustom MNO i samih seljaca još nije gotova četrtina uši školu. U 1951 g. otvorene su još dvije škole, jedna u Kokorini na cesti Mostar—Nevesinje, u bivšem Taboriču hanu, druga u Dobrču u bivšem mektebu. Održavanje analabetskih tečajeva otpočelo je već u 1945 g. U srežu nisam mogao dobiti podatke za 1946 i 1947 g., ali sam dobio podatke da je u 1948 g. bilo nepismenih iznad 10 godina još svega 823. Broj se nepismenih smanjio za više od 50%. Od toga broja nepismenih iznad 45 godina bilo je 295. Te godine je ostalo nepismenih koji dolazu u obzir za opismenjavanje svega 528. Održavanje tečajeva se nastavljalo i dalje, a u 1949 g. otpočeli su radni pregledi održanih tečajeva od godine 1947—1948. Vidi tabelu 21.

TABELA BROJ 21
TEČAJEVI ZA OPISMENJAVANJE

anal. tečajevi	produljni tečajevi	svega	1947/48			1948/49			1949/50			1950/51		
			anal. tečajevi	produljni tečajevi	svega									
151	—	151	82	—	82	141	78	219	20	181	201	—	—	—

Tab. 21. Tečajevi za opismenjavanje u vremenu od 1947—48 do 1950—51 godine

Broj učenika u školama vidi se iz sljedeće tabele (Vidi tabelu 22).

Podaci za školske godine 1944 i 1945, 1946 i 1947, i 1947—1948, uzeli su u samoj školi, a podaci za ostale godine u prosvjetnom odjeljenju sreža Mostar sela. U zbir nisu unesene D. Opine, koje su u sastavu grada Mostara. Do 1950 g. ostalo je nepismenih ispod 45 g. starosti svega 72, većinom žena. U 1950 i 1951 opismenjeno je još 20.

Analizom podataka uočavaju se dva problema. Mnogo ih se upiše u prvi razred, a malo ih svršava osnovnu školu. Od 51 učenika(ca), koji su upisani 1944—1945 prvi razred, završilo je svega 9. Od 50 upisanih učenika(ca) završilo je u 1945—1946 svega 14. Iza toga se prilike normalizuju, pa je od 45 upisanih u 1946—1947 stiglo u IV razred njih 36, ali ipak od 53 upisana učenika u 1947—1948 g. u IV razred idu svega 17.

TABELA BROJ 22
OSNOVNA NASTAVA

Razred	Narodna osnovna škola: SVINJARINA												DOBRC			KOKORINA											
	m.	ž.	sv.	m.	ž.	sv.	m.	ž.	sv.	m.	ž.	sv.	m.	ž.	sv.	m.	ž.	sv.									
I	43	6	51	42	8	50	35	10	45	31	22	53	41	34	75	29	38	67	23	11	34	20	20	40	36	16	32
II	—	—	4	—	4	5	1	6	36	7	45	20	4	24	21	4	25	24	14	35	12	8	20	—	—	—	
III	—	—	—	—	—	—	17	2	19	9	1	10	31	3	84	16	4	20	16	4	29	—	—	—	—	—	—
IV	—	—	—	—	—	—	5	—	9	8	1	9	10	1	11	33	3	36	16	1	17	—	—	—	—	—	—
V	40	8	51	46	8	54	66	18	72	73	33	100	102	42	144	36	40	148	79	30	103	37	28	60	36	16	32

Tab. 22. Brojno stanje učenika u školama u vremenu od 1944—45 do 1950—51

Drugi je problem što je malen broj ženske djece, koja posjecuju i zavajaju osnovnu školu.

Tri školske zgrade su zasada dovoljne za Podveležje, trebaće podići

nove propisane školske zgrade u Dobrču i Kokorini.

Higijenske prilike. Parallelno sa prosvjetnim prilikama su i higijenske prilike. Pod kakvim higijenskim prilikama žive Podveležaca skupa svaka kap vode, kad se ona mora nositi na ledima ili donositi vodu ponedjeđe svaki drugi dan. Nekad dva do pet sati daleko. Stoka se goni na jezice, topiti amjer u korištenju, da bi se dobila voda za piće, pranje tijela i odjeće, te prostorija. Voda je osnovni faktor za održavanje čistote. O njoj ovise higijenske prilike uspore u nekom kraju. Kod Podveležaca ima još i niz drugih vrlo važnih faktura, koji su uslovili danasnje higijenske prilike. Te su u prvom redu same kuće. Uoko 50% kuća uspore kroz otvore u zidovima. Sami oni ne vole noćivati u njima. Noće većinom vjere prije klanjanja uzimaju abdec (umivaju se, peru ruke i noge). To rade u »kući u jedenu«. Vodu zatim prospu po podu. Na moje pitanje, »Zasto presipate tu vodu po podu?«, odgovoren mi je: »Pod je od zemlje, suši se i puca. Treba ga zalijavati vodom. Vodu stedimo i zbog toga je presipamo po podu.« Kuće su im male, a porodice ponekad brojne. Svi spavaju u jednoj prostoriji ako je jednodjelna kuća, a takvih je oko 50%. Ako u kući ima soba, onda u sobi spava domaćin i mali broj starijih. Svi ostali spavaju u »kući«. U 1935. g. sam zabilježio sljedeće slučajeve: Goste, u prostoriji $2,7 \times 3,6 \times 2$ m, spavalo je 11 osoba. Kad Huse u sobi Salke Goste veličine $2,9 \times 3,2 \times 2$ m, spavalo je 8 osoba, od toga 6 djece ispred 10 godina. U kući Rame Goste bilo je 22 osobe. Kuća ima 2 odjeljenja. U sobi $4,5 \times 4 \times 2$ spavalo je 6 osoba, svi ostali u »kući«. Kad Avdo Krhan u jednoj prostoriji $6 \times 3 \times 2$ m spavalo je 8 osoba. Slikno je bilo sa Duranom Krhanom, Salkom Krhanom, Beširom Gostom i dr. Oni stanuju u kućama pločarama. U jednodjelnim krovarama prilike su još i teže. Od prozora je malo koristi. Rijetko sam našao da je neki otvoren. On više služi da propušta svjetlost, nego za provjeravanje. Pred kućom po pravilu su čeljad zabavljena mnogo oko stoke, od zora do miraka. Ne doprijevaju da paze na čistoću. Noćivaju vani i po kiši, najviše pod otvorenim nebom ili u najboljem slučaju pod pećinom ili u torarici. Ujutro čovjek dove u kuću neispavan, pokisao, nezadovoljan i ne može da pazi na čistotu. Sobe, istina, kreće, bar jednom u godini, ali zbog dima ne kreće kućue, nikada. Svjetlijke su prava rijetkost. Prozora u »kući« nema i kuća je osvijetljena sa ognjišta. Pri takvoj svjetlosti djeca uče i pišu svoje zadace. Zbog prerade mlijeka kući imaju čitavi rojevi muha. Buha tma također mnogo. Rijetke su i kuće u kojima nema u odjeći i posteljini uši. Peglu nisam nijednu vidio u Podveležju, a ona ih najviše tamani. Istina, prodiriće i pegla brzo u Podveležje. O svečanostima, deseci sukanja podveležkih djevojaka peglaju se u Mostaru. Sa pranjem rublja i posteljine je vrlo teško. Dobar dio njih ne može kupiti sapun, a vode je malo. Peru-

ili kod kuće ili oko bunara i na smješnicama. Foto 67. Starije žene prave »zeni« (luklaju od pepela). Za mladine raspala. Ponekad je potrebno da se na rublje (narečito u Kružnju i Kokorini), Jako prijave i masne haljine Peru se u sjernoj vuni. Ta vuna ima oštari zadar i festov miris. Iza nje ostaju ruke žute. Sjerna vuna se nakvasti u mlakoj vodi, pratišku i mučku. Zatim se osijedi i stavila druga. Voda postaje mukna, zmeđa kao od mulja. U toj vodi Peru prijava i masne haljine. Imu delovanje kao i benzin, očisti masne mrlje. Poslije izpiraju u čistoj vodi. Haljine Peru i u zemlji »humaric« — umi.

Od sjedenja kraj ognjišta uz vatru, i zbog nepravilne ishrane razvije se kod djece ponekad i bolest zvana (Cutis marmorata vascularis seu pigmentosa a cibis), koja je u narodu poznata pod imenom »cigani«* Foto 68.

Slažem se potpuno sa posljednjim izvodom L. Dojmija, u napomeni. Ovu bolest Podveležaca »cigani« nisam znao kao »interesantan« slučaj nego kao dokumentaciju teškog ekonomskog stanja i teških ekonomskih prilika u kojima ovi ljudi žive. Nije u pitanju samo »slučaj L. C. D. iz Kružnja«, ima takvih slučajeva u Podveležju i više. Tragovi ostaju za čitav život. Kad sam u 1939. g. 27 II bio u Blagaju, konstatovana je ta bolest i kod drugih. Porodica Crnemerovića dobita je prezime od »Crnog Omera«. Prijе su se zvali Maksumići. C. D. pripada toj porodici. Treba li i tu tražiti nasljednu predispoziciju? Dr. Dojni je našao još 6 slučajeva »cigani« oboljenja kod Podveležaca. Izno je i slučaj jednog porodaja. Podveležka je rodila u grmlju i donijela dijetu kući. Spomenuo sam slučaj Podveležke M., koja je 1952. g. rodila idući za stokom u planinu. Vi-

* Evo tako je d-r L. Dojni opisao tu bolest: »L. C. D. 5 god. iz Kružnja, Diag. Status post polyomyelitidem. 3 mjeseca je bolesan i uvijek leži ili sjedi uz ovoreno ognjište. Od početka bolesti pojavit će i »cigani«, veli mi otac Pojave jako izražene: pigmentacije i ožilje. Odmah u početku svog naplet-

67) Odicajak na pranje rublja i odjeća. U ruci nosi kablici. Naljija zimak. Kružnje 1952. g.

68) Cutis marmorata vascularis seu pigmentosa a cibis (cigani). Iz članaka dr. L. Dojmi. Vidi napomenu 6 iz otsjeka II.

sočicu. Takvih slučajeva ima više. Inače dječu radaju kod kuće, a samo u najtežim slučajevima idu u bolnicu. Porodaji se kriju. Obavještavaju se samo starije žene, koje obavljaju porodaj. Primalje nema. Pupak režu slobodnim nožićima. Operu ih u vrućoj vodi, a to vrši niska od žena. Obično pri porodaju pomaže svekra i komšinica. Žena je »snečata« 40 dana iza porodaju. Dječu doje dugo, i od 1 do 5 godina, a obično dok ne prohodaju, 2 godine. Dan 27 III 1935 g. našao sam u selu Dobrču da je dijete Alije Corica Mehina, koje je imalo 4 godine, još uvek dojilo. Prije su dječa dojila i duže. Salko Corić iz Dobrča dojio je 7 g. Marke Mumini pričao mi je sljedeće: »Koji god dulje doji taj je bolji, zdraviji i snažniji. Salko je moj vršnik, a snažniji je od mene, mene kolika dva puta.« Pri tome je interesantno da mušku dječu doje duže nego žensku. Muško sam da je to posjetilica opatog stava, konzervativnih muslimana u objašnjenju: »Ko muško je pa neko goji, žensku ne bi dali. Prije udari u nevaljao posao nego muško. Čim joj je 14 godina traži da se uda. Mušku bi dali da doj 7 godina.« Na moje pitanje da to nije radi toga da žena što kasnije zanese, odgovorio mi je da nije, već samo radi toga da bude djeće jače. »U nas toga nema. Svako dijete nosi svoju nafakuh.« Od osmog mjeseca počnu djetetu davati i drugu hranu, naročito vareninu i žorbice. Odmah mu daju slanu hranu. Na moje pitanje: »Kad dojite dječu?«, dobio sam odgovor: »Kad se krive.« Nekad prođe i po 6 sati, kad su žene u poslu, nekad preko dan. Tako ih peru, kad se tek rode u toploj vodi, svake dan, ili jednom u godini. Ako dijete zabolje, pokušaju ga, a onda vratuju u bjelancem i daju mu da piće. Za hranu mu daju tada jačenja hijeb,

daje ovaj opis: »Kako je ove godine i u našim Hercegovačkim krajevinama vlastila velika studen i snijeg i naniši, imao sam prilike da nađem na nekoliko svježih slučajeva promjene na koži, izvezanih direktnim djevljanjem vatre. Te promjene na koži narod nazivlje »ciganice«, ne samo u okolini Mostara već i pod drugim kotarevima (tako na pr. u Stocu) te je zbog toga što se najčešće na te promjene naći najčešće na koljenima, pod koljenima i pod lakticama, a to je sasvim razumljivo, jer sjedeći i to najviše alla turca ili čučeti uz vatre, baš su koljenja i potkoljenice najviše izložene direktnom djevljanju vatreng žara. Promjene koje nastaju imaju izgled mrežastog, pigmentiranog spleta kao mramor, plavo-crvene ili čak smeđe boje, pogdjeje se među mrežastim vrpčama nažale i atroficična mjesta, a i ozljasto tkivo. U nekim su supajevima promjene vrlo jako označene kod drugih slabije. Dorlier nazivlje i »Pigmentatio recticularis a colore« i spominje kako se to često mitiši kod prodavacica koje su otvorenom prodaju i griju pri tom noge »Fusco-eritem«. D-r Dojni pretpostavlja da i kod postanka »ciganice« nije jedini faktor iradijacija topline od otvorene vatre, već mora postojati unutrašnja predispozicija. On navodi: »Kako su svojedobno talijanski autori promjene na koži kod pelage kao i bolesti samu nazivali »mal della miseria« (bolest bijede) tako bi nam i ove promjene na koži sa svojom tipičnom lokalizacijom u predjelu koljen mogle da budu označen jednog prirodnog pečata koji bijela svojim izabranicima udara za cijeli život, narod je to ustalom i sam vrlo dobro označio nazivom »ciganice«. Zaista su svi izneseni slučajevi po svom ekonomskom stanju puka cigara. Taj pečat bijede nije stoga za bijenika i interesantan slučaj, kao što se već obično, već može da bude utokaz za progrenjanje nadma života i ekonomskog stanja žigosanog.« Vidi d-r Dojni, Cutis marmorata vascularis seu pigmentosa a calore (tzv. »ciganice«). Med. Farm. Pošta broj 3-4 god. 1939.

na maslu. Protiv djece sasule korjen (lučkovicu) od »skačuna« (čičicu automornale). Samučen korijen ukrcaju u vodu i daju dječi da piju. »Sunećenje« (obrezivanje) obavlja se kad muškarac napuni župan i poziv dolazi iz grada. Obično se istodobno suneti više djece u selu. »Od lada dijete je pravi musliman.« Moram napomenuti da su majke neobično rjeđe za djecem. Nijesam čuo majku da povisi glas i vikne na dijete: »Srce majtina«, »dušo moja« itd., drukčije ga ne zove. Mnoge gredanke bi mogla mnogo naučiti od podveleške žene kako se odgaja dijete. Rijetko gdje ima u kući kolijevika. U Krošnjama sam zatekao dijete koje se »jakos« redilo medu grebenjima umjesto kolijevike.

Djevojke dobivaju periodu dosta kasno, između 13 i 16 godine, većinom i starije. Od starijih kriju, a sa mladim ženama, drugaricama se nisu ni prije rata pokrivale. Nisu imale ni zara ni teredi. Nisu nosile ni dimije. Maramom su prekrivale samo bradu, vrat i celo. (Vidi Foto 33, 32 i 64). Zbog toga ih konzervativni gradani nisu ni smatrali pravim vjernicima. Pitao sam ih prije rata kako to da se ne kriju? »Radimo« — bio je odgovor. — Žena za vrijeme perioda ne vrši vjerske obrede. Ona je »haz«. Ako traje tri dana, ona je haz, a ako traje preko 10 dana, jesti svaki put. Smatra se da je tada bolesna. Ako je to u vrijeme ravnateljica, onda za to vrijeme ne posti. Naposte kasnije onoliko dana koliko je »mursla«.

Period u vrlo rano gube. Rijetko koja je ima poslije 40 godina. To je zbog teškog i napornog rada, te dugog hodanja. Težak je život podveleške žene. Vrlo brzo prima staracki izgled.

Najbljiže ambulante su im u Blagaju i Mostaru. Bolesnika nose kao prije 100 godina na konju, ako može. Ako ne može, nose ga na nosilima koja sami sastavljaju.

Lijeće se, kako vele, »glavnjom«. Ispari se, pa sto ti, ili: »Lezi i pari se uz vatruljok ne odzravaju, ako odzravaju.«

Ako je žena slabla, boležljiva, dječa joj umiru ili nema djece, odlazi pod neki stari briješ u bari kod sela Obri (polu sata od Lisnice). Oko briješa hoda ili malo spava.⁷⁾

Ima nekoliko bolesti kod ljudi i kod stoke koje su česte u Podvelešku. Bore se protiv njih na razne načine. Te bolesti su: rane od sjekire, kosi-jera, kose, noža i drugoga. Dalje, ujed zmijsorni prišt ili »serkavac« (Antraks), kako ga zovu, profesionalno oboljenje stocara, dizenterija (i druge vrste proliva), grlobolja (angina i difterija), a zatim dolaze druge — kao reuma, »kašalj« (tuberkuloza), i dr. Lijeće se narodnim lijekovima.

⁷⁾ Vidi Zapis Skalića br. 2311/III, Inst. za proučavanje folklora B. i H. — Sarajevo.

Približno sam nekoliko načina liječenja tih bolesti za koje tvrdi da cigurno djeluju. Imaju više načina kako liječiti zmijski ujed. Oni ga liječe sa haptovinom, divljom zovom (Sambucus ebulus). Zarele bobe stave se u bocu i zatvorene u boci čuvaju. Kad ujede covjeku zmiš, daju mu da popije po dvije kapi soka ili to saspri stoci u grlo. Ako ne pomognu za devet sata, treba popiti još dvije kapi, više se ne smije. Tvrdi da redovno pomognu prvo dvije kapi. Ovo sam zabilježio u Blaćama na Bjelšnici od Podveleške.

U G. Bandolu, kud zmišla ujedno stoku, oko ujeda se zbroja tijem i natare
duvnum, a zatim prizne bladum niočastim kamenom.

Crkavac (antrax) kod ljudi lijecen umunom. Crkavac kod stoke lijec
kukurijekom, koji zove sprež, obleženius multiflorum. Gojećem preuzetu
derđem, koju lepid vrata, i provuku malu komadić sprovođen studova sprež
(neda), kroz ūku i vrat. Ako gojeća boluje od crkavaca, potegne sprež za 24 sata sprež
mri i voda. Nakon 4 do 5 dana prosiće se oboj usijanom iglom da bude
bladine. Interesantno je da sprežom ne zaraste, daju mu samo male rade i to da
Marin iz Hrodbine pribrojao je da sprežom ne lijeca antrax same Podvelešci. Jovo
56 g. starim, redomen u Beovcu, aresu nitakog, saznao sam da i oni lijeci smr
straxi: kukurijekom na siljan način.

U tako dva udaljenia predjela, Mostar i Niš, upotrebljavaju potpuno
isti lijek i gotovo isti je način liječenja. Možda ne bi bilo loše da stručnjaci
i stvar ispitaju detaljnije. U Blaćanima sam zbijeljio od Mene Zlomljene
da kao lijek protiv crkavaca kod konja upotrebljavaju »vođi like, olako stablo
mogu opisati tako da bi se moglo odrediti koje je to stablo, jer mi ga nije pokazan, a nije ga
mogao opisati kao i gojećetu sprež.

Rane su vrlo česte. Oduha i mnogo načina na koje lijeci rane. Neki se
lijekovi upravo drastični.

Rane manje »odulome (Symphytum officinale) pomijeđanom sa maslinom
(Achillea millefolium) i bočvicom (Plantago media) sa mladim maslinom — stiloruk
posjeku, ranu pospiju živim krećem (CaO) da ubije zarazu. Tako radikalome. Ustavljuju
je takode i duvanom. Kad je velika rana, traže liječnika.

Protiv diženjerice upotrebljavaju sa crnom kavom. Lijeće i crnom kavom sa bjelancem, prečnim
ječmenjem i hlebom na maslu. Upotrebljavaju takođe sijerak (metilasi). Sjeme se
poprije i jede. Najčešće najefikasnije djeluje prezenje jehnjevi hleb na maslu.

Grobolju, osim moknjama koje mažu maslon i previjaju na vrat,
lijede još i sjernom vunom. Sjernu vunu dobro zagriju, poškropre rakljom,
i priviju oko vrata. Interesantno je da Podvelešci upotape ne piju alkohol,
a ovaca ostavljaju ga kao lijek. Sjernom vunom lijeće i reumu. Crtavo runo
srećetom ili jakom rakljom. U tu vunu čovjek legne i omota se njome. Teku
sjertom, reumu.

Protiv prehlade »najbolje se izmojiti«, »corbe vruće srkati«, uz te
pripariti ur vatrnu.

Kad »zavatri«, u novije vrijeme stavljaju mokre krpe pa preko njih
suhe. To su donijeli la vojske i iz grada. Priviju čudu i jaja na tabane.

Protiv kašlja piju infuzi-vrijeska i kadulje. Protiv bolesti pišča upo
trebljavaju aljez (Malva spec.). Protiv sipe piju pelin, a srčanile kad bell
(Rubus saxatilis) upotrebljavaju protiv kašlja i čaj od sve. Kumino grzde
pečen luk, a da se istegli anjoj iz rane čira ili nabroja, upotrebljavaju
od smrća (Plecs excelsa). Kad prozebu prsti, »češi u kosi i ne pripeci vatrni
pomažu. Naći će se samo poneta žena koja će otici hodži po zapisi kad ništa
ne pomaže.

Upotrebljavaju još i niz drugih biljaka za razne bolesti. Dakle bi me
odvelo da ih dalje navodim. Spomenuo sam one biljke i načine liječenja
koje su u vezi sa najčešćim bolestima u Podveležju i za koje imaju niz lijekova.
Svakako da dobar dio tih biljaka povoljno i djeluje, jer su to biljke
koje su već poznate u ljekarstvu.

Kao što se iz ovog pregleda vidi, higijenske prilike Podveležju su
teške. Namčće se potreba što hitnijih mjeri: sanacija bunareva, pro
čišćenje mreže bunara da bi se dobilo vode za piće, dezinfekcija stanova,
otvaranje ambulante uz opštinu, i drugo. Pregavac povremeno bukne u
Podveležju. Često se zazna tek kad neki ode u vojštu i tamo se ustanovali.
Oni i ne znaju da se radi o tifusu. »Zavarivac«, vele. Ostalo kao: često
stanova i odjela doći će sa napretkom prosvjeti i kulturu. Znatan je
kuća, mnoga čistije. Vršeno je i čišćenje bunara. Prije rata su se mogle
na prste nabrojati kuće u kojima se moglo noći bez bojazni od mali, sad
je takvih kuća mnogo više.

Kulturni život Podveležaca. Teško se da može o tome reći. U Pod
veležju nema knjiga, diletantske društine, pozorišta, pa ni čitaonica. Pod
družu dolaze mnoge česte razni prestavniči kulturnog i političkog života
je to povremeno. Podvelešci su prepušteni uglavnom sami sebi, zabav
ljuju se na svoj način, kako znaju i umiju.

Imali su svoje guslare. Imaju ih i danas. Najomiljenija im je zabava
u više kuća i danas se čuvaju gusle. U kući Osmana Husića i Besira
Goste u Opinama našao sam u 1951. g. gusle. U kući niko ne pjeva uz
slušao sam prije rata jednu o borbi Kraljevica Marka, i Muše Kasedžije.
Asistent Filozofskog fakulteta Peći zbijeljio je u 1932. g. pjesmu: »Za
Vododer. Imao ih i danas. Njemu ju je kazivao Hadži
narođene pjesme, sa 25 do 30 stihova. U Podveležju su se zadrzale i ženske
Peći Hava Smajklić, žena Ibre Smajklić u Svinjarima. Baš na tim sjelima
i za taj sjeljaljiv i tzv. kajde, pjesme sa 2 stiba i desetercu, sa
rimom na kraju prvoga stiba, ili na sredini i na kraju drugog stiba, ili su
bez rimovanja. Na sjelima, pored pjevanja postole i razne skupne igre.
Interesantno je da su i te igre vezane za njihov svakidašnji život i njihova
(vuč je za njih najveće strašilo i najveću napast), »koza«¹¹⁾ i dr.

¹¹⁾ Tura. Zasuće se krpa, a nekad i pokvasi. Tačko zasukana krpa zove se
tura. Igra je u dvadesetak. Jedan »drži turu«. Udarac svakog tirom po ruci
Kad udari prvi, on mu veli: »Udarai tor i tog.« Tako se to izmenjuje. Pošto
se izudaraju svi, mijenja se tura koju se određuje »kadija« (mida).

¹²⁾ Igra prsten. Posjedaju svi okolo. Ruke drže otragu. Jedan prolazi
i da nekom prsten. Jedan je u sredini. Povezu se rukama i miku iza sebe.
Pređu jedan drugom prsten. Kadija pita onog u sredini: »U koja je prsten?
Onaj pogoda. Uz prsten promišlja i turu. Kako koji dobjive turu, udara onog
u sredini, sve dok ne pogodi u koga je prsten. U koga ga nadje, taj ide

¹³⁾ Igra vuča. Jedan se »napravi u vučak, omrči se sav, metne dvije
dakse na glavu i oponaša vuču. Tako maskiran upada na sjelo. Nastaje
ganjanje i »hakanje« vuču. On mrči koga stigne i muško i žensko. Prolaze
sjednu napoje i peru se, i on i ostali.

¹⁴⁾ Koza, igraju po dvojicu ili više njih podijeljeni u dvije strane.
Uznu neku sitnicu i sakriju u šake. Svi drže šake zatvorene pred sobom.
Jedan pogoda u koga je stvar sakrivena. On je u sredini. Dobiva ona stranu,

Podveleški imaju i kola uz razne plesme. Igraju »koljenje«, »biber kolo«, »skuna kolo« (djevojka se skunji u kolu, jer joj traže mnogo »ruha«), »proskakava«, »truse«, »pleter« (djelen kolo), »kalopera kolo« (kapija), »zeljanica kolo«, »konjsko kolo« (interesantan je naziv, jer se to kolo druge zove »nijemo« ili »gluhovo«).¹³⁾

Na sjelo uvečer dolaze i djevojke bez starijih, ali iz komšiluka dolaze i stari. Sjela su vrlo često. Tu se pored sastanka kod ovaca, sastaju momci i djevojke na »vidjelo« i zagledanje. Za sjela običaje najbolje odjela.

Citaonica jed nije otvorena. Nemaju još ni doma kulture.

XVI. PODVELEŠCI, NJIHOVE PsihičKE OSOBINE, NJIHOVA ŠIVA-TANJA I NAZIRANJA

Mislim da se, iz onoga što je do sada izneseno, moglo uvidjeti, da je sve ono što pisano o psihičkim osobinama Podveležaca, intelektualnim sposobnostima, uglavnom, netačno ili u u najmanju ruku pretjerano potencirano.

Jasno je da se Podveležci ne mogu izdovijiti iz geografske sredine u kojoj žive, jer su s njom usko povezani. Ali, pored to sredine, oni su proizvod i svih onih društveno političkih faktora i odnosa koji su ostavili tragova u njihovim psihičkim osobinama. Svi ti faktori, geografski, društveno politički i dr., formirali su kod njih, u toku istorije, njihova današnja shvatanja, naziranja, poglede na svijet i dr. Sve se to održava također i u njihovim pjesmama, nošnji, narodnom vezu, običajima itd. Svemu tome podloga je materijalna baza. Sile njihovih umotvorina kreće se u okviru njihovog svakidašnjeg života i rada. Ne mogu se odvojiti jedno od drugoga. Sve bi to ostalo fraza ako se ne bi dokumentovalo činjenicama.

Neke njihove karakterne crte istaknute su ranije. To je njihovo rijetko gostoprимstvo. Izno sam misljenje kako je ono postalo. Iz planine preneseno je u njihova stalna naselja i postalo jednom od njihovih karakternih crta.

Karakterne crte njihove su, dalje: trezvenost, razboritost, okrešljost i odmjerenost. Teški materijalni uslovi života zahtijevali su često brze odluke i iznalaženje najboljeg rješenja, da bi se izazio iz teške situacije. Sve ih je to prisililo da trezveno i realno gledaju na stvari, bez ikakvih iluzija. Nisu očekivali ni od koga pomoći, jer im je niko nije ni pružao, kakvih nadaleko nema. Morali su se boriti sa svakim, prirodnom, siromaštvom, ali i sa agom, »kutorom« (eksekutorom), »sporobodžjama« (stakupljajućima poreza), trgovcima koji su im dolazili u torove, raznim političarima itd. Neko im nije dolazio da im nešto da, nego da im oduzme. Nije, dakle, nikakvo čudo što mi je Osman Marić iz Dobrča u 1935. g. rekao: »Najvolimo kad dodu žandari u selo, ne traže ništa (ne traže porez

koja ima više »koza«. Koze su ruke koje su zatvorene, ako se ne pogodi, igra se do 100 ili 200 koza. Kad pogodi i nade prsten, protivna strana ide u sredinu i pogada, sve dok ne pogodi.

¹³⁾ Zapis i svih tih kola nalaze se u Institutu za proučavanje folklora B i H u Sarajevu, koga interesuje, može ih tamo dobiti.

ili što drugo, primjerjava T. K.), a od njih saznamo što je novo. Za njih su i finansi bili »dobri ljudi«. Financi su dolazili da traže porez za državu, a »sporobodžje« (od porobi) su kupili opatički pričev, »kutori« su plijenili stoku prema presudama sudskih i političkih vlasti. »Financi« dode pa iste porez. Ako daš, — daš, ako ne, on odes. Za Podvelešca on nije bio posredni izvršilac. Međutim, taj isti finans, ako mu Podvelešac nije dao porez, predao ga je sudu i došli su porobodžje ili eksekutori i tjerali mu stoku. Ti neposredni izvršilaci bili su mu krvni neprijatelji.)

Zene su im mnogo otvorenije i energične. Nisu uopšte ni da se fotografiju, naprotiv, željele su to.

Reći će svakome ono što misle.

Na odnose muškarca i žene jak počet udarila je religija. Muškarci su stariji bez obzira koliko mu je godina. U džamiji može zamijeniti srednju medresu, koja ima rang srednje škole. tzv. bula to ne može. A malo je hodila koja imaju svašenu srednju medresu. Sve se ovo očituje i u njihovom svakodnevnom životu. — »Šta kuha?« — »Ništa, nije još domaćin došao.« Pricale su mi učenice koje su se za vrijeme jedne ekskurzije zatekile u jednoj kući u razgovoru sa ženama — ovaj događaj: »Dotrcala je jedna žena i ušla u kuću, a nema (baka) nam je rekla da stanemo sve na jednu stranu i da ga dočekamo.«

Na skupovima gde se raspravljalo bili su samo muškarci, u džamiji, na pogrebima takoder. Gosti dvori muškarac, itd.

Sa strancem koga ne poznaje Podveleška neće uopšte da govor. Pravi se da ga ne vidi. To je uostalom odlična i muškaraca. Moželi proći da se ne vidi. Ako mu se ne javi, neće se ni on javiti, pogotovo ako dokuđio zašto je došao i šta traži. To je dolazio otuda što bez nekoga interesa nije uopšte niko ni dolazio u selo.

Gore opisani odnos muškarca i žene ispoljava se i pri ašikovanju. Djevojku su po pravilu čobanice. Momak dozai djevojci »ovcaru«. Ako djevojka sjedi, ustače i stajati sve do on ne sjedne ili dok joj on ne rekne starije dijetje muško, ako mu je otac umro, bez obzira koliko mu je godina,

Vjera je uticala na niz običaja. Tako se drže običaja da o Kurban-kolju jedno bravče. Od zaklanog dijele oko trećinu sirotinji, trećinu goštima, a trećinu ukućanima. Pored toga daju i »zecata« (zecat). Zecat je »fars«, dužnost i vjerska obaveza, može se davati i u novcu. Klanje kurbara je međutim »vadžiba«, isto dužnost, ali nije obaveza. Zecat neko daje u jesen, neko u proljeće, nije vezano za praznik kao klanja kurbara.

¹⁴⁾ Sjećam se jedne zgodbe prije vratia. Bio je bajram. Iskoristio sum priliku i otišao u Podveležje. Dolao sam pred kuru G. Zlomulice i po običaju viknuo: »O, domaćine.« Izašla je domaćica i viknula na me: »Pa zar naci i na bajram ne date mira.« Našao sam se u neugodnoj situaciji, domaćica me »Ko bi drugi po ovoj zimi i mogao kod naa doći?« — rekla je.

U Dobrču na pr. u 1935 g. od 18 kuća klapo je kurban 8 kuća. Prema broju onih koji kolju kurban, može se zaključiti o imovnom stanju področja. Međutim, mnogi pomagu sirotinju mimo te vjerske obavese. Našao sam na više slučajeva da obično bogatijim dardnu siromasnijem, ili koji je opterećen djecom krvavu, da se dječa prehrana mitjeicom, ili kojih imaju mnogo. Bilo je slučajeva da koseu, najamniju, ne daju ni „cigare“ u vezi sa ženidbom, kao i udajom. Pri sklapanju ženidbe pravi se bračni ugovor u koji se unosi sve što je žena unijela u zajednički život. Ako dođe do rastave, žena dobiva natrag sve što je unijela u kuću, a ako je potrošeno, dobiva svatu koja se ugovara pri sklapanju bračnog ugovora. U miraz se unosi zemlja, bravi, pokucstvo itd. Miraz je obavezan, prešao u običaje i predmet je pregovora između roditelja momka i djevojke.

Međutim, kod Povdeležaca u nekim običajima izbijaju tragovi još iz poganskog doba ili iz vremena kad je većina njih bila kráčanskih vjera, dok su bili, kako oni vole, „u vlaškom zakonu“. Tragovi tih stanja zadrzali su se u nekim običajima o raznim praznicima koji nisu muslimanski. Ima i običaji koji nisu vezani ni za kakve praznike, niti su naveli pod uticajem kršćanskih religija. To su i najstariji običaji. Neke od tih običaja sam zabilježio samo radi dokumentacije. Neke je zabilježio i A. Skaljić,²⁾ u institutu za proučavanje folklora Bosne i Hercegovine u Sarajevu.

Na N. Godinu po starom kalendaru domaćin obilazi guvno. Djeca kad izlaze na guvno igraju kolo. Uhvate se za uže ili sohu i trutiraju, aponasaju vršidbu. Pri temu govore: „Kako lani vršili, tako i ove godine“ (madje).

U vezi sa radom oko zemlje zabilježio sam još neke običaje koji nemaju veze sa današnjom religijom.

Domaćin, čim izđe iz kuće na oranje, baci šaku žita na avlju „radi berićeta“.³⁾

O prvoj brazdi se mijesi kolač. Jedan dio kolača ostavi se u brazdu i zaore, „da bude više nafake“ (upotrebljavaju taj izraz u značenju žito), veli Ramo Jukle iz Sipovca.⁴⁾

Kad se požanje žito, domaćin zade po njivi, pokupi klasove koji su ponedjeđe ostali, sastavi snop i objesi u hambar. Svaki put kad se nosi žito u milin, primješava se nekoliko zrna s tog klasa. Ono što preostane pomiješa se sa žitom koje se upotrijebi za sijanje.

Kad udari grad, izbacuje sadžak, kome izvrnu noge gore, da bi grad prestao.⁵⁾

U vezi sa stočarstvom ima također praznovjera i običaja koji ukuju na starost običaja i njihovo porijeklo.

Kolač koji mijesec „u prijesan“ (bez kvasa), a koji je ukrašen finđanom, nose čobanice na Durdevdan uz stoku i otimaju jedne od drugih.

²⁾ Koga pobliže interesuje, neka se obrati Institutu za folklor u Sarajevu. Vidi zapis A. Skaljića 2817.

³⁾ Vidi zapis A. Skaljića br. 2817.

⁴⁾ Jukle, su, kao što je navedeno u otsjeku o porijeklu stanovnika starinci.

⁵⁾ Vidi zapis A. Skaljića br. 2810.

O Durdevdanu se organizuju i konjske trke. Igra se i kolo u Kokorečini. Kolo igraju o hajramu i o „slidžunu“ (lindanu, 2 VIII). Kolo, tad igraju odvojeno muški, a odvojeno ženske. Djevojka se okreće u kolu momku koji joj se dopada.

Na Durdevdan djevojke izlaze u žito (raž) i tamo se češljaju da budu zdrave i da im koste budu duge kao klase žitu.⁶⁾

O Durdevdanu župaju zo hajvanu „zbog zdravlja“. Pored soli usput stoci travu „veliko zelje“ i „šućanice“ da im bude zdrava. Inače stoci ne daju so utorkom, srijedom i nedjeljom. »Kao da u zapasu imas i: „Utorkom ima jedan čas koji nije dobar.“

Djevojke počinju ručni rad ponedjeljkom i srijedom, »jer nam bolje polazi za rukom.«

Ima još i drugih praznovjericu. Kod ponekih žena ima još „sibiru“.⁷⁾ Mnoga vjeruju ako prođe kroz hajvan i pogleda, da će nahoditi hajvanus. U tom pogledu su vrlo suočeni. Nevolje da se stado gleda, pogotovo da se ove broje, ne samo zbog „poreza“, nego, ako se zna broj, poći će unazad. Korijen tom vjerovanju leži u tome što ne fele da im se zna broj stoke. Neki stari domaćin je to izmislio i prenio ženama i čobanima.

Spomenuto je već da vjeruju da iz gromila uoči ponedjeljka i petka izbijaju vatre. Isto tako mladenci odlaže u „derdeč“ uoči ponedjeljka i petka.⁸⁾

Stari vjeruju u boga. Kod mlađih je već došlo do podjele. Neki stari zahtijeva, jer stoku treba hranići i svecem. Neki naroditi običaja o hajvanu nisu našao. Stari idu u džamiju i obilaze se. Mladari igraju kolo i sijeli.

Bijeli luk jedu rado, ali ga nose uza se „zbog zdravlja“. Djeci među derdane od korala isto zbog zdravlja, da bi znali kad imaju vatrnu. Po njihovim navodima koral tad mijenja boju.

Tragova starih običaja ima i pri ženidbi, radanju i odgoju djece, stjeni i „nepošteni“. Ovaj drugi je rijedak. Ipak prema podacima iz 1936. g. u toj godini se rodilo jedno vanbračno dijete, što je vrlo rijetko.

Taj pošteti red „i nepošteni“ i način asfikovanja nešao je odraza i u njihovim kajdama.⁹⁾

⁶⁾ Vidi zapis br. 2817 A. Skaljića.

⁷⁾ Sibir ili sibirom nazivaju vraćanje, koje obavljaju na taj način što zavežu nokte, raznih sitnica, otpadaka, sve u jednu kuciču i stave pod prag kuće one žene kojoj hoće da napakoste ili da je ureknu.

⁸⁾ Vidi zapis A. Skaljića br. 2815.

⁹⁾ Evo nekoliko primjera za pošteni red:

Necu, lolo, ljubavi po noći
Vet po danu dodi mi hajvanu,

Bože mili, ja ovako velim
Tudih lola kod sebe ne želim,

I za nepošteni:

Cetiri sam prevarila lole,
Još ču dva tri, pa ču se udati.

Ja curica, majka udovica,
Čaća i sin dod te obojica,

Kajde citrane u napomeni su probrane. Međutim vulgarnih koje se ne mogu objaviti ima mnogo.¹¹⁾ Treba naglašati da su te vulgarne pjesme smulke. »Ženske« koje sastavljaju i pjevaju djevojke, su mnogo riječi, neke su puno lirike i neobično lijepo.¹²⁾

Imaju i veselih pjesama, rugalica, nestasnih, ali i karakterističnih za njihovo shvatanje i o moralu raznim drugim problemima. Neke su karakteristične za odnos prema svačeru, punici i dr. Podvelešće znaju građani kao običajne, natmurevine, daleko od svake šale i nestashluka. Tako je o njima pisao i Popović.¹³⁾

Najinteresantnije su im one pjesme u kojima je direktno povezan akt oplođenja sa aktom sjetve, oplođene zemlje, sa alatom za rad itd. su usko povezane sa njihovim svakidašnjim životom. Iz tih pjesama prozlazi jasno da je materijalna baza osnova njihovim umotvorinama. Neke od tih mogu se naći u pjesmama koje su već dosada iznesene, kao one o kući slamarici, cigari, putevima, odlasku u planinu, itd. Drugo zadru u oblasti seksualnog života, fizioloških funkcija, higijene, običaja itd.¹⁴⁾

I danas Podvelešće reaguju na sve aktuelne pojave u svojin kajdama.

»Jaranice, jaranice nismo
Ako jedno ne čitate pismo«

Prije rata nijedna nije znala čitati ni pisati. Pjesma je potpuno nova. Ili:

»Sitna kiša, magla pala,
Pitaćemo za Maršala;
Tito, jagodo, naša pobjedo,
Tito, jagodo, naša slobodo«

Na kraju, navedim jednu pjesmu karakterističnu po tome, što je u njoj kratko i jasno data bitna karakteristika nekih gradova i krajeva.

¹⁴⁾ Koga interesuje, neka se obrati Institutu za folklor u Sarajevu.

¹⁵⁾ Evo primjera:

Moj dragane, ljubav nam se spila
Kao brštan i zelena jela

Svedno meni i mome jarantu
Ja sutili, ja vazdan zborili.

¹⁶⁾ Evo nekoliko takvih pjesama:

Moja mala nije izjelica —
Oka pure, masla čuturica.

Ja ēu svojoj svekrvi ugodit'
Slušaću je neću se gospodit',

U mog lole oko vrata mašla,
A u kući nema kilo brašna.

Moj se mili od matere dili,
Ko baraba neće da se smiri.

¹⁷⁾ Koga interesuje, neka se obrati Institutu za proučavanje folklora B i H gdje se te pjesme nalaze. Većina ih je toliko vulgarna da se tre mogu objaviti:

Majko moja, ništa me
Samo srce od verenja ne boji

Zelen brštan i povlo grane
Ko moj loša obrvica vrane

Ej, Bosanke i vaše dimije,
Ide jedna a ja mislim dvoje.

Zeniću se štogod mog'o dalje,
Da ne čujem šta punica laje.

Zeniću se, žena mi je draga —
Gdje li ēu se namjerit' na vraka?

Mala moja nemoj se ponosit'
Konj potkovani može i obosi.

»Sarajevo Šeher je.¹⁸⁾
Cehoje plaho je.¹⁹⁾
Nevesinje ravno je,
Bijelo Polje nezgodno,
Podvelešće brezvodno,
U Dubrave kukečavo,
U Gabeli grozničavo.«

Interesantno je da su u mnogim svojim pjesmama u Podvelešću ikavci, a inače su čisti ijeckavci. U običnom govoru rijetko upotrijebiće koju ikavku riječ. Dobro bi bilo ispitati njihov govor, baš u vezi sa njihovim porijeklom i utvrditi taj uticaj. To je, zadatak stručnjaka. Ima još mnogo specifičnosti u njihovom govoru. Tam posdom se bavi asistent Peco.

Iznio sam da se pri ženidbama nalaze tragovi starih običaja a da oni nisu toga svijesni. Ženidbi prethode zaruke. Zaruke tvrde zami momak i djevojka. Momak daje djevojci »amanet« (praten, rjeđe novac, a djevojka njenom derdan, čevrnu, košulju ili šte drugo).

Najčešći način udaje je udaju po sporazumu. O udaji vode brigu i roditelji. Ispituje se kakva je kuća, porodica, ima li bolesti u kući, kakav voli momak, a roditelji joj brane, ona bježi bez dozvole roditelja. Pod vrijeće kad će pobjeći krije se. Otmice po pravilu nema. I u služaju pristanka i bježanja dolaze svatovi, sumo, kad djevojka bježi, svatovi sumo, tde se djevojčinoj kući na ugovoru ili »zdogovore«.²⁰⁾ Momakov ugovoraju i broj svatova da djevojka zna pripremiti darove. Svatovi dolaze po djevojku i odvode je. Ruho odnose na konjima u sanduku, ruho dok ih ne daruju.²¹⁾ Djevojka skuplja robu do udaje (25 godina). Uduju se zrelje. U ruhu nose: nove gunje, košulje, haljine, curdije, kratke gunje i donje odijelo. Svekrvi se nosi kompletno odijelo. Svakome ukrašanju mladoženje treba domjeti dar (ako se ima). Svatovima također isto dariva kućnu čejad djevojčini.

Kad se djevojka povede iz kuće, momak ih njegov zamjenik dariva onog ko je izvede. Vadi iz džepa i »ne brojte (ali se ranije dogovore kodanu vrši samo simbolično). Kod curme kuće, djevojku izvode i predaju djeveru. On je okrene licem prema suncu, pa je onda okrene »na oponis« (u smislu skazaljke na satu, kod katolika i pravoslavnih obratno). Običaj je, po misljenju A. Skaljica, došao njima od pravoslavnih, vjerovalino ruskog porijekla. Zatim je pospu »šećerkamas«. Djevojka ljudi ruke i liti običaj je da pri oblaćenju neki dio odjeće izvrnu, zbog uroka. Kad

¹⁸⁾ Šeher je grad.

¹⁹⁾ Cehoje je karstificirana zaravan SI od Crne Gore na putu za Župu.

²⁰⁾ Vidi zapis A. Skaljica 2815.

²¹⁾ ^{14), 15)} — Vidi isti zapis.

odlazi iz kuće, za njom pjevaju: »Veseli se kućna domaćice, vodimo ti kući izmeđara.« Pjesma je interesantna utoliko što izmeđar znači postuga, karakteristični položaj i odnos nevjeste u kući. Svatovi se vraćaju drugim putem, makar zaobiđu neku ogradu. Kad mlada stigne kući, ponovo je okreće svekrvu.¹⁹⁾

Drugi ili treći dan nakon što je djevojka odvedena, obavlja se vjenčanje. Preje je to bila puša formalnost. Nisu morali prisustovati ni mladenci, nego samo svjedoci s obe strane. Danas se to obavlja kod na-

Odmah po vjenčanju stavlja se na djevojku »kna«. Običaj nije vjerski propisan. Knu stavljuju i poslatje kad će skine. Posao oko stavljanja kne obavljaju dvije starje žene iz porodice. One moraju biti udovice i da su im muževi živi. Taj posao ne mogu obavljati nerotkinje, udovice i raspuštenice. Sve to »radi napretku i sreće mladice«. Knu stavljuje na ruke i noge, a za to vrijeme hodaju uči dovu (molitvu). To traje oko jednog sata. Hodina je dužnost da uputi mladu i mladoženju u dulnosti i obaveze bračnog života. Po oslobođenju obitaj kne, ne provode nacu, a to je »uoči petka i pondjeljka«. Knu se spravlja u ledenu. Uvezati pozvati donosi »prilog«: zaklana brava, pitu, šećera itd. Bude ih 30 do 100.²⁰⁾ Sijelo traje nekad dva dana. Kad je svadba, može doći ko hoće. Mladenci odjaze u derdeč uza jacije. Momka vodi hodža i stiti ga od opale nekoliko pušaka. U derdeč im nosi kolač, maslenicu, slatkušnicu, katu i dva fildžana.²¹⁾

¹⁹⁾ Evo kako mi je Peco opisao doček prijatelja: »Gosti dolaze na kuću oko 10 sati uvečer sa fenjerima. Konji se pružaju, odluku se blagajima toga slijedi »merhaba«. (To »merhaba« nekad traje gotovo čitav sat. O tome sam se uvjerenio na sijelima, gdje je prisutstvovalo u jednoj kući 30 ljudi.) Naravno prije se izoz i ostavio vani obuću. Nakon izvjesnog vremena »merhaba«, »Merhaba! Ibro!« itd. Ovaj odgovara »Mehaba Suljo« itd. Iza toga slijedi posle izvjesne kraće stanke opet »Merhaba! Ibro!«, ovaj odgovara »Merhaba Salo«. Zatim pozdravlja Mujo, itd., redom, sve dok se ne pozdravljaju svi. U to dolazi novi gost i počinje ponova »merhaba« svi i svakom odgovara. Kad je na sijelu 40 do 50 osoba, otengne se to vrlo dugo, primjedba T. K., se findjani i ponovo se »pečeć kava. Stalno se puši, i tako svu noć jedna kava »abdes« (ritualno pranje) i klanjaju.«

Ručak koji je obavezan na vjenčanju, naročito se spremi. O jelovniku se konsultuju ukučani, nekad i komšije, dva tri dana ranije, da se ne bi zaostalo lza drugih, »da im drugi ne otmu name. Peco mi je dao jelovnik jednog takvog ručka, Evo ga: Prvo češket (ostupana) pčenica sa kokosnjem rastuhanim mesom), drugo, grahova čorba, treće, krompir pečen sa mesom na tegiji, četvrti, kupus s mesom, peto, slana pita srimica, šesto, jušav pilav (rezanci), sedmo, pilav od nešestе, osmo, slatka pita, deveto, halva, deseto, hosač (kompot od suhog voća), jedanaesto, hurda, dvanesto, kiselo mlijeko s medom, i trinaesto kava.

^{20), 21), 22)} Vidi zapis A. Skaljića br. 2815.

Poslijje jela, svatovima se iznosi »saahan« sa sirom, u koji stavljaju parce, daruju mladu. Prema tome, ona kašnje i dijeli darove svatovima, parape i sli. Onome ko rasprena posteljinu pripada taj dar. Ustaju rano, Momak odjade među muškađiju, a mlada se pojavljuje tek pred ručak sa ibrikom i ledenom. Jedna žena sli djevojka nosi peškir, tada se ponovo dariva mlada. Pri razlašku daruju mladu u njezinom »derdeku«.²³⁾

Poslijje vjenčanja mladenci spavaju jedno vrijeme odvojeno od ostale seljadi, oko mjesec dama, a onda obično skupa sa ostalima. Postoji običaj da se o vjenčanju organizuju i trike. Metu zovu »šokija« (od turske riječi košmak). Dužina staze je oko 500 m. Na koliju mlada stavlja darove: maramu, čarape ili što drugo. Treći desetak mladića u kratkim gatama vjerava neka povjerljiva žena.²⁴⁾

Kao što je rečeno, porodaj se krije. Kad se dijete rodi, dolaze žene na čestitanje i donose darove (novac i kolače). Rodbeni domaći i odjelo, Ako žena teško rada, opale više nje pušku.²⁵⁾

Kad se dijete prvi put šiba, zovu onoga s kin hoće da se okume da ga obida. Oni su otada kumovi. Kum daruje dijete novcem ili odjelom.

Kad dijete prohoda, mjesi se kolač u koji se stavlja novac »para«. Kolač zovu »postupnica«. Svi ukučani uzmu pomalo tog kolača. Kolač se mjesi »da bi se dijete učvrstilo da bude zdravije«. Običaj je novijeg vremena neka povjerljiva žena.²⁶⁾

Kao što je rečeno, porodaj se krije. Kad se dijete rodi, dolaze žene na čestitanje i donose darove (novac i kolače). Rodbeni domaći i odjelo, Ako žena teško rada, opale više nje pušku.²⁵⁾

Kad se uporede ovi običaji i sve što je s tim u vezi, sa onim što je pisano o Podvelešima (vidi citat J. Popović u uvednom dijelu podudima), onda se vidi koliko se može steti kriva slika o jednom kraju i

Iako Podvelešci imaju nekih specifičnih običaja, ipak su oni više manje opšti. Dakle su od toga, da bi oni bili neko posebno »pleme« mušljava, oni se ne razlikuju od ostalih u okolini. Imaju istina specifičnih crta, usloviljenih načinom života, njihovim porijeklom i društveno-političkim odnosima.

Izgledaju neveseli, mrzvoljni. Ponekad to i jesu, kad su u poslu ili imaju da riješe neke svoje kućne probleme. Briga za svakidanašnji život učinila ih je takvim. Ponekad se dobiva utisak da su ravnodušni, građani to nekad sa nebrigom.²⁶⁾

²³⁾ Vidi zapis A. Skaljića br. 2811.

²⁴⁾ A. Skaljić je zabilježio da kod svakog mrtvaca stoji nad s vodom, pošto mrtvaca zakopaju, polju grob vodom iz ibrika ili testice. Prilikom zagrijanja mrtvaca, kad uzimaju lopatu, ne smiju je dodavati jedan drugome, nego je spusti na zemlju, a drugi jo uzimu sa zemlje. Vidi zapis 2811—.

²⁵⁾ Kao ilustraciju navedešu jedan slučaj koji mi je ispričao Šime Bratin iz Jarčića. Opisao mi je karakter A. M. iz Košorine i njegove žene. Iznio je luka da posadi. Djeca kod kuće potpuno goši, ko od majke rođena. Zimi sprijeda izgorje od vatre — »sipa peceni« (cigani, primjedbu T. K.). Riječko će mi proći kraj kuće da ne pjeva. Za sve što ima ne biti mu dano 100 dinara. Zaradi li 5 dinara (1935. g.) uzeće 3 dinara braću, a 2 dinara kave i žučera. Žena mu je kao i on. Ide po selu i gste. Neki mu čovjek dao magare. Gomio je

Sred sam više tipova kao što je spomenuti A. M. iz Kokorine. Međutim, u Podveležju ima i te kako bistrih, trezenih domaćina, koji se odlikuju periodnom otmenošću, uglađenosti, lijepim ophodenjem, pametu i raspoloženjem. Može se s njima raspravljati o raznim problemima. Takav je bio umrli Osman Zlomušić.²¹⁾ A takvih kakav je O. Zlomušić ima dosta u Podveležju. Ima ih više, nego A. M.-a. Takav je bio samo mlađi i hladniji, Hamid Voljević, a imao ih i danas živi, ja sam ih sreću podstavljam, kako je u rukoj svoj pčelinjak, kakvo gaji voćke, kakav je domaćin kvaliteti pretdsjednik NO Duliman, treba čuti mišljenje o njemu svih Podveležaca, pa razumjeti zašto je biran za predsjednika.²²⁾

Da su duhoviti, dokazuju njihove kajde. Drže neobično do zadane riječi, "bez...

Imaju oni i svojih mana. Kukaju na rđavo stanje više nego što treba. U grad dolaze i oni najbogatiji uvijek u najgorem odjelu. Kosulja razdrijena, poderana i prijava, tako kad kuće imaju presvlaku. Odijelo po-

drvo u Blagaj i živio od toga. Proljetos sjeo je prema njegovoj kući u blizini naše ograde. Od njegove kuće odmaklo se troje njegove djece za što korak u mrežu (izviruju), kad malo zatim pred me ispred njih četvoro, jušu na magarcu, jedno je udaralo magare. Mjesto da magarac, koji im održava život, donese trave, oni svu na magarca. Iza toga magarac krepao, tako radeći. Kako živi, ne znam. Da krade, ne krade. Nek ima pure, "stas (zadovoljan),

²¹⁾ Osman Zlomušić zvanji »Českin«, bio je pravlj podveležki advokat, u porodici strogi. Sve je strahovalo pred njim, a prema vanci i od drugih statio ih je i brano. Svakome je rekao su brke, ono što je mislio. On je zastupao Podveležce pred vlastima. Nije bilo delegacije ni deputacija, traditio ne bi i u kojoj on nije vodio glavnu riječ. Za sve važnije odluke, traditio njegovo mišljenje. Spomenuo sam da su Podveležci 1941. g. privatači i Srbe, kada su se preko Podveležja prebacivali u Nevesinje ispred terora ustalih i okupatora. Posije su partizani imali stalni kanal preko Podveležja. Alija Zlomušić ispričao mi je ovu zugodu iz početka rata: »Odmah u početku, kad je trebalo primiti partizane, došli su Osmanu s predlogom da ih primi. On je upitao: »Imate li nesigurnost u selu, da bi mogli prijaviti ustašama ili Talijanima? — Imate po dekooji? — Naopće ih odvedite njima, nek samo prenose, pa sutra ih dovodeći meni, i mogu ostati koliko hoće.« Kad je na oslobođenoj teritoriji trebalo formirati ilegalni NO za vrijeme rata, s njime su se posavjetovali Podveležci o tome, ko treba da ide u odbor. Takav je bio u svemu. Od prirode bistar i inteligentan, otmjena držanja i ponašanja, gostoprimalj, ali ostvar. Otkakao je iznad ostalih.

²²⁾ Prije rata nije uopće postojao interes kod njih za izbore, kako opštinske tako i parlamentarne. Bili su podijeljeni u dvije opštine: Blagaj i Mostar sela. Nijedna od njih nije imala nikog drugog osim »kutorat« i »sporobdžija«. Osim aga, rijedak je gradanin koji je dolazio među njih. »Ne dolazi nama niko, mi smo postrani. Glasam kud ostali muslimani, — sud i ja. Gdje god glasam, šta imam od toga. Što se mene tiče, ne bi za života glasao. Nikad nema niko nije ništa dao. Daj ti njega namještati nek on bera «haljuk» (platu), pa ne brini. Šta će nam glasanje? Sve da ti pomete (smržao) i vuk pojeda vas hajyan, niko neće upitati za te. To su odgovori koje nem dobiti od njih u vezi sa izborima. Zaticao sam i političke korteze. Iz Blagaja bi političari spremili koga, koji bi agitovao na vjerskoj muslimanskoj osnovi. Prizordno je, dakle, da nije bilo interesa za izbore i da se je formiralo kod njih mišljenje o izborima i poslanicima, kako je navedeno. Danas su se shvatili sastavni izmjenila. Danas imaju svoju opštinsku, biraju svoje ljudje. Kritički prate njihov rad. Interes će se probuditi još jače sada kad je novom organizacijom opština i vlast u opštini prešla na birane odbornike, koji polazu računom o svom radu na zboru birača.

cijepano ili zakrpjeno na više mjesta, još više pojačava rđavu sliku. Zna im se materijalno stanje. Ta manja ostatak je iz ranijih društvenih odnosa. Prije rata su mi govorili: »Ako odem lijepo obućen, čist i uredan, reci će u gradu da je nama dobro, da imamo svega, jer smo lijepo obućeni, pa će udariti na nas nove nameće.« Danas to otpada. Na zborovima birača u opštini sami određuju visinu poreza. A oni između sebe znaju kako im je stanje. Danas im nije potrebno prikrivanje.

Bes provjeravanja ne amija se primiti ono što pričaju ako se radi o njihovom posjedu i smetku. Neće reći istinu, »ko je u pitaju neki posmanik kome je poznato njihovo materijalno stanje. I u tom slučaju pokušaće da prikažu svoje prihode manjim ili gledaju da na neki način izbjegnu odgovor, kad se o tome povede riječ. I to je ostatak iz ranijih vremena, ali tu ima i sujevjerja. Boje se, da im imanje ne »pode u nazidak.«

Težak život i ekstakcija razvili su oko njih osjećaj granđljivosti za sto većim sticanjem materijalnog bogatstva. Ima velik broj osnih, kojima je lični interes važniji od sveg ostalog, kojima je lični interes mjerilo za svaku akciju. Ako se povede neka akcija opštug karaktera, mnogi je člene prema tome kakvu će ličnu korist imati od toga. Iz tih razloga, težko ih je pokrenuti na opštne akcije u kojima, tako su u njihovom interesu, oni ne vide neposrednu korist za sebe lično. Još uvijek nije kod mnogih izmjenjeno staro shvatanje da je narod jedan front a vlast drugi, makar to bila i njihova narodna vlast. Oni treba da »odgule« što se više može od države. Ne mogu još da shvate da države u tom smislu danas nema, da su oni ti koji drže svu vlast u svojim mruškama i raspolažu svim doprinosem. Tako je bilo prije rata pri izgradnji lokava i čatnja kad je od njih tražena radna snaga. Obecali su je dati, bogati otigli u planinu, a sirotinja veli: »Meni ne treba.« S velikom mudrom i intervencijskom osigurana je radna snaga. Tako je bilo prije rata i sa izgradnjom puteva. Po oslobođenju imao još uvijek tragova takvoga shvatanja, kao napr. pri izgradnji puta, čatnje pre školu itd. Dalj su ipak radne brigade za radne akcije i van Podveležja, a i u samom Podveležju. Stanje Sebišćnosti i slab smisao za kolektivni rad su im najlošije crite.

U vezi sa stočarskim načinom života, muškarci su i poljeni. Stočar nije dobar radnik, kad su u pitaju poslovi koji nisu direktno u vezi sa radom oko stoke. Međutim, u novije doba došlo je da podjele posla u domaćinstvu. Nisu svi stočari. Za svakog člana porodice zna se šta mu je dužnost. Ovce obično čuvaju ženska čeljad, djevojke i djeca. Pitao sam Besira Corića, neženju, zašto nema stoke. Odgovorio mi je da nema žene i djece. Goveda čuvaju mladi muškarci, a konje »gleđa« postrandao dječak. Jagnjad čuvaju mala muška i ženska djeca. Domaće poslove obavljaju starije zene. Stariji muškarci nemaju nekog posebnog zanimanja. Oni treba da stignu svuda. Najviše su u pokretu između sela i planine, sela i grada itd. Kad čeljad odlazi na posao, uz domaćina, koji im dijeli posao, ostaje najstariji: mladić, budući domaćin. Radno vrijeme nije

im racionalno iskorišćeno — propada ga mnogo.

Za razliku od muškaraca, žene su im, po pravilu, marljive i vrijedne. Ustanju prije zore, a posljednje liježu. Glavni teret oko stoke, a naročito muže i prerade mlijeka, pada na njih. Pored toga, kuhanju i vršenju tega i brzo stare. Žene preko 35 do 40 g. su već stare. Periodu, kao što

je spomenuto, ima riječko koja poslije 40 g. Medutim, neobično su njeđe časti, nije rijedak slučaj da domaćin nekad protiv svoje volje provodi ono što žena hoće. Izgube li domaćina, vode domaćinstvo isto tako emocijno kao i muškarci. Tipičan primjer je Saja Puco iz Šipovca, a ima još takvih karloža što je ona. Vrlo su otresite. Sa stranim osobama ne volje razgovaraju. Ako toga poznaju u ophodenju su prirodne, odmjerene i duhorivite.

Ni kod muškaraca, ni kod žena nema nekih vidljivih znakova uzbuđenja ako ih zadesi kakva nešreća neki gubitak u stoci, kad neko umre i sl. »Kometi (sudbinai) vele. »Kao da je grehotao — objašnjavali su imre. Vjerovatno je to pod uticajem religije. Trebalo je ubiti otpornost i borbeni duh. Općenito se smatra da nisu revolucionarni.²⁹⁾ To je došlo da neklici do izražaja i za vrijeme II svjetskog rata. Iako su učinili znatne usluge NOP-u, malo ih je kojih su se aktivno, s puškom u ruci poril protiv okupatora. Ali među njima nije bilo ni ustaša, ni pristalica drugih fašističkih organizacija. Ni od koga nisu primali pušku.

Smatram sam da je potrebno da se osvrnem na karakterne crte Podveležaca. Sve što je dosada pisano o njima, pisano po pričanju drugih, koji su o njima davali svoja subjektivna mišljenja. Zbog toga ona i ne odgovaraju pravom stanju.

B) POSEBNI DIO

XVII. STALNA NASELJA U PODVELEŽJU

Sva su sela smještena na podnožju planine Veleži, na padinama otsjeka koji dijeli površ Podveležje od gornjobanjidske zaravni Kokorina se razvila duž samog puta Mostar—Nevenjanje, na podnožju Velike Male Veleži. Opine i mahala G. Gnojnice, Kričanje, smještene su izolovane i odvojeno od ostalih sela u jednom dolu. Kokorina je jedina razvedena u pravcu Z-I, ostala sela se protežu, uglavnom, u pravcu od SZ-JI. Tri sela: Svinjarina, Banjdo i Kružanj, a djelomično i G. Gnojnice su naročitog tipa koji se razvijao u vezi sa stolarskim načinom života. Naselja su varijanta kraškog nizognog tipa naselja. Ja sam ih nazvao sela sa gomaznjera.³⁰⁾

DOBRC

Dobrč graniči na SZ sa Vrapčićima, Kuti Lavačom, nadalje s Mostarom, Hopinama, G. Gnojnicama. Smješten je na zapadnim padinama Šipovca (1078 m) i Jasenka 854 m), u dolini Dobrčkog Potoka. Sa juga zapadu mu je Svetigora (874 m). Ima tip dolinskoga naselja. Kuće su mu na desnoj strani potoka poredane uglavnom od SZ prema JI. Krez selo prolazi samo konjiski put. Kuće su smještene između horizontalnih (790 m i 740). U SZ dijelu su više, dok se teren uglavnom spušta od JI-SZ. S lijeve strane potoka je gola Svetigora. Gole su i stijene Šipovca.

Kroz Dobrč protiče Dobrčki Potok. Zimi ima voda. U 1951. g. vode nije imao već u maju mjesecu. Izvire u samom selu, širok je 1 m, a ko-

²⁹⁾ Prof. Hamdija Kapidžić mi je skrenuo pažnju da je u ustanku od 1882. g. učestvovao i Šaško Pobrić iz Podveležja, kao jeden od vođa ustanka. Igrao je vrlo važnu ulogu u ustanku.

³⁰⁾ Podveležje i Podveležci

rito je nijestimšeno duboko nekoliko metara. Ljeti presudi potpuno. Mahala ne oskudjeva vodom. Ima 9 starih grčkih bunareva i 23 nova likopana. (Vidi poglavlje o hidrografiji). Bunari su svih osim jednog otvoreni, svih ostalih.

Danadnje selo je novijeg datuma. Mislim, da je naselje mlade od svih ostalih. Zaključujem to po tome što u selu nema uspjele starijaca. Ono je naseljeno isključivo doseljenicima. Najbrojnije porodice su Marići i Corići (Bašići). Puce i jedna porodica Dulimana. Ove dvije posljednje porodice doselile su naselje do 70 godina.

U Dobrđu su bile ljetne stocarske kolibe seljaka iz Vrapčića i ostalih sela iz kotline Bijelog Polja. I danas imaju svaj posjed i štale u selu. Ivan Vlajić iz Višovića, Momčil iz Mostara, pored Krhana i Gostata. Marići ne znaju kad su se doselili iz Bijelog Polja. Znaju da ih je bilo svega dvije kuće. Osmanija i Durana. Samo njih dvojica su imali svoje venje. Ostali Marići su bili kmetovi. U Dobrđu su im bile ljetne kolibe. Jedni su se nastanili stalno dolje, drugi su se naselili u Podveležju. Njihovi potomci su danas Marići. Bili su kmetovi Alajbegovića. Jedan od njih ih je prodao Gostama. Age su im bile Kapetanovići i Gavran-Kapetanovići.

U selu je 1951. g. bilo 9 kuća Marića, 12 kuće Corića, 3 kuće Puca i 1 kuća Dulimana. U 1951. g. je bilo 12 kuća ciglara, 6 krovara, 6 tahara i 1 plečara.

U selu je otvorena škola po oslobođenju u 1951. g., prije toga nije je bilo. U 1935. g. bilo je u selu svega 9 pismenih, koji su naučili pisati u vojsci.

Selo je udaljeno oko 1 km od glavne ceste, koja je spajala Mostar sa forticama na Merdžan-Glavici i Svetigori. Pored sela, između Dobrđa i Šipovca prolazi konjski put, koji veže glavnu cestu od Kričanja preko Brasiće sa starom rimskom cestom koja je preko Porima vodila u Zemunje i dalje u Zupu.

U selu, kao i u cijelom Podveležju, nijedno domaćinstvo nemat koja stanovnici su isključivo muslimani — nacionalno neopredijeljeni. Imat će domaćinstava sa 163 člana porodice.

Do u kome je smješten Dobrđe vrlo je pitom, prava oaza u krugu Podveležja. Ziratna zemlja je duboka. Ona je nanos s okolnih brda. Pored toga, u selu je izbio lapor i laporasti krečnjak ispod Šipovca i Svetigore, tako da podzemna voda nije duboka. Zima pišti voda iz zemlje za svih strana, te poplavljuje. — Oru isključivo ralo. Od 18 kuća imalo je ralo samo njih 10, a svega dva jarma volova. Plug nema nijedno domaćinstvo, iako bi se zemlje mogla orati plugom. Iz prijašnjeg izlaganja se vidi da je površina obradive zemlje malz, parcele su male i razbacane. Pojedincu se ne isplati da nabavlja plug. Ta zaostalost je posljedica inočestog privatnog gospodarstva. Problem zaprežne stoke u Dobrđu ne bi postojao jer gotovo svaka kuća u Dobrđu ima bar po jednog konja. Inočeni, siromašni seljaci pomazu se kako znaju. Kad jedan nemat rala, ustupi mu drugi iz prijateljstva, ili mu sam odradi zemlju kašnije. Druga opštug lipa postoji u Blagaju, daleko blizu 5 sati hoda.

U selu siju ječam, raž i ovaz. Još u 1950. g. sijali su i kukuruz. To je jedino selo u Podveležju u kome se sijao kukuruz. Ne siju ga svake godine. Iza suše 1950. g., kad im je propao, nisu ga više sijali. U selu je za vrijeme AU saden i duhan. Poslije II svjetskog rata, saden je također, ali ga nijesu, osim Dulimana, obradivali kako treba, pa im je odusmrtio doz.

vola. U Dobrđu ima relativno najviše voćaka, a i povrća ponešto siju. U selu sam našao po nekoliko stabala jabuka, krušaka, trosnja, oraha i duda. Voće im je slabo, šljive su bijelice, jabuke i krušice divljake ili slabe vrste. Orah malo koje godine rafia. Trosnje su novijeg datuma. Foto 69.

69) Pčelinjak Djulimana Selima 13-IV-1952. g. Dobrđe

Za razliku od ostalih sela Podveležja, seljaci Dobrđa voćnom ostaju u selu i preko ljeta. Osim Marića Osmana, Durana i Ibre, koji gone na Blaci, Corića (Bašića) Salke, Durana, Derve koji gone u Jagodnji Do, svi ostali ostaju u selu. Ispod kuće imaju izbe za stoku ili su im klanice i stale porez kuća. Imaju ih dosta i zbog toga nemaju potrebu da sa stokom noćuju vani. Ove daju kao pobravičarske omima koji odlaze u planinu, a krupnu stoku, prije i kozu, ostavljaju oko kuća. Nekolicina ih imaju jesenista na Poljici, gdje imaju žive vode.

U selu nema nijedne zanatske radnje. Svega tri domaćina stoje ekonomski jače. Cetvorica imaju preko 100 ovaca. Svi ostali su relativno slabog ekonomskog stanja. Broj stoke u ovom selu je relativno manji nego u drugim selima. Nemaju gornjih travu, a većina ni jesenštata. Dva domaćinstva uopšte nemaju stoke. Jedan od njih je Beli Corić.²⁾

O P I N E (HOPINE)

Kuće sela Opine su smještene u jednom dolu između Kule (612 m), Merdžan Glavice, Kruntice, Svetigore i Vučje Glavice. U istom dolu smještena je i mahala Kričanje na ostanjanju od 200 do 300 m. — pripadaju

²⁾ Vidi Kanset, cit. rasprava — sl. na strani 217.

administrativno G. Gnojnicama iako bi bilo prirodnije da je mahala Opina. Od Kričanja selo nije prirodno odvojeno.

U selu niema žive vode. Krozani prolazi jarak Gostina (Svabinskog) Potoka. Voda njim teče samo kad je kiša. Polazi ispod Krunatce, pa kroz selo i nos sohom protvode demudacije i slaze ih u „Polje“. Između Stoca i Čelinku pravi slap oko 15 m visok i sliazi u Obodinu (Svabinski Do). Prirodnoga učka nema, gubi se u točlu D. Gnojnica. Imao karakter bujičnog potoka.

Na polju, koje potok nasipa, ispod kuća su njive. U njivama je vrlo malo zemlje, puno su kamenja. Nemoguće je bilo očistiti ih od kamenja jer svaka nova kiša ima za posledicu novo nanose i novo nasipanje njiva. Njive ipak bacaju nekad šesto sjeme, objašnjava se to time, jer potok akupira na rastresitim materijalom snosi i dubre.

U selu je do 1914 g. postojala meteoreološka stanica. Odjeljak o klimi i zaključci koji su tamo izvedeni odnose se prvenstveno na klimu Opina.

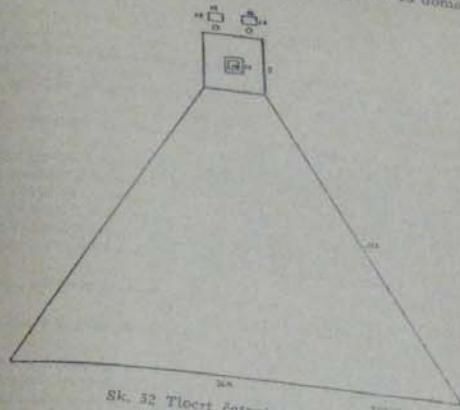
Kraj je sav ljudi krs. Pažnjaci su pustopaličice. Selo se nalazi u blizini grada, oko 1,5 sat do Mostara i, gomoci tovari drva u grad, istrijebili su seljaci šumu do te mjerje da danas na teritoriji Opina ne samo da nema privatne šume nego nema ni grma. Sva je šuma isječena, a korijen krasnom iskrćen. Za svoje potrebe idu po drva čak u Zavalež (Jarske Kuće). Pažnjaci su im na mjestu iskrćenih šuma. Ijeti, kad se prolazi tim krajem, njihovim potesima, dobiva se utisak da je na tim pažnjacima isključivo vrijesak (stoku ga ne jede). Ipak sitni zubi ovaca nadu sebi travku. Čav kraj ima karakter kamenite pustinje. Ljeti, kad sunce pripeče, teško je tuda prolaziti. Vrućina je upravo nesnosna. Prijatno je kad se više nije bojih kuća stigne do omjene borove šume, koja je zaštićena, u kojoj je zabranjena sjeća. Služi kao jasan dokaz da bi se i pod takvim klimatskim uslovima mogla da u tom kraju odgoji šuma.

Selo je dobro snabdijeveno vodom, zahvaljujući naročitoj okolnosti. Sve glavice oko sela načičkane su ruinama napuštenih betonskih i kamennih fortica, koje su podizane za vrijeme AU. U Opinama je bio vojni lager sa barakama za smještaj vojske. Tako je u njima i uredena stanica za meteoreološku opažanje. U svim forticama stanovala je posada. Nju je trebalo snabdijevati vodom. Podignute su velike čatrne uz svaku forticu, a i u samom selu¹) dvije velike. One drže vodu i u njima je imao kroz cijeli godinu. Njima dolaze i seljaci iz drugih sela po vodu kad im nestane. Mnoge čatrne su „zavaljene“, tako da se danas ne iskoriscavaju. Uzrok tome je taj što je AU gradila čatrne na zimskim travama pojedinaca. Stoka bi preko ljeta popasila travu, dolazeći na vodu, a vlasnik pažnjaka nebi imao zimi travu. Čatrne su gradene prema vojnim potrebama, a nije se vodilo računa o tom momentu. — (Sk. 52). Čim je došlo do sloma AU, čatrne su zavaljene.

Selo je, nema sumnje, jedno od najstarijih. Stanovnici sela su isključivo Goste. U otkjeku o porijeklu stanovništva naglašeno je da je to jedna od najstarijih porodica. Gromila nema, a nema ni srednjevjekovnih stecaka u selu, ni u bližoj okolini.

¹⁾ Vidi tlocrt javne čatrne u Hopinama.

U 1935. g. u selu je bilo 10 kuća Gosta, jedna porodica Maslečić. On se „prijenio“ u Hopine. Danas u Opinama ima u svemu 16 domaćinstava sa 95 stanovnika.

Sk. 52 Tlocrt čatrne u Opinama

Kuće su im isključivo kamene pločare. Ispod kuća imaju prostrane izbe za stoku. Za stoku imaju i barake u kojima je nekad boravila vojska za vrijeme AU. U selu ima samo jedan široki gonik. U tom pogledu naselje ostupa od sela s gomicom. Kuće su po strani dola, zbijene u luku iznad njiva u polju. Dvorista nemaju, a ni okućnice. Oru ralom, iako bi mogao da se upotrijebi i plug. Siju ječam, raz, kromp-r, a lut i kupus u vrlo maloj mjeri. Državne čatrne su im vrlo blizu kuća, udaljene od kuća svega oko 300 m. Stabala voćaka u selu i nema, osim nekoliko oraha, koje su vojnici zasadili. U selu sam vidio samo jednu ališiju.

Nisu bili kmetovi „a imali su svoje kmetove. I to je jedan od doim na padinama otsjeka iznad Mostara. Nemaju srednjih travu, zimljies su teva. Stoka im je sitna, krave ne daju više od 2 i mlijeka dnevno. Stoci su im na Bjelašnici, uglavnom, u Raškom Dolu.“

Škole nemaju u selu, djeca idu u školu u Dobrč (oko 45m), a do Mostara oko 10 km.

Svi stanovnici su muslimani, nacionalno neopredijeljeni. Pored stotinaca, koje im je glavno zanimanje, obrađuju nešto malo zemlje.

Kako imaju štalu a blizu su gradu, u jesen se mogu sresti često u gradu sa tovarima ovčjeg dubreta, koje prodaju u vrećama gradanima i vinogradarima u okolini grada. Više od ostalih bavili su se i lovom.

Kao što sam spomenuo, oni su tamne puti, tamniji od ostalih Podveležaca. Imaju i drugih specifičnih crta, tako da ih je lako prepoznati između ostalih Podveležaca.

GORNJE GNOJNICE

Selo G. Gnojnice sastoji se iz jednog zaseoka Sipovca i dvije mahale odvojene jedno od другогa. Nema nijedne kuće između njih, pa ni koliba koje bi ih povezivale. Selo je vlaškog tipa.

U Kričanjima su samo Krhani. U Isiću Dolu su isključivo Isići, a u Sipovcu su dva džemata: Puca i Špaga.

Kričanje je u istom dolu gdje i Opine. Kuće su na strani iznad Polja, koje je nanos potoka što teče kroz Prihajnu. Jarak mu prolazi kroz selo, rijala koji zrini taloži u polju, a u Oštje-Dolu pada s visine od oko 7 m. Silazi zatim u D. Gnojnice. Točilo D. Gnojnice je, uglavnom, djelo Opinskog Potoka i Kričanjskog Potoka (Osime). Čim kiša prestane, u njima nema vode, ostaje suh jarak.

Kao i Opine, Kričanje ne oskudjeva vodom. U selu ima pet velikih javnih čatrnja, koje je zidala vojna posada AU.

I u Kričanjima ima svega jedan gonski širok oko 2 m. Kuće su im inače odijeljene jedna od druge puteljcima.

U mahali stanuju isključivo Krhani. Bili su na glasu po svome bogatstvu i broju stoke koju su posjedovali. Selim Krhan ima čardak od kamena pokriven plodom (vidi sk 43). Kuća mu je namještena kao u gradu. Pod ciglom je svega jedna kuća. Pločara ima 6 i dvije plehare. Između Isića Dolia i Kričanja je tzv. Duzelov Pod, njihov pašnjak. To je pustopasčica, gotovo sam vrtjesak, bez grmida. Zapadno od Merdžana pod jakim utjecajem mediterana. Sam naziv pasnjaka potvrđuje. Suma voćnjaka takoder. Ima par oraha. Od povrća gaje jedino krompir i to vrlo malo. Bili su kmetovi, a imali su i svoje kmetovе. Prof. Huso Brkić mi je pričao da mu je otac kazivao kako je u vrijem pohoda Sulejman paša na Crnu Goru bio čitav tabor vojske sakriven u šumu, zvanog "Tilovina". Naziv joj kazuje kakav joj je bio sastav. Kad je Brkić bio gimnazijalac, dolazio je u "bilje" u tu šumu. U gradu su je zvali Gostina šuma. Danas ni Goste ni Krhani nemaju šumu, osim spomenute borove šume, koja se održala jedino zato jer je pod nadzorom i zaštićena.

Isića Do. Kuće ove mahale smješteno su s desne strane Jelovčeva Potoka, koji dolazi od Kobiljaka. U dolini potoka, koja je odmah iza mahale pošumljena i mjestimično suhozidana pregrađena i pretvorena u livade i njive, nalaze se Ljeskovci, tri stari grčka bunara. Mahala je smještena u strani gole Merdžan-Glavice. Konjskom stazom je vezana za Kričanje i sa glavnom cestom koja ide Mostar. Njive se nalaze oko potoka. Sav teren oko mahale je gol krš. Nešto zemlje stanovnici I. Dola imaju i u Dobrču. Glavni posjed im je u planini u mahali "Pod Lovničicom". Stanovnici su isključivo Isići, starinci. Nazad 70 g. bile su svega 3 kuće u

1951. g. bilo ih je 11 kuća. Imali su 5 kuća pod ciglom, 5 pločara i 1 krovvaru. Osim toga, imali su još 4 krovare za stoku i 5 tiharta.

Sade krompir, kupus i luk. Vele da su prije sedili i duhan. Okućnica, kao i gonika, nemaju. Osim porodica goni stoku u planinu, ostali imaju "pravač", ali ne gone stoku jer je nemaju. U grad gone na prodaju dubre. Prije su gonili i drva.

Scole nemaju u mahali. Imali su prije rata mekteb. Djeca im idu u školu u Dobrč (45m). Zadruga im je u Blageju.

Sipovac je zaselak. J. Dedijer ga naziva selo. Administrativno nije nikad bio izdvojen kao zasebno selo. Naselje ima tip sela sa gonicima. Gonicici su široki 10 do 20 m. Podijeljeno je na dvije mahale, koje su zamještene na podnožju Sipovca i udaljene jedna od druge oko 300 m.

Mahala Puca, dobila je ime po porodici Puca. U njoj je 1951. g. bilo 8 porodica. Prije rata u 1935. g. bila je pod pločom jedna kuća i jedna plehara, sve ostale bile su tahture. Po oslobođenju u 1951. g. u mahali su tri ciglare, dvije pločare, dvije tahare i jedna plehara.

Foto 70.

Prisjona strana Sipovca je gola, ali u samoj mahali Pucaima obradeni i ogradeni njiva. Glavne njive- oranice, livade i kosa- nice im se nalaze u dolini pomenutog Jelovčevog Potoka. Siju raž, lećam i zob. Voća nemaju.

Od povrća sade krompir, kupus i luk.

Trojica Puca gone stoku u planinu, gdje imaju dobre zemlje i stane, uopšte najbolje planinske kolibe u čitavoj Bjelasici. Nekad su imali više stoke. Djed Ibre Husić imao je prije 25 g. preko 1000 ovaca. Broj je u 1935. g. imao svega 50. Primaju u "pobravičluk" ovce Puca koji na

70) Zaselak Sipovac 1937. god., selo G. Gnojnice

U samoj mahali nemaju vode. Stoku poje na Kobiljacima, koji je u jednoj blizini. Na Radetinjoj Gomili imaju tri bunara, a u 5. dunduru a naiveća i t. s.

Prosječna okućnica velika je oko 0,5 dunuma a najveća i 1 dunum
prostora, djeca im odlaze u školu u Dobrë (30m).

Mahala Spaga. Oko 300 m istočnije je džemat Spaga. Džemat je dobio ime po sv. Mihalju, koji je bio njegov načelnik. U džematu je i džematski načelnik, a u džematu je i džematski načelnik. »Prije Austrije, kada je

ime po porodici Spaga iako ona nije nastajala. "Prijе Austrije" je bila jedna kuća Spaga. Za vrijeme stare Jugoslavije bilo ih je 4 kuće. U 1935. g. imali su 7 pločara, a u 1951. g. bilo ih je 8 kuća. Imali su tri kuće ciglane i 7 pločara. Ispod kuća imaju izbor. Pored njih ima još kuća Jukla. Prijе 120. g. bila je samo jedna porodica Jukla. Imaju tri pločara, ostalo su krovare. Prava u planini imaju Jukle Selim i Ibro. Jedan vremeno nisu govorili ljeti stoku u planini, jer je nisu imali. Sad ponovno dvojice odlaze u Poljice (Forače). Svi su slabog materijalnog stanja. Ljeti čuvaju goveda Spaga, ili rade na nadnicu. U mahali se nalazi jedna posredna Puca. Ima ciglari i pločara. Spage su bili kmetovi Hadžidževića, a mahale Spaga prostire se prostrana površ iznad Bara, kod

Ispod mahale Spaga prostire se
zovu Udolje. Ona se prostire sve do Kleka, koji je dijeli od zapadnog G.
Banjolja. Iza same površi je Zapadna Velež, koja je obrašla gustom šu-
njem, zvanom Vedre Njive, u kojoj preteže bukva. Hrvatac je u svom gor-
uštu, a na jugu, u podnožju, je Brasinac (četrtnja) i njena okolina je gošta i krševita, kao i
Zapadna Velež u svom gornjem dijelu.)

Oko kuće ima ograda sa gornjim. Sije se jecam, raz i ovaz
ščela. Dieca idu u školu U Dobrē (oko 30m.

Svi stanovnici G. Gnojnice su muslimani, nacionalno neopredjeljeni.
U selu ima 38 domaćinstava sa 280 stanovnika.

SVINJARINA

Svinjarina je centralno selo Podveležja. Seo je smješteno na padinama Kleka i Huma. Naselje ima tip sela sa gonicima. Sve se kuće nalaze u jednom nizu iznad ograda. Odvojeno do sela nalazi se samo mahala Do u Jelovčevom Potku, čija ga jaruga dijeli od Iščića Dola, koji pripada G. Gnojnicama. Ostale dvije mahale: Patkovići i Smajkovići mahala su povezane, jedna prelazi u drugu, tako da ih danas i ne odvajaju kao posebne mahale.

Svinjarića graniči sa G. Gnojnicama na SZ, a gotovo neposredno prelazi u Banđo. Na JI graniči sa D. Gnojnicama. Od njih je dijeli greben iznad otsjeka.

Karakteristiku selu daju prostrana kućista, ogradena suhozidinama, a odvojena gonicima. Širina gonika u ovoj mahali je prosječno veća nego u drugim mahalama. Kreće se između 8 m i 100 m. Srednja širina im je

⁴ Dedić u svojoj Hercegovini navodi da nije obradio selo Šipovac, Medutin, na str. 242 spominje u Dobrču Spagiće, kojih tamo nikad nije bilo. Oni su iz Šipovca. Isto tako nisu Spage bratstvo Corića (a ne Curica) iz Dobrča, jer su Corići Bašići, a Spage Obradovići. U Dobrču spominje da ima 7 kula, Puca, a bila ih je tada samo jedna. Iz malih Šipovac nije spomenuta samo porodica Jukla.

2

20 m. Ulica, u pravom smislu riječi, selo i nema. — Postoji konjiski putevi koji ga vežu na jednu stranu sa cestom Mostar—Nevesinje, a na drugu sa cestom u Krišćanjima, koje vodi u Mostar. Pored toga, spojena je Svinjarina konjiskim putem sa Dræćevicama, D. Gnojnicama i kolskom cestom koja je G. Gnojnica vodi do na Guberaču, a odatle dalje konjiskim putem Svinjarinu. Iznad ograda je, kroz Škipine, vrlo rđavim konjiskim putem spojena sa Banjdolom i nešto boljim za Šipovcem i Dobrcem. Konjiskim putem je vezana za Dubrave i G. Banjde na gornjoj površi, a preko njih ratarskih puteva pridonio je da se jako brzo razvijala i stizala Kokorina, koja je, zahvaljujući svojem položaju na glavnoj cesti ranije, bila najčešće naselje.

71) *Svinjarska tokra*, 9-VIII-1951, a.

Ona je sa Sj zaštićena otsjekom i grebenima Kleka i Humu od sjeveroistočnih i sjevernih vjetrova, a nalazi se na prisojnoj strani. Pored kućama su ograde, u kojima su livade, oranice, a ima i šume. Ispod ograda su obradene oranice, zvane Dolovi, koje se nalaze u proizvodnji Bura. Jedno se u Dolovima nađe na veću obradene plohe zemljišta. Oranice su inače po pravilu male, jer se nalaze na dnu vrtaca. Dolove zatvaraju JZ Dražnača, Cerova Kosa i Stražnica, koja prelazi u Ravnicu, između njih i Dolova, niže Smajkića ograde, nalazi se Svinjarska lokva, koja preuzimaju Dolova. Foto 71. Nad njom je krševita Gubinjača. Preko Dražnjače na JZ

nalaze Gaji, kraški pašnjaci. U dolini Svinjarskog i Jelovčevog Potoka ima
sjeveročoja, a na osojnoj strani potoka ima i štakare, pretežno drače. Sav teren
između Svinjarine i Jelovčevog Potoka je pustoplašica, osim Bara. U
Baratu su kosanice. One su djelomično uzorane, a po stranama je grmilo
Kleka i Huma sa srednje trave, uglavnom kraški pašnjaci. Otsjek su di-
sečirala 2 bestmena potoka, čije su doline u strane obrasle grmljem i li-
karama. I o njihovom sastavu bilo je ranije riječi. Dolina tih potoka već
Svinjarinu sa gornjim travama, gdje im se nalaze proljetista i jesenista
sa gornjim kolibama.

Nema nijednog potoka koji imao stalno vode. Svinjarski Potok, koji
polazi od Svinjarskih Bunareva ima čisto bujički karakter. Voda ima po-
vremeno. Od Jelovčevog Potoka dijeli ga Ravnvo Brdo. Na Prasini se za-
staje a Jelovčevim Potokom. — **Mahala Jelovčev Do** smještena je uz Je-
lovčev potok, čija je dolina u gornjem dijelu pod kulturom, tako da ni
za vrijeme kiša nema više bujički karakter. O njemu je bilo ranije govorilo.

Selo oskuđjeva vodom. Vode kroz čitavu godinu imaju samo Svi-
njarski Bunar. U Baratu je Jelovčev bunar Vrbovica. U Jelovčevom Dolu
je jedna javna čatrnja i bunar Blizunina.

U Jelovčevom Dolu stoji 5 porodica Jelovaca, koji su starinci. Isti
tako su starici Macići. Njih je u 1951. god. bilo samo jedna porodica. Svi
ostali, 15 porodica, iselili su u Grušcu na Bjelašnici, u Konjšićkom aretu.
Osim njih, u Dolu se nalazi jedna porodica Marića i jedna porodica Pucića.

Osim porodica ima 6 kuća ciglara, 5 pločara, a takođe 5 stala tahtara.
U ostalom dijelu Svinjarine najbrojnija je porodica Marić. Imaju
17 kuća, od toga 9 porodica nose prezime Marići-Mrđići, a tri su porodice
Marići-Fačići. Po brojnosti između njih je porodica Husnića, kojih ima 11 po-
rodica. Oni su bratstvo Zlomušica iz Banjdola. Iza njih su Nožići,ima ih
7 porodica, a porijeklom su iz Mostara. Samo 2 porodice Nožići imaju
pločare, a svih ostalih krovare. Slabog su materijalnog stanja.

O broju ostalih porodica i njihovom porijeklu bilo je govorio u
poglavlju o porijeklu stanovništva.

U Svinjarini su svega dvije porodice starinaca: Jelovci i Macići. Obe
porodice su u Dolu. Jelovaca ima 5 porodica, a samo jedna Macića.
Kmetovi nisu bili Marići-Mrđići, Buškajle, Trnovci, Perbić i neki
Jelovci.

U Svinjarini ima 72 domaćinstva. Imaju 7 kuća ciglara, 23 pločare
20 krovara i 7 tahtara, pored stala koje su, uglavnom, krovare i tahtare.

Kuće rijetko imaju dvorište. Češće su dvorišta pretvorena u torove.
Uz zidove torova od suhozida, koji su visoki do 2 m, podižu se nastrešnice
od dasaka ispod kojih se zbija stoka za vrijeme kiše. Stoku zati takva
natstrešnica samo djelomično od kiše.

Zemlju obraduju ralom. Siju kao i u drugim selima ječam jarik i
ozimu raž. Pored kupusa, luka i krompira u Svinjarini siju nešto sponača.
Kod Smajkića sam video i paradajz, ali vrlo slab. U Svinjarini ima nešto
više voćaka. Njive su zbog slabe obrade male rodinosti ječam brzo 5 do 7
sjemena, a raž isto. Livade daju 3,5 mte sjena po hektaru. Oko kuće se
nalaze kuća. Njihova veličina je prosječno 0,5 ha, najveće kuće između
8 dumuma, a najmanje 50 m². Kuća su ograda suhozidom, a između
njih su gonici.

Stoku gone ijeti, uglavnom, na Bjelašnicu. Samo oni iz Jelovčeva
Dolja, gone je na Grušku. Dva Jelovca izlaze na Grušku, a jedan na Blaci.
Jedan je u Radobolji. U Grušku gone također Puči, Marić i Macić iz Dola.
Najdalje gone Mrđići, u Razvodiji, na granici sarajevskog arsena. Sta-
novnici Dola, koji pripadaju Svinjarini, imaju svoja kuća u Mokrom Dolu
i u Udoli. Jesenista su im u Udoli, i u Dubravama, gdje imaju svoje
gornje kolibe, čatrnje i bunare.

Svinjarina je udaljena od glavnog puta 4 km, a od železničke sta-
nice 15 km. Za dalji razvitak Svinjarine, a i cijelog Podveležja, neophodno
je potrebno da se ona spoji koljskim putem, na jednu stranu sa cestom
koja dopire do Kričanja i veže je na Mostarom, a s druge strane sa cestom
Mostar-Nevesinje. To bi se moglo tim lakoće što se jednim dijelom već
počela izgradnja puta u pravcu Nevesinja, a teren je takav da ne bi bilo
nekih većih objekata, mostova ili ujeketa. To bi omogućilo življivi saobra-
ćaj sa Mostarom, Nevesinjem i Blagajem. Mogli bi seljaci tada nabaviti
kola. U čitavom Podveležju, u njegovih sedam selu, nema nikakvih
prevoznih sredstava pa ni najprimitivniji, čak ni mionica. Ni njihove
torarice nisu pokretne.

Svinjarina je bila sjedište opštine. Prvi put u istoriji dobilo je Pod-
veležje svoju opštinsku po oslobođenju. Sagradena je nova opštinska zgrada
i uz nju nova školska zgrada. To su dvije najveće zgrade u Podveležju.
Škola radi od 1944. g. Podveležje je 1954. g. ušlo u sastav opštine Mostar.

72) Školska zgrada i zgrada opštine u Svinjarini 1952. g.

I u Svinjarini su stanovnici isključivo muslimani, nacionalno neopre-
dijeljeni. U selu ima 72 domaćinstva sa 529 stanovnika. Kako po broju
domaćinstava, tako i po broju stanovnika, dolazi Svinjarina na prvo
mjesto u Podveležju. U njoj živi oko četvrtina svih Podveležaca.

BANJDŽO

Selo je starijeg datuma. U njem ima starinaca. Ono je neposredno veže za Svinjarim. S jedno i z D. Kružnjem s druge strane. Polputno je istoga tipa kao i Svinjarima. Smješteno je na osojnoj strani, na podnožju Huma. Selo ima takođe prostrane gomlike. U Zlomušića je gomik širok između 150 i 200 m. Širina gomike je po pravilu u srazmjeru sa brojem stotke. Danas Zlomušice imaju najveći broj stotke u Podveležju. Imaće u najari gomice u Banjdolu 100 m. najmanji 8 m., a srednja širina gomika u Banjdolu je 20 m. Kučista su veličine kao i u Svinjarini. U Banjdolu, međutim, pred ogradama nema oranica kao u Svinjarini. Suma u kubištu i ogradama je bijelogorična, mješavina, pretežno hrastova, nastava, kao i u Svinjarini. Odmah pred zelom su Grabovine obrasle riješetkama grmljem. Grabovine prelaze u Ravnicama, u kojima je više grmlja, a ima i Banjdola je kraški pašnjak. Tu su im srednje trave. Gornje trave su im njen dijelj nego oko stalnih naselja. Zbog veće visine, tako su i leta sušna i bez kiša, nisu onako žarka, jer u vodi sa visinom opada i temperatura. Godine 1930 bila je poznata po svojoj suši. U G. Banjdolu, i među pokrivanje kuća pločara u Podveležju i Mostaru. Gore su i groki bunar iznad same površi sve do šumske zone. Kako prema SZ, tako i prema JI ova karstificirana površi, prostiru se prostrani predjeli pod grmljem, koji se nakon zaborane diranja koza naglo podmladuje i prelazi u veliku šumu. O sastavu bilo je govera u otisku o biogeografiji.

U Banjdolu nema nijednog izvora sa svom vodom. Nema ni jivne čatrnje, postoji samo 4 privatne čatrnje; po jednu Husnići, Tule, Brkani i Zlomušice. Po vodu idu na Svinjarske Bunare. U G. Banjdolu ima više privatnih čatrnja. Po jednu čatrnju imaju gore Fazlići, Tule, Husnići, Zlomušice i Jelovci. Ljeti idu i na snijeg u Velež, gdje imaju svoje smještice.

U D. Banjdolu su oranice u ogradama, nema ih mnogo. Siju ječam jarik i ozimu raz, a od povrća sadje krompir, kupus i luk. Siju i netko spanaca. Imaju nešto sjenokosa. Pašnjaci su im, uglavnom, pustopas će. Najveći dio godine su van stalnih naselja. G. Banjdžo postao im je letište. Tu su im i proljetne i jesenje trave. Ljeti je Banjdžo gotovo pust. Samo u onokoj kući nade se neki muškarac, koji je slišao da posvršava poljike poslove. Voćnjaku i voću nema. Niske šume ima u G. Banjdolu i Grabovinama, a visoke u Veležu. Sporedna im je zarada od prodaje dubreta, im i starinaca. Svakako je jedna od najstarijih porodica Tula. Danas ih ima 10 domaćinstava. Stara je porodica Zlomušića, čija su bratstva Husnići i Fazlići. Brkari su ista porodica kao i oni u Svinjarini. Ima ih 7 porodica. Banjdžo ima 31 domaćinstvo. Kuće su im pretežno pločare (16 domaćinstava), a 14 domaćinstava ima krovare (većina Tula, Jelovci, kojih ima 2 porodice i Fazlići, jedna porodica). Uz kuće imaju štale, koje se nimo ne razlikuju od krovara. Ispod ograda ima konjski put, koji spaja selo sa Svinjarinom na jednu stranu, a na drugu stranu sa Kružnjem.

Kokorinom i cestom Mostar-Nevesinje. Selo nema školu. Djeca idu u skolu u Svinjarinu. Stanovnici su svj muslimani, nacionalno neopredjeljeni. U selu ima 31 domaćinstvo i 201 stanovnik.

KRUŽANJ

Selo je podijeljeno na Donji Kružanj i Gornji Kružanj. Za razliku od Banjdola, G. Kružanj se veže neposredno na D. Kružanj tako da su prve kuće G. Kružnja u istoj visini kao i one D. Kružnja. Foto 73 G.

73) Kuće Husića na početku G. Kružnja

Kružanj se uz potok proteže preko Trujka, sve do G. Banjdola. Selo je smješteno na padinama Kičina, na rubu površi Podveležja. Površ sijec slojeve krečnjaka, koji su jako nagnuti, stope gotovo na glavi. Kod Husića kuća nagib je 70°. Slojevi padaju prema SI.

Kuće su u selu poredane u luku oko okrugle karstificirane visoravnini vrtca. Selo je tipa sela sa gonicima. Gonici su u Kružnju nešto uži. Širina im je između 6 m i 50 m. Prosječna širina je 12 m.

G. Kružanj počinje na kraju potoka, čija je dolina obrasla grmljem. G. Kružnjski Potok nema bujički karakter. Sam potok je povremeni, ima

vode samo za vrijeme kiša. On razdvaja i dijeli G. Kružnju i G. Banjelu od Kokorine, a G. Banjdolušku Površ je podijelio na dva dijela. Kružnja graniči na SŽ Banjdolom, a na JI sa Kokorinom. Na Gradini su krue Mačkovu Ovčiću i Polje te Kudrinjak. Prije rata su bile gole livade na kojima se osim trave nije bilo ni grma. Sad su na tom mjestu prostrane ograde, ogradene subozidom, sa kosanicanama, a mjesto mimo s oranicama. U istoj Riječko grmlije nalazi se sve do ceste Mostar-Nevesinje. Samost. je kari i pred Banjdolom. Grmlije je sve gušće idući uz G. Banjdolski Potok i prelazi u nisku šumu. Strane Rioča, kao i Kicina su kraški pašnjaci sa rijetkim grmlijem. To su srednje trave. Mahala Trnjka pripada G. Kružnji. Leži na otjecju ispod šume. Nije stalno naseljena. Ljeti su u Trnjku Menići, Voloderi, Dedići, Maksumići i Puće. Ovi su jedini stalni u Trnjku.

Između Trnjka i Korita, mahale Kokorne, na travama Mehe Husića Ibrukića, nalazi se bunar sa žicom Žive vode, zvan Gostovac. Nije uređen. Drugog živog vrela nema u selu. U Kružnju je stari grčki bunar. Šreževac, koji slabo drži vodu. U 1939. g. gradio je Centralni higijenski zavod u Beogradu jednu čatrnju, koja drži vodu i sadu. U G. Kružnju je podignuta jedna lokva na Rosuljama. To su ujedno i jedine vode u selu.

Naselje je staro kao i Banjlo. Dokazuju to i velike grmlije i velik broj starinačkih porodica. Starinci su Menići, 6 kuća. Stara su porodica Husići, 8 kuća, velika su porodica Dedići-Bebe. Oni su doselili iz Grude, koja kovači. Dedići imaju tri grupe: Dedići-Bebe, Dedići-Pločići i Dedići-Kavare. Svi Dedići imaju 11 domaćinstava. Maksumići imaju 7 porodica. Maksumići su i Crnomerovići. Imaju 9 porodica. Voloderi su stranci u Podveležju. Imaju 3 kuće. S njima su isto bratstvo Crnalići, sa 3 domaćinstva. Toljaga imaju 4 kuće, a 2 domaćinstva. Puća doselila su iz Dračevica.

U selu se nalaze dvije manje (3-4) nekropole stećaka bez krstova. Kuće su istoga tipa, kao i ostalim donjim selima. U 1951. g. bilo je 11 ciglara, 14 pločara i 38 krovara. U ovom selu nema tahtara. Isto tako i u njihovim ljetnim mahalamama nema tahtara. U 1935. g. bilo je 1 ciglara, 4 pločare, 12 krovara i 24 slamare. Okućnice su im u ogradama, najveće 7 dunuma, a najmanje 300 m², prosječna oko 1 dunuma.

Siju ozimu raž, jari ječam, sade krompir, kupus i luk. Voćnjaka nema, a ni voća. Osnovno zanimanje im je stočarstvo, a kao sporodni prihodi su im od drveta i od dubreta, koje prodaju u Blagaju i u Mostaru.

Škole nema u selu. Djeca idu u školu u Kokorinu (oko 45 km). Selo ima džamiju sa četvorouglastim minaretom, — kao i ona u Svinjarini. Nema nikakvih drugih javnih zgrada, a zadruga je u Blagaju.

Selo je spojeno konjskim putevima, sa cestom Mostar-Nevesinje sa Kokorinom na jednu stranu, a sa Banjdolom i ostalim selima na drugu stranu. Dolinom potoka vodi konjski put u Koritu. G. Banjlo i dalje koji se kod Brasine spaja sa putem za Zijemlje. Putevi su u lošem stanju. Gradi se koliski put, koji će spajati selo sa cestom Mostar-Nevesinje.

Ljetna mahala im je u Trnjku. U G. Kružnju nalazi se velika lokva Rosulja za napajanje stoke. Dabar dio stoke ostaje ljeti u G. Kružnju, narociće konji. Vode za stoku brzo nestaje, jer u selu osim Gostovaca

nema bunara sa životom vodom, a on je jedva dovoljan za piće. Pored toga se nalazi na privatnim travama. Iz tih razloga vrlo rano odlaze na drugi dan. U G. Kružnju su sve kuće krovare. Cobani su u toraričama. Selo ima 57 domaćinstava, sa 436 stanovnika. Svi su muslimani; nacionalno neopredijeljeni.

KOKORINA

Dok su sva sela Podveležja, više manje, u jednoj liniji i pravcu prostire uglavnom u pravcu Z-i. Njezin položaj uslovio je put za Nevesinje. Očekivalo bi se da će se baš s obzirom na tu okolnost selo izdvojiti od ostalih sela u pozitivnom smislu. Međutim, iako je to po prostoru najveće selo, smješteno duž jedne saobraćajne arterije, ipak ono nije moglo da postane ni politički, ni kulturni centar Podveležja. Duž ceste kopovali su zemlje i naseljavali se mnogi seljaci izvan Podveležja, a to baš u Kokorini. Vrlo malih ih se broj zadržao. U 1935. g. zatekao sam mnoge danas opet više nema. To su Corluke, Sakote Dragije, Kraljevi, Pažin, Vidići, Kneževići, Savići, Mehremići, dokle većinom Srb i Hrvati. Zadržali su se samo gostoničar Brkljača Jovo, Topić Pero, penzion sani čestar na Busku, Brstina Šimo i dva Selmančića u Jarčiću. Svi su se ostali iselili ili se vratili svoja sela. Gojko Savić iz Bacevčića ima u Jarčiću dobro takoder svoju čatrnju i ne dolaze u Podveležje.

Selo je razbijenog tipa. Kuće pojedinih porodica grupisane su (zolotano i odvojeno jedne od drugih). Najviše ih je grupisano oko cesta, koja se odmahali Jarčiće. Ostale su razbacane po prostranoj površi, koja se od visinu Gornjobanjdolske Površi, kojoj i pripada.

Gornjo-kružnjački Potok, Gradina i Rioč je dijeli od Kružnja, a od ostalih sela mostarskog sreza i Blagaja dijeli ih uglavnom cesta Mostar-Nevesinje. Ona ih dijeli i od sela Nevesinskega sreza Rab na i dr. Tek nekoliko kuća Podveležaca nalazi se s J strane pomenute ceste. Sama cesta se diže od Blagaja desnom stranom Jarka, povremenog potoka Bišine, serpentinom točištu šuta, koji se može pratiti sve do na Buesku. Na Buesku je velika javna čatrnja. Iznad nje se nalaze konglomerati na visini od 658 m, analogni onima iz Dobrča. Od Okuči, iznad Brkljačine ne goštovnici, odvaja se konjiski put za Kružnju i Banjlo. Cesta se zašim penje do na površ u Bišini. Sa nadmorskom visinom pojačava se biljni pokrivač. Strane riječko grmlije, koga sa porastom visine postaje sve više. U Bišini se već javlja niska bjelogorična šuma, koja u dragi Bakračuši prelazi u visoku. Pred Paljevim Dolom, odvaja se konjiski put koji preko Jarčića i Kokorite, Trnjka, G. Kružnju i D. Banjola vodi prema Brasini. Ovo je stari kiridžijski put, koji je vezan sa putem što preko Bijelog Polja i Porimice izbjiga na Zijemlje, Bahtjevicu, Glavatčevu, te dalje preko Visočice i

Bjelašnica u Sarajevu. Sa ovo površi diže se niz glavica: Rioč (794 m), Gradina (867 m), Behramula (812 m), zovu je i Bandijerna zbog trigometsrijske piramide, koja se na njoj nalazi.

Teren je sav kartificiran. Između relativno niskih glavnica su dolovi pusi vrtaca. Površina atijena izbrazданa je dubokim škrapama, skriptama (kako ih zovu). Jedna od najvećih pravilno razvijenih vrtala je gasta bukovu Šumu Šuma koja se provlači sredinom Kokorine. Je ruskog i škara. Teren oko Dobroga Dola je ljun kras i pustopasica. To isto vrijedi i za strane pomenutih glavnica. Idući G. Banjdolu, teren je pod Škarom i grmljem Greben je u svom nižem dijelu dobro posavljen. Sto se tiče Šume, može se reći, da je Kokorina u tom pogledu u najpovoljnijem položaju. Iako ima dosta pustopasice (hercegovačkog kraja, ipak Kokorina nema izgled kamene putnine, kao što ga imaju zela G. Gnjatica, Dragevica i Blagaja).

Površ je potpuno bezvodna. Relativno je ravna, slabo-nagnuta. Time se objašnjava što nije disecirana. Osim Zubčićnog Klanca, koji je jarak povremenog potoka i jarka povremenog potoka Blažine, nema većih jaraka, koji bi je disecirali. Zato je u Kokorini i hemijska korozija bila znatno jača. Vrataže su brojne, ponekad velikih dimenzija. Nasale su djelomično kombinovanim djelovanjem hemijske erozije i mehaničkog rušenja podložanih terena. U vrtačama su sjenski ili su dna vrtača obradni. Okrajak je redovno na osojnoj strani obrastao grmljem.

Jedan od osnovnih problema Kokorine je nesumnjivo problem vode. U čitavom selu nema ni jedno živo vrelo. Površ je građena od ploboštih, nagnutih slojeva krečnjaka, voda se gubi kroz pukotine ili slojeve. Verfen gline nigdje ne izbijaju na površinu, te zbog toga nema ni vrela. U 1939. g. izgrađeno je Centralni higijenski zavod u Beogradu jednu čatrnju i jednu lokvu u Vrtilinama. Danas ne drži vodu. Bacao joj je razbojno, za vrijeme rata. Lokva za napajanje stoke slabu drži. Dvije javne čatrnje uz cestu Mostar-Nevesinje su opšte, služe se njima svi prolazni. I u vremenu se nslaze visoko u Veleži u Sitniku i Mokrom Dolu i izvan teritorija u Šumi Blažini kod Nevesinja. Stoku gone odmah s kraj proljeća na Blažinu ili na vrelu oko Blagaja, svaki drugi dan ili je na gornjim travnjima ljeti poje na snijegu iz snježnica. Teškoča je i za vodu za piće. Nema ni jednog starog grčkog bunara. Postoji nekoliko privatnih čatrnja, od kojih je vecina u Jarčiću i ljetnim mahalama u Veleži. Privatne čatrnje ima 14 domaćinstava. Svi ostali nemaju čatrnje, a selo ima 71 domaćinstava. Problem vode kako za ljude tako i za stoku je u Kokorini najakutniji, voda je nadujaljenja.

I stanovi su im slabiji nego u ostalim selima. Kuće su pretežno krovare. U 1951. g. bilo je u selu 15 ciglara, 5 pločara, 5 tahtara, a ostalo su krovare. Dakle, od 71 domaćinstvo u suhozidama stanuje 61 porodica. Prije rata su u selu bile svega dvije ciglare i 5 pločara, ostalo su bile suhozide slamare. Karakteristično je da u Kokorini, gdje ima najviše Šume i gdje svaki od njih ima svoje vlastite Šume, ima malo tahtara. Razlog je taj što je slamara jeftinija. Njihova vlastita Šuma je ruskog i škara. Visoka Šuma je u Veleži i državna, pa je potrebnog placati takse za sjecu grade. Za Crnalića sam već naveo da je izjavio da neće graditi

zidane kuće dok je on živ. Ima takvih koji su mišljena kao i on relativno najviše baš u Kokorini. Oni najviše noćivaju oko stoke, jer nemaju klanica. U Rioču ima špilja Prošnjenica. Tamo sklanjanju stoku za nevremena, a služi im i kao štala, naravno onima koji stanuju u blizini. Tu su sigurni od vuka. U ostalom dijelu Kokorine, uglavnom, noćivaju vani pod vedrim nebom ili u toracu. Neki prosti čuveni uz stijenu, umotaju se gunjem pelemašem i prebače ga preko glave i tako provode noć čuvajući stoku.

I zemlju slabije obraduju nego u ostalim selima. To se vidi i po broju rata. Siju isto što i ostali Podveležci. Voća nemaju. Nekad su gačili duhan, sad ne.

U selu je otvorena u privatnoj zgradi, u bivšem Tanovića hanu na glavnoj cesti, škola. Postoji i jedna gostionica, jedna u Podveležku, podignuta ne zbog njih nego zbog putnika. Podveležci ne piju alkohol, osim par izuzetaka.

I u Kokorini predaju drvo i dubre. Dobar dio njih radi i na nadnicu, ima ih vrlo siromašnih. Na Bakraču se nalazi zadružna prodavnica, u blizini bivše žandarske stanice, koja je unistena za vrijeme rata. Njome se služe, iako nije na teritoriji Kokorine.

Kokorina mora da je vrlo rano bila naseljena. To dokazuju mnogo brojne gromile, kojih ima čitavi nizovi u Jarčiću. Tu se nalazi i velika srednjovjekovna nekropola sa stećcima. U selu ima i starinaca. Voloder je imao 3 kuće. Starinci su i Pobrići. Oni su, ustvari, Voloderi. Pobrića ima 14 kuća. Džafići, koji ima 7 kuća, su kao i Crnalići, koji ima 3 kuće, takođe Voloderi. Prema tome Voloderi i srodnih braćavata ima 27 kuća, od 71 domaćinstava. Isto tako su brojne porodice Husica, dakle, Milišići, otselili su iz Kokorine 20 kuća. Nameći koji su takođe potomci Milišića pripada u Kokorini 20 kuća. Nameći koji su takođe Milišići, otselili su iz Kokorine. I danas postoju u Kokorini i Kružnju Mačinastva. Ostalo su stariji i noviji doseljenici. Dodata li se tim dvjema porodicama još porodica Marića sa 10 domaćinstava, Marića-Mrđdićea 3 domaćinstva, onda preko 85,8% kuća pripada tom porodicama. Podveležčima se još smatraju: Kukrice Omer, koji je dosao iz Vranjevića, dvije kuće Suta, porijeklom iz Hrušta i 4 domaćinstva Zuhrida, koje su dodali iz Oplićića. O tome je bilo govora. Ostali, koji su spomenuti u odsjeku o porijeklu Podveležaca, bili su otselili ili dolaze samo na ljetištu u Velež.

Mahala Jarčiće, je ustvari ljetište za mnoge porodice iz Kokorine. Tu su i stalne kuće. U Jarčiću dolaze ljeti 3 Marića od Tanovića hanu Hodžić. U Busku Jarak Pero dolazi kao pobravutar u Blažinu. Kukrica Omer ostaje u Jarčiću, jer nema pravo ni u jednoj planini. Mnogo njih, uopšte, ostaju u Kokorini. U mahali Karita su samo ljetne kolibe. Sipovici stanuje 5 porodica Pobrića u mahali Seline blizu Građine sa 3 porodice Pobrića. Da ima vode u Kokorini, sa stokom više bi ih ostajalo u selu. Većina ipak odlazi ljeti u planinu ili u Velež, u spomenute mahale. Interesantno je u Kokorini, da Marići iz Jarčića zimuju na Gradini nad Kružnjem, jer tamo knaju ne samo kolibe nego i zidane ciglare sa čatrnjama.

Uslovi za život u Kokorini, zbog velike oakudice u vodi, su vrlo teški. Iz tog razloga malo je doseljenika koji su se održali. Mnogi od tih

doseđenika, koji su ostali, žive kao i Podvelešći, prilagodavaju se njihovim načinu života. Brstina je jedini imao pored kuće mještar od drvenih posloja u kuce za prerađuju mlijeka. Bila je to jedina zgrada u Podveležju odvjetnik u svim selima, nema posebnih zgrada za prerađuju mlijeka. Nema natovariti na konje i prenijeti u planinu i na gornje trave.

U selu ima 71 domaćinstvo sa 467 stanovnika, muslimani su načelno nespredjeljeni, doseđenici su Srbi ili Hrvati.

ZAKLJUČAK

Kao u Podveležju žive u sličnim, ako ne u istim prilikama, stanovnici selja Rabine, Žulja, Kamene, Vranjevića, Hodova, Goranaca, Bogodolske i Ljubiški. Sve su to sela u sredozimni Mostar, Nevesinje, Stolac, Capljini, i vegetacijski period trava, zbog mediteranskih uticaja iznad otsjeka na kojima se ljeta žarka i sušna, a zbog poroznosti kretacejskih i eocenskih krečnjaka, nema na zaravnima vode ni zemlje za obradivanje. Stanovnici tih selja su prisiljeni da se sa stokom za travom kreću iz oblasti mediteranskih uticaja do na visoke planine. Problemi Podveležja i Podveležaca su ujedno i problemi tih selja.

Potrebno je, na kraju, iznijeti to problem i da se izvjesne zaključke podvezle i Podveleži pretstavljaju jednu prilično izolovani geografsku sredinu u etničkoj grupaciji koja nema karakter posebnog prirodnogeografskim i društveno-političkim osobinama.

Sve do kraja prvog svjetskog rata Podvelešci su bili gotovi potput izolovani od ostalog svijeta, od prodiranja civilizacije i dodira s njom. Probijanje željeznicne Sarajevo-Mostar-Metković i Dubrovnik, cesta: Mostar-Nevesinje-Gacko, Mostar-Siroki Brijeg i dalje u Dalmaciju, te cesta: Mostar-Livno krajem XIX vijeka uništila je jedno od glavnih vrela njihovog prihoda. Oni su prvenstveno bili križdžije. Na svojim putničkim konjima prenosili su trgovачkim starim putevima robu. Probijanje tih cesta i željeznicu dovodi do opadanja prihoda, a time do opadanja broja ne samo konja nego i ostale stoke dolazi do njihovog ostroša. Mašenja, do proletarizacije, jer im je sav njihov "mal" u stoci. Zbog proletarizacije, broj stoke naglo opada. Njihov nijemni protest protiv izgradnje željeznicu, koga oni vjerovatno nisu ni svjesni, očituje se u tome da i poređešnja željeznicu kroz Kokorinu prolazi cesta Mostar-Nevesinje, (radena 1904-1905) a za vrijeme Austrije vezane su kolskim putem na drugoj strani. Opine svu robu za svoje potrebe dogone na konjima, a zadržali su se i rodiljima. Šenjem agrarnog pitanja, pridružuju poteskoće u vezi sa prelazom iz ruralne u robno novčanu privredu. Zbog specifičnih uslova, naturalna privreda se dotad zadržala u Podveležju. Svi ti faktori, uz mæčeneći odnos prema njima od strane vlasti stare Jugoslavije, nizak stepen kulture, nemogućnost emigracije zbog nepismenosti, dovode do cijepanja starih pa-

¹⁾ Pojam planina potpuno je identičan sa pojmom koji A. Melik upotrebljava u svom djelu Planine v Julijskih Alpah. Vidi A. Melik, Planine v Julijskih Alpah, izdanie Sl. ak. zn. in umj. Ljubljana 1950 g., str. 104.

sliti ih u industriji, a pošarenje na planinama, broj stoke u selima i našim predjelima regulisati tako da se s ekstenzivnog prede na intenzivne stičešarne ili onemogućiti odlazak stoci iz humnina i rudina, dakle u međunarodnih oblasti, u visoke planine na vodomodi Jadrana i Crnog Morja; 3) da li je korisno smanjiti broj stoke, a omogućiti joj bolju izhranu i time vedri prinos ili je moguće povećati broj stoke, a ujedno i veći pojačani priček i kako; 4) ako je korisno održati etapni način pašarenja, koje bi mjeru bilo potrebno preduzeti da se olakša život Podveležaca i ostalih stocara.

To su osnovna pitanja i problemi. Ima i niz drugih i manjih koje bi takođe trebalo rješavati, a koji se mogu rješavati naporima samih Podveležaca i njihove lokalne narodne vlasti. To dolazi u obzir, uglavnom, za koji odlaže u planinu, za vrijeme onih osam mjeseci koje provode, uglavnom, u svojim selima ili gornjim kolibama, nadalje regulisanje pašarenja u selu, način proizvodnje i prerade miješanih proizvoda itd.

Na osnovu opažanja koje sam iznio mislim da je jasno da ekstenzivan način stočarenja, kakav je danas i kakav je opisan nije rentabilan, prihodi u mlijeku, vumi, i dr. su upravo neznatni. Prihodi od ostalih selima, toliko mali da ih ne treba ni uzimati u obzir.

Samo je konjima posvećeno naročita pažnja. Oni nisu u velikom teretu, jer se ne iskorističavaju za vuču i niti za kakav veći teret. Nešto male iskorističavaju za oranje i izvještan broj dana u godini za put u planinske naatre, ali za prenos drva, dubriva i žita u grad ili u selo. Oni su neobično dobri, jaki i izdržljivi i vazda su bili vrlo cijenjeni. Ostala stoka, krupna i sitna, slaba je, takoreći zakriljala. Krava daje jedva dva litra mlijeka dnevno, a ovca oko 4,5 kg sira godišnje a manje od 1 kg masla, a teži prosječno 15 kg. Stoci se po pravilu ne polaže, pa ni kravama. Ona živi od pase, pa i zimi, zadržavajući okolnosti da se vegetacioni period ne prekida. Za neke mahale u planini vele da su »lojalni«. To su Blaca, Zeleni Njive u Bjelašnici, Šrede i Police u Visočici. Ako pogledamo koje su to mahale, vidjećemo da su to one gdje je voda za napajanje stoke su u samoj mahali. Slabe su one mahale gdje stoka ide pašom na vodu pod sabaha do akšama, gdje stoka satima ide do vode, troši, prvo, energiju pri kretanju, piye jednom dnevno vodu, gubi je znojenjem putem do vode i na tragu, i daje malo mlijeka. — drugo, što pri tom svakodnevnom kretanju na velika otstojanja stoka tare travu, papikom je utire, raskopava konjenje mahala ne može »pripuštati«, (pregoniti) tj. postepeno puštati na pojedine poteze za koje bi se vrijeme na ostalim potezima travu obnavljala. U svajcarskoj i uopšte u Alpama primjenjuje se sistem rotacije. Na pojedinačna vrši se izmjena. Stoka ne pase na potezima na kojima je poštar ranjena da bi se trava obnovila. Takav način, koji se smatra najrentabilnijim, našao sam u Podveležju, u srednjim travama. Na moje pitanje zašto taj način ne primjenjuju i u planinama, odgovorili su mi, »Imamo više trav«. Primjenjuju ga, dakle, u vrijeme kad je najmanje travе. Taj način zovu »pripuštanje«. Coban u tom slučaju ide pred ovčarama a ne za njima dok su u Alpama potezi, po pravilu, ogradeni. To se može

tamo gdje je voda za pojenje stoke blizu. U tom slučaju pojedini podesniji, nizi i ravniji poteri bi se mogli izdvojiti i ostaviti za konidbu, dok bi se stoka mogla napasati na kreševitijim potesima, teže pristupačnim, rezervisanim potesima koji nisu podesni za konidbu. Stoka bi se mogla na mahali pod Lovnicom i na Radobolju. U tim mahalama već ostaju djelično neki Podveležci sa krušnom stokom preko zime u Čuhovićima. Jeseništa imaju mnoge mahale, u njima se želi travu, a potom pušta sitna stoka, ali se slijeno ne anosi u Podveležje jer je to nemoguće zbog raznih puteva i daljnje Podveležje nego se ono troši za polaganje krupnog stoci u jeseni dobi je stoka još u mahali ili na jeseništu. Troše ga i za hranu konjima na čestim putovanjima u Podveležje i natrag u toku ljeta. Prinos mlijeka u ovakvim mahalama je veći.

Iz toga prolazi da bi se u planini mogao povećati prinos mesa i mlijenih proizvoda uredjivanjem voda, napajališta za stoku u mahalama, i kontrolom, regulisanjem putovanja stoke na pojedine potese.

Pored regulisanja priputštanja stoke na pojedine potese, bilo bi potrebno regulisati i pitanje odlaska stoke u planinu i njenog povratka. Nas stoka se zadržavala na padalštima po nekoliko dana, pa se tako na padalštima i sirišu. To je i pravilno. Stoka danas prevljuje put iz Podveležja nad Mostarom preko Nevezinskog Polja ili Zijemalja Župe, na Visočicu ili Bjelašnicu, neki do u sarajevski srez, u svega tri dana. Stoka na takoj dajekom putu, bez pravilne istrane, slabii. Kad je ostajala na padalštima po nekoliko dana, stoka se odmarala i nije slabila kao danas. Takav način izgona stoke praktikuje se danas u Alpama u Sloveniji, u Austriji i Francuskoj. Tamo se praktikuje i drugi način odlaška u planinu. U Francuskoj stoku prebacuju iz predjela u primorju željeznicom u Alpe. «De nos jours les carraires, grignotées par la charrue des propriétaires riverains, ont été désertées pour la route, à laquelle le chemin de fer dispute à son tour sa clientèle de moutons, surtout à l'aller.³⁾ Tamo postoje inverzna kretanja, kao kod nas u Bosni zimi u Zmajnja i drugih selu iz okolice Banje Luke, Mrkonjić-Greda u selu u Posavini dok ne padne snijeg. «Moins connue et d'ailleurs aujourd'hui plus rare est la transhumance hivernale par voie ferrée dans la Crau ou dans la Camargue pour y passer la mauvaise saison: restes sporadiques de migrations beaucoup plus étendues dont étaient spécialistes, au Moyen Age, les troupeaux de moutons des monastères dauphinois.⁴⁾» I u tom slučaju se stoka prebacuje željeznicom

Time sam ujedno iznio i svoj odgovor na drugo pitanje. Treba dodati još ovo. Seljaci iz podnožja Veleži, Vrapčića, D. Gnojnice, Blagaja i drugih stoje na stanovištu da Podveležce treba raspšeti. Njihov je argument da u Podveležju nema uslova za život, da bi bilo u njihovom interesu da se uposle u industriji i sl. Takav je, uostalom, stav svih seljaka iz selia ispod planine. Pozadina je druga. Po srijedi je težnja da u neposrednoj blizini imaju planinu na kojoj bi pasli svoju stoku. Kako u Veleži tako i u selima

³⁾ Vid. R. Capot-Rey, *Géographie de la circulation sur les continents*, na str. 52.

⁴⁾ Ibid. str. 52.

ispod ostalih planina nema mesta za veliki broj stoke. Broj bi morao biti ograničen. Seljaci tih sela okupirani su više podnom oko obrade zemlje i ne bi se mogli baviti stokom. Sela na podnožju planina Visočice i Bjelajice stalno su u sporu sa Podvelešćima i ostalim stocarima »humnjacima«. Takav je uopšte drugi odnos seljaka iz dolina i osli na planinama. Na stocarskih putevima i sveli im širu putu na minimum, ne dozvoljavaju im da se zemljista (požanje žito, pokesi trava), napisuju stoku na tom zemljistu, kao što je to staro uobičajeno pravo u stocarskim krajevinama itd. Razlog leđi u težnji da bi oni u tom slučaju imali gore u planinama »čaire« i snabdeli jevali se slijedom preko zime. Mnogi stručnjaci, poljoprivrednici, sumari su im ovi: Sumari su protiv držanja svaki iz drugih razloga. Argumenti što žuma ima u gornjem toku Neretve i drugih rijeka čisto zaštitni karakter, spriječava bujice. Sem toga veća količina padavina u tim planinama pogodna je za razvoj šume. Dolina gornjeg dijela Neretve je uska, nema zravnate zemlje, oranice, livada i kosanice u tolikoj mjeri da bi seljaci u podnožju tih planina mogli prehraniti zimi veći broj stoke. Iz tog razloga upuceni su na sjecu »grme«, što šteti žumi. — Po mišljenju ekonomista i poljoprivrednih stručnjaka stoka je sitna, daje slab prinos u menu, zimi slabo polaze jer nemaju stocene hrane. Manji broj stoke, hranjen preko zime, davaće veći priнос i pored manjeg broja. Treba, dakle, smanjiti broj stoke selima na podnožju tih planina, planine meliorisati i pretvoriti u kosanice koje bi davale sijeno za prehranu stoke u nižim selima zimi. Pogrešno bi bilo da se to primjenjuje linearno. U planinama je veći dio terena takav da nije podezan za kosanice. Ti bi tereni ostali privredno neiskorišćeni. To su svi strmi, kameniti i krševiti dijelovi planina. Pored toga se oštro postavlja pitanje rentabilnosti prenosa sijena sa planina. Kolskih puteva nema. Konj i čovjek trebalo bi da izgube dva dana (u najmanju ruku po jednu dnevnicu) za prenos jednog tovara sijena sa planinom u selo. Da li je to rentabilno? Pored toga, nisu sva sela koja zone stoku u planine u niskim dolinama Neretve i drugih rijeka gdje vladaju takve klimatske prilike da se zbog snježnih nameta zimi vegetacioni period trava prekida. Seljaci iz humnina, dijelova Hercegovine i oblasti mediteranskog utjecaja u sasvim su drugom položaju. Za Podvelešću i seljake iz tih sela ne prestaje vegetacioni period preko zime, jer snijega već broj stoke ako je ljeti ne bi izgonili u planinu, u visoke planinske regije. Oni to moraju zbog nedostatka vode i obnavljanja trave u selima za ispašu stoke u jesen i zimi. Zar bi Podvelešći mogli imati prosječno 67 ovaca na jedno domaćinstvo da ne gone ljeti stoku u planinu? To isto vrijedi za sva sela iz donje Hercegovine u subalpskoj zoni. Zabraniš im odlazak u planinu, rezervisati planine za čaire sela iz podnožja, znacit će decimirati u čitavoj Hercegovini broj stoke. Ko će snabdijevati radnike u industriji i preduzećima i gradsko stanovništvo mesom u tom slučaju? Treba iskorističavati pogodne klimatske uslove i postepeno prispijevanje trave iz oblasti mediterana do u planinske regije za njeno maksimalno korišćenje kao i iskorističavati za ispašu terene koji nisu pogodni u visokim planinama za kosanice ili u koju drugu svrhu. Njihova sela su u kraljevskim

terenima. Više površi i zaravni nemaju vede. Slabija vrela, na mjestima gdje izbjiga verfen ili dolomit početkom i u toku ljeta presude, moraju ostati sa stokom u planine. Pored toga, što je glavno seljaci moraju goniti subalpskoj zoni obnovio biljni pokrivač, da bi stoka u jesen nakon povratka sa planine imala dovoljno pače do snijega, do prelaska u »donje i »najdonje« trave. Rješenje toga problema na taj način da se planinama ograniči ljeti pašarenje, da samo sela z podnožju planina napapaju svoju stoku na planinama, ostaneti da se pretvoriti u kosanice ne bi bilo ekonomski opravданo rješenje. Etapno stocarenje kao takvo je opravdano i korisno, ali je potrebno da se ono regulise da bi stocarenje bilo rentabilno i intenzivno. Mialim da u tom slučaju ne bi bilo potrebno ni smanjiti broj stoke, što više mogao bi se i povećati, a uz to povećati i prinos. To pitanje nije samo specifično pitanje naše Republike, ono je aktuelno i u drugima NR, a i u drugim zemljama van naših granica, paročito u državama gdje su visoke planine u blizini mora ili nizina na blžom klimom ili primorskim klimatskim utjecajima. Taj problem je načroćito važan u Francuskoj. To pitanje je tamo riješeno na taj način što se u vrijeme odlaska stoke u planine i njenog površinskog obrazuju specijalni vozovi iz primorja u planine, da stoka ne bi putem trošila energiju. Ukoliko se ne prebacuju vozom, odlazak u planine je postupan, stoka se zadržava na više padalista i ostaje na njima po nekoliko dana. Koliko će samo utrošiti energije i koliko oslabi stoka pri odlasku iz čapljinskog, stolarskog, konjičkog, sarajevskog, nevenjinjacsog i mostarskog sreza do u planine sreza provoda Jadra i Crnog Mora u roku od tri dana.

Ključ rješenja je u planinama, mjeru koje treba poduzeti u samim naseljima su sekundarnog karaktera. Naše planine na koju se izguru ljeti stoka nemaju mnogo šume da bi se na njen račun mogli proširiti pašnjaci tereni. Taj put bi u našim predjeljima bio opasan zbog bujajćih travena i krasnog karaktera podloge, kanjonastih dolina, potoka koji su disecante površ. Ostaje, dakle, da se regulise pašarenje. Nisam ulazio u karakter pašnjaka na Bjelajici i Visočici jer se tim problemima bave stručnjaci. Poljoprivredno šumarskog fakulteta u Sarajevu, ali da bi ih trebalo meliorisati, o tome nema sumnje. Osnovni je, ipak, problem u tome da se riješi pitanje snabdijevanja pašnjaka pojilistima za stoku. U tim planinama ima ledinskih jezera i velik broj lokava u vrtićama, karstificiranih površi. Imo izvora koji bi trebalo uhvatiti u lokve ili čatrje, urediti körila i dr. O tome načinu opskrbe vodom planinskih pašnjaka piše je Dr. N. Zdanovski.⁴⁾ Svi ti poslovi zahtijevaju veće investicije, kako u izgradnju puteva i izgradnju i uređenje voda, velikih stala i točova, što je pri individualnom sistemu svojine nemoguće. To zahtijeva kolektivan rad i kolektivne napore. Postavlja se pitanje da li početi odmah izgradnju skupih objekata za snabdijevanje stoke vodom, podizanje velikih stala i drugih objekata, ili što je moguće rentabilnije uložiti novac u asanaciju starih propisima, a poslije graditi veće objekte po svim propisima higijene i dr.

⁴⁾ N. Zdanovski, Opškrba vodom u planinskom stocarstvu, dio II. »Vetrinaria«.

Takvi objekti mnogo kostaju. Čini mi se da je u prelaznom periodu ovaj posljednji način pravilni.

Proces prelaza s ekstenzivnog na intenzivno stočarenje je kompleksan problem. Ne rješava se izdvajanjem akcijama samo u planini nego treba provesti odgovarajuće mjere i u selima.

U konkretnom slučaju Podveležaca : njihovih kretanja, stvar stoji tako da su netaćena tvrdnja da u Podveležju nema uslova za život. Njih im, samo je potrebno da se izmjeni odnos prema Podvelešćima. Taj je odnos i izmjenjen po svrjetku drugog svjetskog rata izmjenom proizvodnje.

Poštavlja se pitanje šta je doveda učinjeno, što bi trebalo još učiniti cijalistički odnos prema ljudima. Nisu više prezeni soj ljudi. Podizanje prosvijete i kulture je težak i spor posao, ali je baza za ostali rad i napredak. To je davno utvrđeno. Kapitalisti su u tom smislu operativni. Ne zastavajući škole, ne dizvci kulturni nivo, držali su Podvelešće u straku, pismenosti daje jasnu sliku što je dosada, u vrlo kratkom periodu, učinjeno. U pogledu materijalne kulture osjetio se napredak u izgradnji periodu, učinjeno, stalnih kuća. Slamara je gotovo nestalo. Broj ciglara, zahvaljujući i romocijima, osjeće se znatan napredak. Ono što je najvažnije jeste da se vidokrug Podveležaca znatno prodrije. Bilo je mnogo starih Podvelešaca kojima je čitav svijet bio Mostar, Glavatičevac, Kasaba (Nevesinje) i eventualno Konjic. Poneki je stigao i u Sarajevu, gdje je prodavao kurbane. Po oslobođenju mnogi su omladinci, a što je važno, i omladinke, učestvovali u omladinskim akcijama u raznim djelovima zemlje. Došli su u dodir sa omladinom iz drugih krajeva, vidjeli mnoge gradove, čuli mnoga predavanja, naučili čitati i pišati, kratko, proširili su svoj vidokrug, stekli više znanja, a neki i zaučili i zanat. Dok se prije rata nije moglo ni pomisliti da mlade i žene održavaju sastanke na kojima bi diskutovali, iznosili svoja misijenja i donosili zaključke, danas je to normalna pojava.

Prije rata bili su Podvelešći upućeni u svakom pogledu samo na svoja seja. Rajetko koja djevojka od kud drugo je htijela da se uđa za Podvelešća. Priženili bi se u Podveležju siromas, većinom oni koji su dolazili u "monaštvo". Ukoliko su ljudi odlazili iz Podveležja, tadi su najgrublje fizičke poslove. Nijedan zanatlija u čitavom Podveležju ni danas još nema svoju radnju. Nisu mogli na zanat zbog nepismenosti. Dok su druga seća napredovala, oni su ostajali u svojim selima, dijelili se da smrti očeve i smanjivali svoj posjed, kako u zemlji tako i u stoci. Danas ih je mnogo zaposlenih u industriji. Na podnožju Veleži razvija se naglo industrija u Mostaru i Vrapčićima. Mnogi je sišao dolje i u socijalističkim uslovima života i standarda industrijskog radnika, socijalnog sticanja i brige za djecu, podigao svoj standard života iznad najbogatijeg seljaka u selu. Starijim, konzervativnijim to ne liježe u glavi. "Zašto toliki doček na djecu?" Ne ide im u glavu kako to da dojučerašnja vukaraša bez zemlje i "mala" šalje kući vreće "hasovnog" brašna. Do juče nije im obrasna ni toliko da kuha puru, nego je vario prebijen kukuruz i od njega pravio čorbu.

Podveležje je stalni izvor radne snage. Ono to može uz odgovarajuće mjerne biti i još više. Procenat smrtnosti može se i mora smanjiti, naro-

čito kod dojenčadi. To je prva mjera koju treba poduzeti. Amanacijom njihovih bunareva, desinsekcionom, podizanjem ambulante, uz potrebno zdravstveno prosvjećivanje može se mnogo učiniti. Učini li se to, prirodan pritvor radne snage je neminovan. Napomenuo sam, da su dvojica Tula dijebom dojerali dotle da su im "spasovi" posjeda 5 roki sedam aršana. Dalje se dijeliti ne mogu. Smanji li se smrtnost uopće, a dojenčadi napose, prirodno je da će naslijedni biti upućeni da traže zapošljavanja na drugoj strani, u industriji ili u drugim privrednim granama.

Pitanje vode je u Podveležju osnovno. Treba ga riješiti razumno, bezuslovno je potrebno da ljudi imaju dovoljno čiste vode za piće u svojim selima. U tu svrhu potrebno je sanimirati bunareve i proširiti postojeće, te podići nove čatrnje. Sto se tiče vode za stoku, podizanje lokava i napajanja u selima, a naročito u "gornjim travama" treba iskoristiti u tolikoj polaze u planinu.

Pašarenje na "gornjim travama" treba bezuslovno regulisati. Ne bi trebalo uopće da steka pa niti krupna, ostaje ljeti na "gornjim travama", jer je potrebno da se trava omladi. Treba iskoristiti činjenicu da se zbog velike nadmorske visine i poređ dva potpuno sušna mjeseca (juli i avgust) u "gornjim travama" trava ne osuši, nego se, naprotiv, preko ljeta i obnavlja. Kad se stoka vrati sa planine, imala bi dovoljno palje, sve do snijega. Međutim, sve je više Podvelešaca koji ostaju preko ljeta na gornjim travama. Na taj način trava, ne samo da se ne obnavlja, nego i uništava. Rezultat je taj da se neminovno mora smanjivati broj stoke, jer se preko ljeta popase trava koju bi stoka pasila u jesen. Moraju ranije preći na zimske trave itd. Pašarenje na gornjim travama bi trebalo regulisati. U tom pogledu nije dosad mnogo uredeno. Opštinski odbor i svi Podvelešći, trebalo bi da se tim problemima ozbiljno pozabave.

Sve te mjerne mogu biti izvedene daleko brže i lakše ukoliko se izrade potrebni putevi koji će se sela povezati na jednu stranu cestom za Mostar, a na drugu stranu cestom za Blagaj. Izgradnjom tih cesta omogućuje se i otvaranje prodavanačica, zadružne mlijekare i niza drugih korisnih preduzeća koja će dopunjavati prihode Podvelešaca i doprinjeti podizanju životnog standarda. Ovakvim mjerama, nože se postići to da se broj stoke i poveća u odnosu na današnji, kao što je i ranije bilo.

U samom Podveležju osjetili su se povoljni rezultati zaborane držanja koza. Svi uvidaju da je Podveležje za nekoliko godina znatno izmjenjilo svoj izgled. Daleko je manje krševitosti i ogoličenosti. Ipak bi bilo potrebno ispitati mogućnost da se dobri držanje manjeg broja koza u pojedinih selima. To je potrebno iz toga razloga što im trebaju mješine za kajmaka i sir. Najbolje su kozje, ostale se deru, a sir i kajmaka se kvaru, budava. Potrebno je to i zbog toga što su Podvelešci stalno u pokretu, sele se je jednog kraja u drugi i pri tom prenose žito, so i drugo u ararima. Vreće su nepoštujuće dlake (kostrijeti) daleko su izdržljiviji. Preorientacija spremanja sira i kajmaka u kace isla bi vrlo zporo. Vjekovima su navikli na svoj način spremanja i prenošenja sira i kajmaka. Biće to moguće kad je prede na kolektivnu preradu sira u mahalama? Me bi se znatno smanjio ne bi mogli ni prenositi sir u kacama. Naturno, da bi se moglo odobriti

da pojedinci drže minimalan broj kosa, pet do deset najviše. Niukomu daju ne bi se smjelo vratiti natrag na dežanje onolikog broja kosa koliki su ranije imali Podveležci. Ima i u selima i u planini strmih mjestu na kojima ne može da pase druga stoka. Stetić bi bila da se ti tereni ne trebalo bi ispitati uslove za svakog pojedinačnog.

Naročitu pažnju bi trebalo posvetiti gajenju konja i njihovom pravilnom koriscenju, pogotovo u domaćinstvima koja imaju veći broj konja. Podveležci, stari križari, ne mogu da se preorientišu da konje beskorisnjuju vaju za rad koji nije u vezi sa križarskim poslovnim. Mogli bi ih učiniti za priplod i prodaju u bliske krajeve i za potrebe armije.

Ima jednu privrednu granu koju bi trebalo potpomoći, a to je plesarstvo. Uslovi za gajenje pčela su neobično povoljni, ali je u tome pogledu stanje slabo. Pčelari iz drugih sela izgone pčele u Podveležje. U Podveležju danas tima nekoliko dobrih i iskusnih pčelara.

Međutim, kao i za ostala sela pitanje opštanka Podveležaca, pitanje broja stoke, priroda stoke u mesu, mlijeku i vuni vezano je za planinu. Ključ rješenja problema je kao što je napomenuto, u planini. Budu li oni tamo pravilno riješeni, moć će se pravilno rješiti i svi ostali sitni problemi u selima.

Iznio sam probleme Podveležaca i etapnog stočarenja uopće. Imao sam i mišljenje o nekim mjerama za koje mislim da su osnovne a koje bi trebalo preduzeti. Ne smatram da sam iscrpio sve. Za rješavanje tih problema pozvani su i drugi stručnjaci. Posao oko rešavanja toga plananja je dug, ne može se rješavati na prečac. On zahtijeva velike investicije, kako materijalne prirode tako i dugotrajan rad na podizanju prosvjetnosti i političke svijesti planinara, svijesti o potrebi kolektivnog napora kako u izgradnji objekata (pojilišta, štala i dr.) u planini, tako i u kolektivnom uređenju, meliorisanju pašnjaka, regulisanju pašarenja i svih redova oko stoke i prerađe stočnih proizvoda.

Konačno će to pitanje biti regulisano prelaskom sa ekstenzivnog na intenzivno stočarenje i u planinama, a to neće biti moguće sve gotovo dok budu postojala sitna individualna gospodarstva sa svojim stinostopstveničkim interesima i shvatnjama. Prelaz na socijalistički način privredovanja biće ovđe najpolaganiji. On zahtijeva dug i naporan posao zbog izuzetno teških prilika i životnih uslova trudbenika oko stoke, niskog stepena kulture i obrazovanosti. Dug uporan prosvjetni i politički rad sviđaće i te poleškoče.

T. Kanaet, Podveležje i Podveležci

Résumé

L'auteur décrit une petite contrée nommée Podveležje, située sur le versant ensoleillé au SW du mont de Velež (1669 m), au-dessus de Mostar en Herzegovine.

La contrée a une superficie d'environ 163 km carrés.

Sept villages: Dobrč, Opine, Gornje Gnojnica, Svinjarina, Banjdo et Kokorina sont situés à l'extrémité d'un plateau karstique à 800—700 m d'altitude, au pied d'une pente, dont il n'est pas un plateau plus haut, à 800—1100 m d'altitude, nommé le plateau de Gornji Banjdo.

Le Podveležje est situé au dessus des bassins (60—40 m) de Bijelo Polje, de Mostar et de Bišće. Les paysans des alentours ont donné aux

habitants du Podveležje le surnom de Balije, surnom ironique, aujourd'hui peut dire paysan primitif. L'origine de ce surnom n'est pas connu. Il n'y a que quelques habitants du village de Kokorina, situé le long de la route Mostar—Nevesinje qui sont chrétiens; tous les autres sont musulmans et tous sont pâtres.

La frontière ancienne du Podveležje descendait jusqu'à la Neretva. Du côté NW et SE de Mostar, les Podveležci (les habitants de Podveležje) avaient un passage jusqu'à la rivière Neretva pour abréuer leurs trajets. Aujourd'hui, ces passages et le village Donje Opine (qui appartient ethniquement au Podveležje) sont dans l'arrondissement de Mostar.

Podveležje est un plateau karstique au-dessus d'Herzegovine basse et moyenne, climatiquement et biologiquement sous l'influence méditerranéenne. En espace de deux km, entre 80 et 1669 m (à vol d'oiseau) on change de quelques zones climatiques et biologiques.

La contrée se compose de sédiments paléogénés représentés par des calcaires, des marnes et des conglomérats. Les couches plissées s'orientent toutes dans la direction dinarique tandis qu'elles plongent différemment. Les failles suivent aussi la direction dinarique. A Dobrč les calcaires à rudistes recouvrent les couches éocènes. Les plus hautes parties de Velež se composent de calcaires à rudistes. Les calcaires en tables du plateau du Gornji Banjdo servaient comme matériaux pour les toits des maisons à Mostar et Podveležje. L'auteur y a trouvé des calcaires bitumineux. Au contact des marnes éocènes et des calcaires crétaïques à Dobrč, jaillissent quelques sources, très faibles.

Toute la contrée est karstifiée avec «dolina», «uvale» et «vrata», arides, avec des ruisseaux et des sources intermittentes, à végétation très pauvre.

Les éléments du climat sont donnés pour Mostar et Podveležje de 1889 à 1913. Le climat du Podveležje est un type de climat tempéré (le type C du De Martonne) type méditerranéen, modifié sous l'influence d'altitudes moyennes. Il fallait donner des éléments du climat un peu plus détaillés parce que les transhumances d'été des régions méditerranéennes (la Bosnie et de l'Herzegovine aux frais pâturages, jusqu'à 2000 m) à la frontière de ce climat, spécialement par le grand écart des températures et des précipitations atmosphériques qui l'été manquent dans les régions méditerranéennes.

Les conditions hydrographiques de P. sont très médiocres. L'hydrographie n'est pas normale. Quelques rivières intermittentes ne coulent que pendant la période pluvieuse. Ils possèdent des lits à grandes pentes, n'ont pas de source et se perdent sous les cônes de déjections, au dessus de Mostar, de Gnojnica, Dracevice et Blagay. Tous les rivières tombent en cascades (Svinjarski Potok environ 100 m), formées par les mouvements tectoniques les plus récents. Leurs dépôts sont représentés par des sables et des sols rocheux; il contiennent en outre une certaine quantité d'humus et de terra rossa. Quelques petites sources sont captées par de vieilles fontaines, appelées «Grčki bunare» (des fontaines grecques, voir Foto 4, 5, 6 et 9). Il n'y a que trois fontaines qui ont de l'eau en été. Elles se trouvent le long d'une faille qui a rompu les deux plateaux du Podveležje. Naturellement, toutes ces fontaines ne sont pas suffisantes pour 3000 habitants et

pour abreuver 22 000 bêtes. Il y a encore 10 grandes citernes communales et quelques citernes privées (Kokorina seulement 14 sur 70 familles). Les Podvelešci de la fin du mois de mai jusqu'à la saison des pluies, en octobre, déplacent leurs troupeaux aux creux profonds qui se trouvent 1500—1900 m. Ici, ils font descendre par un corde (de 10 à 20 m) un paysan qui coupe des blocs de neige (pesant quelques fois 70 kg). La neige fond dans des auges (voir Foto 11, 12, 13, 14 et 42). Ils ont un appareil spécial pour faire fondre la neige (voir schéma).

Les habitants des villages de Kokorina et de Kružani conduisent leurs troupeaux chaque deuxième jour à Buna, (environ 3—5 heures à pied) pour les abreuver. La végétation est très variée. Entre Mostar et Velež à cause des écarts du climat elle passe par six étages: 1) l'étage méditerranéen tempéré (voir la composition de la végétation à la page 58); 2) l'étage du chêne de 700 à 1000 m (voir page 58 et Foto 2 et 3); 3) l'étage sous-alpin (voir page 59) entre 1000 et 1300 m; 4) l'étage de la forêt de *Fagus silvatica*, jusqu'à 1600 (voir page 59—60); 5) l'étage du *Pinus mugus*, très étroit (voir page 60); 6) l'étage alpin (voir page 61).

L'auteur a expliqué par les facteurs climatiques et biogéographiques le décalage du bétail pendant toute l'année entre Mostar et Velež et la transhumance d'été.

Le relief, le climat, l'hydrographie, la végétation et les facteurs sociaux ont donné la possibilité à l'auteur d'expliquer l'économie du Podvelešje. D'après ses observations pendant plusieurs années l'auteur a donné la structure de leur économie, les relations de propriétés, la division des familles d'après la grandeur de leurs propriétés, les diverses catégories du sol, les tableaux historiques de l'économie pendant la féodalité et les formes de la féodalité. L'auteur a donné les tableaux de l'outillage pour l'agriculture avec leur nomenclature locale.

La structure du sol est la suivante: champs et jardins 1,62%, fruitiers 0,02%, prairies 1,78%, pâturages 64,4%, sol fécond 0,4%, bois et fourrés 32% (voir le tableau 9).

Les propriétés sont relativement grandes (tableau 10) mais le rapport est petit, parce que la plupart de leurs propriétés sont des pâturages karstiques (environ les 2/3). Plus de 58% des familles ont plus de 20 ha (XVIII catégorie), mais 40% ont moins d'un ha de terre.

Aussi l'agriculture ne constitue-t-elle qu'un appooint tout à fait subordonné et les troupeaux sont dirigés vers les pâtures de végétation spontanée. Les Podvelešci sont des pâtres transhumants. C'est pourquoi l'auteur a dirigé la plupart de ses examens sur les questions de la circulation des troupeaux.

Quoique le bétail soit mené toute l'année au pâturage, la quantité du bétail du Podvelešje est relativement considérable (voir tableau 12). C'est parce que les conditions naturelles du pâturage sont très bonnes.

Dans le Podvelešje s'est développée une manière spécifique de pâturage. Le principe d'exploitation d'herbage est effectué d'une manière conséquente. Pendant toute l'année ils sont en mouvement sur les escarpements élevés et abrupts au-dessus du Bijelo Polje, de Mostar et de Bišće (ou la période de la végétation ne cesse pas l'hiver jusqu'au sommet du Vr

jez ou la période de la végétation ne cesse pas l'été. L'auteur a trouvé à Podvelešje, où se trouvent leurs villages 5 étapes de déplacement continuels (voir schéma 18):

1) Najdenje trave (les herbes les plus basses) ou les Podvelešci restent pendant la saison de la neige sur le plateau de Podvelešje. Les troupeaux se trouvent sur les escarpements au-dessus des bassins de Mostar, de Bijelo Polje et de Bišće.

2) Done je trave (les herbes basses) devant les villages jusqu'au herbages les plus bas ou ils restent jusqu'à la moitié du mois mars.

3) Srednje trave (les herbes moyennes) sur les pentes entre le plateau du Podvelešje et le plateau du Gornji Banjdo où ils restent de la moitié du mois de mars jusqu'au 6 ou 8 mai. Pendant le séjour à cette étape le pâturage a la forme de la rotation, quoiqu'il n'y ait pas d'enclos avec des clôtures (des frontières de pâturages sont signalées par des groupes de trois pierres distantes de 30 m). Pour empêcher le bétail de gagner les ressources fourragères spontanées, les bergers précèdent leur troupeau en montant vers le plateau en surplomb et en descendant vers les villages. Après le 6 juin, avec la plupart du bétail, ils rendent vers les montagnes de Bjelašnica et de Visočica aux environs de Konjic et de Sarajevo.

4) Gornje trave (les herbes plus hautes) sur le plateau de Gornji Banjdo. Les troupeaux restent à cette étape jusqu'au 6 juin. Mais, le reste des troupeaux et le bétail des paysans que n'en ont que fort peu restent ici jusqu'à la neige.

5) Najgoranje trave (les herbes les plus hautes) au-dessus de la forêt. A cette étape se trouvent les troupeaux pendant les printemps arides avant le départ aux montagnes et après le retour jusqu'à la saison des pluies et des neiges. Pendant le séjour sur les herbes les plus hautes les abreuvoirs sont établis sur les creux à neige. Ici se trouve l'été le bétail de ceux qui n'en ont que peu. La montée et la descente du bétail correspond au développement succésif de la végétation spontanée sous l'influence de l'altitude et du climat.

L'été au dessus du plateau de G. Banjdo la période de la végétation ne cesse pas, mais les Podvelešci laissent ce plateau se refaire avant d'être de nouveau mis à contribution après le retour du bétail de la montagne. Des autres contrées à la montagne ne se déplacent que les bergers avec leurs chiens et leur bétail, mais les Podvelešci se déplacent avec leurs familles au complet ou avec la plus partie de leurs membres.

Dans les montagnes, ils se déplacent par les voies pastorales traditionnelles et fixées. Ces voies ont pour la plupart au moins 12 m de largeur. La montée et la descente ne s'effectuaient pas d'un trait mais elles prenaient par «padališta», paliers successifs ou ils restaient quelques jours et où ils fabriquaient le fromage (les montagnettes, Voralp etc.). Aujourd'hui ils ne restent à la «padališta» que pour la nuit. Les stations intermédiaires de printemps ne sont pas identiques à celles d'automne. Les villages établis le long des voies que suivaient les troupeaux sont maintenant plus habités et les habitants, ayant plus de bétail, ne permettent pas d'exploiter les pâturages autour de leurs villages.

Dans les montagnes les Podvelešci ont les huttes du même type qu'au Podvelešje, des groupes des habitats temporaires, nommées «mahala». Les familles pauvres y transportent de Podvelešje tout leur mobilier. Les pâturages sont publics. Les transhumants payent une petite somme pour l'exploitation du pâturage. Les pâturages ne sont pas la possession d'un

village, mais chaque famille a le droit de faire paître un nombre fixe de bêtes. Les transhumants ont le droit au passage à l'eau, au bois, à l'exploitation de la végétation spontanée et à l'utilisation des voies pastorales montée et la descente. Il a décrété leurs travaux et leurs mœurs, analysé leurs habitats temporaires à Bjelashnica, Visocica et Velež où les habitats Podvelešci. Il a donné des exemples de l'origine des habitats fixes de ces huttes temporaires dans les montagnes (Raški Do). Les transhumants restent quelquefois avec leurs chevaux l'hiver dans leurs mahals par ce qu'il n'est pas économique de transporter le foin au Podvelešje. Dans les mahals restent quelque membres de la famille. Ils se reposent, mais, après la mort du chef de famille, les frères se divisent souvent et l'un d'eux reste dans la montagne.

Sous certaines conditions les montagnards (planistar) et les pobravci, qui n'ont pas le droit ou qui n'ont que peu de bétail, constituent un cheptel. L'auteur a décrit ces conditions. Il a constaté qu'il y a aussi chez les Podvelešci du décalage, en été avec les troupeaux dans les contrées plus basses mais aussi dans les contrées plus hautes (Voir schema 19 et 21).

Un tel déplacement continual explique le nombre imposant du bétail du Podvelešje (chiffre moyen: 290 vaches, 523 chevaux, 6645 moutons par 100 familles), plus que 60% des familles du P. ne possèdent ce nombre. L'auteur a donné le standard de vie moyen des Podvelešci. Il est très miserable à cause des pâtures extensives et des conditions très penibles de vie.

Les bergers, en gardant leurs troupeaux, passent les nuits sous leurs huttes de 120 cm de longueur, 80 cm de hauteur et 60 cm de largeur (voir schema 17.). Autrefois les bergers passaient les nuits exclusivement dans ces huttes, aujourd'hui il n'y en a quelques uns.

La transhumance et un semblable déplacement, quelque moins développé, caractérisent l'économie des paysans des altitudes moyennes à l'Hercegovine ainsi que, un peu modifiée, celle de toutes les contrées entre le Skadarsko Jezero et le golfe de Trieste qui sont sous l'influence méditerranéenne.

Dans le chapitre sur la démographie l'auteur a donné les fluctuations des habitants de 1879 à 1951, le nombre moyen des familles (7), l'accroissement annuel (1,53%), la mortalité des enfants jusqu'à un an (14%), les causes d'une telle mortalité (Tbc 19%, la dysenterie 33%) etc.

Quant à l'origine des habitants, l'auteur a comparé les résultats avec ceux de Jefto Dedier qui a trouvé dans le P. 19 familles sédentaires. L'auteur n'y en a trouvé que 8. Il a indiqué la méthode pour trouver l'origine d'une famille selon le lieu de la transhumance. A P. il a trouvé des traces du matriarcat. Beaucoup de paysans ont le même nom de famille. Pour les différencier, le deuxième nom de famille est celui du nom de famille de la femme. Il n'y a pas de famille d'origine turque. Leur origine est la même que celle des autres musulmans en Bosnie et Hercegovine.

Dans le chapitre «Habitations» l'auteur a noté un nouveau type de villages de pâtres. Ce sont des villages avec «goniks», c'est à dire avec de

passages larges entre les enclos. Ce ne sont pas des rues ou des voies construites. La largeur est de 8 à 200 m, selon le nombre du bétail du propriétaire. Les passages sont verticaux à la direction du développement des villages.

Le Podvelešje était habité avant notre ère. Plusieurs tumuli et une forteresse illyrienne s'y trouvent. La contrée était habitée pendant les Romains ainsi qu'au moyen âge. Il y a beaucoup de nécropoles et de stèles. Dans la littérature on trouve la première trace du P. en 1673.

L'auteur a noté sept types de maisons en pierre au Podvelešje. Quatre types sont des maisons qui appartiennent au stade des huttes, construites en pierre posées sans liement et sans fenêtres. Elles diffèrent par les toits qui sont en paille battue, et en paille du Secale, en planches ou en métal. Les maisons avec ciment ont un toit en tables calcaires ou en tuiles. Ces maisons ont de petites fenêtres. Il y a à P. encore 45% des maisons sans ciment et sans fenêtres (à Kokorina 60%). On a commencé à construire en 1934 les maisons en briques. Aujourd'hui il y en a 20%.

Le mobilier est très simple. Il est réduit au strict nécessaire. On peut emporter sur 2 ou 3 chevaux tout le mobilier dans la montagne. Les maisons restent pendant la séjour en montagne ouvertes et vides. Les habitants pauvres et riches ont un mobilier semblable. Il diffère par la quantité et non pas par la qualité. L'auteur a décrit le mobilier avec sa nomenclature locale.

Il a décrit les costumes d'été et d'hiver des hommes et des femmes. J. Popović à Glasni Zemaljskog muzeja de Sarajevo en 1932 a écrit que les Podvelešci n'ont pas de costumes avec «vez» (broderie nationale), parce qu'ils sont plus pauvres que les autres paysans chrétiens (voir fig. 49, 50 et 51).

L'auteur a décrit la nourriture des P. Quoiqu'ils soient bergers ils consomment très peu de viande. Comme en Afrique (voir Veyret: La géographie de l'élevage) «on élève du bétail par goût» et «la possession des bêtes anoblit leur propriétaire». Leur nourriture est uniforme et insuffisante.

Avant la guerre, deux habitants ont eu une scolarité primaire normale. Environ 80 ont suivi un cours pour les analphabètes, tous les autres ne savaient ni lire ni écrire (92%). Après la guerre trois écoles ont été ouvertes.

L'auteur a donné des arguments montrant que les P. ne sont pas inférieurs aux paysans non musulmans, qu'ils ont un esprit créateur, leurs costumes, leurs poèmes, leurs chants, des instruments de musique, etc.

Les conditions hygiéniques sont très mauvaises. Leurs maisons, la vie pastorale, leur nourriture etc ne leur donnent pas la possibilité de se tenir propres. L'auteur a donné des notes sur les méthodes de traitement des malades employées à P. et sur les maladies les plus fréquentes.

Dans le chapitre sur les caractéristiques psychiques de Podvelešci l'auteur a donné son point de vue sur l'origine de leurs traits spéciaux, positifs et négatifs. Il a toujours trouvé une base matérielle dans leur poésie, leur artisanat, dans tous les produits de leur esprit. Quelques mœurs ont des origines très anciennes, d'avant le christianisme; d'autres du temps où ils étaient chrétiens. Il a conclu, que les P. ne sont pas une

tribu de musulmans, qu'ils ont des traits spéciaux qui sont le résultat des conditions spéciales dans lesquelles ils vivaient, mais aussi des relations à tous les musulmans de B. et H. Et leurs costumes sont typiques pour toute l'Herzegovine.

A la fin l'auteur a donné la description des villages du Podveležje. Dans sa conclusion l'auteur a donné ses observations sur la rentabilité de ce type de pâturage, de la transhumance, et sur l'action qu'il faut entreprendre pour éléver le standard de vie des Podveleški. Il donne ses vues sur la transhumance en Bosnie et Herzegovine en général.

Il pense qu'un tel type de rapport de l'économie des contrées méditerranéennes avec l'économie des régions alpines dans l'arrière-pays est nécessaire et d'un grand intérêt pour les deux régions.

Il ne faut que préparer tout ce qu'il est nécessaire pour la transition du pâturage extensif au pâturage intensif. L'auteur croit, entre autres, qu'il ne faut pas négliger l'action pour éléver le niveau culturel de P. et de leur civilisation. C'est un processus très lent.

SPISAK CITIRANIH LITERATURE I KARATA

- 1) Beck—Günther, Flora Bosne i Herzegovine, bivine Sandžaka, Novog Pazara, GZM Sarajevo, sveska XV, XVI, XIX, XX, XXII, XXVI, XXVII, XXVIII, XXIX, XXX, XXXV.
- 2) Capot-Rey R., Géographie de la circulation sur les continents, Gallimard, 1946
- 3) Cvijić, Geomorfologija II, Beograd 1926
- 4) Corović Vl., Bošna i Hercegovina, Beograd—Zagreb 1925
- 5) Corović Vl., Isterija Jugoslavije, Narodno Delo, Beograd 1933
- 6) Dedijer J., Bileće Rudine, naselja srpskih zemalja, Beograd 1933
- 7) Dedijer J., Herzegovina, Naselja srpskih zemalja, knjiga VI, Beograd 1939
- 8) Dedijer J., Vrste nepokretnе svajline u Herzegovini, GZM, Sarajevo 1946
- 9) Dinić, dr M., Zemlje hercega sv. Save, Glas SAN, br. 182, Beograd, 1946
- 10) Dojmić, dr L., Cutis marmorata vascularis seu pigmentosa a calore, Med. farm. posla br. 3 do 4, Zagreb 1939
- 11) Draganić K., Tobožnje Stefanka biskupija, Croatia sacra 1934
- 12) Fiala Fr., Prilozi flori BiH, Gl. Z. M. Sarajevo, 1896
- 13) Filipović M., Glasinac SAN 1950
- 14) Grund A., Beiträge zur Morphologie des Dinarischen Gebirges, R. G. Teubner, Leipzig und Berlin, 1910
- 15) Havelka V., Geologische Reiseskizzen aus der Herzegovina, Südost Bosniens und den angrenzenden Teilen der Crna Gora, GZM, Sarajevo, 1931
- 16) Hoernes—Behm, Kultur der Urzeit, Wiss. Mitt. III, Wien
- 17) Kanack T., Podveležje i Podveleški, Glasnik Jugosl. prof. društva, svedski Mostar i Herzegovina, 1937
- 18) Katzer Fr., Geolog. Führer durch B und H, Sarajevo, 1893
- 19) Kazmačić A., Croatia Turcs, Zora 1862
- 20) Klašić, Poviest Bosne od propasti kraljevstva, Zagreb 1882
- 21) Korica B., Prilog poznавању flore Veleži (Herzegovina), Godišnjak biološkog instituta, god. III, sveska 1 i 2, Sarajevo 1952
- 22) Kreševljaković H., Kazandžiski obrt BiH, GZM, Sarajevo, nova serija VI, 1951
- 23) Malý K., Prilozi za floru BiH (Mittelungen über die Flora von Bosnien und Herzegovina), (Sarajevo, sveska XXXII, XXXV i XLV)
- 24) Marić L., Petrografia, Skolska knjiga, Zagreb 1981
- 25) Martonne, Traité de Géographie Physique, A. Colin, Paris 1950
- 26) Podveležje i Podveleški

- 26) Melik A., Planine v Julianih Alpah Sl. A. N. Ljubljana 1960
 27) Merkanger, Pustka kuća u BiH, GZM XI, Sarajevo 1899
 28) Milojević Borivoje Z., Glavne doline Jugoslavije, SAN, Beograd 1951
 29) Milojković M., Stratigrafski pregled geoloških formacija u BiH, Geološki zavod Sarajevo, 1920
 30) Orbini M., Il regno de gli Slavi
 31) Patsch, Zur Geschichte der Topographie von Navona, Wien 1926
 32) Geographia universalis, vetus et nova, complectens Claudio Ptolomei Alexandrinus enarrationis libros VIII. Basiliae per Henrichum Petorum anno MDXLV
 33) Popović J., Ljetni stanovi (mahalae) na Bjelašnici, GZM XLIV Sarajevo 1932
 34) Popović J., Ljetni stanovi na planini Visočici, GZM XLV, Sarajevo 1933
 35) Rački Fr., Bogumili i ratoreni, II izd, Beograd 1951
 36) Škorović Vl., Podaci za historiju Hercegovine od 1566 do sredine XVII vijeka, GZM XLIII Sarajevo, 1931
 37) Soldo Sp., Tipovi kruća i zgrada u predašnjoj BiH, posebno izdanje Geografskog društva, Beograd 1932
 38) Solovjev, Jesu li bogumili postovali krst, GZM serija nova 1948
 39) Škaljarić A., Zapisi broj 810, 811, 815 i 817, Institut za proučavanje folklora BiH, Sarajevo
 40) Truhelko C., Die Phrigische Mütze in Bosnien und Herzegowina, Wiss Mitt. aus B. u. H. Wien 1896
 41) Truhelko C., Turko-slovjenski spomenici Dubrovačkog arhiva, Sarajevo 1911
 42) Zdanovski dr. N., Opskrba vodom u planinskom stočarstvu, "Veselinjarski", Sarajevo 1962
 43) Glavni rezultati popisa žiteljstva u BiH od 22 IV 1898, Sarajevo 1898 i IV 1885.
 44) Ergebnisse der Meteorologischen Beobachtungen an die Landestationen in Bosnien — Herzegovina, Sarajevo, Godine od 1899 do 1913 (naknadno 1914), Konaku: rezultati popisa stanovništva 15 III 1948 g. Knjiga I
 45) Podaci za 1949, 1950, 1951 iz Zemaljskog statističkog ureda u Sarajevu
 46) Podaci za 1936 i 1950 u iz Katastra sr. Mostar odnosno NOG Mostar
 47) Pojedinačni spisak o izmornom stanju domaćinstva MNO Svinjarina u 1951 godini
 48) Rezultati der Viehzählungen in B. u. H za godine 1898 i 1910, Izdanje Zen. vi. za BiH
 50) Rezultati popisa žiteljstva u BiH od 27 IX 1910 Sarajevo
 51) Statistički podaci iz MNO Svinjarina
 52) Statisticki mjeseci i pučanstvo Bosne i Hercegovine (polag popisa od 18. VI 1879), Sarajevo, 1880
 53) Geološka karta 1:100.000, sekcija Nevesinje. Neobjavljeni karti: Geološki instituti u Beogradu
 54) Katastarska karta Podveležja i okolice 1:6250
 55) Topografska karta sekcija: Mostar, Stolac, Nevesinje i Konjic, Razmjeri 1:75.000
 56) Topografska karta sekcija: Nevesinje, Mostar, Konjic, Stolac i Sarajevo, 1:50.000
 57) Topografska karta sekcija: Konjic, Mostar, Nevesinje, Sarajevo i Stolac 1:100.000
 58) Sekcija Konjic, Foča i Nevesinje 1:150.000, talijansko izdanje

258.

SPISAK GEOGRAFSKIH IMENA

- Ajvazi, vidi Hajvazi
 Aladinčić, s. Stolački sr.
 Bor, potok na Copi, Bjelašnica
 Borac, oblast u I. Hercegovini
 Borci, s. konjički sr.
 Borizovac, vrela u Čehaju
 Borovčići, s. nevesinjski sr.
 Borovsko Polje, v. Kraljevsko Polje
 Botin, najviši vrh Veleži
 Bozotovica, smještena u Veleži
 Bratina, čarterja G. Gnojnice
 Bratina, prevoj G. Gnojnice
 Bratnje, s. nevesinjski sr.
 Breda, s. sarajevski sr.
 Brinčić, izvor u Zelenim Nižama
 Bridjanac, s. posavski sr.
 Bubanj, klisura u dolini Svinjarinskog potoka
 Bubreg (473 m) bedo nad Mostarcem
 Bucavac, lokva, Korita u Visočici
 Bukov Do, bilo na Veleži
 Bukovica, potok, Černa u Bjelašnici
 Bukovine, kurna, Širovi Gvozd u Višodici
 Buna, lijeva pritoka Neretve
 Buna, s. mostarski sr.
 Bunarići, bunar na Skenderovcu, Velež
 Burmuzi, s. stolački sr.
 Busak, potok na putu Mostar—Nevesinje
 Cerova Kosa, kosa u Svinjarini
 Crna Gora, planina
 Crna Kamenačka, Kokorina
 Crne Stijene, sedalište u Nevesinjskom Polju
 Crnoglav, s. stolački sr.
 Crvanj, planina
 Crvene Stijene, Police u Visočici
 Crvene Stijene u Svinjarini

259.

Čatica Vrelo, Razotin u Bjelašnici
 Čanovići, s. u Bjelašnici, konjički sr.
 Čubovčko Polje, potje kraj Čubo-
 vića
 Čapljina, sresko mjesto u Hercego-
 vini
 Čardićina, gromila u Kokorini
 Čehoje u Zjenežima
 Čelinka, potes Čehoje
 Čemerna, vidi Čehoje
 Čepa, planina, Bjelašnica, konjički
 sr.
 Česma u Gubiejadi, Visočica
 Česma u Koritima, Visočica
 Česma u Banjima, Visočica
 Česma u Tekliću, mahala Srede, Vi-
 sočica
 Četverci, vrelo u Policama, Visočica
 Čomorov Do, Police u Visočici
 Čomorova Glavica, padalište u Viso-
 čici
 Čuka, vrh na Kratacu nad Zupom
 Delica Polje, potes Ruški Do u Bjel-
 ašnici
 Dječ, do na granici Svinjarine i
 Banjolja
 Do, mahala Svinjarine i G. Gnojnice
 Do, Police u Visočici
 Dobrč, s. u Podveležju
 Dobrki Potok, potok u Dobrču
 Dobri Do, vrtala u Kokorini
 Dobri Do između Svinjarine i Ban-
 dla
 Dolovi, potes u Svinjarinu
 Dolovi, potes Umoljani
 Donja Hercegovina
 Donja Jablanica, s. konjički sr.
 Donja Jemetina, snježnica u Veleži
 Donja Tušila, s. u Visočici konjički
 sr.
 Donja Zasjeda, snježnica u Veleži
 Donje Gnojnice, s. mostarski sr.
 Donje Opine, s. Mostar grad
 Donje Hrasno, Stolački sr.
 Donje ograde, vidi Kose
 Donje Police, mahala u Visočici
 Donje Selja, s. konjički sr.
 Donji Bumar, bunar u Dobrču
 Donji Bumar, Svinjarski Bunari
 Donji Poplat, s. Stolački sr.
 Dračev Prod, u Kokorini
 Dračevice, s. mostarski sr.
 Dračevičko Brdo, Dračevice
 Dračeve, s. Capljinski sr.
 Dragin Potok, Police, mahala Vi-
 sočica
 Dražnjača, kosa u Svinjarini
 Drijenjani, s. Trebinjski sr.
 Dronjevac, potok u Podveležju
 Drvenik (521 m), bedo nad Blšćem

Dubina na granici Svinjarine i Banj-
 dla
 Dubočani, s. konjički sr.
 Duboka Do, Kroatje u Bjelašnici
 Dubovica, potes na cesti Mistar-
 Nevesinje
 Dubrave, oblast — stolački sr.
 Dubrave, potes u Bjelašnici
 Dubrave, potes u Svinjarini
 Dubrovnik, vrelo u Koritima, Vi-
 sočica
 Dulibe, Korita u Visočici
 Durmijačevac u Veleži
 Dužani (1372 m), uzvišenje u Viso-
 čici
 Ferizovi Bunari, bunari u Svinjarini
 Gabela, s. capljinski sr.
 Gajji, potes u Svinjarini
 Gaj pod Krasinom, potes
 Gavan Kuk, Krošnje, Bjelašnica
 Glasinac, oblast u I. Bosni
 Glatko, Police, Visočica
 Glavatičevac, s. konjički sr.
 Glavice u Veleži
 Gledevac, mala oblast na rubu Po-
 pova Polja
 Gnojnice, triang, tačka Podveležju
 Gola Brda, mahala u Bjelašnici
 Golica, planina u Sloveniji
 Golubine, granica Hopine i G. Gnoj-
 nice
 Goranci, s. mostarski sr.
 Gornja Juma, snježnica u Veleži
 leži
 Gornja Tušila, selo u Bjelašnici —
 konjički sr.
 Gornja Zasjeda, snježnica, Velež
 Gornje Gnojenice u Podveležju
 Gornje Police, mahala u Visočici
 Gornji Banjdo u Podveležju Polje
 Gornji Bumar, bunar u Dobrču
 Gornji Kružanj, Podveležje
 Gornjobanjolska Površ u Podve-
 ležju
 Gostenjača, greben na Visočici
 Gostenjača, mahala na Visočici
 Gostin Potok, Opine
 Gostina Mahala, Opine
 Gostovac, izvor u Kružnjaku
 Govedarnica, uzvišenje Bjelašnica
 Grab, potes u Banjdolu

Grab, uzvišica kod Bjelimića, Viso-
 čica
 Grabalj, krčevina na granici G. i D.
 Gnojnice
 Grabovik, bunar u Dobrču
 Grabovik, bunar u Svinjarini
 Grabovine, bunar u Doboru
 Grabovine, bunar između Svinjarine
 i G. Banjdola
 Grabovine, suma Banjdo
 Gračanica podaljše nad Zupom
 Gradac, s. capljinski sr.
 Gradac, snježnica u Veleži
 Gradelin, s. konjički sr.
 Gradina, do Rioča, Kokorina
 Gradina, mahala Umoljana, Bjela-
 šnica
 Gradska (Gracka), s. Ižubuski sr.
 Grobak, uzvišica na Bjelašnici
 Gruša, mahala Visočica
 Gruša, planina Visočica
 Gruša, s. — konjički sr.
 Gubavica, s. mostarski sr.
 Guberača, (629 m), uzvišenje u Pod-
 veležju
 Gubinjaka, kosa u Svinjarini
 Gubinjaka, prodo u Visočici
 Guvnina, potes Kosan Glava u Bla-
 cama
 Guvnina (Zapadna Velež), vrh Veleži
 Hajvazi, mahala u Bjelašnici
 Hamčići, s. mostarski sr.
 Henkusi, bunar u Svinjarini
 Han Pijesak, naselje u I. Bosni
 Hansko Polje, mahala Bjelopoljaca
 Hercegovina
 Hodovo, s. — mostarski sr.
 Homolje, s. — konjički sr.
 Hopine, vidi Opine
 Hopinski Potok, vidi Gostin Potok
 Hranisava, planina u Bjelašnici
 Hrasno, s. stolački sr.
 Hrijeva Bara, potes u Visočici
 Hrvatovac, potes G. Gnojnice
 Hrusta, s. nevesinjski sr.
 Hun, brdo nad Mostarom
 Hun (Um), glavica u Podveležju
 Hun, uzvišenje, Razića Blisca, Vi-
 sočica
 Huni Lisan (Humilišani), s. — mo-
 starski sr.
 Husin Greb, kraj Padališta na Viso-
 čici
 Husino Vrelo ispod Razića Blaca,
 Visočica

Iaša Do, mahala G. Gnojnice
 istambul, Carigrad
 Ivan Polje pod Zvjezdarnicom u Bjel-
 ašnici
 Blaca u Bjelašnici

Jabiča, potes Kokorina
 Jagodnja Strana, Bjelašnica
 Jagodnji Do, mahala u Bjelašnici
 Jama na Proplaniku, snježnica u
 Veležu
 Jankovina, naselje u Zjenežima
 Janjina, uzvišica u Visočici
 Jarac-Kuk, bunar u Svinjarini
 Jarac, vrh na Veleži
 Jarčiste, mahala Kokorina
 Jardije Luke, Vidi Jerac-Kuk
 Jare, s. Litijači sr.
 Jasen, mahala u Bjelašnici
 Jasenak, bedo nad Dobrčem
 Jasenice, s. Gabela, capljinski sr.
 Javorak, vrh Gola Brda, Bjelašnica
 Javorci, Padalište D. Zjenežje
 Jazve, s. — konjički sr.
 Jetenjaca, krčevina u Visočici
 Jelica, suma Gola Brda, Bjelašnica
 Jelilo, vidi Prešlica, Gola Brda, Bjel-
 ašnica
 Jelovčev Potok, u Podveležju
 Jelove Glavice (1223 m) u Kokorini
 Jesenja, sromila Šipovac
 Ježeprasine, s. kalinovski sr.
 Jovanović, Karača na cesti Mostar
 — Nevesinje
 Jumnik, bunar Svinjarina
 Jurjevići, bunar Opine

Kadjin Do, potes u Raškom Doju,
 Bjelašnica
 Katajli Jezero, lokva u Bjelašnici
 Kataruša, vrelo kraj Mrtevja, Bjel-
 ašnica
 Kamenica, s. nevesinjski sr.
 Kamenite Glavice, zaravan, Velež
 — sinjski sr.
 Kaoči, mahala u Visočici
 Kačina, vrh u Veleži
 Kačina, bunar u Svinjarini
 Kapavica, s. — stolački sr.
 Karanfil Lokva, u Bjelašnici
 Kasaba, vidi Nevesinje
 Kleč, vrh u Podveležju
 Klička Voda u Visočici
 Klanac, potes na Čepi
 Klanči, potes na Čepi
 Klečenjaca (Plahovina), gromila u
 Podveležju
 Klek, uzvišenje na Podveležju
 Klekovača, sedlo u Kružnjaku, Bjel-
 ašnica
 Klješenica, potes u Gnojnicama
 Klijenak, s. — capljinski sr.
 Klijuni, s. — nevesinjski sr.
 Kobiljaci, bunar u Šipovcu, Podve-
 ležje
 Kobiljaca, kosa u G. Gnojnicama

Kokerina, selo u Podveležju, mostarski sr.
 Kokinina, s. — gatački sr.
 Koleško, selo — nevesinjski sr.
 Koljepjeva, valov ispod Polica, Vladičića
 Kolina, pedalista na Nerevi
 Komč, vrh nad Dratevcama, Podveležje
 Kormori, zaravan, Velež
 Konak, vrelo u Čehoju
 Konđe, vidi Ostri Vir
 Konjic, varoš u Hercegovini
 Koprivača, izvor u Čehoju
 Korita, mahala u Kokorini
 Korita, mahala u Visočici
 Koritska strana (1882 m), Visočica
 Kosan-Glavica, Blaca, Bjelašnica
 Kose, kosa u Svinjarini
 Kosier, s. — mostarski sr.
 Kosula Stora, zaravan u Veleži
 Kotlenski Stijena, sniježnica u Veleži
 Kozica, s. u Dubravama — stolački
 Kramare, s. u Bjelašnici, sarajevski
 Krča, krčevina u Visočici
 Krčevine, vidi Krča
 Kamenuti Brijeg, kosa u Šišan-Poljan, Bjelašnica
 Krhanova Bara u Svinjarini
 Kričanje, mahala G. Gnojnice, Podveležje
 Kričanski Potok (Krhamski Potok), Podveležje
 Kriva Voda, Grušča, konjički sr.
 Krivi Do, uzvišica u Kokorini
 Krnja Jela, Krošnje u Bjelašnici
 Krotnje, mahala u Bjelašnici
 Krstac, uzvišica, Bjelašnica
 Krstac (1864 m), Visočica
 Krstac, mahala, Visočica
 Krstac (1807 m), Zupa
 Krstače, potes, Bjelašnica
 Krstina, gomila, Dobrč
 Krstine, kosa, Svinjarina
 Krka Strana, šetvrt, Mostar
 Krtače, Kokorina
 Krutnica, hum, Podveležje
 Krusevac, stolački sr.
 Kruševačko Polje, nevesinjski sr.
 Kružanj, s. u Podveležju
 Kružanski Potok, Podveležje
 Krvavac (2067 m), greben na Bjelašnici
 Kudrinjak, potes, Kružanj
 Kuk, strana Huma, Visočica
 Kukričin Do, vidi Dobri Do
 Kuja (triang. tačka), Podveležje
 Kušći, naselje, Žijemljci
 Kuti Livač, mostarski sr.

Kvani (1328 m), uzvišica u Zupi
 Lačuge, vidi Velika Velež
 Ladenoča, s. konjički sr.
 Ladevac, potes u B. Dolu
 Lakševine, mahala, Ortiješ, mostarski sr.
 Lastavica, ruina kraj Šćepan-Grada, Blaga
 Lastva, s. trebinjski sr.
 Ledenečke uzvišenje Veleži
 Lice, krčevina, Opine
 Lijeskočić (Ljeskovac) bunar Isata
 Do, G. Gnojnice
 Lijeskočić, površ, odmaralište stoke nad Zupom
 Lijetavac, bunar, G. Banjdo
 Lisac, bunar, Banjdo
 Lisac, uzvišica 1459 m, Bjelašnica
 Lisac, uzvišica u Veleži
 Lisac, uzvišica, Visočica
 Lisičići, s. konjički sr.
 Lokvanjska Bara, Krošnja, Bjelašnica
 Lokvanjsko Jezero, Bjelašnica
 Lokvica, vrlo Sirovi Gvord, Visočica
 Lovnica 1857 m, greben Bjelašnica
 Lukša, s. u Visočici, konjički sr.
 Lukša, s. u nevesinjskom sr.
 Luke pod Čepom, padalište na Neretvi, konjički sr.
 Lukomir, s. u Bjelašnici, konjički sr.
 Ljeljen, najviši vrh Visočice
 Ljeskovci, vidi Lijeskovac
 Ljubičina, uzvišica u Kokorini
 Ljubovići, s. u sarajevskom sr.
 Ljuniće Brdo, Dobrč
 Ljusovica, potes u Veleži
 Ljutači, zaselak Hodova, stolački sr.
 Ljuti Dolac, s. mostarski sr.
 Macića Bunar, Grušča, konjički sr.
 Maglič, planina
 Maia Blaca, vidi Razica Blaca
 Maia Jama, sniježnica u Veleži
 Maia Ridjuša, lokva između Kroatnja i Golih Brda
 Maia Velež, krčevina u Svinjarini
 Maia Velež (1460 m), vrh na Veleži
 Mai Borisovac, vidi Borisovac
 Mai Paratak, sniježnica na Veleži
 Mali Steug (1817), malinska Sreda, Visočica
 Mai Polje, s. mostarski sr.
 Mai Strajšte (1406), Blaca, Bjelašnica
 Mandin Potok u Visočici
 Marčipolje, Bjelašnica
 Mazoljice, dio Mostara

Nad Haremima, dio Mostara
 Nad Poljem, potes u Dobrču
 Nekovanj, bunar u Svinjarini
 Namet, potes u Kružnju
 Nametova Ograda u Kružnju
 Nekudine, s. nevesinjski sr.
 Neretva, rijeka u Hercegovini
 Nevesinje, stresko mjesto
 Nevesinjsko Polje, kraško polje u I. Hercegovini
 Nuglo, padalište u D. Žijemljima

Obodina, u dolini Kričanskog Potoka
 Obradovića Sniježnica, sniježnica na Krvavcu, Bjelašnica
 Obri, s. — konjički sr.
 Odrači, vidi Bjelimić
 Ograde, potes u G. Banjdolu
 Oklačenik, bunar u Dobrču
 Okruglio, vidi Šišan Do

Međica, Iromeda Svinjarine, Banjolica i Blagaj
 Medena Glava (1661 m), Gola Brda, Bjelašnica
 Medena Glavica, granica G. Gnojnice, Dobrča i Kuti Livača
 Medvedi Kuk (1420 m), jesenjške Kuti, Visočica
 Mededa Jama, granica Svinjarine i Blagaj
 Metudgorje, uzvišenje Blaca, Bjelašnica
 Metki Do, mahala u Visočici
 Metke Okuće, potes u Cepi
 Mekote u Blagama, Bjelašnica
 Mekote, između Dobrča i Hoplina
 Mekot, Grušča planina
 Merdžan Glavica (760 m), Kričanje, Podveležje
 Metevo Lokva, Blaca, Bjelašnica
 Mihal Do, padalište na Nerevi
 Millišići, zaselak, Bjelašnica, saraješki sr.
 Mirukovac, Blaca, Bjelašnica
 Mirković, s. bilecki sr.
 Mjedena Glavica, vidi Medena Glavica
 Milinek Potok u Donjim Žijemljima
 Modri Vir, Lokva u Kortima, Visočica
 Mostar, grad
 Mostarska Kotlina
 Mostarski Kuk, potes u Mostaru
 Mostarsko Blato
 Mostarsko Polje, vidi Blače
 Mramor, Blaca na Bjelašnici
 Mrdjenović, s. — gatački sr.
 Mrđavci, mahala u Bjelašnici
 Mrtvjanje, mahala u Bjelašnici
 Mudovac pod Lokvom, Iromeda Dobrča, Kuti Livača i Vrapčića

Nadare, potes u Kružnju
 Palje, prodo ispred Umoljani (Konjički ar.)
 Pale, potes u Bjelašnici
 Paljevi, Do u Bakračnici
 Papratni Do, mahala u Visočici
 Papratni Dolovi u Kortima
 Paratak, sniježnica u Telčeši Lataštvu u Veleži
 Paratak, sniježnica u Paratku
 Paratuk, uzvišenje u Veleži
 Pašino Gomila, glavica u Kamentium Rupama
 Pašina Voda, izvor u Blagaju
 Patkovići, mahala Svinjarine
 Petrovići, s. — nikolički sr., Crna Gora
 Petrovo Selje, s. kod Bjelinića, Visočica
 Pijesci, s. — mostarski sr.
 Pijekati, gomila, Du, Podveležje
 Pijeta, vrlo kraj Stanara, Bjelašnica
 Pijavica, vidi Klečniča
 Ploče, prodo pod Krasačem, Visočica
 Ploče, vrlo u modeli Ploče
 Ploče u dolini Jelovčevog Potoka, Do
 Plužine (Koleško), nevesinjski sr.
 Pobrdnica, jesenjške Iznad Kortića, Visočica
 Pod, potes u G. Banjdolu
 Pod, granica Hoplina i Mostara
 Pod Lovnicom, mahala u Bjelašnici
 Podac, uzvišica u Bjelašnici
 Podčać, vidi Šišan Do
 Podstrajiste, Blaca, Bjelašnica
 Podveležje, oblast ispod Veleži

Pohlopac, strana Kralaca, Visočica
 Pohlopac, sume pod Krtacem, Bjeljinci
 Polje, mahala u Visočici
 Polog, potok u Krušnju sr.
 Polje, mahala u Visočici
 Polje, potok u g. Gnojnicama
 Ponor, vrelo u Nebesinjakom Polju
 Ponor, vrelo u Čehoru
 Ponor, vrelo u Razdolu
 Popovo Polje, kranjsko Polje u Hercegovini
 Ponore, uzvišenje u Visočici
 Ponore, uzvišenje nad Bjelim Potokom
 Ponore, opština u Hercegovini
 Potoci, opština u mostarskom srezu
 Potok, izmedu Hopina i Krušnja
 Povita, smješnjica u Veleži
 Prasina, u dolini Jelovčeva Potoka
 Prekade, izvor u G. Zijemljima
 Prej, planina
 Prej, u Dubravama, stolački sr.
 Prošica, a. — nevesinjski sr.
 Presica, suma u Goliim Brđima, Bjelašnica
 Preso, prevoj u Krošnjama, Bjelašnica
 Preso, prevoj na Visočici
 Pribojna, potok, Kričanje, G. Gnojnice
 Prizapek, strana Cope, Bjelašnica
 Pridvorci, a. — nevesinjski sr.
 Projekti Grmi, nevesinjski sr.
 Projekti Njive, potok, Bjelašnica
 Prijevorac, potok, Sisan Polje, Bjelašnica
 Prisjeka, granica Dobrča i Kutija
 Prisaj, greben nad Borovčićima, nevesinjski sr.
 Prkovići, nevesinjski sr.
 Prod, izvoriste Struge
 Prošočenica, špilja u Kokorini
 Provo, a. — livanjski sr.
 Puzim, greben na Visočici
 Pužinsko Groblje, potok na Visočici
 Rabina, a. — nevesinjski sr.
 Radica, desna pritoka Neretve
 Radetina, gomila, Sipovac
 Radišći, a. — Ibjubulski sr.
 Radobolja, površ na Bjelašnici
 Radulova Glavica, granica Kuti Ljubušča i G. Gnojnice
 Rakitnico, desna pritoka Neretve
 Ramir Greb, prevoj u Bjelašnici
 Raška Gora, a. — mostarski sr.
 Raška Strana, Bjelašnica
 Raški Do, mahala u Visočici
 Rašumovci, a. Bjelašnica, sarajevski sr.

Ravnica, potok, Blagaj
 Ravno, a. — trebinjski sr.
 Ravno Brdo (374 m) u Svinjarini
 Ravno Brdo (1003 m) u Župi, ka-njički sr.
 Razdolje, uzvišenje Veleži
 Razici, a. — konjički sr.
 Razici Blaca a. na Visočici
 Razolić, mahala u Bjelašnici
 Regolić (1868 m) greben Bjelašnici
 Revi Do, do u Bjelašnici
 Ridu Lokva, Gola Brda u Bjelašnici
 Riduša, potok, Gola Brda
 Rilja, a. nevesinjski sr.
 Rioč, gromila u Kotorski Rivenica, čatnja na Durmidevcu,
 Velež
 Rivine, bunar u Dobrču
 Rodeč, a. u mostarskom sr.
 Rosulja, lokva u G. Krušnju
 Rosulje, potok u Kokorini
 Rotmije, a. — stolački sr.
 Rudno Brdo, uzvišenje u Bjelašnici
 Rudo Polje, a. Gatački sr.
 Rukavac V. i M., vrelo u Čeholu
 Runjave Glave, uzvišica Hajvazi
 Runjavi Gradac, uzvišica u Veleži
 Rušta, vidi Hrusta

Samarni Kuk, potok u Krošnjama, Sarajevo, gl. gr. NR BiH
 Sedio pod Krtacem, Visočica
 Sedrenik, potok kod Umoljan, Bjelašnica
 Selista, potok na cesti Mostar—Nevesinje
 Selista, a. mostarski sr.
 Sijero Brdo, nad Mostarom
 Sirovi Gvozd, mahala u Visočici
 Sitička Lokva, lokva u Bjelašnici
 Sitički mahala u Veleži
 Sitički, uzvišenje u JI Veleži
 Skenderovac zaravan u Veleži
 Skubalj (1089 m), uzvišenje u Zijemljima
 Sladovac, bunar u Dobrču
 Slatine, strana uz Tušlacki Potok
 Slatinica, potok Sirovi Gvozd, Visočica
 Slatinica, kosa uz Tušlacki Potok
 Slatinice, mahala u Visočici
 Slatinice, desna pritoka Neretve
 Smajin Do, Polje, Visočica
 Smajkića Bara u Svinjarini
 Smajkića Mahala u Svinjarini
 Sopilje, a. Nevesinjski sr.
 Spilji Do, na bilu Veleži
 Spionik, vrelo u Policama, Visočica
 Srede, mahala u Visočici
 Srednji Rat, uzvišenje u Vlašnjici
 Sretnice, a. Mostarski sr.

Srezevac, bunar u Krušnju
 Stambul, vidi Istanbul
 Stanari, mahala u Bjelašnici
 Stanjević, a. stolački sr.
 Stečci, potok u Blaćama, Bjelašnica
 Stijena pod Preocinama — Blaca — Bjelašnica
 Stogača, Krošnja, Bjelašnica
 Stolac, brdo nad Mostarom
 Stolac, sreško mjesto
 Stolac, uzvišenje nad Policama, Visočica
 Stražiste u Blaćama, Bjelašnica
 Stražnica, kosa u Visočici
 Strijetec, vrelo u Čeholu
 Strmica, dolina u Župi
 Strmica, potok u Župi
 Struga (Suhodolina), povremeni potok, Mostar
 Strželj, jesenjšta kod Korita, Visočica
 Studilina, čatnja u Dobrču
 Studenac, bunar u Svinjarini
 Studenac, izvor, Kaoci u Visočici
 Studenac, izvor, Razolić
 Stupčeva Bara, u Svinjarini
 Suha Cesma, u Razićima, Visočica
 Suhi Do, jaruga Dobrčkog Potoka
 Suho Jezero, Grušča, Visočica
 Subodolins, kraj u Mostaru
 Svetigora, uzvišenje nad Dobrčom
 Svinjarina, a. u Podveležju
 Svinjarica Lokva, u Svinjarini
 Svinjarski Bunari, u Svinjarini
 Svinjarski Potok, Svinjarina

Sabanović Do, kod Oštrog Vrha, Kokorina
 Sabanović Dolevi, Kokorina
 Sabanović zaselak, gatački sr.
 Sahinović, vidi Rudo Polje
 Šćepan Gomila, na granici Krušnja i Kokorine
 Šćepan Grad, ruine, Blagaj
 Sipovac Gomila, vidi uzvišenje Sipovac
 Sipovac, uzvišenje u G. Gnojnicama
 Sipovac, a. u G. Gnojnicama
 Sisan-Do, mahala Hajvaza
 Sisan-Poljana, u Hajvazima
 Stirni Do, Krošnja, Bjelašnica
 Stirni (Mokri) Do u JI Veleži
 Svabinski Potok, vidi Opinski potok

Tale, vidi Jare
 Teča Lastva, vrh u Veleži
 Telenica, potok u Svinjarini
 Tilovina, suma u Opinama
 Tisovac, uzvišenje u Veleži
 Toholj, uzvišica u Visočici
 Trampina Župa, vidi Grušča
 Trbotine, jesenjšta u Visočici
 Trebinje, varoš u H.

Trebinjeva Gomila, uzvišica i gro-mila, Dobrč
 Trijebanj, stolački sr.
 Trnoviti Dolovi, potok u centru Mostara — Nevesinje
 Trnjak, mahala D. Krušnje u Veleži
 Trojani, mahala u Visočici
 Tučan, snijeljica u Veleži
 Tučan, uzvišenje u Veleži
 Turisova Voda, Grušča u Visočici
 Tušlacki Potok, lijevi pritok Ra-kitnice
 Tužani, vidi Dušan

Ubo, bunar u Dobrču
 Uborski, pedalašte u Crnoj Gori, planina
 Udoječ, zaravan u G. Gnojnicama i Svinjarini
 Umoljan, a. u Bjelašnici
 Urijača, gromila u Krušnju
 Uzdolac, vidi Trbotine

Vagane (Vaganjsko Vrelo), vrelo u Sirovom Gvozdu
 Vaganj, uzvišica u Bjelašnici
 Vedre Njive, suma u Veleži
 Vejzovac, do, tromeda Vrapčića, Hu-pina i Žalika
 Velež, planina
 Velika Glavica, uzvišenje, G. Banj-dolu
 Velika Gomila, Dražnjača, Svinja-rina
 Veliki Velež (Vlaščuna), vrh Velež
 Veliki Bunar, u Veleži
 Veliki Borisovac, vidi Borisovac
 Veliki Parastak, smješnjica u Veleži
 Veliko Jezero, Visočica
 Veliko Jezero, Kaoci, Visočica
 Velika Slatina, Blaca, Bjelašnica
 Velika Meda, a. trebinjski sr.
 Vidonje, a. metkovički sr.
 Vigled (781 m), uzvišenje u Podveležju
 Višovići, a. mostarski sr.
 Vilin Do, na granici Svinjarine i Banjolja
 Vilino Polje, D. Zijemlje
 Vilovci, zaravan u JI Veleži
 Visočica, planina
 Visočica Glavica, uzvišenje u Dobrču
 Vitina, a. Ibjubulski sr.
 Vlaščuge (Lačuge), vidi Vel. Velež
 Vlašnica, vidi Čehole
 Vlašnica, vrh u Bjelašnici
 Vodica, bunar u Svinjarini
 Vodice, gromila u Banjolju
 Voloderški Potok, gatački sr.
 Voljevičina Bara u Svinjarini

Vranjšava, vidi Hranjšava
 Vranjska Noga na Liciu Blaca, Bjel-
 išnica
 Vranjević, s. mostarski sr.
 Vranjevicko Brdo, granica Kokorine
 i Vranjevića
 Vranjske Sitjene, Blaca, Bjelašnica
 Vrapčići, s. mostarski sr.
 Vratilo, kraj, gatački sr.
 Vrba, bunar u Dobruču
 Vrbovica, bunar u Svinjarini
 Vrelo na Mekotoma, Korita na Vi-
 sedici
 Vrelo pod Gvozdom, Korita u Viso-
 čici
 Vučija Glavica (Podvelež), uzvišenje
 Opine
 Vukov Do, Blaca, Visočica
 Vučin Potok, povremeni potok na
 granici Kokorine
 Zabrdje, podalijete na Neretvi
 Zagajine, lokva, Korita u Visočici
 Zagorska Česma, Korita u Visočici
 Zagorica, s. konjički sr.
 Zaranova (Volodarska) gromila, u
 Krušnju
 Žalik, kraj u Mostaru
 Zapadna Velež (Guvinina), vrh u Ve-
 leži

Zamjeda (Zajezda), uzvišenje u Ve-
 leži
 Zašlap, Viluse, Nikšić
 Zavelci, sumu u Si Veleti
 Zborne (Sborni) Glavice, zasvojeno u
 Veleti
 Zelengora, planina
 Zeleni Nilve, mahaša u Bjelašnici
 Zijemili, s. mostarski sr. — vidi Q
 i D. Zijemili
 Zmijanac, strana Visočice
 Zmijanac, sumna Razica Blaca, Viso-
 čica
 Zmijanac, vrelo na Podkoplju, Viso-
 čica
 Zmijanac, vrelo, Razića Blaca, Viso-
 čica
 Zubljeći Klanac, Kokorina
 Zubljeći Potok, Kokorina
 Zvirici, s. — Herceg-Novи
 Zvijedarnica, najviši vrh Bjelašnice
 Željuša, s. u Potocima, Mostarski sr.
 Žeravac, bunar u Zijemilima — mo-
 starski sr.
 Žovnica, prevoj između Mostara i
 Mostarskog Blata
 Žukovića, Kosa u Svinjarini
 Žulji, s. — nevesinjski sr.
 Župa, oblast u gornjem toku Neretve

SPISAK MANJE POZNATIH RIJECI

Kratice: t znači turska riječ, iz t znači iz turskog jezika, preko t znači preko turskog jezika; s znači arapska riječ, p persijska, i latinska, g grčka, alb alben-
ska riječ; iz nj znači iz njemačkog, a iz tal znači iz talijanskog jezika,
v znaci vid.

Ab, t. sukno
 Abadžije, t. suknar
 Abais, t. suknem
 Abdet, p. ablucija, ritualno pranje
 Agra, t. vrsta feudača
 Agrar, l. poljoprivreda
 Ahmedija, iz t. ovoj oko fesa
 Ajluk, iz t. mjesecna plata
 Ajvan, v. hajvan
 Aklam, t. veče
 Alala, iz t. konj, konji pušteni na
 pašu bez nadzora
 Alat, t. crven konj
 Aldžun, iz t. Alijin dan — Ilinden
 po st. kalendaru
 Anamđzik, v. hamamđzik
 Antreželj, od entre selle, što se stavi
 u sredinu po tovaru
 Aptovina, v. hoptovina
 Araluk, t. međuprostor
 Arar, v. harar
 Argat, t. fizički radnik
 Arka, iz t. leđa
 Arkoš, iz t. dio sedla drvo pozadi
 sedla
 Ateštuk, t. vatrište u mangali
 Atula, v. hatula
 Avlija, t. dvorište, naplav za za-
 biranje vode u čatrnju
 Badanj (zb. badnjinje), šuplja dubi-
 na za žito i brašno
 Badža, t. videlicu, otvor na krovu
 za propuštanje dima i svjetla
 Bakračlje, v. uzendžije
 Balega, goveda nećast
 Bali, t. seljak
 Balija, t. seljak
 Balun, iz t. bardanin, goritak
 Bandjerovo, iz tal. zastava, naziv za
 tragač, tučko kod P.
 Baslikje, iz t. leće, čioke preko
 krovne konstrukcije za koju je
 prizvrišena alarma ili dolječica
 Beliščani, iz t. neopadati
 Beglik, t. vrsta posjedovanja zemlje
 i odnos koji iz toga proizlazi
 Benahid, s. pojaz za oružje, pojaz
 Beričeš, a. blagoval
 Besa, sib, zadana riječ
 Bez, t. platio
 Bičati, kabanica specijano ukana sa
 bicevima vune spolja, obično crne
 boje
 Boj, sprat
 Boča, marama za prekrivanje glave
 Bošnjak, Bošnjaci, planinari iz Bo-
 snje
 Botona, iz tal. bijelo platno
 Bré, jek, doba kad nešeg najviše
 ima
 Brijezina, vuna dobivena brijanjem
 narrog brava
 Broć, Rubia tinctorum, od njega se
 dobiva priroda bočreno crvena
 boja
 Bronzar, kožnata torba
 Bucat, drveni sud za vodu
 Bula, iz t. vjerski obrazovana rou-
 siljanka
 Burdejli, iz tal. tamno niska štala za
 stoku
 Buref, vrsta platna
 Burilo, sud za vodu

Čas, iz t. zdjela za zopu
 Českin, u t. oštar
 Češket, iz a. Jelo od prebijene pčenice i meseca
 Čok, t. koriđen, pleme, loza
 Čuliti, pasuti, motriti, biti na oprezu
 Čumec, iz t. kokošinjac
 Čuseglo, trouglasta jopatica za vodenje zara, maha
 Čuar, t. livada
 Čulčire, t. blate
 Čuktar, žvono
 Čanak, zdjela od drveta
 Čardak, iz t. visoka štuka
 Četur, nisko grmlje
 Černica (čera), veseana marunica
 Čeknadić, t. ladić, sanduće sa ladicom
 Četija, t. čavao
 Čoha, t. vrsta sukna
 Čorba, t. supa
 Čeba, drvena posuda za kajmak i maslo
 Čemirija, t. gvozdena velika teplja
 Čih, t. donji, obli dio ibrikla za kafu
 Čijevica, kraljivača, drvena posuda za mlito
 Čivankhana, t. soba ili odjeljenje za razgovor
 Čolaf, v. dolap
 Čolap, drveni orman za posude
 Črnuča, vreteno za zapredanje nitii
 Čran, iz t. četirišteti dio oke
 Črvence, drveni dio samara
 Čunum, t. mjera za površinu (1000 kv m)
 Čuljak, trenutak
 Čuljak, t. meki, vunom ispunjeni madrac
 Čuvat, t. zid
 Čvizac, ovac u drugoj godini
 Čvizec, lanjsko janje
 Čvotica, ovac u drugoj godini
 Čvogra, dvojnjece, vrsta svirale
 Čerdan, iz t. ogrlica
 Čendir, iz t. šupljikast poklopac ledena kroza koji prolazi voda
 Čugun, t. bakrena posuda za vodu
 Člada, iz t. ulica
 Člemat, iz t. stupina
 Čterdek, t. svodenje
 Člesza, iz t. kavenjak
 Čsidiža, t. lijep šaren ukras bez vrijednosti
 Čunbosati, srozati se
 Čars, a vjerska dužnost prvog reda
 Čenjer, g. primitivna svjetiljka za noćenje

Čerman, iz t. zapovijed
 Čigon, iz t. pišč, vrišak
 Čiđtan, vidi čindžan
 Čindžan, iz t. doljen za crnu kavu
 Čukar, iz t. sirotinja
 Čunura, v. furuna
 Čuruna, iz t. peč
 Čanjak, iz nj. hodnik
 Čorgače, pribor za raščišljavanje vune
 Članična, cijepanica raspaljena na ognjištu
 Člavac, dio samara, drvo sprjeda
 Čonik, širok prolaz za stoku između ograda
 Čora, ogranci stabala ili grana koji se sijeku za stocnu hrana
 Črabulje, dio včeljaša za deljivanje alame za krov
 Črebennati, odvajati botju od lolijske vune
 Črebennati, pribor za odvajanje botje od lošije vune
 Črebulje, v. grebeni
 Črno, a, menstruacija
 Čujat, iz t. prostorija za žene
 Čajluk, v. ajluk
 Čajr dova, iz t. blagošov
 Čajvan, a, životinja, stoka
 Čak, t. prevo
 Čakati, plastični vukove
 Čalka, iz t. beočug
 Čamandžik, iz t. banjica
 Čambar, t. sanduk za žito
 Čaptorina, divlja zova (Sambarus edulus)
 Čaror, iz t. vreća od kostnjeni, osnova vuna, kožja dijaka potka
 Čarem, a, zagrđeno mjesto, sveto mjesto ili groblje
 Čartija, iz t. papir
 Čatula, uzdužna greda po slijedu suhozide na kojoj stoji krovna konstrukcija
 Čaznadar, p. blagajnik
 Čemek, iz t. bradavica
 Čhomar, smrča (Picea excelsa) i grm
 Čorna, iz t. oprema za konju, osim sedla
 Čhud, iz t. granica, granični znak
 Čumarica (humna i umna), vrsta gline
 Čumljak, Humljaci, planinskići iz Hercegovina
 Čibrik, a, posuda za vodu
 Činsan, a, čovjek
 Črad, iz a. prihod
 Čistihaze, a, nastup regula

Čiba, upotrebljavaju u značenju prostorija ispod kuće za stolcu
 Činečar, iz p. posluha
 Čimer, a, sudbina
 Čuket, kočep
 Čukrica, grom (ulaz u zakrtjan
 Čukulja, iz t. pastirski pokriven za glavu
 Čurban, iz t. ravnala žrtva
 Čurban — hajram, smršljanski praznik
 Čular, mjesto na ognjištu za agranje pepele
 Čutor, iz t. egzistitor
 Čupac, t. olovka
 Čegen (Lieden), t. posuda za kom
 Čukino, dio bluze oko struka preko sakuće
 Čujali, masna, hrastiva
 Čup, pepeo
 Čukmira, luk, ali, kajmak ili mješavina
 Čutoras (Čelovac), mješica drvena do godinu dana
 Čud, upotrebljavaju u značenju ar
 Čukar, drveni sud za obrucima za sir
 Čudan (mn. kadnjinje), šuplja du
 Čudna za žito
 Čajda, u pjesma
 Čalem, iz t. olovka
 Čaluderica, najgorjača daska samara
 Čambor, vrsta bijelog platna
 Čanat, t. krilo
 Čaplamo, t. pokrov, dačica za po
 krivanje krova
 Čara, t. crn
 Čarsi, v. gargače
 Časaba, v. trgoviste
 Čijamet, a, dan vaskrsnica
 Činjan, donji dio ruba teplje
 Čiridije, oni koji gone tovari pod
 najam
 Čirilo, iz t. najamnina
 Čitice, vrste šara u vezu
 Člonica, staja
 Člapan, valjano nebojeno sukn
 Člano, iz t. 2 nita
 Člašnje, dio strelje na samaru
 Čna, od hena, crvena zemlja za bo
 jenje kose i nokata
 Čokotica, rukovet
 Čolam, deo orme, tikan, veže se na
 potežicom ispod tribuha
 Čohbar, vlasnik kolibe u planini
 Čonek, v. svat
 Čonat, iz tal, račun
 Čočija, iz t. trika
 Čotlenica, drvo na kom visi kotao
 nad ognjištem
 Čotula, iz tal, sušnja
 Čourčiti, kočiti
 Črapla, iz njem, ovratnik
 Črana, budak
 Črka, dio odžaka, vrsta šara u vezu
 Čron, krovina, češljiana, mlačena,
 razvija slama
 Črataci, dio samara
 Čtiola, krompir

Čurčić, ž. ženica
 Čurčić, ž. žena koja rume stoku
 Čučje, drogna naprava u kojoj se mijesi hleb

Naljaka, s. religiozna preštava za sredstava za život, žito
Nam, p. glas, ime, čuvanost
Napravak, napravljač, nazvuci, dio obute
Navel, v. navel
Njema, iz p. znak

Obluk, savijeno drvo u orudu
Odrapti, reći istinu u lice
Odlak, t. ognjište
Ograda, zaboridom ogradeno zemljiste oko kuće
Olime, komične između jedne i dvije godine
Omanica, kobilica između jedne i dvije godine
Osmudi, cjeleokupni posjed u stoci
Oka, t. mjeru za težinu
Oklopnik, t. tanak obal štap za razvijanje tijesta
Okućnica, zemljani posjed oko kuće
Oposlen, pravi put
Oppidum, i utvrđenje
Oprijepljavač, dio odjeće, uska, tkanina raspoložljiva kecélja
Optoka, rub
Opufa, isječena, zapredena koža
Oturak, t. osnovica, mjesto gdje se sjedi, donjih dio mangale

Podalište, mjesto gdje noćivaju stocari na putu u planinu
Pahve, dio konjske opreme, podrepac
Panje, poprečne žloke u kući za sušenje mesa
Parude, od paripe, konj stariji od dvije godine
Pastirna, iz t. sušeno meso
Pelena, narociuto tkan gunj, ne propušta vodu
Pelengace, zatvorene gače na svitnjak, duge do blizu članaka
Petica, sirslike
Perda, p. zastor, pregrada od drveća
Pervez, iz t. obrub, rub tepsije
Pirjan, vrsta jela
Planistar, stocar koji izgoni stoku u planinu
Pleh, iz nj. ljm
Pobravičar, vlasnik stoke koji daje planinštaru stoku u planinu
Podlačak, daščica koja se podimeće ispod dasaka na krovu
Podložnji, v. podnoži
podnoži, dio razboja pod nogama
Podrobnac, vrsta jela

Pogrija, podgrijano mlijeko prije sirenja
Polica, stekula

Porepčija, ili porebdižja, od doručiti, egzekutor

Postupnica, košar, mijesil se kad ideje proboda
Postaća, motka preko slame na krovu

Potnicačica, dio konjiske opreme, veže se kolonom ispod tribuna

Potka, p. konci koji se stavljaju u osnovu tkamina

Potpjetnice (potpjetnice), dio konjiske opreme

Pozder, o. ostaci, otpaci

Prate, ulo uz sanar u kojoj se može tovar, duži štici vilja na

Preplačač, v. oprijepljavač

Presto, prevoj

Prevezet, poprečne grede veza namale

Prevezat, marama prete glave, pada do pasa, ima na kraju ulaska

od metala

Prijeklad, daska nad kutačem na kojoj stoji kaveno sude

Prijemac, pita o diru

Prijevara, crna kafe kojoj je doljeno toplo vode

Pratesa, naročito cijepana daska za krov s prezidu

Pucanj, sprava za raščišljavanje

Pustečija, suva bravija koža sa vunom na kojoj se klanja

Puhara, kuća na kojoj nema otvora za dim

Raf, iz t. zidna polica

Rahat, rehatniji, a. mir, mirniji

Rastegalj, mjeru za dužinu

Raša, vrsta sukna tkana na četiri nitu

Roglji, trouglasti ulikus od srebra na kraju prevezata

Sabah, a. jutro

Sač, t. železni poklopac za pečenje

pite

Sadžak, t. tronog na ognjištu

Sofa, iz t. klupa

Sahan, a. tanjur

Sahija, a. kurir

Saksija, t. poklopac za pečenje

hleba na ognjištu, u turskom

vaznu za cvijeće od gline, manjala na tri noge

Santrac, noz za rezanje opuse

Saransak, t. bijeli luk

Sećija, t. primitivan niski divan

Sepet, t. krošnja, vrsta korpe

Serden, (sergen), t. ostava za postoljne stvari

Sibjan, a. sitna djeca

Sihir, čarolija

Silah, a. oružje

Sličdžija, nasilnik
Sindir, lanač, verige
Sikha, sit

Sinija, t. primitivan niski stol za jedo

Sohna, dugi svrbo drvo

Solarica, posuda u kojoj se drži so

so slanica stoku tu Bombo

Sotunar, t. limene cijevi za sprovodenje dinje

Somid, krati zidovi kamene kuće u D. Hercegovini

Srg Gruča, t. u Podveležju motka za

susjedne odjeće

Stan, dio bluze, poprsje i ledra

Stop, posuda od divretu u kojoj se izdvaja maslo od mlijeka

Stečja, dio samara ispod drvenice

Strug, zlijeb Šindre

Struga, prolaz za stoku u toru

Stupa, izduženo drvo u kom se

prebija žito i so

Surutka, tečućina koja ostane kad se izdvoji sir iz mlijeka

Susak, t. lijevak

Sutat, t. pojiliste u Bjelashnici način stogašenja

Svinar, granični znak u Podveležju

Svitnjak, vrpen za vezivanje gaca

Svrnati, teško oboljeti

Salvare, iz a. hlače

Sarpelj, torba od kože, nosi se preko ramena

Saševac, (šaševac), pregrada između dva sprata

Šćemija, iz t. stolice

Šćerka, bombona

Šeher, t. grad

Serbice, a. piće

Serbetnjak, iz a. posuda u kojoj

stoji serbe

Sevar, trska

Šiljež, proljetno janje u jesen

Šimla, v. šindra

Šindra, t. mala tanka daska za počivanje

Šla, t. motka na kojoj se nešto okreće

Škembe, p. utroba biljoždera

Škip, korito

Suba, rupa

Tahta, t. daska

Tahara, kamena kuća sa drvenim krovom

Takum, t. pribor

Tapija, iz t. isprava o posjedu
Tas, a iz t. soljica, okrugla posuda
Tara, t. tiganj

Tekne, iz t. korito

Teplje, savijeno drvo u jarju

Terđa, t. platna

Terđaj, vidi terđah

Testija, t. zemljana posuda za vodu

Tovarica, uša koja ide u præde i krtice samara

Tožak, t. dokujenje protiv pravila

Učelak, v. somič

Učkuk, v. svatjak

Upletinski (upletinski), uzica koja se uplete u kosu

Uzendiće, stremec

Uže, mjeru za dužinu, 25 odnosno 50 smrila, prije raztegljaja

Užina, kod Podveležca obruk oko podne

Vada, a. dogovor, rok

Vadiš, iz t. vjerski potrebno

Verem, a. sušica, u prenosom značenju tuga

Verigrnjača (verigarnica), drvo s košnicama venige

Vestilo, u Bjelashnici drvena kašikica

Veti, več

Videlic, otvor na krovu kroz koji

izlazi dim, zamjenjuje prozor

Vode, kerla ali strane krovu niz kojeg je teže klanjati

Vršnik (vršnjak), istih godina

Zaduženje na zeleno, zaduženje unapred, prije dorijevanja

Zari, iz t. poslodje za findjan

Zastrif, vuna ostršena oko repa i vratu

Zecat, a. propisano davanje od imatka

Zeh, iz t. petlja

Zgodan, bogat

Zona, cijed, lukalja od pepele

Zloka, tesana motka na krovnoj konstrukciji na kojoj se privrjeđuje slama ili daslice

SPISAK FOTOGRAFIJA

- 1) Konglomerati u Dobru.
- 2) Hrastovi u Barama.
- 3) Bar.
- 4) »Grčići bunar sa stepenicama, ljeti se može sići do vode.
- 5) Kobiljaci u Sipovu, zimi puni vode.
- 6) Dobri Do, Jarčiste u Kokorini.
- 7) Veleš pod snijegom u travnju 1982.
- 8) Kobiljaci u Sipovu; donji bunar.
- 9) Svinjarski srednji bunar.
- 10) Čatnja na Brasiću 6-VI-1937 g.
- 11) Vadenje snijega iz Jame na Paraticu 12-VIII-1951 g.
- 12) Veliki Paratak 12-VIII-1951 g.
- 13) Korita za topljenje snijega na Paraticu.
- 14) »Sanduk« (smet) snijega izvaden iz sniježnice Veliki Paratak.
- 15) Tahira Smajlića ibre u mahali Slišan-Do u Bjelašnici. Korita za topljenje snijega pokrivena guojima. Nošnja ljetna.
- 16) Topljenje snijega u mahali Krošnje, avgust 1952 god.
- 17) Drijeda od pruća.
- 18) Porodica Mumina Zlomušice, Blaca. Poljoprivredne sprave; rufo za strane, zubača, grablje, vile, kosa i motika. Nošnja ljetna.
- 19) Otsječak iz karte Terra sancta XXIII Nova tabula iz god. 1543, uz napomenu 13 iz otsjeka VII.
- 20) »Vezulja« buša X pinegavac. Slišan-Poljana.
- 21) Jahači konj sa sedlom, Slišan-Poljana.
- 22) Samarni konj sa samarem, Slišan-Poljana.
- 23) Pogled na mahatu Razošće. Na slici Selim Mrndjić 94 g. izasao prvi u rnahatu prije 70 godina.
- 24) Konji kreću u planinu, Brasina.
- 25) Ovce slijeku serpentine na putu u planinu kod Zijemalja.
- 26) Stoka Zlomušice na putu u planinu stigla na prvi konak na Brasiću 8-VI-1937.
- 27) Ovce na putu u planinu. Put između Brasića i Zijemalja, Cobanica u svetčanom ljetnom odijelu sa čobanskom torbom.
- 28) Ovce prelaze most na Glavatičeyu.
- 29) Selo Blaca. U pozadini Visočica i njen vrh Ljeljen.

- 30) Jezero Blaca. Iz jezera izasnica. U pozadini Visočica.
- 31) Prevarenje pasmina u zravno semilište, Blaca.
- 32) Mahala Jasen, kuća Sale Puće.
- 33) Mahala Zelene Njive. Cobanica spriječava stoku na putu. Spriječa turbe.
- 34) Slišan-Do, Cobanica spriječava stoku na putu. Spriječa turbe.
- 35) Mahala Gola Brda.
- 36) Stoka na Budušama.
- 37) Lokva Buduša.
- 38) Karanfil lokva (Karanfil Jezero).
- 39) Krvavac, snježanici, Gora Šljedani. Do dolje Veliki Ljelvinjak.
- 40) Mahala Krošnje. Pred kolubarmu kopice.
- 41) Eratitsa, eratitski blokovi u Krošnjama.
- 42) Brijanje kože za oputu. Topljenje snijega u mahali Krošnje Bjelašnici, avgust 1952 g.
- 43) Bijeli Prijenac ispod Ravnog Brda. Goveda prolaze dolinom Strmnice.
- 44) Dolomitni pješčnik kako erodirati.
- 45) Natovareni konji prelaze most na Glavatičeyu na putu u mahale.
- 46) Grusča planina.
- 47) Subozida u opravci. Konstrukcija krov, Kovila u Visočici.
- 48) Meteorološka stanica na vrhu Bjelašnice 1952 g.
- 49) Mužilje mogu ovce na strazi. Mahala Blaca u Bjelašnici.
- 50) Stup, skupi sa mlijekom i mješine po sredini. Krošnje.
- 51) Podveleška djevojka iz Dobriča. Zimska nošnja.
- 52) Porodica Djulimana Selima iz Dobriča. Nošnja zimska.
- 53) Nekropola sa 65 stećaka isnad bare u Svinjarini.
- 54) Stećci u nekropoli isnad Svinjarske bare. Almed Smajlić, imam matičar iz Svinjarine.
- 55) Krst i stećci u Smajlićeva ogradi.
- 56) Stećci i kameni krest. Sedlo između Dobriča i Sipovca.
- 57) »Češaji« u G. Kružnju. Na slici End Huso (Svinjarna) i Husac Duran (Kružan).
- 58) Krovara Mumina Marića, Jarčiste u Kokorini 1937 g.
- 59) Pločarska porodica Bratina. Prozori su veliki, što nije slučaj sa pločama Podvelešaca.
- 60) Dvoćelna tahtara, malterisana kruštra i samo djelomično izvana. Prozori su niskodano probitjeni.
- 61) Ciglara u Dobriču.
- 62) Unutrašnjoštit koliba. Domaćin sjedi na skrevetku uz ognjiste. Koto za varjanja, sekacija za pečenje hleba i prijskida na kamenim takumom.
- 63) Način slišanja ovaca.
- 64) Podveleška sa kudeljom. Pored nje kace za sir i bucat. Ljetna božnja.
- 65) Pastirska kolukija (kukulja).
- 66) Nakurnjak.
- 67) Odalazak na pranje rublja i otičela. U ruci nosi kablic. Nošnja zimska.
- 68) Cutis marmorata vascularis seu pigmentosa a calore (tzv. »ciganac«) iz Šanka dr L. Dojmi. Vidi napomenu 6 iz otsjeka II.
- 69) Počelinjak Djulimana Selima 13-IV-1952 g. Dobrič.
- 70) Zaselak Sipovac 1937 g. Selo G. Gnojnice.
- 71) Svinjarska lokva, 9-VIII-1951 g.
- 72) Skolska zgrada i zgrada opštine u Svinjarini 1952 g.
- 73) Kuće Husića na početku G. Kružnja.

NAPOMENA Fotografije uz tekst snimili su na molhu autora:

- 1) Galeb Branišev, vauč. prof. snimke broj 16, 41, 42, 50,
62, 64 i 67.
 - 2) Čiste Mili snimke broj 4, 8, 10, 36, 60, 61 i 70.
 - 3) Dojmi, dr L. snimak broj 60, a snimak broj 68 ~~izustavljen~~ je
iz njegovog citiranog članka.
- Sve ostale fotografije snimio je sam autor. To su snimke
broj 1, 2, 3, 5, 6, 7, 9, 11, 12, 13, 14, 15, 17, 18, 19, 20, 21,
22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37,
38, 39, 40, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57,
58, 59, 63, 65, 66, 71, 72 i 73.

SPISAK TABELA

- Tab. 1. Srednje mjesечne i godišnje temperature u Podveležju i Mostaru — uporedni pregled. Period od 1899 do 1913 zaključno.
Tab. 2. Absolutna promjenljivost srednjih mjesечnih temperatura u Podveležju i u Mostaru — uporedni pregled.
Tab. 3. Godišnji tok temperature i amplituda srednjih maksimalnih i minimalnih temperatura u Podveležju.
Tab. 4. Amplitude ekstremnih mjesечnih terminskih maksimuma i terminskih minimuma.
Tab. 5. Srednje vrijednosti oblačnosti u Podveležju u periodu od 1899 do 1913 godine zaključno.
Tab. 6. Uporedne veličine srednjih mjesечnih, godišnjih i sezonskih kolizina padavina u mm u Podveležju i u Mostaru u periodu od 1899 do 1913 godine zaključno.
Tab. 7. Primjeri dana sa pljuskom u Podveležju.
Tab. 8. Prosječne mjesечne vrijednosti grmljavine, grada i magle u Podveležju u periodu od 1899 do 1913 godine zaključno.
Tab. 9 — Struktura zemljštva po kulturama u godinama 1896 i 1952.
Tab. 10 — Pregled strukture posjeda po kategorijama u 1951 godini.
Tab. 11 — Površina oranica pod žitaricama i povrćem.
Tab. 12 — Uporedni pregled broja stoke po selima u Podveležju u godinama 1895, 1910 i 1951.
Tab. 13 — Tabelarni pregled o broju stoke po kategorijama posjeda u 1951 godini.
Tab. 14 — Uporedni pregled o broju stoke istjerane u planine u 1935—1936 i 1951 god.
Tab. 15 — »Prava« Podveležaca utvrđena prema stanju u 1901 godini.
Tab. 16 — Kretanje stanovnika u Podveležju između 1879 i 1935 godine.
Tab. 17 — Broj stanovnika u 1948 godini.
Tab. 18 — Broj stanovnika u 1951 godini.
Tab. 19 — Odnos tipova kuća u 1951 godini.
Tab. 20 — Odnos tipova kuća u nekim selima Podveležja u 1935 godini.
Tab. 21 — Tečajevi za opismentavanje u vremenu od 1947—48 do 1950—51 godine.
Tab. 22 — Brojno stanje učenika u školama u vremenu od 1944—45 do 1950—51 godine.

SPISAK SKICA I CRTEZA

- Sk. 1. Godišnje kretanje srednjih mjesecnih temperatura u Podveležju i u Mostaru u periodu od 1899 do 1913 god. zaključno.
- Sk. 2. Apsolutna promjenjivost srednjih mjesecnih temperatura u Podveležju i u Mostaru.
- Sk. 3. Grafikon srednjih mjesecnih temperatura, vrijednosti najviših i najnižih opaženih temperatura po mjesecima te terminskih maksimuma i minimuma u Podveležju u periodu od 1899 do 1913 god. zaključno.
- Sk. 4. Ruže vjetrova Podveležja po mjesecima. Period 1899 do 1913 zaključno.
- Sk. 5. Cestina vjetrova po godišnjim dobnim — petnaestogodišnjim brojevcima.
- Sk. 6. Uporedni grafikon prosječne godišnje količine padavina u Podveležju i u Mostaru u periodu od 1899 do 1913 god. zaključno.
- Sk. 7. Sezonsko kretanje srednjih količina padavina u Podveležju i u Mostaru u periodu od 1899 do 1913 god.
- Sk. 8. Uporedni grafikon količina padavina po mjesecima u Podveležju i u Mostaru u periodu od 1899 do 1913 god. zaključno.
- Sk. 9. »Trkla«.
- Sk. 10. »Kukliće«.
- Sk. 11. »Rovanje«.
- Sk. 12. Rašo i jaram.
- Sk. 13. »Zubačas«, »kukas« i »oje«.
- Sk. 14. Kosa.
- Sk. 15. Grablje.
- Sk. 16. Vite.
- Sk. 17. Terarica.
- Sk. 18. Sematski prikaz kretanja stoke u Podveležju i na Veleži.
- Sk. 19. Sematski prikaz kretanja stoke u planini Bjelšnici.
- Sk. 20. »Kotlenica«.
- Sk. 21. Sematski prikaz kretanja stoke u planini Visočici.
- Sk. 22. »Kanta«.
- Sk. 23. »Kutija«.
- Sk. 24. »Deba«.
- Sk. 25. Ornamenti na stećcima.
- Sk. 26. Kuća Besira Corića iz Dobrača — tlocrt.

- Sk. 27. »Čelaj«.
- Sk. 28. Tlocrt kuće Huse Goste Iurčića iz Opina.
- Sk. 29. Tlocrt kuće Belisa Goste r. Ahmetu iz Opina.
- Sk. 30. Tlocrt kuće Salike Goste iz Opina.
- Sk. 31. Tlocrt kuće Hamida Krhana iz Kričanja (G. Gnojnice).
- Sk. 32. Tlocrt kuće Avde Krhana iz Kričanja (G. Gnojnice).
- Sk. 33. Tlocrt kuće Belisa Goste iz Opina.
- Sk. 34. Tlocrt kuće Osmana R. Goste iz Opina.
- Sk. 35. Tlocrt kuće Mehe i Ibre Goste iz Opina.
- Sk. 36. Tlocrt kuće Huse Goste r. Omera.
- Sk. 37. Tlocrt kuće Mehe Goste r. Omera.
- Sk. 38. Tlocrt kuće Osmane Goste kbr. 11 iz Opina.
- Sk. 39. Tlocrt kuće Salike Goste kbr. 14 iz Opina.
- Sk. 40. Kuća Derve Corića, Mehe Corića i Omera Marića iz Dobrača.
- Sk. 41. Prizemlje kuće pod 42.
- Sk. 42. Odžak.
- Sk. 43. Tlocrt kuće Šardika — Selima Krihana iz Kričanja.
- Sk. 44. »Čusegjaj«.
- Sk. 45. »Mala«.
- Sk. 46. »Srga ili srke«.
- Sk. 47. »Solarica«.
- Sk. 48. »Pucanj«.
- Sk. 49. »Napratak«, Crnala Nevenka Marković.
- Sk. 50. »Curdijac«, Crnala Nevenka Marković.
- Sk. 51. »Curdijac«, Jeda, Crnala Nevenka Marković.
- Sk. 52. Tlocrt žatvne u Opinama.

TUMAC ZNAKOVA ZA SKICE I CRITEZE

Sk. 10. Kokilje. 1 — šeput, 2 — uzo, 3 — kuklje, 4 — konop.

Sk. 11. Rovani. 1 — sohe, 2 — kamenje, 3 — prirodno nagnuto slijene, 4 — crvenica.

Sk. 12. Ralo za strane. A) 1 — gredelj, 2 — račica, 3 — tajta (daskal), 4 — kozalac (kozlač), 5 — stopa, 6 — nokat (taban), 7 — kurelj, 8 — spica, 9 — ūba za gredelj, 10 — ūba za kozalac, 11 — ūba za kurelj, 12 — ūba za ruciću, 13 — ūba za kozlač, 14 — ūba za tajtu, 15 — zijev. B) 1 — uši, 2 — porn, 3 — polje, 4 — vrh.

Sk. 13. Zubača, kuka i oje. 1 — prednja priječka, 2 — stražnje priječke, 3 — pet redova ūuba, 4 — ručice, 5 — poveznice, 6 — letva, 1a — kuka, 2a — ūba, 1b — oje, 2b — krčenjak, 3b — kurelj, 4b — jaram, 5b — teljina, 6b — zijev.

Sk. 14. Kosa. 1 — polje, 2 — arka, 3 — peta, 4 — vrh, 5 — brid.

Sk. 15. Grablje. 1 — nilo, 2 — oblučac, 3 — grahište, 4 — zupci.

Sk. 16. Vile. 1 — prača, 2 — parožak, 3 — držak, 4 — gušva.

Sk. 17. Torarica. 1 — hatula, 2 — prezeza, 3 — žioka, 4 — klave, 5 — pošivače, 6 — krov, 7 — stijene na Sj strani.

Sk. 20. Kotlanica. 1 — kotlanica, 2 — verige, 3 — kotač, 4 — ognjište.

Sk. 27. Češalj. 1 — zupci, 2 — sohe, 3 — konop, 4 — kamen, 5 — granulje, 6 — sinija.

Sk. 42. Odžak. 1 — ognjište, 2 — peča, 3 — kriya, 4 — kulin.

Sk. 44. Cusegija. 1 — držak, 2 — polje, 3 — pera, 4 — vrh.

Sk. 46. Srg (srk). 1 — niša, 2 — soha, 3 — žica.

Sk. 48. Pucanj. A) 1 — srg, 2 — lopar, 3 — konj, 4 — taban, 5 — kajik, 6 — sindžir, 7 — letiva, 8 — kuk, 9 — konop, 10 — vrh srga, 11 — ūba za crvijom. B) 1 — glava maljice, 2 — držak, 3 — ūba kroz koju se ulije olovo.